

श्रीरस्तु ।

शास्त्रमुक्तावली ९

शतदूषणी ॥

(५५मसङ्ख्ये)

नवितार्किक सिद्धेन सर्वतन्त्र स्वतन्त्रेण

श्रीमद्देवान्ताचार्येण विरचिता ।

श्री महाचार्येण विरचितया चण्डमारुताख्यया व्याख्यया सह

श्रीकाशी प्रतिवादिभण्डार भनगताचार्येण

परीक्षोपिता ।

श्रीसुदर्शन मुद्राक्षरशास्त्राणम्

अमुद्रणम् ।

॥ श्रीकांची ॥

१९०१

इदानीमेतन्मूल्यम् - ३-८-०

अस्याः पुनर्मुद्रणादिषु शास्त्राधिप एवाविरस्यति ।

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

SASTHADAMKTHAYALI. - 5.

Vol I C

THE
SATHADUSHANI.

BY
SRI VEDANTA DESIKA,

With
CHANDAMARUTHA

By
THODDAIA CHARIA.

EDITED BY
P. B. ANANTHACHARIAR

Salva
VED/MAH
PRINTED AT THE
SRI SUDARSANA PRESS

Conjeevaram.

Vol 1

1901

(Copy Right Registered)

Price Rs 3-8-0.

श्री ।

श्रीम श्रवणतार्क्य हर घरण परब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते दयप्रदाय नम ।

श्रमणे निगमन्त महादेशिकाय नम ।

श्रीम देशान्तदेशिक विरचिता

शतदृषणी ।

श्रीमा नैकटनाथार्य कवितार्किक केनरी ।

देशान्ताचार्यवर्योमे मतिरत्ता सदादृदि ॥

श्रीः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

महाचार्यविरचितः - चण्डमारुतः ।

विश्वविभ्रति घोरंरगण्डितमहादैत्ये समस्तात्मनि
ज्योतिर्मण्डलभासितत्रिभुवने सर्ष स्ततोद्वष्टरि ।
अस्तुश्रीनृद्वरो स्वभीतिविहितस्वाक्षानिलार्यान्ले
श्रीम स्याश्रित मृगुभगचतुरे धीमं सदा ब्रह्मणि ॥ १ ॥
प्रापगडादयितुं विनम्रजनता नानापरधत्तवां
वातसल्यैक यशवेन कुहना निद्रां दध द्रुष्मणा ।
धाग्ना सद्यस्तुतान्तराल पुलिन रोगशय वाशयत्
लक्ष्मीभूमिनिषेध्यमाणचरणं तावपर मन्महे ॥ २ ॥
पद्मादीरुदुपाश्रय स्तववित स्तम्भपणास्त्रांवरै-
भाम्बत्पाण्यधराघ्रिपद्मवधरो दोस्सदन्धविभ्राजितः ।
भक्तानाफटितोर्धितै मरुतग्यामत्विषापत्रलो
भद्रायाम्नुमुकुन्दगन्धविटपी शेषाद्रिसर्गी स नः ॥ ३ ॥

तापघ्नाय तटित्वेकमलया नित्यानपायध्वे
 भक्तानां गमिलापपुर मखिला न्संवर्धुकायार्थितान् ।
 वेतंडाचलशृंगसंगिवपुपे भव्याय कृष्णात्मने
 जीमूताय चतुर्मुखाध्वर फलीभूताय तस्मै नमः ॥ ४ ॥
 चरणयुगलमेव यरयलब्ध्वा धनमनपायि मुनिर्धृतामहान्तः ।
 तृणमिवविजडः पुरान्यदर्था नयतु समां घटिकाधराध रंद्रः ॥ ५ ॥
 सीदन्तीनां श्रुति परिपदां साधुतत्वावबोधे
 पीटांलुंष न्कुमतिकालितां भाष्यपीमूषवर्षैः ।
 विश्वत्राणेहरि मभिमुखं सत्यकामं वितन्वन्
 पायादस्मा न्यतिपरिवृद्ध श्रेयसामेकसूतिः ॥ ६ ॥
 गुरुगघदनतेजो वृद्धिताश्चर्यशक्तिः
 कविकथकमृगेन्द्र स्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ।
 जयतिगुरु रगाधां वेदचूडार्पसंज्ञा
 मनितरजनलभ्यां लम्बितो रंगभर्त्रा ॥ ७ ॥

भव्याजसौहृद मशेष जनेषुसाक्षा घ्राणायणो नरवपुर्गुरुद्विषीणाम् ।
 घाचंसमर्पयितुमच्युतमेयजात श्रीश्रीनिवास गुरुवेषमदंभजामि ॥ ८ ॥

वेदान्तापेक्षिभायं भवदुदितचरं कृत्स्नशोनेश्वरोदं
 धक्तुंयोद्धुंच भेको नहिजलधिगतोप्यस्यपारंक्रमेत ।
 भाशा न्तद्वयाक्रियायां तदपिशिरसिमे विभ्रतोऽध्यास्वमेधां
 सूक्ष्मार्थे श्वादधान स्सममुपकरणैः श्रीनिवासाय ! चेतः ॥ ९ ॥
 क्ववेदान्ताचार्यः क्वचणुनरहं क्वास्याधिपणा
 परिच्छेदातीता क्वमममतिरेपाल्याविषया ।
 क्वगंभीरातद्गीः क्वममपृथुकानामिवयचः
 अस्तद्भक्तिर्मा त्वरयीतगिरांतस्यविवृतौ ॥ १० ॥

चिकीर्षितस्य यन्त्रस्य कुरट्टिजनोद्भाविता चित्तान्यतमस विध्वंस-
 नार्थत्वा तस्य च तत्त्वज्ञानद्वारकत्वा तत्त्वज्ञानस्य च भगवान्मसादाधीन

समाहारस्मान्नां प्रतिपदमृचा धाम यनुभा
 लयः प्रयूहाना लहरिवितति यौवजग्नेः ।
 कथादर्प क्षुम्पत्कलिकथक कोलाहलभव
 हास्यत घ्नन्तं ह्यन्दनहेषाहलहलः ॥ १ ॥

तथा तेन विना स्वग्रन्थेना प्लुत्पादयितुं मशस्यत्वाच्च छात्रानुजिघृक्ष-
 या तेषु तत्त्वज्ञानोत्पादनद्वारा फुट्टिजनसन्नुक्षितान्धतमसविध्वंसन भग-
 वन्तं प्रार्थयते (समाहार इति) जगदुज्जीवनाय भगवता स्वयमेव वे-
 दस्य प्रयत्नितत्वा तत्साध्यतत्त्वज्ञानहेतु भूतः प्रसाद स्वप्रार्थनया भगव-
 तो युज्यस्यैवेत्यभिप्रायेण समाहार इत्यादिविशेषणानि । इत्येव
 नो दीरिता स्तव्यं शब्दा हलहलत्वेन विवक्षिताः । तदेकदेशा स्ता-
 मादय इतिभावः । सामशब्दो गीतिविशेष यच्चनः - " गीतिपुस्तमा
 लया " इति जैमिनिना सूत्रितत्वात् । अतः सामाधिकरणभूतो वेद-
 रसामवेद इति व्यवह्रियते । एवञ्च सामवेदस्य सामनिरूपणीयत्वा तन्नि-
 र्याहकत्वं निरूपकमुत्पेनाह (साम्नांसमाहार इति) " तेषामृग्यना-
 र्थवशेन पादव्यवस्थे " ति ऋग्लक्षणाभिधानेना र्थस्य ऋग्वेदनिरू-
 पयत्वा तत्प्रयच्चनं गुरोरेन तन्निर्याहकत्वमाह (प्रतिपदमृचामिति)
 " शेषेयजुशब्द " इति यजुर्लक्षणे निरूपकान्तरा प्रतीतिं यंजुपां-
 धामे ऋक्तम् । समुदायस्यैकदेशाधारता विवक्षिता । एषांवि-
 शेषणानां कृत्स्नस्यापि वेदस्य स्वरूपतो धर्मतः फलतश्च भगवदधीनत्वे
 तात्पर्यं । ऋगादौ धर्माश्चातुर्मास्यादयः , फलं ज्ञानं, तत्प्रतिप-
 दमित्यत्र विवक्षितं । ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धक निरासोपि ततएवेत्य-
 भिप्रायेणाह (लयः प्रयूहानामिति) फलितमाह (लहरिविततिरिति) यो-
 ध - धर्म भूतज्ञान, स एव जलधि , तस्य लहरिवितति - भगवत्स्वरूपरूपशु-
 णविभूतिविषयकज्ञानावस्थाः । तद्धेतुरितियाजत । आयुर्धृतमितियद्वचपदे-
 शः (कथेति) कथायां प्रवृत्तायां, निरर्थकदर्पण, क्षुम्पन्तः - न्यायाप-
 रामशानिबन्धनं सिध्दादर्शनचन्तः , कलिकथकाः - पापस्वरूपा
 एतदयः , तेषां , कोलाहलः - निरर्थकशब्द समुदायः , तेहि

इदप्रथम सम्भन कुमति जाल वृलकपा
मृपामतविपानल ज्कलितजीन जागतन ।

क्षान्त्यमृतभक्षर यतिपुरन्दरस्योक्तय
थिरतनसरस्वती चिकुरबध सैरधिका ॥ २ ॥

प्राचीमुपेत्य पदवीं यतिराजदृष्टा तसन्निहृष्ट मपि वा मतमाश्रयन्त ।
प्राज्ञा यथोदितमिदं शुद्धमपठन्त प्रच्छन्नश्रोद्धनिजये परितोयतम् ॥६॥

प्रतिज्ञा स्पष्टमुद्योषयन्त स्तस्साधकानां मपन्यायतया स्पष्टमुदीर-
यितुमशक्नुवन्त “ वशिकतदिनी वर्षारम्भ प्रवाद विडम्बकै रल-
घुभि रपञ्चम्य हुम्भोपलम्भित डम्बरै । उपकरणयनयेते बाला नुद-
ग्रजुतूदहा नुपल निकर भास प्रापै रुपन्यसनरुमै ” इतिन्यायेना
ऽऽहो पुरुषिकया डिम्भान्प्रलोभ्य तेषा स्वान्ते ध्वान्तमुत्पादयन्ति ।
अनेन परदेष्टता स्तुत्यात्मक प्रायेणात्मकच मगळ कृत भवति ॥१॥

वक्ष्यमाणार्थानां भगवद्भाष्यकाराभिमतत्वा दुपादेयतमस्य विषयच
दर्शयन् गुरुस्तुत्यात्मक मगळ माचरति (इदं मिति) भमृतशब्देन
स्वप्रतिपिपादयिपिता अर्था उच्यन्ते । चिरन्तनसरस्वती- वेद , चिकु-
रा - वेदान्ता । चिकुरादि मालिन्ग्येन जटोभृता अविविक्ता स्तिष्ठ-
न्ति , वेदान्तामपि परापादितमालिन्या अविविक्ता स्थिता , चि-
कुरा स्सैरन्ध्रिवाभि विविच्यन्ते, वेदान्तामपि भगवदुक्तिभि भेदाभे-
दघटकरूपेण तत्त्वहितपुरुषार्थे प्रतिपादनरूपेण स्वरूप गुणविभू-
ति प्रतिपादनरूपेण तत्तदर्थं प्रतिपादनरूपेणच विविच्यन्ते । य-
द्वा - सैरन्ध्रिया विप्रकीर्णा न्येक्षा नेवीकृत्य यन्नन्ति , भगवदुक्त-
यो प्यापाततो विरुद्धतया प्रतीयमानानि वेदान्तवाक्या न्येक्करण्डी-
कृत्य ब्रह्मणि यन्नन्ति । अनेन कुदृष्टि निरसनार्थं भाष्यतापर्यं विषया
अर्था स्स्वग्रन्थस्य विषय इत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

चिर्वापतस्य प्रयोगा दर्शयति (प्रार्थानिति) परमतनिरसन

वादाहरेषु निर्मेतु वेदमार्गविदूषकान् ।

प्रयुज्यतामरथ्रेणी निशिता शतदूषणी ॥ ४ ॥

तत्र तावच्छास्त्रारम्भे-

विचारविषयेन सूत्रद्वयदसूत्रयत् ।

परोक्ता ब्रह्मशब्दस्य वृत्तिरत्र निरस्यते ॥

प्रयोजन । मतान्तरनिरसनस्य तुल्यन्यायसाध्यतया अर्थज्ञानार्थान्तत्वेऽपि
योगाचारश्चात्र निरसने ना र्थज्ञानापेक्षेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ज्ञानवद्भिन्नु मतान्तरनिरसनमपि सुखरमेवेत्यभिप्रायेणाह
(वादाहरेष्विति) वादा वेदवाक्यानि दूषयन्ति नन्विशि-
ष्य, कुदृष्टयस्तु प्रतिवाक्य दुरर्थस्थनेन विशिष्य दूषयन्ती
त्यभिप्रायेण वि शब्दप्रयोगः । यद्यप्येवैकस्मिन् वादे बहूनि दूषणा-
नि प्रतिपाद्यन्ते, तथापि निरसनीयैरेतेन दूषणाना मक्य विवक्षितम् ।
तेन शतदूषणीत्युपपद्यते ॥ ४ ॥

(तत्रेति) तत्र - ग्रन्थे, तावत् - प्रथमवादे, इदं
निरस्यत इत्यनेन सम्बध्यते । शास्त्रारम्भइत्येतदसूत्रय इत्यनेन ।
अथ प्रायम्ये हेतुः । (विचारविषयत्वेनेति) विचारो विषयो यस्य त-
द्विचारविषयः । यदिति सूत्र परामृश्यते । (असूत्रयदिति) सूत्रशब्दाप्रा-
तिपदिकात् तावरोतीत्यस्मिन्नर्थे “ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थः ” इति नि-
श्चि यदसूत्रयदिति प्रयोग पाक पचतीतिवत् द्रष्टव्यः । यद्वा- य-
दसूत्रयत् । असूत्रयदित्यित् - यसूत्रणमस्तीत्यर्थः । अत्र सूत्रणे ।
अथवा - यदसूत्रयदिति माणवक्यमुण्डयतीति वत् । यदिति पदजात
परामृश्यते । यत्पदजात सूत्रत्वेनावरोदित्यर्थः । अत्र - पदजाते ।
अथवा - विचारविषयत्वेनेति षष्ठीतत्पुरुषः, यदिति ब्रह्म, असूत्रय-
दिति सूत्रेण प्रत्यपदाय इत्यर्थः, पर्यायेणातिक्लामति पर्यायपति
दात्रेण लुनाति दात्रयतीतिवत् प्रातिपदिका द्धात्वर्थे निश्चिधानात् ।
यद्वा - “ सूत्रविमाचन ” इति धातोर्वा चुरादि नि च्येतद्वृत्तिः । अत्र प्र

निर्विशेषब्रह्मवादे ब्रह्मशब्दस्य कचिन्मुख्यवृत्तित्वमस्ति न वा ।
न चेत्, असाधुत्वापत्तिः ।

काशान् विवक्षितम् । अत्र - ब्रह्मणि । विचारविषयत्वेन यदस्य
यदित्यनेन निर्विशेषब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वस्य निरसिष्यमाणत्वा जि-
ज्ञासाविषयोपस्थापनपरत्वात् ब्रह्मपदस्य न निर्विशेषब्रह्मलक्षणात्
युज्यत इति सूच्यते । परोक्तवृत्तिप्रद्वेषे निमित्तान्तरमाह (सूत्र-
कृदिति) परोक्तवृत्त्यर्गावारे "अथातो ब्रह्मजिज्ञासे" त्वाभ्य-
"अनावृत्तिशब्दा दनावृत्तिशब्दात्" इत्यन्त सूत्र मसगत स्यादि-
ति भावः । निर्विशेषब्रह्मणस्त्वप्रकाशत्वेनाभ्युपगमाद्ब्रह्मजिज्ञास्यत्वादा-
द्यसूत्रमनुपपन्नम् । अनवधारणत्वापरोक्षवृत्तिकल्पनादीनि च हिम्भप्रलोभ-
नानि निरसिष्यन्ते । जिज्ञासाभावा द्विविशेषब्रह्मस्वरूपविरुद्धस-
विशेष प्रतिपादनाच्चोत्तरसूत्राणि व्यर्था न्यनुपपन्नानि च । "परं नै-
मिनिर्मुख्यत्वात्" इति सूत्रासागत्य च । उस्मादेव सूत्रं कुर्वन्त परो-
क्तवृत्तिर्नैष्टेति भावः । "शास्त्रारम्भ" इत्यनेन "प्रणवपदवित्पर" इति
न्यायः सूचितः ॥

(ब्रह्मशब्दस्य कचिदिति) ब्रह्मपदेन निर्वचनविरोधः स्पृश्यते ।
शब्दपदेन प्रसजनीयस्या साधुत्वस्यानिष्टत्वं शोच्यते । "यो हि
शब्दान् जानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति" "यथैव हि
शब्दज्ञाने धर्मः . एवमपशब्दज्ञानेऽधर्मः" "एकैकस्य हि शब्द-
स्य बहवोऽर्थभ्रमशाः" "किंशब्दोपदेशः वर्तव्यः, अतद्वोस्त्विदं शब्दो-
पदेशः" इत्यादौ शब्दशब्दस्य साधुशब्दे प्रयोगात् । (असाधुत्वा-
पत्तिरिति) साधुत्वमिदं शक्तिमूलकप्रयोगविषयत्वं, वृत्तिमात्रं वा,
अन्यस्यानिर्वचनात् । न तावदनादि प्रयोगविषयत्वं साधुत्वं "तेसुरा
हेल्योहेल्यइति कुर्वन्त पराधभुजः" इत्याद्या तुरार्ये अतिशब्दापभ्रश-
अतिशब्द गतत्वा तस्य सादित्वे वेदस्यानित्यसंयोगप्रसंगात् । ना-
पि यत्प्रयोगार्हत्वं, "साधुभिर्भाषितव्यं" मिति साधुत्वस्यैव
तन्निमित्तत्वात् । अतएव न धनगणपदम्, साधुत्वस्यैव तन्नि-

मित्तत्वात् । अतएव न धर्मजनकतावच्छेदकरूपाय साधुत्वे , तद-
यच्छेदकश्च घटविषयघटशब्दादित् , तदवगम आनुशासनादिति
निरस्त , घटशब्द प्रयोक्तव्य इत्यादिरूपेण विधानस्या नन्वपना स
म्भवेन साधुत्वपुरस्कारणैः विधानस्य वाच्यत्वात् । नापि व्याक-
रणव्युत्पाद्यत्व , तत् विविधेयत्वम् साधुत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वात् ना
य , प्रातिपदिकानां मसाधुत्वप्रसङ्गात् । नद्वितीय , आत्माश्र-
यात् । तस्माच्छून्यभावे तन्मूलकप्रयोगाभावात् तन्मूलकवृत्त्यन्त-
राभावाच्च ब्रह्मशब्दस्य न साधुत्वम् । अनाग्निप्रयोगविषयत्व य-
ज्ञप्रयोगादित्यम् , अनायनपञ्चष्टय , व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं वा साधुत्व
मित्यभ्युपगमेपि शक्त्यभावे वृत्त्यन्तरस्याप्यभावेन प्रयोगस्यैवा स-
भवा तदसम्भवेन व्युत्पाद्यत्वासम्भवाच्च शक्तिगुणस्या साधुत्वमे
व । किञ्च - मुख्यवृत्त्यभावे न साधुत्वसिद्धिः , अनुशासनापरिवृद्धी-
त्वात् । तथाहि " सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध " इत्यर्थसम्बन्धिनस्य
शब्दस्यानुशासनीयतया प्रतिज्ञात् लक्षणायाश्च शब्दार्थसम्बन्ध
त्वस्य तत्रा सप्रतिपत्तेः । अन्यथा " अप्राप्यमनसा सह " इति
न्यते लक्षणाया अपि निषेधे वेदान्तानां मूलत्वप्रसङ्गात् , श-
ब्दस्यार्थेन सह शक्ते रेव प्राप्तिवादिति त्वया मिधानाच्च । लक्ष-
णाया स्तम्बन्धावेपि मुख्यवृत्त्यभावे न साधुत्वसिद्धिः । तथाहि " सि-
द्धे शब्दार्थसम्बन्ध " इत्यादिना शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यत्वस्यानु-
शासन प्रतिज्ञातम् । " सिद्धे शब्दे र्थं सम्बन्धे चेति , अथ सिद्धश-
ब्दस्य कं पदार्थः ? नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्द , .तद्यथा " सि-
द्धायौ .. ' इति । अथवा - सन्त्येकपदा न्यप्यवधारणानि । तद्य-
था ' अभक्षो वायुभक्ष ' इत्यप्येव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति .
एवमिहापि सिद्धएव नसाध्य इति । अपवा पूर्वपदलोपोत्र द्रष्ट-
व्य । अतस्तत्सिद्ध स्तिद्धइति । तद्यथा ' देवदत्तोदत्त ' ' स-
त्यभामाभामे ' ति " इति शब्दार्थतासम्बन्धविशेषणीभूतस्य सिद्धपद-
स्य नित्यवाचित्वप्रतिपादनात् । तत्र किम् मुख्यस्तम्बन्धो मुख्यश्वा-
र्थो विवक्षित , उता मुख्योपीति विमर्शः , सर्वत्र मुख्यार्थस्य तत्स-
म्बन्धस्यैव स्वरूपेण प्रवाहरूपेण वा नित्यत्वात् , मत्वा प्रोक्षन्ती

त्यादौ मंचयिष्येऽप्युपस्थापयितुं तत्सम्बन्धयित्वा नित्यत्वदर्शनेन लाक्ष-
 निकार्थं तत्सम्बन्धयो रतधात्वा न्मुख्य एवेति निश्चिन्वन्ति विपश्चि-
 तः । ननु स्यादेवं यदि प्रकरणादिना मुख्यार्थं विशेषोपस्थित्यन-
 न्तरं तत्सम्बन्धिनि लक्षणा स्यात् , नचैवम् , किन्तु शक्यता-
 यच्छेदकावच्छिन्नमात्रोपस्थितौ सत्यां तत्सम्बन्धि नरसामान्येच लक्ष-
 णयोपस्थिते प्रकरणादिना लक्ष्यव्यक्तिविशेषलाभः , तस्माद् लाक्ष-
 निकस्यापि प्रवाहरूपेण नित्यत्वमिति चेत् । न । अनन्तव्यक्तिषु ल-
 क्षणाकल्पनापेक्षया प्रकृतव्यक्तिविशेषएव लक्षणाकल्पने लावयात् ।
 किंच - अपूर्वव्यक्तिलाभानुरोधेन शक्ते स्तामान्यतः कल्पनायामपि
 तात्पर्यानुसारेण कल्पनीयाया लक्षणाया स्तात्पर्यविषयीभूत व्यक्तिवि-
 शेषातिरिक्तविषयत्वकल्पने मानाभावात् । किंच मुख्ये ऽमुख्ये वा
 शब्दप्रत्याय्याकारेण प्रवाहानादिता वाच्या , अन्यथा प्रमेयत्वरूपेण
 प्रवाहनित्यताया स्तत्र चक्षुः शक्यत्वात् । एवंच व्यक्तिविशेषमात्र
 नियताकारविशिष्ट लक्ष्यार्थविवक्षायां तत्पुरस्कारेण प्रवाहानादित्यं
 वक्तुं मशक्यम् । किंच सामान्यतः स्तत्र शक्यस्यापि यदृच्छाशब्द-
 स्य पुरुषेच्छया व्यक्तिविशेषे संकुचितशक्ते स्तद्व्यक्तिमात्रो पस्था-
 पकस्य तत्सम्बन्धिनि लक्षणया प्रवृत्तौ तद्व्यक्तिमात्रस्यैव लक्ष्यत-
 या तत्रानित्यत्वं सिद्धमेव । ननु - अपभ्रंशानुकरणस्या साधुत्वं
 स्यात् , तदर्थस्या पभ्रंशस्य सादित्वात् , नचेष्टापत्तिः - कुमा-
 रल्लतकइत्यादौ अपभ्रंशानुकरणे साधुत्वसमर्थना दिति चेत् ; न , कु-
 मारल्लतकइत्यादौ पदानुकरणाभावात् । यर्णा एवाहि तत्र क्रमेणा-
 नुक्तिपन्ते । एवंच भाष्ये प्रकृतित्वं अनुकरणं भवतीत्यपशब्दानुकर-
 णस्यापशब्दत्वं मार्शक्या पशब्दत्वस्या ननुशिष्यत्वा द्वातिदेशइति
 पदानुकरणांगीकारेण परिहारः भौद्रवादेनेति बोध्यम् । नचैवं स-
 ति सर्वत्र वर्णानुकरणप्रसंगः , बाधकबलेन क्वचि त्पदानुकरणस्या-
 गमात्रेण तदभावेऽपि तत्प्रागस्यनिर्मूलत्वात् । यद्वा - भवानुक्रियमा-
 णानुकरणयो रनादित्वमेव , भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् । शब्दार्थ-
 संबन्धनित्यत्वस्या नुशासननिमित्तां घदन्नेवहि भाष्यकारो तत्त-
 कशब्दानुकरणस्य साधुत्वं गाह । अतएवोक्तं कैपटे " भशक्ति

जानुकरणस्य जातिशब्दत्व मिच्छन्ति, यस्मा दनुक्रियमाणे शब्दे या जाति स्समवेता, तत्सचद् मनुकार्यं मनुकरण प्रत्यापयतां "ति । ननु " द्रव्यहि नित्य " मित्याख्य " हिरण्य कयाचि दातृ त्या युक्त पिण्डो भवति, पिण्डाकृति मुपमृद्य रुचका क्रियन्ते, रुचकाकृति मुपमृद्य कटका क्रियन्ते, कटकाकृति मुपमृद्य स्वास्तिका क्रियन्ते, पुनरावृत्त स्सुवर्णपिण्ड रादिरागारसवर्णं कुण्डले भवत, भाकृति रन्या चान्याच भवति, द्रव्य पुनस्तदेव, भाकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवा वशिष्यत " इत्यादिना सस्यानस्या नित्यत्वेपि द्रव्यस्य स्वरूपतो नित्यत्वप्रतिपादना न्तर्भेदेन तदपि नित्यत्व मनुशासन निमित्त प्रतीयते, तथाच लाक्षणिकेपीदं नित्यत्व नास्तीति कथं नाशुशिष्यत इति चेत्, दातृप्रयोगस्य तत्प्रयोगविषयस्यचा नादित्वे प्रकरणतात्पर्यात् । उदाहृतभाष्येच गुणादा वृत्तनित्यत्वाभावा दुक्तमुक्तेश्च नैत नित्यत्व मनुशिष्यत्वनिमित्ततयोस्तम्, किन्तु प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्ट तत्तद्व्यवस्थायिनाशित्वमेव नित्यत्वमिति - किन्तु अन्यदपीति नित्यत्वप्रकारभेदमात्रनिर्द्शनतयै त नित्यत्व मुक्तम् । अतः प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टस्य स्वरूपेण प्रवाहरूपेण वा नित्याद्य मनुशिष्यत्व निमित्तमिति । किंच " कपुन पदार्थ मत्वैवविग्रह क्रियते, सिद्धशब्देऽर्थ सम्बन्धेऽर्थो " ति प्रश्नो मुर्यार्थस्यैवा नुशासननिमित्तता साधयति । " सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध " इत्यत्र नुशासननिमित्ततयोक्तोऽर्थो यदि मुर्योऽमुर्यश्च, तदा कपदार्थमिति व्यवस्थाप्यो रन्यत रण्यवस्थाविषय प्रश्नो नोपपद्यते । अन्यतरस्य मुख्यार्थत्वे इतरस्य लक्षणा भवेनाक्षेप्यत्वेऽत्रा उभयोरप्यर्थत्वात् । एव व्यवस्थानुपपत्तेरेव 'भाकृति मित्यादे' त्युत्तरवाक्य मतातरावष्टभेन । 'द्रव्यण्वपदार्थव्यविग्रहोऽन्याद्य' इति वाक्यच मुख्यार्थस्यैवानुशासननिमित्तता साधयति । किंच ' कप दार्थ " मित्यत्र द्रव्यस्यैव पदार्थत्वा तस्यचा नित्यत्वा दर्शनित्यन्व त्रोप पद्यत इति हि प्रष्टुरभिप्राय । यदिचा मुर्यार्थोऽप्यनुशासननिमित्तस्या तदा द्रव्यार्थत्वे प्याकृतिलक्षणाया स्सम्भवेनार्थ नित्यत्रोपपत्ते प्रश्नो नोप पत् । अतएव द्रव्यपदार्थकत्व अपानित्यत्वासम्भव मत्रा आहृत्यार्थः ।

साधुत्वस्य मिथ्यात्व मभ्युपगच्छता मसाधुत्व मिष्टमिति चेत् ; हन्त तर्हि

यलम्बनेन “ भाकृतिमित्याह ” इति परिहारश्चनोपपद्यते । एतेन म-
न्वाः क्रोशन्तौत्यादौ लाक्षणिकार्थसम्बन्धस्या नित्यत्वोपे ब्रह्मणो नित्य-
त्वा तत्सम्बन्धस्यापि नित्यत्वात् ब्रह्मशब्दस्य केवल लाक्षणिकत्वे-
प्यनुशासनमुपपद्यत एवेति निरस्तम् ; शब्दार्थसम्बन्धविभाजको-
पाध्यवच्छेदेन सस्वन्धावच्छिन्नार्थ नित्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । अन्यथा
अर्थनित्यत्वमात्रविधक्षायां द्रव्यानित्यत्वेना र्थानित्यत्वशंकानुपपत्तेः ,
द्रव्यार्थत्वे प्राकृति लक्षणाया स्तम्भत्वात् । भवति च शक्यत्वावच्छेदेनै-
ष तत्तद्वोधाकारेण नित्यत्वं, लक्ष्यार्थेतु नैवं, सम्बन्धविभाजकोपाधिभूत-
लक्षणात्वेन नित्यत्वानवच्छेदकत्वात्, मन्वाविशेषसम्बन्धि पुरुष विशेष-
पस्या नित्यत्वेन तत्रापि लक्षणाया विद्यमानतया ऽतिप्रसक्तत्वात् ।
नन्व-प्रश्नस्य कथं व्यवस्थाविषयता , अर्थमात्रस्य नित्यत्वाक्षेपसं-
भवा दिति वाच्यम् । “ अथवा-किं न एतेन इदं नित्यं मिदमनित्यमि-
ति, यन्नित्यं, तत्पदार्थं मन्वायैव विग्रहः क्रियत ” इत्युत्तरभाष्यस्वारस्या-
नुरोधेन प्रश्नस्य व्यवस्थाविषयत्वा वगमात् । किञ्च-त्रयी शब्दानां प्र-
वृत्तिः, जातिशब्दाः-गुणशब्दाः-क्रियाशब्दाः - न सन्ति यदृच्छा
शब्दा इति पक्षे, चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः, जातिशब्दाः-गुणशब्दाः क्रि-
याशब्दाः-यदृच्छाशब्दाः श्रुत्या इति पक्षोपि, ब्रह्मशब्दस्य कुत्राप्यन-
तर्भावा नानुशिष्यतासम्भवः । अविच-“ वृहेत्वे ” त्यत्रोणादित्थेन सं-
ज्ञाधिकारात् ब्रह्मशब्दस्य संज्ञायामेवा नुशिष्टत्वात् केवल लाक्षणि-
कत्वे च संज्ञात्वाभावा दनुशासनं न स्यादिति । (साधुत्वस्येति) कृ-
त्स्नमित्यात्वादिति भावः । व्याघट्टादिकमयोदया कृत्स्नव्यवस्था मभ्यु-
पगच्छत स्तव व्याहृतं मिदं वचनमित्याह (हन्तेति) शक्तपभायात् ब्रह्म
शब्दे साधुत्वस्य नुच्छत्यमेवा स्माभिरुपादितं, मिथ्यात्वांगीकारमात्रेण
ब्रह्मपदे साधुत्वस्य नुच्छत्यम र्थगीकृत मिति यदि मन्यसे, तदा शब्दा-
न्तरोपे तथैव स्यादिति व्याघट्टादिकव्यवस्थाभग इति भावः । यदा-

सर्गशब्दास्तानुवम् । साध्वसाधुनिरेफाभावेच दृढ साङ्गोपाङ्गैरेन्दे । मुरया
धशूयस्य तन्मूवृत्यतरे डिगवेचासम्भवति कथं कचि द्वोधकवमपि ।

विमप मिष्याशब्दाऽनिर्वेचनीयवचन उत तुच्छनावचन इति विवल्प
मभिप्रेत्य भाषे दोषमाह (हन्तति) इदं सर्वपामपि शब्दानां सा-
धारण, नचैत दस्माभि राभायते, किन्तु शब्दान्तरेषु दृढसमयोजकस्या
भावा तुच्छत्वमेव ब्रह्मशब्दे साधुत्वस्या पाद्यते, नचात्रेष्टापत्या परिहारस
भव इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति (साध्वसाध्विति) यद्वा-प्रथमशिरस्तो
दूषण बाहिरयोक्त प्रकारेणानुसन्धेय, द्वितीये दोषमाह (हन्ते यारभ्य घेदै-
रिपन्तेन) (सवशब्दासाधुत्वमिति) साध्वसाधुविवेको नस्यादित्यर्थः ।
नचात्रेष्टापति रियाह (साध्वसाध्विति) साधुत्वमतिपादनार्थंवात्
व्याकरणस्य तत्तायत् व्यर्थस्यात् , दृष्टप्रयोजनद्वारा गत्वन स
प्रतिपन्नस्य व्याकरणस्य तत्प्रयोजनानगीकार तुल्यन्यायतया गान्तर
प्रयोजनानामप्यसिद्धौ तेषामपि व्यर्थता , तुल्यन्यायनैव साध्वसाधु
विवेकस्य प्रमाणाप्रमाणविवेकाभावा द्वेदस्यापि प्रामितिजनन लक्षण
प्रयाननाभावा द्वैयम्यमवेतिभावः । यद्वा साध्वसाधुविवेकाभाव ' ए
कशब्दः स्तुष्टुप्रयुक्त स्वर्गलोकेषामधुभवति " आहिताग्नि रपशब्द
प्रयुज्य प्रायश्चित्तामा सारस्वती मिष्टि त्रिवर्षेत् " ' तेसुरा हेलयो हेलय-
इतिपुचन्त परावभूतु तस्मात् ब्राह्मणेन नम्लेच्छित्तवै नापभापित वे
म्लेच्छाहवा एष यदपशब्द " इति साधुशब्दविधि प्रायश्चित्तविधि-
रपशब्द प्रयोगनिषेधो निन्दायथादृष्ट्या प्रमाणमिति वेदप्रामाण्यो यपाद्
कार्पादपयत्रदे स्तदश प्रामाण्यानुपपादकत्वं अन्यत्राप तथति-
वृत्स्नवदप्रामाण्य वदस्य व्ययता प्रामितिजनन लक्षणप्रयोजनभावा
दिति तदगानामाभि वैयम्यमवति भावः । ' इलयाहेलय इतिच हेदम
योगहेदया " रितिविहितप्लुतस्य प्रकृतिभावस्य चाश्रया तदद्विव-
चनइत्यव वाक्यविवचनात् रस्थाने लश्रान्ता पशब्दः । दूषणान्त-
रमाह (मुख्यायति) ताह धमादेव त्रिद्विविधया बाधइत्य स्यात्
यथ मराधइत्य मित्रनाह (इत्येत्यति) व्याप्तिप्रदायउभराप्ति

नच साकेतिकोऽयं मपभ्रशोऽयं, येन वाचकत्वाभिमाना द्वोधकत्वं स्यात् । यस्यायमपभ्रश इत्यनेन, सोऽपि तथा वृत्तिप्रकल्पोऽनेन निर्भूयेत ।

ननु ब्रह्मशब्दस्यायं भाषिमा - यमुत्स्यार्थं विरहेऽपि नित्यं लक्षणया ब्रह्म बोधयतीति, तदिदं वक्ष्यायां पात्रदर्शनम् । मुख्यार्थं सम्प्रति न्यमुख्यवृत्तिर्हि लक्षणा, तदभावेऽपि तद्वृत्तिं भावनेन भाषेत ।

किंचैव मुख्यार्थं शून्या स्तरेण शब्दा स्त तमर्थं लक्षयन्तीति स्वीक्रेयम् । महाभाषासकेन । कोहि त्वदुक्तन्यायत्रिं त्वुत्रापि शक्तिं कलतिगारव मृष्येत्, मुख्यार्थशून्येन ब्रह्मत्वमिति उदता तदपि

भावः । यद्वा एतानिपदानि स्मारितार्थसमर्गज्ञानपूर्वकाणि आका-
क्षादिभूतपदकदम्बकत्वा दिति वैशेषिकाद्युत्तरायां लिंगविधया बोधरु-
त्वं स्यादित्यत्राह (लिंगत्वइति) अयं भावः - वाक्याथंरूपसंसर्गस्य
तथा लुमाना सिद्धावपि न पदार्थभूत ब्रह्मण स्तयानुमानसम्भवः, सिद्ध-
साधनात्, ब्रह्मपदस्य वृत्त्यभावेन स्मारकत्वादिद्वे स्तत्रयाधः, अर्था-
भावे तान्निवन्धनाकाक्षादे रभावा ज्ञेयसिद्धिरेति । (नच्यति) अपौरुषे-
यत्वादिति भावः । (वाचकत्वाभिमानादिति) वाचकत्वभ्रमादित्यर्थः ।
यस्तु साकेतिकस्य मपभ्रशत्वं या जानाति, तस्या क्षिणिराद्यादिषु तस्य च-
कस्तावतिषु, अपभ्रशान्तरस्मृत स्वाधुशब्दो बोधक इति भावः । (वृत्ति-
विवर्त्तेनति) किन्मूलभूतशब्दो मुख्य उतापभ्रशः ॥ भावे ब्रह्मशब्देन
किं मपराद्धम् । अवाच्यत्वं यच्चन विरोधश्चाभयवस्तुत्यः । मूलवृत्तित्व-
वावेपरीत्यापत्तिश्च । द्वितीये अनवस्येति भावः । (नच्यति) ब्रह्मश-
ब्दस्या न्यत्रा मुख्यत्वं स्मरणात् ब्रह्मणश्चा वाच्यत्वं समर्थनाच्चेति भावः ।
(भवति चेति) प्रमाणपथविभ्रष्ट इति भावः । (त्वयैवमिति) एवमिति-
मुख्यवृत्तिं विनापि क्वचि लक्षणागोरार इत्यर्थः । अविशोणादिति भावः ।
(महाभाषासकेनति) त्वतोऽप्युक्तं भाषासवाभिमानेन केनचिदि-
त्यर्थः । तदवोपपादयति (वाईति) ब्रह्मणो मुख्यार्थं च सिद्ध-
यत्कृता मपरादनापालभत (उ-पायति) मुख्यार्थस्य नृप याक्त

मुखान्तरेण सवृत्तिमुक्ते निक्षिप्तं । अवाच्यवादाश्च वाच्यवादेन निर-
मिष्यन्ते । अस्तिचे त्कि मन्यस्मि विचारनिष्येवा, नायः ;
निर्निमित्तत्वे पुन रसाधुत्वापातात् । यदृच्छाशब्देऽपि हि स्वरूपनिमित्त-
क इशास्त्रज्ञै दिशक्षितः । नचाप्य स. ; मानाभावात् , निरुक्तिविरो-
धाच्च । सनिमित्तत्वेच य. प्रकृत्यादि प्वस्य प्रयोगः, स ब्रह्मगुणलेश
योगा दोषचारिक इत्यभापि, अनुवृत्तस्या वृत्ति रूपस्य निमित्तस्यासिद्धे ,
बृहत्त्वब्रह्मण्यनमात्रस्य बृहदादिशब्दव दति प्रसङ्गित्वात्, अनेकशक्ति

प्रतीतिविषयत्वोक्तेश्चेतिभावः । यद्वा-मुख्यार्थाभावे तन्मूलवृत्त्यन्तर-
स्या प्यभावेन बोधकत्वानुपपत्ते ब्रह्मणो मुख्यत्वा भावोक्ती प्रमा-
णाभायस्यैव पर्यवसानात् ब्रह्मण स्तुच्छात्वमेव समर्थितस्या दित्याह
(मुख्यार्थेति) (मुखान्तरेणेति) शब्दान्तरेणेत्यर्थः । महिम-
कल्पननिरस्यति (अवाच्येति) " अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति
तवाहिताः " इति वचनं स्मार्यते । अत्रचा वाच्य वादा गद्गावाक्यानि,
तेन परब्रह्मणि द्वेषादेवा वाच्यमित्यादि गद्गाक्याः प्रलापाः कृता इति
ध्वनितं । (निर्निमित्तत्वइति) निमित्तविना मुख्यवृत्त्ययोगादिति भावः ।
यदृच्छाशब्दस्य निर्निमित्तत्वाभ्युपगमे प्वस्य तद्वाहिभावा घ्न निर्निमि-
त्तपरत्वंभवइत्याह (नचाप्यमिति) (मानाभावादिति) तथा
प्यवहाराभावादित्यर्थः । (निरुक्तिविरोधाच्चिति) अपौरुषेयत्व वि-
रोधादिति चकारस्यभावः , पुरुषसत्वेताधीन शक्त्यवच्छेदाभावात् ।
(ब्रह्मगुणलेशयोगादिति) तथाच निमित्ततयोक्त बृहत्त्व बृहणत्वे त-
त्र नस्त इतिभावः । (अभिप्रायः) अतो ऽसंभवो दोषइति शेषः ।
प्रकृत्यादौ ब्रह्मशब्दस्य गौणत्वस्य भाषितत्वात् ब्रह्मणो न्यत्र सनिमि-
त्तत्वपक्षे असंभव एव दोषइत्यर्थः । गौणत्वेहेतुमाह (अनुवृत्तस्ये-
त्यादि) (बृहदादिशब्दवदिति) सप्तम्यन्तात् " तत्र तस्येवे "
तिघातिः । बृहत्त्वबृहणत्वे बृहदादिशब्देष्विच ब्रह्मशब्देऽपि ब्रह्मव्य-
तिरिक्तैऽपि प्रयोगे भाषादयतइत्यर्थः । आदिशब्देन बृहदादिशब्दपारे-

कल्पने गौरवात् , न्योकोत्तवृहत्वादिमात्रस्य तु भगवच्छब्दस्यादुपचार
द्वारत्वात् । अन्यथा गौणवृत्तिर्लुप्येत । “यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे” ति विशेष-
णंचान्यत्रामुत्पत्तां व्यनक्ति । “तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामु-
ने ” इति च समर्थते । “ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये ” इत्यादिकमपि “ त्रीणि-

ब्रह्मः । षट्पादवृत्तौ पान्तात् “ तेन तुल्यं क्रियाचेदिति ” इति वृत्तिः ।
वृहदादिशब्दो यथा तिम्रसक्तः - एष वृहत्त्वब्रह्मण्यवयोर पाप्तिप्रसक्त-
त्वा दित्यर्थः । अतिप्रसंगविषयनिर्देशार्थं वृहदादिशब्दवद्वि लुप्तम् ।
वृहदादिशब्दो येषु प्रयुज्यते - तेषु वृहत्त्वादिक मतिप्रसक्त मित्य-
र्थः । (भगवच्छब्दस्यादिति) आचार्ये हि “ वृत्तिं प्रलयं चैव
भूतानां मार्गं गतिम् । वेत्ति विद्यां मविद्यां च स वाच्यो भगवा-
न्निर्ता ” इत्यादिना भौतिकार्थसाक्षात्कर्तृत्वमेव भगवच्छब्दप्रवृ-
त्तिनिमित्तमित्याशङ्क्य समाधिपयन्तयोगकाष्ठानिष्ठ कैशब्धज खण्डि-
क्यादिभ्यः प्रयोगाविषयेभ्यो व्यावृत्तत्वाभावात्तदुपचार द्वारमात्र द्य-
प्रवृत्तिनिमित्त मित्यदुपहृतम् । तत्रायेनात्रापि ब्रह्मशब्दप्रयोग विषया
काशादिष्वपि लोकोत्तरवृहत्त्वस्य सत्त्वेन न प्रवृत्तिनिमित्तत्वं, कि-
न्तु उपचारद्वारत्वमेवेति भावः । अनुवृत्तस्येत्यादिहेतूनां मभाषीत्यनेना
न्वयः । एतत्सर्वमभिप्रेत्याभाषीति भावः (अन्यथेति) न्यायमति
लंघ्यापि शक्तिकल्पने । (यत्साक्षादिति) “ब्रह्मशब्दस्य परमात्मा-
साधारणत्वेपि प्रायगात्मन्यपि कदाचि दुपचारित प्रयोगदर्शनात्तद्व्या-
वृत्त्या परमात्मप्रतिपत्त्यर्थं ‘ यत्साक्षात् ब्रह्मे’ ति विशेषणक्रियत ” इ-
ति भाष्येण साक्षात्पदस्य मुख्यार्थत्वावगमादिति भावः । ननु “ द्वे ब्र-
ह्मणी ” इति परमात्मात्मनो ब्रह्मशब्दप्रयोगा द्युपपत्त वृत्तिद्वयासम्भवा
त्सर्वत्रैकप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण मुख्यवृत्ति रेष्येत्यत्राह (द्वे ब्र-
ह्मणी इति) “ मामाग्निब्राह्मणं चैव ” ति त्रीणी त्यादेः पूर्णः खण्डः ।
आत्मत्वब्रह्मशब्दप्रयोगविषयत्वादिना गौणवृत्त्यवोभयमुपस्थाप्यत इति
भावः । ननु कथं वृत्तिद्वयविरोधः, “ सखागानि ब्रह्मं पश्यन्ति भक्ताः ”

वित्यत्र तत्समावेशप्रतीतिः , तथाहि - " सख्याणा " मित्यत्र सख-
पत्वादि समानरूपत्वं, तत्र 'समानानामित्येवास्तु , किंरूपग्रहणेने'त्या
शंस्य (१) " अक्रियमाणे रूपग्रहणे यत्र सर्वं समानं शब्दोऽर्थ-
श्च , तत्रैवस्यात् वृक्षा वृक्षा इति , इहनस्यात् - यत्र शब्द स्त-
मानो नार्थः , अक्षाः पादा मापाइति , क्रियमाणेषुना रूपग्रहणे यत्र
रूपं समानं तत्र सर्वत्र स्यात् वृक्षा वृक्षाधिता " त्युक्तम् ,
एवंच - अक्षा वित्यत्र श्रिष्टेन वृक्षायांभिधानं शस्यन्तरेणैव वाच्यम् ,
य वृक्षपदप्रयोगविषयत्वादिना लक्षणयाऽभिधानं स्यात्तदा एकार्थ-
त्वादेवैकशेष स्तिरुद्भूति नार्थो रूपग्रहणेन , अतो नवृत्तिद्वयविरो-
धइति । मैवं - इन्द्रियावधिभीतकत्व प्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण प्रवृत्ता
क्षपदद्वय टंठ निवृत्त्यर्थतया एकशेषविधानोपपत्तेः । अथवा - अस्तु
शक्तिद्वयसमुच्चयः , नैतावता विलम्बिताविलम्बितवृत्तिद्वयसमुच्चयः ,
अतएव " पितामात्रे " त्यादिकं प्रत्याख्यातं । तत्रहि लाक्षणिके
नैकेनैव प्रवृत्तिनिमित्तेना धंद्वयबोधन मुपपाद्य विशेषप्रतीतिः प्रकर-
णादिना ज्ययासिद्धि मुक्त्या प्रत्याख्यानं कृतं । एवं भिन्नार्थ विरूपै-
कशेषप्रत्याख्यानाना द्विघ्रापंसरूपैकशेषविधानार्थस्य रूपग्रहणस्या प्र-
त्याख्यानानाञ्च उभयशस्ते न लक्षणा - गौरवात् , शस्याशक्ययो श्च
क्तिरलक्षणाभ्यां बोधने विलम्बिताविलम्बितवृत्तिद्वय विरोधा दश-
क्योपस्थापनाय लक्षणाया आवश्यकत्वात् सति तथैवा धंद्वयबोधनोप-

(१) यद्यपी दानीन्तन मुद्रितमहाभाष्यपुस्तके - " रूपग्रहणे किम्
धम् , समानानामेकशेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने यत्रैव सर्व-
समानं शब्दोऽर्थश्च तत्रैवस्यात् - वृक्षाः वृक्षा इति , इहनस्या दक्षा
प्रादा मापाइति , रूपग्रहणेषुनः क्रियमाणे न दोषो भवति , रूप-
निमित्तयेनाश्रयिते , श्रुतौचरूपग्रहणम् " इत्येतादृशी भाष्यपङ्क्ति दृश्य-
त् । तथापि नात्र भाष्यपङ्क्तेरेवा नुवादः । किन्तु तदर्थानुवा-
दएवेति नदोषः । यद्वा - एतद्वन्यरचनसमये तादृशएवपाठ आसीत् ,
ततश्च देशकालयो भेदा त्याउभेदो जातइति नदोषइति ज्ञेयम् ॥

तेजांसि नष्टृशेत् ” इत्यादिव न्मुल्यामुग्व्यसमुच्चयाभिप्रायं । नद्वितीयः;
शुद्धोपहितविकल्पासहत्वात् ; नहि निर्निशेषतयाभिमतेशुद्धे “ बृहतिवृ-
क्षयती ” ति श्रुक्तानिमित्तमस्ति । अधिष्ठानत्वेन सर्वविवर्तमूलतया
च तत्स्यादिति चेन्न; तत्र तदुभया नभ्युपगमात् ;

पत्नौ शस्तेरपि व्यापारकल्पनायां गौरवाच्च शक्याशक्ययो रेकेनैव
निमित्तेन लक्षणे त्यवगम्यते । अतो विजातीयवृत्तिद्वयविरोधपक्षः ।
ननु , कथं प्रत्याख्यानं, प्रत्याख्यातं हि “ स्वरूपाणा ” मिति सूत्रं ।
किंतु न । नहि रूपग्रहणमात्रं प्रत्याख्यातं - किन्तु सूत्रमेव । अतः स्तु-
त्रस्थापनपक्षे व्यर्थस्य “ पितामात्रे ” त्यादेः प्रत्याख्यानानां द्रूपग्रहण
स्या प्रत्याख्यानानाञ्च नोक्तार्थस्य विरोधः । प्रत्याख्यानेपि ‘ अभिधानम्
पुन स्वाभाविक ’ मिति यत् प्रत्याख्यानं तस्मिन् पक्षेपि नोक्तविरो-
धः । यच्चाकृतिपक्षाश्रयणेन प्रत्याख्यानं ‘ व्यर्थेषुच सामान्या
स्तिद्धं अश्रोतेरदाः पद्यतेः पाद ’ इति - तत्र शक्तिद्वयस्य समावेशा
भायसिद्धावपि विच्छिन्नाविच्छिन्नवृत्तिद्वय समावेशाभावोक्ते न-
विरोधः स्तिष्यतीति । (शुद्धेति) किं स्वरूपातिरिक्त प्रवृत्तिनिमि-
त्ताविशिष्टं मुक्तं तद्विशिष्टमिति विकल्पोऽभिमतः । प्रथमकोटि विवृण्व
द्येयं दूषयति (नहीति) शुद्धइत्येतद्विवरणं (निर्निशेषतया भि-
मतइति) स्वरूपातिरिक्त प्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टतया भिमतइत्यर्थः ।
प्रवृत्तिनिमित्तमपिहि वाच्यमेव , ततश्च स्वरूपस्यैव वाच्यत्वपक्षे शु-
त्पुक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य स्वरूपान्तर्गतत्वाभावे वाच्यत्वाभावेन प्रवृ-
त्तिनिमित्तत्वमेव नस्यादिति स्वरूपान्तर्गतत्वं वाच्यं, तच्च नास्ती
त्यर्थः । शुद्धे निमित्तं नास्तीति - शुद्धे स्वरूपे निमित्तं नान्तर्गत-
मित्यर्थः । अधिष्ठानत्वसर्वविवर्तमूलत्वे एव बृहत्त्ववृक्षणत्वे , ते
च स्वरूपान्तर्गते एवेति शङ्कते (अधिष्ठानत्वेनेति) अधिष्ठानत्वं-
भ्रमधर्मित्वं , विवर्तमूलत्व - विवर्तोपादानत्व , अधिष्ठानाद्येन सर्वता
दात्म्या तदेव बृहत्त्वं, सर्वविवर्तमूलत्वस्य भूतभौतिकरूपेणा विद्या
विस्तारयितृत्वरूपत्वा तदेव वृक्षणत्व मित्यर्थः । (तत्रेति) तयो

अन्यथा मुक्तापि तद्योगात् मुक्तेरेवमुक्ते ।

उपलक्षणार्थं निर्वचनमिति चेन्न, विशेषणार्थमेवाध्यामात्, 'तस्मा
दुच्यते परब्रह्मे' इति प्रवृत्तिनिमित्ततयैव नृहत्वादिश्रुते, "नृहत्वाद्भक्षणं वा
च तद्ब्रह्मेत्यभिधायत" इति स्मृतेश्च, "गोत्वाभिसम्प्रधादौ" इति स्मृतम् ।

अस्तु व्यापहारिकं तद्वैशिष्ट्यं, कथं तर्हि शुद्धेष्टि । तदपि तद्वारा
गम्यत इति चेत्, तर्हि तन्न मुरयम् । उपहितम्पुरायामिति पक्षस्तु श्रुतिसि
द्धि स्वामारिक सारंश्याशुपहितं प्रविश्याया स्वमतप्ररोधादपास्त । स्वाभि
मताज्ञानादिदोषोपहितस्य स्वनाशमलैग मश्रीत मस्मार्त मसीत्रचेति स्थाप

स्वरूपान्तर्गतत्वा नभ्युपगमादित्यर्थः । (अन्यथेति) तथो स्वरूप
पान्तर्गतत्वं इत्यर्थः । (मुक्तावपीति) स्वरूपस्यानपायादित्यर्थः ।
सर्वतादात्म्यस्य स्वरूपत्वे तस्य मुक्तावनपाया तस्यच सर्वविना
लुपन्तेश्च मुक्तावपि सर्वं स्यात्, सर्वविघतमूलत्वस्य स्वरूपत्वे-
तस्य मुक्तावपि सत्त्वात् मुक्तौ सर्वस्यात् । ननु - न प्रवृत्तिनिमित्त
प्रदर्शनार्थं निर्वचनम्, किन्तु वाच्योपलक्षकधर्मप्रदर्शनार्थं, गो
सदृशोगवय इति गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तक गवयशब्दवाच्योपलक्षक गो
सादृश्यप्रतिपादकवाक्यवदिति शक्यते (उपलक्षणार्थमिति) अस्तु-
तर्हि प्रवृत्तिनिमित्त प्रदर्शनमेव, तच्च स्वरूपाद्विघ्नमेव, नचैव सद्विती
यात्प्रसङ्गः, तस्य व्यापहारिकत्वादिति गूढाभिसन्धिभक्तते (भस्तिव
ति) दूषयति (कथन्तर्हीति) स्वरूपातिरिक्त प्रवृत्तिनिमित्ताविशि
ष्ट स्वरूपमात्रपरात्वं न सिध्यतीत्यर्थः । अभिसन्धिमुदाहरणं शक्यते
(तदपीति) प्रथम प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टरूपेणोपस्थापितस्य तत्त्वा-
त्स्वरूपेणोपस्थाप्यत इत्यर्थः । (तर्हीति) लाक्षणिकत्वमेव स्यादिति भावः ।
स्वरूपातिरिक्त प्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टमेव मुख्यमिति द्वितीय कल्प मनुष्य
दूषयति (उपहितमिति) सत्यसार्वज्ञ्याशुपहितं मुख्यार्थः, उत
मिथ्याभूता विद्या तत्कार्योपहित, इति विचल्प मभिमेत्य प्रथम शिरो
दूषयति (श्रुतीति) द्वितीय नूषयति (स्वाभिमेति) यद्वा
शुद्धोपहितेत्यत्र चैतन्यमात्रं मुख्यार्थः, उत चिन्मभूतमिति वि-

कल्पो विवक्षितः । आद्यन्दूषयति (नर्हाति) निर्विशेषत्वात् प्र-
 प्येतन्ये निमित्त मस्तीत्यर्थः । व्यावहारिकधर्मांशपि विम्य प्रतिविम्ययो-
 रेवेति भावः । सार्वज्ञ्यादे श्वेतन्यमात्रे ऽ भावे प्यधिष्ठानत्वं विद्यते
 मूलत्वे तत्रैव स्यातां , ते एव वृहत्त्वत्रंक्षणत्वे इति शङ्कते (अपि
 धानत्वेनेति) अधिष्ठानत्वं विद्यतेपादानत्वेच विम्यस्थानीय ब्रह्मण
 प्येति येषाम्मतं - तान्मत्याह (तवेति) येन श्वेतन्यमात्रपक्षा धिष्ठान
 त्वं सर्वविद्यतमूलत्वे इच्छन्ति - तान्मत्याह । (अन्यथेति) व्याव-
 हारिकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वे प्रातिभासिकस्य रजसादिपदवाच्याभा-
 यापत्तेः, सत्तादिविशेषमनपेक्ष धर्मनात्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तात्वे प्राति
 भासिकारोपत्वात् शङ्कादेः पातादिपदवाच्यतापत्तेश्च , धर्मस-
 मानखतादिरूपेण प्रवृत्तिनिमित्तत्वा क्षमिणश्च पारमार्थिकतया तयो
 रपि पारमार्थिकत्वे ज्ञाना त्रिवृत्त्यलम्भत्वेन ब्रह्मव्यतिरिक्त कृत्स्नि-
 वृत्तिरूप मुक्ति नस्यादित्यर्थः । नन्यस्तु व्यावहारिकमेव सार्थ-
 शयादिकं प्रवृत्तिनिमित्तं, तस्यच ज्ञाना त्रिवृत्तिरूपत्वात् प्र मुक्तेर्मुक्ति
 रिति गूढाभिसन्धि शङ्कते (अस्त्विति) दूषयति (कथमिति)
 धर्मसमानरताकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तात्वा प्रवृत्तिनिमित्तस्यच मि-
 थ्यात्वे पारमार्थिकस्य रूपनान्तर्धं न स्यादिति न स्वरूपस्य मुख्यत्वे
 त्यर्थः । अभिजन्धि गूढाटयति (तदपीति) शुद्धम प्यशुद्धान्तर्भा-
 या दशुद्धे प्रतीयमाने प्रतीयत इत्यर्थः । (तर्हीति) नायं केवल
 शुद्ध मुख्यवृत्तिपक्षइत्यर्थः । तदपीत्यादेः पूर्ववदेवापे- । यद्वा- मुक्तावपी
 त्यत्र सत्यत्वसाधनं न विवक्षितं, किन्तु - सत्यत्वाभिमानमात्र , स-
 भ्रमविहि यादन्निष्पद्योन्ति सत्यत्वाभिमानः , एवचोत्तरत्र न-
 गूढाभिसन्धिता । दिम्बत्वापहितं मुख्यमिति द्वितीयं पक्ष दूषयति
 (उपहितमिति) किन्तद्विम्बस्थानीयं ब्रह्म सत्यप्रवृत्तिनिमित्त
 विशिष्टं ! उत मिथ्याभूत प्रवृत्तिनिमित्त विशिष्ट ! इति विकल्पमभिमे-
 त्याद्यं दूषयति (श्रुतीति) द्वितीयं दूषयति (स्वाभिमतैति) यद्वा-
 स्वरूपमेव मुख्य मुताविद्योपहितमिति विकल्पायः । शेषं द्वितीय
 व्याख्यानपदेव । यद्वा- अनुपहित मुख्य मुत यात्किंचिदुपहितमिति

विष्यते । तत्रच शुद्धे परे ब्रह्मणि निर्दोषभज्यगुणविशिष्टविषयभगवच्छब्द-
मुख्यवृत्तिनिरक्तिविरोधः , “ परं ब्रह्म परं नाम परिव्रं परमम्भवा ” नि-
तिस्तुन्यनुपपत्तिः । परिव्रं परममित्यादि समभिव्याहारवैवर्त्यं च । निर्दिशे-
पलक्षणापानु स्तुति न कथंचिदपि सम्भवाति; गुण्यमच्छिन्न गुणाभिधान-
रूपत्वा तस्यादिति । पूर्वापरादिनिसमादाय न कुत्रापि निर्गुणसिद्धिः ।

विकल्पार्थः । अज्ञानादी त्पादि पदेन तत्कार्यं विवक्षितं । अवि-
द्याद्युपहितं मुख्यमिति द्वितीयपक्षे दोषान्तरनाद (तत्रचेति) तत्र -
अज्ञानादिदोषोपहितत्वे , ब्रह्मशब्दमुख्यार्थो न दोषोपहितः - ‘शुद्ध’
इति त मयं मनूय तत्र निर्दोषत्वपुनस्त्यारण भगवच्छब्द निर्वचन वि-
रोधात् , नच ब्रह्मपदत्वत्वे तन्निर्यचनम् , गुणविशिष्टविषयत्वा-
त्तस्य , भगवच्छब्दस्यापि तत्र मुख्यत्वायोगाच्चेति भावः । (परं
चेति) नहि दोषवैशिष्ट्याभिधानं स्तुतिः , प्रत्युत निर्द्वेति भा-
वः । (पयिप्रमिति) दोषोपहितस्या पयिप्रत्वा दिति भावः । ‘ परं
ब्रह्मे ’ त्वन - ब्रह्मपदेन शुद्ध लक्ष्यत इत्यत्राद (निर्दिशेति)
(कथंचिदिति) दोषाभावाभिधानादपि न स्तुतिः . स्वरूपमात्रपरत्वा
देवेत्यर्थः । (गुणाभिधानेति) निर्दोषत्वमपि गुणान्तर्भूतम् , किञ्च -
शुद्धार्थां नुपपत्त्यभावात् न लक्षणा । ननु निर्गुणत्वस्य श्रुतिस्तुति
युक्ते . प्रतिपद्यत्वा दृष्टानां निभ्यात्वेन हेयत्वा तद्वैशिष्ट्याभिधाने नि-
र्द्वेति मुख्यार्थानुपपत्त्या लक्षणापुन्यत इतिचे त्त्राद (पूर्व्वेति)
चेति प्रमाणान्तर विरुद्धाद् न्यायोपेत स्वपदविरोधो समुच्चीयेते ।
यद्वा - दोषाभावमुख्येनापि दोग्धवयोः स्तुतिदृष्टानात् “ यदाद्येवैष -
एनस्मिन्नद्वयमन्तरं पुरुते , अथ तस्य भय भवति ” इत्यादिभिर्भेद-
ज्ञानस्य दोषत्वात्तमात्र निर्गुणत्वायै स्तद्वैद्युयस्य स्वरूपेऽवगमा द्वा
वान्प्रत्येन सामानाधिकरण्यात् तादृशस्वरूपेणो पदितस्या भेदबोध
ना दोषाभावात्प्रायः कण्ठरूपेण प्रतिपादनेपि निर्गुणत्वायै निर्दोषतया
प्रसिद्धस्वरूपैक्य बोधमात्रेणापि गुणाबोधनेपि प्रसिद्धगुणक सग्रा
ह्येदोषोद्येनेव स्तुत्युपपत्ते रूपद्वितैक्य बोधनस्यबाधेन भवानित्य-
स्यापि लक्षणया स्वरूपपरत्वाप तस्यो पदितसम्बन्धस्य शब्दादार्थाद्वा

अपिच-अविद्यानिवृत्त्यर्थं गिहज्ञातव्यं मुपहितं निरुपाधिकंवा; आये तत्त्वावे-
दकं तदस्थस्वरूपलक्षणादिभि रपि तद्ब्रह्म दविशिष्टं ब्रह्माणे वृत्त्यसिद्ध्यात्म-
दिष्टसिद्धिस्स्यात् । स्याच्चातत्त्वज्ञानादेव मोक्षसिद्धिः , तस्य मिथ्यात्वेनैव-
युग्माभिरंगीकारात् । द्वितीये त्वतद्व्युत्पन्नेन तदुक्तयोग एव । तद्व्यक्षि-
तं तज्जिज्ञास्यते लक्ष्यते शोष्यतेचेतिचेत्; ततएव निर्विशेषलक्षकब्रह्म-
शब्दात् ज्ञातव्यं लक्षितव्यं शोषितव्यं सिद्ध्या जिज्ञासां धनपेक्षा स्यात् ।

प्रतीत्या मुख्यादिप्रतीकस्तुत्या ऽ वयविस्तुतिवत् अष्टाकपालादिस्तुत्या
द्वादशकपालं स्तुतिवच्चो पदितस्तुतिसिद्धेर्ध निर्विशेषलक्षणयापि-
स्तुतिर्नविद्वद्भवति इति तत्राह (पूर्वति) एवमपि न स्तुतिसिद्धिः - ब्र-
ह्माभेदमात्रस्य सर्वचेतनसाधारणत्वा दित्यपि भावः । यद्वा - निर्वि-
शेषस्वरूपस्यैवा सिद्धेर्न तद्व्यक्षणे स्थितिमायेणाह (पूर्वति) ...

एवमेतावता मुख्यवृत्त्यभावात् न लक्षणेति लक्षकत्वाभिमत शब्द-
स्वरूपं पर्यालोचनया निर्विशेषलक्षणा निरस्ता , इदानीं लक्ष्यत्वाभिमत
जिज्ञास्यस्वरूपं पर्यालोचनयापि निर्विशेष लक्षणां निराकरोति -
(अपि चेति) लक्षणेति वाक्यपरं , प्रथमसूत्रस्य ब्रह्मशब्देनार्पित्यर्थः ।
उपहितस्य ज्ञेयत्वेन तस्य जिज्ञास्यत्वे जिज्ञासात्मक लक्षणादिलक्ष-
णानां तदारम्भप्रतिपादक प्रथमसूत्रस्यचोपहितपरत्वेन न ब्रह्मशब्दे
लक्षणा अयणीया । तत्त्वावेदकानां मुपहितं परत्वां गीकारे ऽ प-
सिद्धान्त इति द्योतयति (तत्त्वावेदके ति) (अत द्रुष्य-
न्यत्रेमेति) ब्रह्मणो न्यत्र मुख्यवृत्त्यसम्भवस्यो क्तावेन -
ब्रह्मबोधकस्य तच्छक्त्यायमेव वक्तव्य मितिभायः । एवञ्च प्रतिज्ञालक्ष-
णशोधनानि न सम्भवन्तीति तात्पर्यम् । अत्र ततो न्यत्र मुख्यस्य त-
द्वोधकावम् तन्मुख्यवृत्त्येवेति नियमो विवक्षितः । अन्यत्रा मुख्यत्वेऽप्युप-
हिते मुख्येन तत्संबन्धा दनुपहितं लक्ष्यता मिति शङ्कते (तद्व्यक्षित-
मिति) (जिज्ञास्यतइति) जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञायते । लक्ष्यते.
“ जन्माद्यस्यपत ” इति “ शोष्यते - उत्तर सूत्रे ” (ज्ञातव्येति)
ज्ञातव्यपदनिर्णयपरं , तस्य सिद्धत्वा लक्षणशोधनेऽपि सिद्धमायं ।
एवञ्च लक्षणशोधनाभ्यां साध्यस्य निर्णयस्य ब्रह्मपदादेव सिद्ध्या प्र-
तिज्ञालक्षणशोधनानां वैयर्थ्यमेवेत्यर्थः । विहीनपिलापनन्यायमाश-

नच जिज्ञासादौविधिः, अदृष्टार्थत्वाभावात्; येनपिष्टपेपणंसहेम । निरुपाधि-
के ब्रह्मशब्दवृत्तिमविदुषः प्रतिबोधनेन सर्वं सार्थमितिचेतुः ; किमुख्या
ममुख्यांवा । पूर्वं प्रस्तुतव्यावातः, सर्वस्योपहित मुख्यवृत्ति विषयबोधनोप

क्याह (नचेति) जिज्ञासादौ - सूत्रकारस्य जिज्ञास्यत्वप्रतिज्ञायाम् ,
श्रोतुमिच्छारेच । नविधिरित्यर्थः । ननु शास्त्रस्य श्रवणात्मकावे म-
ननात्मकावेवा " श्रोतव्योमन्तव्य " इतिविधाना तदर्थावाञ्च प्रतिज्ञा-
याः कृत्स्नं शास्त्रं सार्थकमेवेत्यत्राह (अदृष्टार्थत्वाभावादिति) त्व-
यापिहि श्रवणादे दृष्टद्वारात्वमेवेत्यते , ननु केवलादृष्टद्वारात्वमित्यर्थः ।
यद्वा (अतद्गुह्यत्वेनेति) ततश्च सामान्यतोपि ज्ञानाभावा तज्ज्ञाने-
च्छालक्षणशोधनानि न सम्भवन्तीत्यर्थः । (जिज्ञास्यतइति) ज्ञातुमि-
ष्यतइत्येवार्थः । " लक्ष्यतेशोध्यत " इत्येत चतुर्थादिसाधारणं ।
जिज्ञासाद्यनपेक्षास्यादित्यत्रापि जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापरमेव, जिज्ञासादि
विषयि ण्यपेक्षाप्रत्याशा तस्य नोपपद्यतइत्यर्थः । विध्यभावे हेतुमाह
(अदृष्टार्थत्वाभावादिति) विषयवैलक्षण्यार्थीनाया इच्छाया विध्ययोग्यत्वंच
विषयितं । येन-विधिना । (सहेमेति) अनुदात्तेत भात्मनेपदवि-
धानस्य चक्षिहोऽनुदात्तत्वेपि द्वित्करणेना नित्यत्वज्ञापना तपरस्मैपदम् ।
यद्वा- " आपृषादे " ति विकल्पितमिच्छा स्सहे रेतद्वत्, सहिसहिः परस्मै
पदी । निर्विशेषलक्षक ब्रह्मशब्दा ज्ञातव्यसिद्ध्या जिज्ञासाद्यनपेक्षा-
स्या दित्यत्र शङ्कते । (निरुपाधिकइति) निरुपाधिक इत्येत स्वार्थ-
मित्यनेन सम्बध्यते , ब्रह्मशब्दवृत्ति मविदुषः प्रतिबोधनेन निरुपाधि-
क एव विषये लक्षणशोधनात्मकं शास्त्रं सार्थमित्यर्थः । विषयभेदमना
ह्यय ब्रह्मशब्दमात्रे वृत्तिविकल्पयति (किमिति) (पूर्वचेति) मुख्य
वृत्त्याबोधनस्योत्तरशास्त्रसार्थस्याप्यंता शास्त्रस्य मुख्यवृत्तिविषयगोचर-
त्वं एवस्यात् , मुख्यवृत्तिविषयश्चोपाहित एवेति शास्त्रस्य तद्वोधनो-
पक्षान्तत्वेना नुपहितस्या जिज्ञास्यत्वा निरुपाधिके सर्वं सार्थमित्यस्य व्या-
प्तातइत्यर्थः, अनुपहिते मुख्यवृत्त्यङ्गीकारेण सार्थक्यापादनं न सम्भवति,
अपसिद्धांतादित्याह (अनुपहितइति) यद्वा - कथं व्याघात- किञ्च प्रस्तुतमित्य
त्राह (सार्थंस्तेति) शास्त्रस्योपाहितविषयत्वेना नुपहितस्या जिज्ञास्यत्वा त्र

क्षीणत्वात्, अनुपहिते हि लक्षणाभेदो वदसि, अभिधानांगीकारेवा किं-
सार्वस्यादि विशिष्टपञ्चदशभिधान प्रद्वेयेण । उत्तरत्र “अधीहि” त्यादि-
वैवर्था; ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थमधीहीत्युक्ते लक्ष्यार्थ लक्षणोपदेशस्यासंगते ।
८ लक्ष्यार्थ मधीहीतितु निरुत्थानम्, कारणाभावात्; मुख्यार्थवाधादि निश्च-
यपूर्वकत्वा दमुख्यवृत्तिर्विशिष्टेः तन्निश्चयस्य चात्र ततः प्रागसिद्धेः, तत्सिद्धौ
वा निर्विशेषावगमे किं प्रश्नेन प्रत्युक्त्यावा ।

मुख्यार्थवाधोनिश्चितः, लक्ष्यार्थ विशेषश्च न निर्दिष्टः, अस्मिन्नवसरे-
प्रश्नाद्यस्तु । माभूत् । किं प्रत्यक्षेण बाधः । किं वानुमानेन ।

तत्र लक्षणा श्रवणीयेति प्रक्रान्ता नुपहितलक्षणा व्याघात इत्यर्थः ।
(अभिधानेति) सिद्धान्त मुल्लङ्घ्य स्वरूपमात्रशक्त्यङ्गीकारे न कि-
ञ्चि प्रयोजनम्, नहि विशेषणस्या शक्यतामात्रेण शक्ये स्वरूपे
लक्षणो पपादिता भवति, नाप्यवाच्यत्वश्रुतिः, प्रत्युत विशिष्टश-
क्त्यङ्गीकारस्य विशिष्टे लक्षणा भवति, अतो न निर्विशेषलक्षणा
सिद्ध्यतीत्यर्थः । यद्वा - ननु लक्षणशोपनादेः प्राग्वह्यपदेन निरू-
पाधिकस्वरूपस्योक्तिं नाङ्गीकुर्मः, येना तद्व्युत्पन्नेन तदुक्त्ययोगः,
लक्षणया तदुक्तौ जिज्ञासालक्षणादि वैयर्थ्यश्च स्यात्, किन्तु निरूपा-
धिके ब्रह्मशब्दवृत्ति मविबुधः प्रत्येव लक्षणशोपनादिकम् स्वैव प्रव-
र्तत इत्यङ्गीकुर्मः, ततश्च न पूर्वोक्तदोषादिति शङ्कते (निरूपाधि-
क इति) निरूपाधिकशब्दस्य ब्रह्मशब्दवृत्ति मित्यनेनैवा न्वयः,
निरूपाधिके सार्यं नित्येत दधत्सिद्धम् । किञ्च तत्र कारण - कथं
च तदभाव इत्यत्राह (मुख्यार्थेति) मुख्यार्थवाधो मुख्यार्थानुपप-
त्तिः - आदिशब्देन सम्बन्धः परिगृह्यते, इदं पदं मुख्यवृत्तिमिति
निश्चयः कारणम्, तत्रच मुख्यार्थवाधादिनिश्चयो हेतुः, तदभावा
त्तदभावइत्यर्थः । (तत इति) उपदेशादित्यर्थः । (तत्सिद्धादि-
ति) उपदेशात्प्रागिति शेषः । (निर्विशेषावगम इति) जातइ-
ति शेषः (मुख्यार्थवाध इति) मुख्यार्थस्य वृद्धत्वस्य बाधितत्वेन
मिथ्यात्वा तस्य सुमुञ्चजिज्ञास्यत्य मनुपपन्नतया च गत मिति भा-
वः । (लक्ष्यार्थेति) अनेन लक्ष्यसामान्यज्ञानम् लक्ष्यविशेषजि-
ज्ञासाच्च न्ययते । (प्रत्यक्षेणेति) स्वमतेनेदं, परमतेऽनुपपन्नानिष्टा-

अथनर्केण, अथवा तादृशेनागमेन । नायः । अनाद्रिये प्रत्यक्षमाधयोगात् ।
नद्विर्तायतृतायो । अनुमानम्यनर्कमात्रस्य च नित्यागमे स्पर्धितुमशक्ते ।
नचतुर्यः । ननृहनिननृहयतीति च यावन्त्यान्तराभावात् । निर्गुणादिराक्ये
स्तसिद्धिर्गतिचेत् । तथापि निर्मूढ प्रथः, तैरेवमुभयसितगोत्रात् । नचनो
पितमिद्विन्याया, अपिरद्वयिपयानिद्वयतेषामप्यान्यपर्यस्यनस्यमाणत्वात् ।
आफादनिदिनार्थश्रुतिमिप्रतिपत्त्यामन्दिहान. कौटभूतप्रक्षशब्देन शक्ति-
मिति पृच्छतांति चेत्, नैरे; तद्वत्त्वम्बरलक्षणाभ्यामपि कारणान्नैलक्ष्म्यनि-
पयाम्यासन्देहस्यैवस्थापनप्रसङ्गात् । नचनिर्निशेषस्तन्निशेषोत्पत्तिमृशोत्पत्ति-
गकारणोक्त्यानिर्निशेषत्वनिश्चयास्मियेत् । अपितुसुप्रकारेण यक्षिमस-
र्वज्ञमर्गनिदादिशब्दकण्ठोक्तञ्च सर्वज्ञादिकवृहत्त्वमेव निर्धार्येत ।

नन्वनिर्दिष्टमुपलक्षकाभिभाग शिष्योममुभुभिर्जातप्रत्ययेति मामान्य
तउपश्रुत्यतल्लक्षणं पृच्छति,

सत्याः पुणलक्षणं । प्रश्नवैयर्थ्यपरिहारमाशङ्कते (आपातोवे निर्वाधेति-
श्रुती द्वैताद्वैतश्रुती, तेष्वप्यविप्रतिपत्तिः - विरुद्धार्थप्रतिपादकचयनद्वयो
(कौटभूतमिति) निर्वाधोपलक्षविशेषवेत्यर्थः . (पृच्छतीति चेदिति) त
तश्चलक्षणाभिनिर्वाधोपलक्षणेन उपपन्नइति भावः (लक्षणाभ्यामिति) वा
क्यपरम् । चलक्षण्य-अनृतादिव्यापृत्यात्मकस्वरूप । तदप्यलक्षणेन स-
विशेषाचकोटि स्वरूपलक्षणेन निर्वाधोपलक्षकोटिश्चासिद्धा, स्वरूपलक्ष-
णस्य तेनतिर्वाधोपलक्षस्याभिमानादित्यर्थः । नसन्देहमात्र प्रत्युत्तरिप-
रित निश्चयपदेत्याह (नचेति) (सर्वकारणात्वाक्षितमिति) कर्तृत्वा-
क्षितमित्यर्थः . उपादानत्ववन्निमित्तत्वस्यापि तत्र विवक्षितत्वात् . (स-
र्वज्ञेति शब्द) कारणत्वात्तुपपत्ति लक्षणन्यायमाचिष्या स्तत्रिशेष श्रुते-
स्तत्रिशेषमेव निर्वाधेतेत्यर्थः . (ब्रह्मत्वमेवेति) निर्वाचनोपपृहित ब्रह्म-
धन्दावगतश्चेति भावः । यदा नत्वदभिमतनिर्वाधोपलक्षणाद्विवक्षित
मिति सिद्धयति, किन्त्वन्मदभिमतं ब्रह्मत्वविशिष्टमेवेत्याह (ब्रह्मत्वमेवे-
ति) सत्यज्ञानादिग्राभ्येनापि सत्यत्वादिकमेव निर्धार्येतेति भावः । वै-
यर्थ्यपरिहारान्तरमाशङ्कते (नन्विति) अत्रप्रश्नस्य सन्देहमुल्लङ्घानुक्ते-
मन्वाक्योक्तोपपत्तिभावः . (तद्वत्त्वमिति) तद्वत्त्वमिति तत्रित्यस्य - शब्दं

आचार्यस्तु कृत्वा विद्वत्सदृशनिर्देशोपस्तुलक्षणमुपदिशतु । तदपि न,
मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्यनिर्देशो गिन्यस्यैव निर्मूलत्वात् ; प्रयुत “ तमेव विद्वा ”
निन्यादिभिर्निर्भूतिगुणमिष्टव्यापारमिश्रमहापुरुषेन दर्शयन्नामृतं यथा -
सपपायश्चरणादवाधाच्च । अतो यथाश्रुतस्मत्प्रज्ञाशब्दार्थः । निर्भक्तिच-
यास्तु । “ मज्जपरिमुद्धंमरुत ” इति ।

पृच्छतात्यर्थः । “ प्रज्ञाधीही ” इत्यस्य प्रज्ञाशब्दविचक्षितमधीहीत्यर्थ-
तिभावः । पूर्वमनुपादितस्य जिज्ञास्यत्वमङ्गात्कृत्य लक्षणगोचनादि येष
श्रमसंज्ञान्नतत्रलक्षणेऽनुक्तं । इदानीमनुपादितस्य जिज्ञास्यत्वमेवास्ति द्र-
मतस्तत्रनलक्षणेत्याह (तद्विनेति) यथा यदि मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यं प्रज्ञा
निर्देशोपमिति निर्वाचितं स्यात्तदा जिज्ञासावाप्त्यस्य तद्वातुगुण्येन वर्ग
नीयतया प्रज्ञावदमुख्यार्थमश्रमस्य तदननुगुणत्वान्मुमुक्षुज्ञातव्यं प्रज्ञाश-
ब्दार्थः कथंति लक्षणयात्रासमर्थनं स्यात्, न च तत्सिद्धं, अतः “ अधीहि
भगवोऽनहो ” तिपदं मुख्यार्थस्यैव प्रश्रमस्य, तथा चोक्तप्रकारेण प्रश्नोक्तु
पपद्यत्पमित्रायेण परिहरति (तद्विनेति) (तमेव विद्वानिति) आ-
दिशब्देन “ तमेव विद्वानिति भवति मृत्युमेती ” त्यादिविचक्षितं । “ तमस-
स्तु पारे सदां गिरूपाणी ” त्यादिभिर्विभूतिः, “ महान्त ” गित्यादिभि
रुणः, “ आदित्यवर्ण ” मिति विग्रहः, “ विचित्रकृत्वे ” तिव्यापारः
प्रतिपाद्यते, (विशिष्टेति) तत्पदेन एवमिति च भरतुतविभूत्यादि यै
शिष्यपरामर्शादिति भावः, (महापुरुषेति) “ पुरुषमहान्त ” मिति
वास्त्यर्थः उक्तः । एवजिज्ञास्यपर्यालोचनया निर्देशोपस्य जिज्ञासानर्थ-
पदादिभिर्जिज्ञास्यत्वासम्भवादुपादितस्यैव जिज्ञास्यत्वे न निर्देशोपलक्षणे
ति, (अतदिति) यतो लक्षकत्वाभिमत शब्दस्वरूपपर्यालोचनया मु-
ख्यवृत्त्यभावे साधुत्वानुपपत्ते रत्नमते मुख्यवृत्तेः स्वाप्यस-भवाच्च त-
न्मूललक्षणाया अनुपपत्तिः, यतश्च लक्ष्यत्वाभिमत जिज्ञास्यस्वरूप प-
र्यालोचनयोपादितस्यैव जिज्ञास्यत्वे लक्षणाया असम्भवः, अतः । “ बृह-
तिर्ब्रूयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्मे ” ति श्रुत्युक्त प्रकारेण प्रज्ञाशब्दार्थ-
इत्यर्थः । सर्वतः - सर्वस्मात्, अनवधिकातिशय बृहदित्यर्थः । यथा स-
र्वतः - सर्वप्रकारेण, स्वरूपतो गुणनो विभूतितथेत्यर्थः । अत्र तत्त्वयोक्ता
यानुक्तं “ यत्तत्त्वतः गिरी निरुक्तिर्ब्रूणात्वमप्याह ” बृहतिर्ब्रूयति त-

इदं न रमभिप्रेतमाभाष्यत “ ब्रह्मशब्देन च सभावतो निस्तानि पिन्दो-
पोऽनयिनातिशयासंदेयकस्याणुगुणगण, पुरुषोत्तमोऽभिधीयत ” इति ।
अभिधीयते - गुण्ययावृत्त्याभ्यस्यते । अनेन नामकमनेन विधायकिमापि न दो-
षितवतां संप्रसा मप्यत्र निरासोभाष्यः । विशेषणद्वयेन च तत्पुरुषोत्तम-

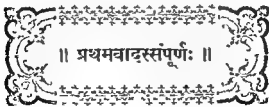
स्मादुच्यते पञ्चजे ” ति . पौराणिकोचप्रसिद्धिः “ बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्च
तद्ब्रह्मे यमिधीयत ” इति, तद्ब्रह्मे त्वलीयद्वन्द्यापादिति न विरोधः , तेनानय-
विक्रान्तिशम बृहत्त्वनेत्र ब्रह्मशब्दापेक्षेके , अपरे तु बृहत्त्ववत् बृंहण-
त्वमप्यनयविक्रान्तिशमं ब्रह्मशब्दार्थः “ बृहतिर्बृंहयती ” ति पृथगभि-
धानस्वारत्वात् , “ बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्च ” ति समुदायस्वारत्वाद्येत्वाच्च
क्षेपे , यस्मिन्मः विराधाभावाद्बुभयथाप्याचक्षुःप्रद ” इति । अत्र बृंहण
त्वं बृहत्त्वान्तर्गतमेवायं न पृथगिति प्रथमपक्षः , बृहत्त्वं तदन्तर्गतभूतं बृं-
हणत्वञ्च समुच्चितमर्थ इति द्वितीयः , बृहत्त्वान्तर्भावेनापि बृंहणत्वम-
र्थः रज्ज्वेनापि तत्रापि समुच्चितमर्थ इति तृतीयः , प्रतिपाद्याकारभे-
दादत्रात्रैव तदन्तर्गतं , न च गोत्रलीयद्वन्द्यापात्तद्वैयः , तस्य पदान्तरविष-
यत्वात् , अत उभयथाप्यर्थो बृंहणत्वगिति भावः । “ क्षरन्तमृत ” मि
त्युक्तमुपवादयन्नेतद्वाद्मूलभूतं भाष्यमाह (इदं सर्वमिति) यथाश्रुतमप्य
ब्रह्मशब्दार्थः , इदं सर्वमभिनेत्याभाष्यतेति वाक्याभ्यामयमर्थश्च्युतो ॥
तत्रेति गम्यते । इदं च भाष्यं प्रकाशितमाचार्यैः , “ प्रथमविशेषणेन स
भाष्यतो निरस्त निखिलक्षेपत्वादयमेव ब्रह्मशब्दवाच्यः सान्यः । नहि-
कारावृहतिगलितेन , तन्मोचनार्थमभ्यर्थनीयः , अतो मुमुक्षुपास्यपर नि
शाखासूत्रस्य , ब्रह्मशब्देन , पुरुषोत्तमत्वायं सामर्थ्यादभिधीयत इत्यव-
गम्यते । द्वितीयविशेषणेन “ यस्मिन्मयुज्यमानेतु गुणयोगस्तु पुष्कलः ।
तत्रैव नु रवृत्तौ प्रमन्य प्रक्षुपचारत ” इति न्यायेन गुणतोपि बृहत्त्वे शब्द
शक्तेरसद्वैयस्त्विति शब्दशक्तेः पुरुषोत्तमत्वाभिधीयत इत्यवग-
म्यत ” इति . (अनैव नामकमिति) तद्विरासप्रकाररतु चेदान्तचिजये
प्रपञ्चितोऽस्माभिः . (विशेषणद्वयेनेति) “ ब्रह्मपरिबृंहं सर्वत ” इति ब्रह्म
शब्दनिरुक्तिः , “ यस्मात्क्षरमतीतो ह मक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लो
के वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम ” इति पुरुषोत्तमशब्दनिरुक्तिः । एतेन पुरु-

शब्दयोः निरुक्तिरप्यन्यते ॥

इति फलितांशसहितस्य नरतंशस्तत्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतद्वयां अक्षरशब्दवृत्त्यनुपपत्तिरादः प्रथमः ॥

पोतमशब्दो नकर्मधारयः, उतमशब्दस्य पृथानिपातप्रसङ्गात् । नचप
ष्टीसमासः, "ननिर्धारण" इतिनिषेधात् । नापिस्तप्तमीसमासः, "न
निर्धारण" इतिनिषेधादेव । नचवाच्यं पञ्चाग्न्यायं समासनिषेधोत
स्तप्तम्यादिति विशेषाभावेन सप्तम्याभपि निषेधात् । धन्यथापष्टीसप्त-
मीसमासयो रूपतोऽर्थतश्चभेदाभावेन निषेधानर्थस्यात्, अतोऽत्रायवार्थं
निरुक्तेरसम्भवा । ऐक्यलक्षणेऽप्ययमश्वकर्णादिवत् । तदिदमाह "क-
इचातु कामंपुहपोसमोस्तु" इतिनिरुक्तम्, "यस्मात्क्षरमतीतोहमक्ष
रादपिचोक्तम्" इत्यादि निरुक्तयनुसारेण "पंचमीविभक्त" इतिविधि
तपंचम्याः "पंचमीभवेनापत्र" पंचमीतियोगविभागात्समासोपपत्तेः । यो-
गविभागश्च "तादपिपरस्तपर" इतिभाष्यवाक्याद्वगम्यते । विस्तर-
स्तुवैशान्तविजयेद्रष्टव्य ।

इतिश्रीबाधूलकलतिलक श्रीनिवाराचार्यं पादसेवासमधिगत प
रावरतम्वयाधात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण परायणेन ताम्रहा
द्वजश्चमहाचार्यावरनामवेपेन रामानुजदासेन विगञ्जितायां शतद्वयां
व्याकरादां चण्डमारुताभ्यायो ब्रह्मशब्दवृत्तिनिरूपणत्नामप्रथमः ग्रन्थः ।

॥ श्रीमतेरामानुजायनमः ॥

॥ श्रीमतेनिगमान्तमहादेशिकायनमः ॥

द्वितीयवादः

अथ स्वात्मैकभासस्य निर्विशेषम्यदुष्यतः । विशुद्धस्यापि जिज्ञासा-
परेष्टाप्रतिपिच्यते ॥

यदाहुः - ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं विचार्य,

पदार्थनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थनिरूपणस्योचित्य भाष्यक्रमस्यानु-
रोद्धव्यत्वं चाभिनेत्याह (अथेति) वादार्थसंगृह्णाति (स्वामेति) कर्म-
त्वाभावात्सामान्यविशेषे यद्वद्वयविषयत्वाभावेन हेतुफलाभावाजिज्ञासा-
नोपपद्यतइत्याह (स्वात्मैकभासस्येति) स्वप्रकाशस्यैव स्वगतसामा-
न्यविशेषविषयत्वेन हेतुफलत्वेस्तामित्यन्नाह (स्वामेति) स्वपमेचात्मा
स्वात्मा जिज्ञासासमानाधिकरणयोरैव सामान्यविशेषज्ञानयोः हेतुफल
भावात्स्वप्रकाशरयैवात्मत्वेन सामानाधिकरण्यात्सम्भवात्साध्यत्वात्सम्भ-
वाच्च न हेतुफलभावः । किञ्च निर्विशेषत्वाच्च सामान्यविशेषयोरभावेन
न जिज्ञासाहेतुफल सम्भवइत्याह (निर्विशेषस्येति) किमविद्योपहित-
स्वजिज्ञास्यता उत विशुद्धस्य, नाद्यइत्याह (दुष्यतइति) मिथ्यविष-
यकज्ञानस्य निवर्तकत्वासम्भवेन इप्पमाणत्वासम्भवादितिभावः । द्विती-
यमदृश्यमिति (विशुद्धस्येति) विशुद्धस्यज्ञानविषयत्वाभावादितिभावः । निर्वि-
शेषस्येत्यनन्तरं ब्रह्मणइतिशेषः । स्वात्मैकभासस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो
जिज्ञासा या परेष्टा सादुष्यतोविशुद्धस्यापि प्रतिपिच्यतइत्यन्वयः । जिज्ञा-
सासामान्यं स्पष्टयतः ब्रह्मजिज्ञासाखण्डनं नानिष्टमित्याशङ्क्याह (परेष्टेति)
यथालोकं ब्रह्मण्यपि तस्याइष्टत्वात्, अन्यथानारम्भेण शास्त्रोच्छित्तोरिति
भावः । अस्मिन्वादे जिज्ञासानुपपत्तिविचारानुपपत्तिर्वा प्रतिपाद्या, अ-
न्यतरार्थत्वे अन्यतरनिरसनं मायं । अत्रच विचारानुपपत्तिपक्षे
जिज्ञासापदं विचारपरम् । हेतुफलाभावाजिज्ञासानुपपत्तं न तत्साध्य
विचारसम्भवइतिवा तात्पर्यं । ब्रह्मपदादेव ब्रह्मणः प्रताते विचारानुप-
पत्तइत्यभिप्रायेणोक्तं (शब्दनिर्दिष्टमिति) (विचार्यमिति) जिज्ञासानु-
पपत्तिपक्षे विचारकृत्क जिज्ञासाविषयइत्यर्थः । विचारानुपपत्त्या तत्फलं

तच्च तत्रप्रमाणोपक्षेपेण । प्रमाणञ्च निर्निषयं न निरूप्य ।
 सप्रियत्रेण तद्विषयचाद्दृश्यत्वमित्यान्वजट्वादिस्वोक्तानिष्ठापतिः । स्वरू-
 पप्रकाशस्य हेतुः फलञ्च जिज्ञासाया इति चेन्न; तस्यास्तदुभयसामानाधिक-
 रण्यनियमदृष्टेः । स्वरूपप्रकाशस्य च तदेकाधारात्ताभावात् । अनादेः
 प्रकाशस्य च निरपेक्षहेतुत्वे जिज्ञासानादित्वप्रसक्तेः ।

दर्शितः । आदिपदेन प्रकाशानात्मकत्वं गृह्यते, तेन त्वरूपैकप्रकाशमि-
 त्यत्र प्रकाशत्वेन ध्यायातः प्रदर्शितः । विचारानुपपत्तिपक्षे तु अस्तु जि-
 ज्ञासानुपपत्तिः विचारानुपपत्तौ जिज्ञासात्मित्यत्राह (जिज्ञासापूर्वकमि-
 ति) तथाच जिज्ञासाया असम्भवे तत्लाभ्यविचारो नोपपद्यत इति भावः ।
 विचारानुपपत्तौ हेत्यन्तरमाह (तद्धेतुः) भानुद्वन्द्वगोप्येति कर्मत्वस्माच्च
 सामान्यविशेषवेदनद्वयविषयत्वं, तथापि स्वरूपप्रकाशस्यैव स्वगतसा-
 मान्यविशेषविषयत्वेन हेतुफलभावाज्जिज्ञासोपपद्यत इति पूर्वोक्तव्याजा-
 तपरिहारशङ्कते (स्वरूपेति) ज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वं फलत्वञ्च, न तु सामा-
 न्यविशेषज्ञानयोगो रवादिभ्येव काराभिप्रायः . (नेति) अन्यथा यद्गदन्ती-
 पसामान्यज्ञाना हेतुर्दन्तीयविशेषज्ञानफलक जिज्ञासाया विष्णुमित्रेज-
 नापत्तिरिति भावः । अद्यपि हेतुभूतज्ञानस्य जिज्ञासासामानाधिकरण्य-
 नियमो नास्ति अहमिति स्वप्रकाशादेव नित्यत्वादिजिज्ञासादर्शनात्, अ-
 ध्यापि अहमिति नतीतिरन्तःकरणाकारवृत्तिरिति यन्मतं तदनुसारेण त-
 दुभयेरुक्तं । स्वभिन्नविषयजिज्ञासाभिप्रायेण वा तदुक्तम् । हेतुफलत्व-
 योस्तसामान्यतो दूषणमुक्त्या प्रातिस्निकदूषणमाह (अनादेः प्रकाश-
 स्वेत्यादिना अनादित्वभङ्गादित्यन्तेन) किं स्वरूपप्रकाशो निरपेक्षपक्ष-
 हेतुरुतागन्तुक सहकारिणमपेक्ष्येति विकल्पमाभिप्रेत्य प्रथमे दूषण-
 माह (अनादेरिति) अत्र जिज्ञासायादि निरपेक्षा अनादि प्रकाशजन्यास्या-
 दनादिस्थ्यादित्यापादनं विवक्षितम्, तेन नापाद्यापादकयोर्वैषम्यविकर-
 णम् । ननु जन्यत्वानादित्वयोर्विरुद्धत्वेन व्याप्त्यभावात् कथमापाद्यापाद-
 कभावः, नच प्रवाहानादित्वमापाद्यम्, क्रमिकोत्पत्तौ हि प्रवादः, निर-
 पेक्षजन्यत्वे च चित्तम्वहेतेरभावेन एकव्यस्तुत्पातिकालपचयावद्व्यक्त्यु-
 त्पत्तेरावयवत्वेन प्रवादस्यैवातिद्वेः । नच निरपेक्षजन्यत्वयादिनो धारा-
 बाह्यकस्थटे पूर्वज्ञानस्यैव उत्तरज्ञानस्यतिरुर्वाजिज्ञासाया उत्तरहेतुत्वं च

सापेक्षत्वेयथादर्शनम् रानियमवेदनापेक्षणात् ।

....

....

पशुं शस्त्रमिति चेन्न, जिज्ञासा यदि प्रकाशानन्तरभाविनिरपेक्षप्रकाशन-
न्याह्यतादौ प्रकाशसमवधानक्षणेतरक्षणवर्ति प्रागभावप्रतियोगिनी स्या-
त्, योऽनन्तरभावि निरपेक्षपञ्चान्यः सतत्समवधान क्षणेतरक्षणप्र-
ति प्रागभावप्रतियोगो न भवतीति व्याप्तेरिति तात्पर्यात् । तस्य च प्रकाश-
स्यानादित्वात् तत्समवधानक्षणेतरक्षणवर्ति प्रागभावप्रतियोगित्वाभावे
अनादित्वेऽप्यस्यतो त्यभिनावेणानादेः प्रकाशस्यैव उक्तम् । प्रकाशोऽपि
जिज्ञासासामग्रोऽप्यप्यप्यधिकरणं स्यात् स्वाधिकरणक्षणाभूतसह्यकारु-
जिज्ञासाधिकरण क्षणकः स्यात्, जिज्ञासाप्रागभावाधिकरण क्षणवृत्तक्षण-
वर्ती न स्यात्, जिज्ञासाप्रागभावाधिकरण क्षणद्वयवर्ती न स्यात्, यद्यत्सा
मग्रात्पपपप्यधिकरणं तत्स्वाधिकरणक्षणाभूत सह्यकारुतदधिकरण-
क्षणकं, तत्प्रागभावाधिकरण क्षणवृत्तक्षणवर्ती न भवति, तत्प्रागभावाधिकर-
णक्षणाद्वयवर्ति न भवतीति चेन्न व्याप्तेरिति तात्पर्यम् । अत्र च द्वितीयादय-
स्यैवः प्रतियोगिकभाव कारणत्वमतेन । अनादिपदस्य पूर्ववद्वयमयो-
जनम्, तथा च निरपेक्षप्रकाशस्यानादेः कारणत्वमेव न स्यादिति भा-
वः । यद्वा प्रकाशोत्तरजन्य जन्यत्वाभावे अनादित्वेऽप्येति विवक्षितं,
तत्कुतश्च निरपेक्षाप्युक्तं (अनादित्वेति) तत्तत्तानाद्युत्तरजन्य जन्यत्वाभावे
अनादित्वमिति व्याप्तेः सात्मादौ दृष्टत्वेन अनादिप्रकाशोत्तरभावि (जन्य)
जन्यत्वाभावे अनादित्वेऽप्येति । न च जन्यत्वाभावस्यैव व्याप्यत्वमेष-
यैवार्थम्, अलण्डाभावे तदभावात् । यद्वा जन्यत्वाभावे प्रयोजकोऽन्य
जन्यत्वाभावः, तत्रानाद्युत्तरजन्य जन्यत्वाभावइति भावः । यद्वा निरपेक्षा-
नादिजन्यत्वोक्तिर्जिज्ञासाया अनादित्वेऽप्येवमस्ति, यस्मिन्काले कार्योत्प-
त्तिरभिमतता ततः प्रागभिकार्यस्यात् कालयोर्विशेषाभावात् । एवं पूर्वपूर्वका-
लोत्पापादिते निरपेक्षानादिजन्यत्ववादिना पूर्वकारणाभावो न वस्तुंश-
क्यइति अस्यानादनस्यानुद्धारोऽदित्यर्थः । एवं चानादित्वेऽपि द्वेऽन्यत्वमेव-
न संभवतीति तात्पर्यम् । (यथादर्शनमिति) जिज्ञासायात्समानविषयधर्मिज्ञान-
जन्यत्वस्य लोके दर्शनादिति भावः । ननु यद्यपि धर्मविषयज्ञानं लोके दृ-
श्यते तथापि तस्य धर्मविषयज्ञानत्वेन न हेतुत्वं किन्तु धर्मिज्ञानत्वमात्रेण
लायवात्, तथा च स्वल्पप्रकाशएव हेतुः, न चानादित्वमस्ति सापे-

प्रागभिद्वस्य तुल्यवक्तव्ययोरन्यतरप्रसङ्गात् प्राप्तिद्वयस्य -
 योगात् । फलत्वेचानादित्वभङ्गात् । उपहितरूपेणवेदनद्वय-
 विषयत्राजिहासास्यादितिचेन; हेनोरुपहितविषयत्वाभ्युपगमेऽपि फल-
 स्यतयान्वेभ्रान्तिरुपात्तात् । भ्रान्तेश्चासंपाद्यवान्ततदर्थप्रेक्षावतांप्रारंभः ।
 भ्रान्तिमेवप्रमितिमन्यमानेस्मासंपाद्योतिचेन; परीक्षकेभ्योऽपिप्राथमिकभ्रान-
 त्तिप्रमानव्यवसायिनामेवप्रागन्यप्रसङ्गात् । स्वरूपन्यातिरिक्तिकृत्तमिथ्ये-
 नि प्रयोजकशिक्षणविरोधाच्च -

क्षस्यैवतस्यजिहासाहेतुत्वात् , अपेक्षणीयत्वसेनापपत्तेरितिचेन्न, स्वरूपप्र-
 काशनैवतस्यज्ञातत्वेन संशयस्येवानुपपत्तेः । फलत्वेदूषणमाह (प्राग-
 सिद्धस्थेत्वादि) प्रागसिद्धस्योत्तरकालमखत्वेतुच्छत्वं सत्त्वैकार्पणत्वमिति
 भावः । प्राक्सिद्धत्वपक्षे सिद्धत्वफलत्वयोः परस्परव्याघातमाह (प्रा-
 क्सिद्धस्थेत्वादिना) अनादिपदंप्राक्सिद्धपरम् । यद्वा स्वरूपप्रकाशस्य फ-
 लत्वेदूषणमाह (फलत्वइति) अनादित्वभङ्गाच्चेत्पन्वयः । एतेनानुदित
 पदसूचित्वव्याप्यतोदर्शितः । एवंस्वरूपप्रकाशस्यैव हेतुफलभावासम्भ-
 वेऽन्यव्यतिरेकाभ्यां जिहासासमानाधिकरणयोः सामान्यविशेषज्ञान-
 योहेतुत्वंफलत्वभेदितिस्थितम् , तत्रशङ्कते (उपहितरूपेणेति) अविद्योपहि-
 तरूपेण . (वेदनद्वयेति) मुमुक्षुषास्यत्वेन सामान्यवेदनं , जगत्कारणत्वा-
 दिनाविशेषवेदनम् , (नेति) निर्विशेषस्य जिहास्यत्वभङ्गापत्तेरितिभावः .
 (अभ्युपगमेपीति) फलस्यानुपहितविषयत्वावश्यकभावात् सामान्यविशे-
 षवेदनयोस्समानविषयत्व नियमाच्च हेतोरप्यनुपहितविषयत्वमेव वक्त-
 व्यम् . धर्म्यैक्यमात्रेण समानविषयत्वाद्धेतोः उपहितविषयत्वाभ्युपगमे-
 पीत्यर्थः , (भ्रान्तेश्चासम्पाद्यत्वादिति) तत्त्वज्ञानसाम्यत्वान्मोक्षस्येतिभा-
 वः । परीक्षकाः - विचारशास्त्राधिकारिणः । प्राथमिकभ्रान्तिः - प्रपञ्चभ्रमः ।
 (प्रागन्यप्रसङ्गादिति) निरर्थकापासवैधुर्यादधिक्र भ्रान्त्यसम्पादनाच्चेति
 भावः . (स्वरूपेति) प्रमात्वतुल्यविचारप्रवृत्तावपि विचारदशापामेव
 कृत्स्नमिप्पात्वस्य शिक्षितत्वेन तत्रप्रमात्वतुद्विनिवृत्ते स्तदुत्पादनार्थमन-
 ननिदिष्यासनादौ प्रवृत्तिर्नस्यादितिभावः . यद्वा त्वन्मते नित्यानित्यद-
 स्तुविषेकदशापामेव ब्रह्मातिरिक्तमिष्यात्वज्ञानस्य जातत्वात् श्रवणादौ-

नित्यभूतेऽपि समाधिना स्वमात्रसाक्षिर्वैशद्यमात्रं साक्षादप्यभिनिचेत्; तयो
रपित स्वस्वयेति द्वयत्वात् । धर्मवेत्यन्यमिध्यान्त्रिकत्वं प्रतीकम् ।

प्रवृत्तिनस्यादिति भावः । स्वरूपस्यैव फलत्वे मात्रसिद्धस्य फलत्वायोगा-
दित्यद्वयमुक्तं तत्रपरिहारंगृह्यते (नित्येति) ज्ञानस्य सिद्धत्वेऽपि तद्रू-
पावच्छिन्नस्यासिद्धत्वा जिज्ञासासम्भवात्पेवेति भावः । प्राप्ताप्राप्तविवेके
न धर्मस्यैवेच्छा, सा च न जिज्ञासा, समाधीततादृशज्ञानस्यासिद्धत्वा जि-
ज्ञासोत्पत्तिमेत्याह (नेति) (सत्यत्वेति) धर्मस्य सत्यत्वे भेदतद्वातिः, मि-
थ्यात्वे तदर्थमेकाग्र्यमवृत्त्यनुपपत्तिः, न हि मिथ्यावस्त्वसहमानो मुमुक्षुर्मि-
थ्योत्पादनाय प्रयतेत । न च वेगयादेरविद्यानिवर्तकत्वा तद्वृ-
त्त्युपपत्तिः, तस्य जडत्वेनानिवर्तकत्वात् । ज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकमि-
ति हि पुष्पाकमुद्घोषः । तन्मात्रविषयकज्ञानमेव निवर्तकं न तु धर्ममिति चेत्-
र्हि तस्य ज्ञानस्यानादित्यादनादि निवृत्तयान्तिः । स्य मात्रसाक्षिज्ञानं पूर्वं
नास्त्येव सर्वसाक्षित्वादिति चेत्, हन्त किमिदानीं तादृशज्ञानमुत्पद्यते । स्व
मात्रसाक्षित्वमुत्पद्यत इति चेत्, तर्हि तदेषाविद्यानिवर्तकमिति पथं वक्षित-
म् । ननु स्य मात्रसाक्षित्वमविद्या निवर्तकतावच्छेदकमिति चेत्? शुक्त्या
विज्ञानस्याधिष्ठानातिरिक्त विषयस्यापि निवर्तकत्वदर्शनेन अधिष्ठानमा-
त्रविषयत्वस्य निवर्तकतानवच्छेदकत्वात् । अधिष्ठानतत्त्वज्ञानत्वेन निवर्त-
कत्वेनाप्ये प्रकृतेऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्यानादित्वेनाप्यास एव न स्यात् । न
नु तत्त्वसाक्षात्कारमात्रं निवर्तकं, तीरस्थवृक्षादावूर्ध्वाग्रत्वं साक्षात्कारो वि-
द्यमानेऽपि जलेऽधोऽग्रत्वमत्रात् । तथा चारोऽप्याविषयकाधिष्ठानं तत्त्वसा-
क्षात्कारत्वमेव निवर्तकतावच्छेदकमिति चेत्, तत्रोर्ध्वाग्रत्वतत्त्वज्ञानानिवर्त्य-
त्वादधोऽग्रत्वमत्रात्, उपाधिनिवृत्तयैव तत्रिवृत्तेः, अन्यथा पूर्वोर्ध्वाग्रत्वमा-
त्रसाक्षात्कारसम्भवेन तदनन्तरमधोऽग्रत्वमत्राभावप्रसङ्गात्, विशेषाद्
जानन्नमत्रमेव तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वात् । किञ्चारोऽप्याविषयकाधिष्ठानसाक्षा-
त्कारत्वमात्रं निवर्तकतावच्छेदकम्? उत्तरोऽप्याविषयकाधिष्ठानं तत्त्वसाक्षा-
त्कारत्वं? नाहः, इदमिति धर्मिज्ञानानन्तरं रजतभ्रमानुद्भयप्रसङ्गात् । हि
तोऽपि किमधिष्ठानतत्त्वमत्रात्? किमधिष्ठानस्वरूपमेव, उत्तरोऽप्यविरोध्यावा

योग्याश्रयेत्रक्षण्यासंभवः । किञ्च ब्रह्मणि जगत्कारणत्वाद्विद्वैतनिश्चयादेवनष्टै-
तकोटिकसन्देहः । नच पारसार्थिकद्वितीयवत्त्वादिना सन्देहः । कोट्यप्रसिद्धेः
प्रपञ्चे सत्यत्वमिष्यात्तकोटिकसन्देहेऽपि न ब्रह्मजिज्ञासापादं किमिष्यादिप्र-
शम्यच ब्रह्मण्युपपत्तिः, तस्य ब्रह्मविषयकसन्देहाभावात् । तदेतत्सर्वम,
भिन्नैत्योक्तं - कथञ्च जिज्ञासेत्यादि ।

किञ्च प्राथमिकाद्वैतसाक्षात्कारादेव विद्यानिवृत्ताकुतस्तसन्देहः ।
ननु भेदवासनयाप्रतिबन्धान्नप्राथमिकसाक्षात्काराद्विद्यानिवृत्तिरिति चेन्न,
ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वेहि ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तमित्यनुभवोपमानं । तत्र श्वेदान्त-
वाक्याद्ब्रह्मज्ञाने जाते ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्माज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवस्य दुरपहृष-
त्वेन प्राथमिकब्रह्मज्ञानस्य प्रतिबन्धासंभवात् । प्राथमिकब्रह्मज्ञानमात्रात्सं-
सारनिवृत्तेरदर्शनं तदनुवृत्तये तदुपादानाज्ञानानुवृत्तिराश्रयणीयेति-
चेत्, त्यज तर्हि संसारस्याज्ञानोपादानत्वं । यच्च तत्त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धा-
दज्ञाननिवर्तकत्वेन दर्शनं विशेषदर्शनं प्रतिबन्धान्नप्रतिविषयभ्रमनिवर्तय-
तीति, तन्न, तत्र विशेषदर्शनस्य तन्निवर्तनायोग्यत्वात् । ननु विशेषदर्शन-
विषयविरुद्धविषयभ्रमात्वेन निवर्त्यतावच्छेदकं, विशेषदर्शनजन्यभ्रमात्वा-
पेक्षया लघुत्वात्, विरोधस्य नियमघटितत्वेऽपि जन्यत्वस्यान्यथासिद्ध-
त्वादिघटितत्वेन ततोऽपि गुरुत्वादिति चेन्न, चंद्रमादेशिकत्वदूरस्थपर्वता-
ल्पपरिमाणादिभ्रमेऽप्यभिचारात्, तद्भ्रमस्य सोपाधिकत्वाभावेऽप्युपाधि-
प्रतिबन्धकाभावात् । नन्ववच्छेदकलाभयानुसारेण तत्रापि दूरस्थत्वा-
देः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते इति चेन्न, विशेषदर्शनमन्तरेणोपाधिनिवृत्त्याप्या-
स्तङ्गादिनायानिवृत्तिम्यलेव्यभिचारेण तस्य तवच्छेदेन निवर्तकत्वाभावात्
नचोपाधिनिवृत्त्याननिवर्त्यत्वेन विशेषणान्नप्यभिचार इति वाच्यं, उपाधि-
निवृत्त्याननिवर्त्यसोपाधिकभ्रमस्यासत्त्वेन तदर्थं प्रतिबन्धककल्पनावय-
ध्यात् । किञ्च उपाधिनिवृत्तात्यादिना उपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वस्यास्तङ्गानि-
वर्त्यत्वादिकं द्विविधं, तत्र चोपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वस्थाने विशेषदर्शनं
जन्यत्वमेव निवर्त्यतां लाघवात्, उपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वस्य उपाधिनि-
वृत्तिजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वाभावात्कृतं न निवृत्तिप्रतियोगित्वाभाव-
प्रवेशेन गौरवात् । किञ्चैवं विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वमिति
विशेष्यभागोऽपि न वक्तव्य इति लाघवं । ननु च पक्षद्वयेऽप्यस्तङ्गादि तत्तद-
नेकानि नित्यविशेषणैर्गौरवाद् विशेषदर्शनं नाम न वहितमात्रमन्यनिवर्त्यत्व-

मंचाविशेषणं । ततश्च पूर्वेत्कलार्थं स्थितमेव । नचैवमपि प्रतिबन्धक-
 लनाद्यैरर्थं, सोपाधिकभ्रमस्योपाधिनिवृत्तिनिवर्त्यत्वादिति याच्यं, यत्र-
 विशेषदर्शनासमकालोत्पत्तिकोपाधिनिवृत्त्याभ्रमनिवृत्तिः तत्र विशेषदर्श-
 नासमवहितसामग्र्यनिवर्त्यभ्रमावस्यसत्त्वेन उपाधिकालीनविशेषदर्शना-
 दनिवृत्त्यर्थप्रतिबन्धकल्पनात् । नचविशेषदर्शनस्य विद्यमानस्याभ्रम-
 निवर्त्यकत्वे विप्रतिपत्ते स्तदसमवहितसामग्र्यनिवर्त्यत्वानिश्चयात् प्र-
 तियन्धकल्पनेति याच्यं, विशेषदर्शनासमवहितत्वेन विशेषदर्शनासमान-
 कालीनत्वस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न, विशेषदर्शनकालीनविशेषदर्शनज-
 भ्रमावस्यैव विशेषदर्शनासमवहितसामग्र्यनिवर्त्यविशेषदर्शन विषय-
 विरुद्धविषयभ्रमत्वापेक्षाया लघुत्वेनावच्छेदकत्वात् । ननु तर्हि विशेषदर्श-
 नकालीनविशेषदर्शन विषयविरुद्धविषयभ्रमत्वमेवावच्छेदकमस्तुलायवा-
 दिति चेन्न, विशेषदर्शनेतरकालोत्पन्नसोपाधिकभ्रमस्य विशेषदर्शनं वि-
 नान्युपाधिनिवृत्त्यै धनिवृत्तिदर्शनेन व्यभिचारेण तस्यानवच्छेदकत्वात्-
 दर्धमुपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वेन वा विशेषदर्शनासमानकालीन सामग्र्यनिव-
 र्त्यत्वेन वा विशेषणैर्गौरवात् । किञ्च विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रम-
 त्वस्यावच्छेदकत्वे संयोगाद्यवच्छेदकमूलाद्यवच्छेदेन संयोगाभावभ्रम-
 स्य तदवच्छेदेन संयोगव्यवस्थाप्यदर्शनानिवर्त्यत्वापत्तेः, विशेषदर्शन-
 विषयगुलादिगतधर्मविरोधित्वाभावाद्भ्रमविषयसंयोगाभावस्य । आमघटे
 रक्तध्रमस्य च रक्तत्वाभावनिरूपितकालिकव्याप्तिमादाय यद्रामत्वादि-
 विशेषदर्शनं तेनानिवर्त्यत्वापत्तिः, विशेषदर्शनविषयामत्वादिविरोधि-
 त्वाभावाद्भ्रमविषयरक्तत्वस्य । पाकानन्तरं तत्रैवरक्तव्योत्पत्तेः । विशेषा-
 दर्शनजन्यत्वं तु तत्राप्यस्तीति नास्मन्मते दोषः । नचविशेषदर्शनविषयेण-
 सहैकस्मिन्काले एकावच्छेदेन सहानवस्थापिविषयकभ्रमत्वमेवावच्छे-
 दकमिति दोषद्वयनिस्तारः, एतद्वत्त्वादेर्मूलावच्छेदेन संयोगव्याप्यत्व-
 ग्रहे तद्दर्शनस्य मूलावच्छेदेन संयोगाभावभ्रमविरोधित्वात्, तत्रैवा-
 वच्छेदेन सहानवस्थापित्वस्याप्यभावात् । घटत्वम्यच्च दशाविशेषे रक्तत्वा-
 भावव्याप्यत्वग्रहे तद्दर्शनस्य तद्दशायां रक्तत्वभ्रमविरोधित्वात्, तत्रैव-
 ककाले सहानवस्थापित्वस्याप्यभावात् । किञ्च त्वन्मते स्फटिकत्वादि-
 विशेषदर्शनेन लौहित्यभ्रमस्य प्रतिविबस्यलङ्घ्य निवर्त्यत्वं याच्यं, तत्र च

परपरासंबन्धेन लौहित्यस्यस्फटिकेसत्त्वादिगोधाभावात्तन्निवर्तयताम्नात् ।
 ननुपाधिनिवृत्त्याद्यनिवर्त्यत्वादिना नविशेष्यते, किन्तु विशेषपदशान्ताव्य-
 यहितपूर्वक्षणावर्तित्वेन, अतोतगौरव । यदप्युक्त “विशेषपदशान्तविषयविरु-
 द्धविषयभ्रमरम्यायच्छेदकृत्यइत्यादि ” तदपि, विशेषपदशान्तविषयपदेन
 व्याप्यत्वेन गृह्यमाणव्याप्यस्य विवक्षितत्वात्, एतद्वक्ष्यत्यस्ययोगप्रि-
 शेषोक्त्यासक । यदपि “किञ्चित्प्रमते” इत्यादि, तदपि भ्रमविषयसंबन्धेनाधि-
 शोधित्वस्यविश्रुतितत्वात्, भ्रमविषयसाक्षात्सम्बन्धेन लौहित्यस्यापिस्फ-
 टिकत्वादिविहङ्गत्वादिस्तिचेत् । उच्यते, यत्रसोपाधिभ्रम द्वितीयक्षणां
 त्रयोपाधिनिवृत्तिमात्रेण तृतीयक्षणेभ्रमनिवृत्तिः तत्क्षणव्यविशेषपदशान्त-
 योत्पद्यते तद्भ्रमेउक्तनिवर्त्यतावच्छेदकस्य सत्त्वेनव्यभिचारात्, तदर्थ-
 विशेषपदशान्तव्यवहित पूर्वक्षणात्पत्तिकत्वयत्तभ्रम, उत्पत्तिभ्रमसमान-
 कालीनवदर्थ प्रतियोगिकत्वज्ञानाधारसमयसम्बन्धः । अत्रप्रहितव्यवहि-
 विशेषपदशान्तानधिकरण क्षणानन्तरितवम् । पूर्वक्षणाभ्रमागभावान्छि-
 द्रक्षणः । व्यापकत्वञ्च प्रतियोगिवैयधिकरणव्यवच्छेदकावच्छिन्न एतत्
 मानाधिकरणात्पन्ताभावा प्रतियोगित्वम् । तथाचप्रिशेषपदशान्त क्षणान्य
 वहितपूर्वक्षणात्पत्तिकत्वे सति विशेष (दर्शनविषय) व्यापयेनसहैव-
 स्मिन्कालावच्छेदेन भ्रमविषयसम्बन्धेन सहानवस्थापिविषयभ्रम
 स्थापेक्षया विशेषपदशान्तकालीन विशेषपदशान्तजन्यभ्रमत्वस्यैव लघुत्वेना
 वच्छेदपरत्वात् । किञ्चविशेषपदशान्तविना प्युपाधिनिवृत्तया निवृत्तिदर्शनेन
 सोपाधिभ्रमस्यावच्छेदे नोपाधिनिवृत्तेर्निवर्तकत्वकल्पनात् तदभावादे-
 यभ्रमनिवृत्तयपपत्तौ भ्रमप्रतिबन्धरूपना । नचव्यासद्वादिनापिसाया
 धिकभ्रमनिवृत्तैर्व्यभिचारः, व्यासद्वाद्यजन्यत्वेन विशेषणात् । किञ्चविशे-
 पदशान्तस्यप्रतिबिम्बभ्रम निवर्तकत्वे भवत्यानुमितेरापि शङ्कपीतत्वभ्रमनि-
 वर्तयत्वापत्तिः । नचततस्तद्विवृत्तय दर्शनादेवानिवर्तयत्व, लाप्याद्विशे-
 पदशान्तविषयविरुद्धविषय भ्रमत्वेननिवर्त्यत्वकल्पनात् तदनुसारेणप्रति-
 बिम्बस्थलद्वयात्रापि विशेषसाक्षात्कारत्वापेक्षया विशेषज्ञानत्वेन निवर्त-
 यत्ववन्पन्तलावगात् तदनुसारेण प्रतिबन्धइवल्पनोपपत्तिः । नचप्राप-
 ति प्रपञ्चभ्रमनिवृत्तयर्थ शब्दापरोक्षार्हीकार विरोधात् । नचापरोक्षेव
 ह्यपिपरोक्षज्ञानासम्भवा च्छाब्दज्ञानस्यापरोक्षत्वाद्भीकार, अपरोक्षेपि
 द्वैतिपाधयिष्यानुमितिदर्शनात् । प्रिन्नरन्तु शब्दजन्यापरोक्षभेदे द्रष्ट-
 व्य । तस्माद्विशेषपदशान्तकालीन विशेषपदशान्तजन्य भ्रमरमेवावच्छेदत ।

ननुमूलावच्छेदेन संयोगधर्मे अग्रावच्छेदेन तदभावव्याप्यदर्शने तद्भ्रम
निवृत्त्यापत्तिरिति चेन्न, स्वाभावजन्यधर्मप्रति विशेषदर्शनमनियतकत्वा
त । नचविशेषादर्शनस्य हेतुत्वेमानाभावः । विशेषादर्शनहेतुदोषाणामेव-
भ्रमहेतुत्वादिति वाच्यम्, विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य
कारणत्वाद्यगम्भावात् । प्रतिबन्धकाभास्य कारणत्वाभासमतेच विशेषाद्
शनप्रयोग्यत्वं विवक्षितम् । यत्तु तद्विशेषादर्शने नकारणं, स्वप्रतिविशेषाद्-
शनस्यास्तार्यविकत्वेन तदभावस्यापि सर्वत्रधर्मस्य लक्षणमभावात् । परकी-
यविशेषदर्शनाभासस्यापि प्रसङ्गतत्वादिति, तन्न, सिद्धादिप्राप्तिरहावच्छि-
न्नसिद्धभासस्यानुमिताधिव्यभिचारमग्रावच्छेदोपनिषद्विशेष दर्शनावच्छि-
न्नसामान्याभावस्यैव हेतुत्वात् । अप्रामाण्यशङ्काकान्त विशेषदर्शनस्यपि
धर्मानिवृत्तेः । अथवा विशेषदर्शनप्रतिबन्धक दोषजन्यत्वमेवावच्छेदक
मस्तु । ननुप्रतिबन्धकत्वस्य कारणोभूताभाव प्रतियोगित्वात्मकतया
कारणत्वस्यचानन्यथा सिद्ध्यादिवदितत्वेन गौरवम् । विशेषदर्शनाविप-
र्येत्वादि मद्भुक्तावच्छेदकन्तु लघ्विति चेन्न । प्रकृतेकारणत्वस्य नियत-
पूर्ववर्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । कर्तारानुत्पादव्याप्यत्वंवा प्रतिबन्धकत्वम-
वविवक्षितम् । तथाचोपाधिनिवृत्तत्वादनियतत्वादि विशिष्टत्वदुक्तत्व-
च्छेदकापेक्षया लाघवादिद्वेवावच्छेदकमस्तु । यस्तु तस्तु पूर्वधर्मो विशेष
दर्शनेन विरोधिगुणतया निवृत्तइति तत्रप्रतिबन्धः । अतोविशेषदर्शनस्यो-
त्तरज्ञानप्रतिबन्धकत्वमुपाधेश्चेतेजकत्वमिति पर्यवसितम् । तथाचनेदं
प्रकृतार्थनिर्दर्शनम् । यदप्युक्तं परेषामन्यात्मनि शरीराभेदबुद्धिर्निर्हृषा-
धिकभ्रमएव, उपाध्यन्तराभावात् । तथाच यदितत्त्वज्ञानमप्रतिबन्धान्नभ्रमं
निवर्तयतीति नोच्येत तदाकथं परेषां शास्त्रारम्भस्त्यात् । तच्चेश्वरसाक्षा-
त्काराभावात्तत्र भ्रमो न निवर्तते ननुप्रतिबन्धादिति वाच्यम्, ईश्वरसाक्षा-
त्कारस्य भिन्नविषयस्य साक्षात्तदनिवर्तकत्वात् । जीवसाक्षात्कारसिद्धा-
नीमपि विद्यतएव । ईश्वरसाक्षात्कारस्याप्यलौकिकस्य इदानीमपि सत्त्वात् ।
लौकिकरूपस्यादृश्यभावात् । तस्मात्तत्रात्मज्ञानं केनचित्प्रतिबन्धं सन्नभ्रम
निवर्तयतीति वस्तव्यमित्यप्यन्येतेषां तर्जयति । अत्रभ्रमः, स्वात्मतत्त्वसा-
क्षात्कारो मिथ्याज्ञान भागभावासहवृत्ति मिथ्याज्ञाननिवृत्तिहेतुः, ईश्वर-
साक्षात्कार आमतत्त्वसाक्षात्कारद्वारा मिथ्याज्ञान निवृत्तयुपयोगीत्येकमत

यद्वद्वद्वारात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्य सहकारोत्पत्तिपरम्, मतद्वयेपीदानो-
विशेषदर्शनस्य सत्त्वेऽपि मिथ्याज्ञानप्रागभावात्सहवृत्ति मिथ्याज्ञानध्वंसत्वा
वच्छेदेन देहादिभेदप्रकारकान्ततत्त्वसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नस्य कारण-
त्वापगमेन तादृशसाक्षात्कारस्य श्रवणादिस्वाप्यस्य ततः प्रागसिद्धेः सा
क्षात्कारस्यस्यापि मिथ्याज्ञानानिवृत्तिप्रयोजकामृतस्थेश्वर साक्षात्कारस्याभा-
वाच्च तादृशमिथ्याज्ञानानिवृत्तचुपपत्तौ नात्रप्रतिबन्धकापेक्षा । नचेश्वर-
साक्षात्कारोऽनैकिक इदानीमप्यस्ति, लौकिकः पञ्चादपिनास्तीतिवाच्य
म् । श्रवणादिपञ्चक्रमोत्पन्न योगजधर्मजन्यसाक्षात्कारस्य तद्धेतुत्वात्, इदा-
नींचतदभावात् । किंच-भेदप्राप्तनायाः कथमविद्यानिवृत्ति प्रतिबन्धकत्वं
मानाभावान्न, प्रहरण्यन्तं रजतवासनानुवृत्तावपि शुभ्रितज्ञानेनशुभ्र-
ज्ञाननिवृत्तिदर्शनात् । कथञ्चश्रवणादीनां भेदवासनानिरासकत्वं माना
भावात्, रजतज्ञानानन्तरं घटतरशुभ्रितज्ञान सन्तानेस्तपि शुभ्रित-
संस्कारानुद्धोषदशायां तद्वज्रतमितिभ्रमरूपसृष्टि दर्शनेन ध्यानसन्तान-
स्यविपरीतसंस्कारनिवर्तकत्वासिद्धेः । किंच किंनिदिध्यासनस्या दृष्ट
द्वाराभेदवासनानिरासकत्वं मुक्तभाहृत्य, नाद्यः- त्रिचतुरसृष्टिसन्तानेनैव-
तत्सिद्धौ बहुकालध्यानवैषम्यप्रसङ्गात्, अपसिद्धान्ताच्च । नद्वितीयः-
प्रायमिकसृष्टिन्यक्त्यैव तद्विपरीतवासनानिरासे उत्तरवैषम्यप्रसङ्गात् ।
नचैकव्यस्तेरेकवासना नियतकत्वमेवेतिवाच्यम्, तथास्त्यनादिभ्रमवा
सनानामानन्त्येन कदाप्यनिवृत्तचापत्तेः । किंचप्रतिबन्धनिरासार्थमेव कि
म्मानम्, अप्रतिबद्धज्ञानोद्देशेन श्रवणादिविधानमितिचेन्न, 'दृष्टव्य' इतिद
र्शनमात्रस्यैवोद्देश्यत्वप्रतीतिः । किंचाप्रतिषेद्धज्ञानार्थत्वं श्रवणस्य नप्राप्तं,
नापिद्वैतवास्यविचारादि साधनान्तरस्येति नियमविधिर्नस्यात् । किंच
अप्रतिबद्धज्ञानफलमि-यत्र किंप्रतिबन्धकाभावविशिष्टं फलत्वेनविवक्षितम्,
उत प्रतिबन्धकाभावकार्यनत्व मवच्छेदकमिति, नाद्यः । सविशेषणेर्ही
तिविशेषणमात्रपञ्चसानात् । नद्वितीयः । प्रतिबन्धकाभावकालीनत्वस्य -
प्रतिबन्धकाभावसामग्रोमट्टिमैवोपपत्तौ सामग्र्यन्तरानपेक्षणात् । तथा
चप्रतिबन्धकाभावोद्देशेन विधाने श्रुतहानाश्रुतकल्पनाप्रसङ्ग इति ॥

यच्चतृतीयमतम् - 'यद्यापि प्रथमनिर्विशेषप्रद्वयसाक्षात्कारस्याच्चात्रिष
प्रः दद्यापि सौनंजधारण्य अभेदशयदर्शनान्न नन्वेककोटिरज्ञानमात्रं नि-

एते उद्वेगद्वन्द्वेति संशयो न निवर्तते । तस्मिन् पटव्यतिरिक्तनका-
राभावात् । अतश्चासदृशायां जले सञ्जयेति न तत्राह । किंचैवमदेषवा-
नितिशानात् सद्यः नित्यं विद्यमानत्वात् सञ्जयनिवृत्तत्वापत्तिः । तत्र सा
मान्यवर्गकारकत्वं प्रतिबन्धकं चेदिति नितिशानेति तथा भविष्यतीति ।

तदप्यनेन निरस्तं - विदिताविदिताकारभेदाभावात् । न हि केनचिद्वा-
च्यो रंगवर्तिनि श्रयाभावे भविदिताकारज्ञानस्वेत्येवमात्राभावे च इदं कि-
मिदं शिवादिमन्त्रेण विज्ञातत्वं न भवति । न च मन्त्रेण केनचिद्वाच्येण निश्चितम् ।
किंच नित्यतानि सद्यस्तु विद्येवं साधनमन्त्राद्योपपन्नं हितवाद्येनैव नित्यान्
ददस्त्वप्यधारणमेषां । आत्मनुप्यादात्मलोकं कर्मकार्यं " कर्मणापि तु
लोको विद्यमान इत्येव लोकः " इति श्रुतेः । विद्यायाः मोक्षसाधना । सा च विदि-
ततया कर्तृपरतंत्राक्रियैव । कार्यसर्वमनित्यमेव पटवदिवत् । " तत्र ये ह
कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवाप्यनुप्यचितो लोकः क्षीयते " इति श्रुतेश्च ।
आत्मा च नित्यो मोक्षसाधनादिभिरल्लवैरभ्युपेयः । स च परममेवास्ति इत्येवम् " ए-
षोऽस्मिन् रतमानन्दः " इति श्रुतेश्चानन्द इति । तेन हि श्रवणादेः प्रागुत्पन्न-
ज्ञानज्ञानवधारणचक्रद्वन्द्वविष्यते । यद्यनित्यान्तं ज्ञानं साधनधारणान्यामी
कारेण तेन भेदाद्विज्ञानवधारणं न विरुध्यत इति चेत् । इत्तु किंच-
न्नान्त्यावयवव्यवसंज्ञात्मकत्वं सत्यमं कर्मवर्गाकरोति, येनै-
वं नूपा । भविच नित्यान्तं ज्ञानमज्ञानं किञ्चिदस्य उत ब्रह्मण, नाय - त-
दभेदत्वात् सान्यत्वात् अपुरुषार्थत्वात् तद्वदनेनेतरैर्वासात् सिद्धिमसंगात् ।
" ब्रह्मचेदनमभवत् " तिस्रस्तदभेदस्यैव पुरुषार्थत्वश्रुतेश्च । द्वितीये जी-
पद्मद्वारेभेदज्ञानेन भवितव्यमेव । तदभेदज्ञानमज्ञानं सर्वज्ञत्वादिभे-
दज्ञाने जाग्रतिर्नामप्यनिति, तस्मिन् सत्यज्ञानमपि तदानीं भाव्यवक्रमेव ।
ननु विद्यत एव भेदज्ञानमभिधत्वात् ज्ञानं च । तदनवधारणकल्पमित्युक्तमिति
चेन्न - ततोऽमुमुक्षात्तु रपत्तेः । अतएव धारणादपि सुसुप्ताभ्युपेयवेति चेत्,
तर्हि नित्यज्ञानमज्ञानादिज्ञानमप्यनवधारणमेवास्तु । तस्यैवैवमिति चेत्,
तर्हि नित्यानि सद्यस्तु विद्येत् सत्यन्यायसाक्षिण्योक्तिविरोधः । न च न्यायस-
ध्यस्यापि ज्ञानस्य संशयनिवर्तकस्यानवधारणत्वं ददतुं शक्यम् । किंच यथा-
तद्वत्वाद्वाग्द्विधायावतारः तथा अभेदमिष्यात्पयोरापि श्रवणात्मागेव त्वत्तु,
सति स्तिष्ठतदुर्न्यायावताररमुलभ इति तदवधारणं च स्यादेव । किंचास्मि

न्यक्षेमननानन्तरभाविज्ञानम्यैव सशयविरोधितयाप्रधानत्वात् सतत्प्रा
 विद्यानिवृत्तौ किन्निश्चिद्यत्वात् । अवधारणस्योत्पत्तत्वेन तत्प्रतिबन्धक
 कल्पननिवर्तकत्वेनोपयोगस्य वक्तुमशक्यत्वात् । कल्पननिवृत्तेर्ज्ञानात्
 र्वभेदभावात् । नचात्राविषये जातेष्ववधारणेष्वविद्यानिवृत्त्यनुत्पत्ते स्त
 त्प्रतिबन्धकभेदवासनानिरासकत्वेनोपयोगोवक्तु शक्य । तथात्वे प्रा
 धमिकज्ञानस्यावधारणत्वेऽपि मननानन्तरमिव प्रतिबन्धादज्ञानानिवृत्त
 पक्ष्या तदनवधारणत्वकल्पनवैयर्थ्यात् । नचानवधारणत्वकल्पनम् नप्राथ
 मिकज्ञानादविद्यानिवृत्तयभावात्, इत्यनभ्यासदृशाया जलाद्रितानम्य
 रइत्येतेरकाल सशयोपपत्तयइति वाच्यम् । तत्र तथात्वेऽप्यब्राह्मि-
 सन्देहोपपत्तेरनवधारणत्वावरणत्वात्, वाक्यान्तराप्रमाणान्तराद्यभेददृश
 नस्यतदाधायकत्वात् । भेददर्शनाभावेच सशयस्यैवासिद्धेः । जलाद्रि-
 ज्ञानस्थलेऽप्याहितसन्देह इतिवक्ष्यते । नचाहितसन्देहस्यैवापह्नयशस्य,
 अप्रयोजकत्वसदिग्धोपाध्यायीनां सशयाधायकत्वात् । निश्चयेऽप्यपि त
 म्यदोषग्रन्थादिशक्यार्थसशयस्यानुभवसिद्धत्वाच्च । अथ त्वत्को
 टिविज्ञानस्य निश्चयत्वानवधारणत्वमनुपपन्न । अत्र यदुक्तं - नतावन्नि
 श्चयत्वं जातिरित्यादिना सशयनिवृत्तयनुकूलस्वरूपविशेषवत्त्वातिरिक्त
 म्य जात्यादिरूपस्य निश्चयत्वस्य स्वविषये स्वाकारताद्विरुद्धत्ववैशि
 ष्ट्यावगादिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वातिरिक्तस्य सशयत्वस्य च वक्तुमशक्य
 त्वात्, प्राथमिकज्ञाने निश्चयत्वाभावरया नवधारणत्वात्मकसशयत्वस्य
 चोपपत्तिरिति, तत्र निश्चयत्वस्य जातिरित्येवार्थकाभावात् । नचचाक्षुषाया
 दिना सार्वभौमत्वादि व्याप्यतात्त्वादिवदुपपत्तेः । नन्वेव निश्चयपद
 नानार्थस्यात्, तत्पदस्यतु ननाप्यता, सजातीय साक्षात्कारप्रतिबन्ध
 कतावच्छेदकस्वरूपत्वेनानुगतीकृतजातीनामवृत्तिरिति तत्तदितिचेन्न, इष्ट-
 त्वात् । अप्राप्येवकोटिरित्याद्यभिप्रायजातित्वादि तादृशधर्मान्तरसभ
 वाच्च । नचसशयेधर्म्ये निश्चयत्वानवप्रसंग, जातेऽप्यप्यवृत्तित्वाभावा
 दितिवाच्यम् । निश्चयत्वस्य तत्रसत्त्वेऽप्यप्यवृत्तिरवप्रसंगाभावात् । नहि
 सशयत्वतामात्राधिकरण्यमात्रादप्यवृत्तित्व, इत्यनु स्वायन्ताभावसा
 मानाधिररण्यात् । ननुकोट्यशेषसशयत्वात्तदशेनिश्चयत्वाभावात् स्या
 त्प्राधान्याभावात्तदधिकरण्यमप्यवृत्तित्वेन्न, सशयत्वनिश्चयत्वयोर्द्वय-

अथैवंदवृत्तेरिति वाच्यं , संयोगतदभावयोगिवावच्छेदकभेदेन वृत्तधर्मीक-
 रात् । यद्येवंधर्म्यशोनिश्चयइति व्यवहारो नम्यात् , किञ्च संशयानन्तरं
 संशयोनम्यात् , पूर्वसंशयस्यैव तन्निश्चयत्वादिति चेन्न । धर्मितावच्छेदक-
 विषयत्वाभिष्यङ्ग्य जातिमत्त्वेन , तन्निश्चयत्वव्यवहारात् । ननु
 धर्मितावच्छेदकविषयत्वं न निश्चयत्वाभिष्यङ्ग्यं , एककोटिकत्वं तन्निश्चय-
 कमुक्तं , तच्चैकमात्रकोटिकत्वमेव भवत्यथैकशब्दवैयर्थ्यात् । तथाच
 संशये तदभावात्कथं तदभिष्यङ्गित्वा इति चेन्न , एकमात्रकोटिकत्वं हि - किञ्चि-
 त्प्रकारकत्वे सति तद्विरुद्धाप्रकारकत्वं । तथाच संशयस्यानिर्धारितावच्छे-
 दकप्रकारकत्वे सति तद्विरुद्धाप्रकारकत्वस्य सत्त्वात् निश्चयत्वाभिष्यङ्गित्वं
 भवत्येव । यद्वा - धर्मितावच्छेदकैककोटिरेव विषयतया संबन्धाभिष्यङ्गि-
 का , इतरैरेष्येणाभिष्यङ्ग्यत्वमेकशब्देन विवक्षितम् , ततश्च धर्मिता-
 वच्छेदककोट्यभिष्यङ्ग्यत्वात् तन्निश्चयत्वव्यवहारः । संशयत्वं च - स्वप्रकार-
 विरुद्धप्रकारकत्वाभिष्यङ्ग्यनिश्चयत्वव्याप्यजातिविशेषः । स च यत्प्रका-
 रविरुद्धप्रकारकत्वाभिष्यङ्ग्यस्तत्संशयइति व्यवहारः । यद्वा - निश्चयत्वं ध-
 र्मितावच्छेदकावच्छिन्नं धर्मितासंबन्धितावच्छेदकं , संशयवन्तु विरु-
 द्धकोटिसंबन्धितावच्छेदकं । तेन यत्संबन्धितावच्छेदकं निश्चयत्वं त-
 न्निश्चयत्वव्यवहारः । यत्संबन्धितावच्छेदकं संशयत्वं तत्संशयत्वव्यवहा-
 रः । तथाच न संशयानन्तरं संशयानुत्पत्तिप्रसङ्गोऽपि तन्निश्चयस्यैव तत्सं-
 शयनियतकत्वात् । संशयान्तरं निश्चयत्वमित्यत्रापि न किञ्चिद्वाच्यम् ।
 न च धर्म्यशो निश्चयत्वाभावप्रसङ्गः , त्वयैव वृक्षादावप्योपाधिकभेदेन त-
 द्बुभयप्रतीतिरित्यादिनाऽवच्छेदकभेदादवच्छिन्नं भेदाङ्गीकारात् । तद्वदे-
 व धर्मिविषयत्वावच्छेदेन संशयान्तरावपत्तेः । संशयत्वाभावपक्षं नि-
 श्चयत्वमित्यत्रापि न दोषः , ज्ञानं ज्ञाभावेनान्शभेदेन वृत्त्यसंभवेऽपि धर्मि-
 यत्वावच्छेदेन संशयत्वतदभावोपपत्तेः । न च विषयिणस्य ज्ञानमा-
 धतया विरुद्धधर्मद्वयासंभवादवच्छेदासंभवः । यद्वादेराकाशसंबन्धमात्रे-
 णाकाशावच्छेदकत्ववद्विषयस्यैव ज्ञानसंबन्धिनो ज्ञानेऽवच्छेदकत्वोप-
 पत्तेः । धर्म्यवच्छिन्न एव संशयत्वात्यन्ताभावसंभवात् । यद्येवमवच्छेदक-
 भेदेन वृत्तिरिष्यते तर्हि विरुद्धोभयप्रकारकत्व लक्षणसंशयत्वाभावपक्ष-
 ककोटयंगोऽपि स्यादिति चेन्न । स्वप्रकारोभयविरुद्धप्रकारकज्ञानाभि-

च ज्ञानं ह्येव संशयत्वात् । न च सन्नुद्बालं धनेति चेन्न तस्मिन्, एकविशेष्यकत्वेन वि-
 शेषणात् । नन्वेवमपि धर्म्यं शोतिव्याप्तिवारणाय तज्ज्ञानप्रकारविरुद्धप्रका-
 रकत्वमपि शान्तम्, तया चैकविशेष्यकत्वेन स्वप्रकारभेदप्रतीतिरित्यु-
 प्रकारज्ञानाभेदे सति तद्विरुद्धप्रकारकत्वापेक्षया, लावघात् स्वविषये
 स्वाकारतद्विरुद्धद्वय वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधि ज्ञानं यमेव संशयत्वमि-
 ति चेन्न, तदपेक्षया एकविशेष्यकत्वे सति स्वप्रकारभेदप्रतीतिरित्यु-
 नाभिन्नत्वरूपेण लुप्यत्वात् । उभयप्रज्ञानपर्यंतं लुप्यन् । अविरोजितव्याप्तिर्बन्ध-
 कत्वात् न केनचित्कर्तव्यतामप्युच्यते तदपेक्षया भेदाभावमात्रं लघुमवयवेव ।
 ननु तत्र धर्म्यं शोतिव्याप्तिवारणार्थं तद्विरुद्धप्रकारकत्वं विशेषणद्वयमित्युक्त-
 मिति चेन्न । एतद्वद्वाहि न ज्ञानपरः, किञ्च भिन्नपरः, ततश्च न धर्म्यं शोतिव्या-
 प्तिः । किञ्च त्वयापि धर्म्यं शोतिव्याप्तिवारणार्थं विशेषणद्वयमेव, तस्य स्वप्र-
 कारभूतं किञ्चिद्वैशिष्ट्यं तद्विरुद्धकोटयन्तरं वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञाना-
 विरोधिवात् । यद्विद्यं तत्र धर्मज्ञानस्य संशयाभिन्नत्वात् न तिसंगं प-
 श्यसि, द्रुतस्ताहि तस्मिन्लक्षणे तद्यधुनिर्मितं सति । नाहि यच्च विद्वत्क्षणेन
 न्यतातुल्यः धर्म्यः, एकचित्त्वन्मतातुल्य इति यच्चिद्विधिमवापे । यद्वा
 व्याभिन्नप्रकारविरुद्धप्रकारकत्वमेव लक्षणमस्ति इति नरुद्धिद्वेष्टे । किं
 च न स्वविषये स्वाकारेण एतद्वद्वाहि ज्ञानपरं, तद्विरोधिपरं वा? पूर्वस्य
 उभयविरोधिपरमुत्तरं स्वपदं ज्ञानपरमिति वा? नायं - स्यात्तुवादि संशया
 विरोधिन्यपं षट् इति ज्ञानेति व्याप्तिः । न च तस्यापि तादृशपट्टादि संश-
 यविरोधित्वात् तत्रातिव्याप्तिरिति पाच्यं । अयं क्षणिकोऽयं क्षणिकविशेष-
 गुणयान्वेति संशये व्याप्तेः । न च स्वविषये स्वाकारेण तद्विरुद्धद्वय वैशिष्ट्या-
 वगाहिज्ञानाविरोधित्वं यदपि तदशेषत्वमिति पाच्यम् । केवलान्यपि
 प्रमेयत्वादि प्रकारव्यज्ञानस्य प्रमेयत्वावशे संशयत्वापातात् तात्कोटिकसं-
 शयाभावादन्यकोटिक संशयमप्यविरोधिन्वात् । यच्च किञ्चिद्वैशिष्ट्यं संश-
 योपनादनेच स्वप्रकारकोटिकसंशयान्यत्र लक्षणस्यानसिद्ध्या दृष्ट्या
 नुपपत्तेः । यत्प्रकारकसंशयः कदापि नास्ति तादृशोत्पन्नविनष्टादिव्य-
 क्तिविशेषनिष्ठ धर्मविशेषप्रकारक निश्चयेति व्याप्तेः । अतएव नवती-
 यः । नाभिहितोऽयं - प्रमेयमिदं न लभितव्यं वारणात्मकत्वादभिमतसंशये
 प्रमेयमिति व्याप्तेः । व्यक्तिविशेषनिष्ठ पदधर्मप्रकारकविरोधित्वं संशय

कदापि नास्ति तद्वर्त्मनकारकत्वद्विभक्तैक कौटिल्यसंशयेऽन्याभिः । तस्या
नप्यधारणत्वं च त्वद्विभक्त्युत्तरकालं प्रानाण्यसंशयादवन्यते । किंच
पर्वतोवद्विभक्त्यस्य स्वविषयेवद्विभक्त्यस्य स्वमकारोभूतवद्विभक्त्यस्य
प्रकारक ज्ञानाविरोधित्वात्संशयत्वापत्तिः । तदनन्तरं वद्विभक्त्यस्य
संशयदर्शनात् । ननु तस्य पर्वते वद्विभक्त्यस्यविरोधित्वात् स्वमकारवि
रुद्धमकारकज्ञानविरोधित्वस्य सत्त्वात्तदभावइति चेत्तर्हि अयं शक्ति-
याक्षणीकविशेषगुणवान्नेति सन्देहेऽन्याभिः । तस्य विशेषगुणशक्तिवत्
संशयविरोधित्वात् । ननु यदंशेऽस्मात्कारतद्विभक्त्याकारद्वय वैशिष्ट्यात्
गाहिज्ञानाविरोधित्वं तदंशे संशयत्वं, तेन विशेषगुणांशे शक्तिवत्त्वज्ञ
यविरोधित्वात् संशयत्वं । आत्मादिधर्मिण्यस्य संशयत्वमिति चेत्, पक्षे त
र्हि पर्वतोवद्विभक्त्यस्य ज्ञानस्य वद्विभक्त्यस्य वद्विभक्त्यस्यत्वापत्तिः, तत्र वद्विभक्ता
रूपसंशयाविरोधित्वात् । स्वाकारविशेषे तदाकारतद्विभक्त्याकारद्वय वैशि
ष्ट्यात्गाहिज्ञानाविरोधित्वं तदंशे संशयत्वमिति चेत् । एवमिति निर्दिष्टे
ब्रह्मसाक्षात्कारस्य - निष्प्रकारकतया विशेषाभावेन उक्तउक्तस्य त
संशयत्वात् । किंच द्वितीयपक्षे आकारः किंनकारोविवक्षितः, उक्तउक्त-
कारकवृत्तिरित्यादि त्वद्विभक्त्यस्य ज्ञानाकारोवा, नाद्यः - ब्रह्मसाक्षात्कारत
द्विभक्त्यः । नान्यः - स्वविषये स्वाकाराद्यगाहनस्याभावात् ;

यस्तु तस्तु यस्तुतोविभक्त्यस्य स्वमकारकविषयविशेषा - मविषयेभानवगाथां
स्थागु पुनरप्येति निश्चयस्यापि संशयत्वापत्ते, भावनानविरोधाद्यप्र
कारकत्वेविषयगतौ धर्मसंभवस्यस्यात् । विषयेभासमाने एकरथमद्वय
वैशिष्ट्यात्गाहिज्ञानायोगान् । अन्यथा संशयत्वमप्रीतएव परस्परवि
रुद्धाण्युत्पत्त्युपपत्तयानिति प्रतीत्यापत्ते । किञ्च नुमित्युपनीत श्वेतो
पयस्कस्य श्वेतधीतवज्ञानस्य श्वेतगद्गधीतवज्ञानाकारकस्य विरोधविषय
त्वापि संशयत्वमसत्त्वात् । तर्हि किञ्चन किञ्चिद्विरुद्धविषय किञ्चिन्ना
विरुद्धविषयमनुभूयमानमिति चेत् । विरुद्धविषयत्व तदयोपपत्त्युपपत्त्य
इत्युक्त्यादिनामुपपत्त्यनुभवसाक्षित्वे विषयोकरणविशेषत्व विरुद्धविषयनि
र्वाण्युक्तं । ततश्च विषयोकरणविशेषतोऽपि संशयत्वनिश्चयत्वे । किंच
एकरथोक्तिज्ञाने संशयत्वानुभवः कस्यापि नास्तेषां, प्रत्युत एककोटि
वज्ञानानन्तरं द्वितीयादिनाशयोपपत्त्यनुभव निश्चयोजातद्वयेन न्य

बहरति । द्विकोटिकसंशयोत्पत्त्यनन्तरं मेतावन्तकालमेतन्निश्चयप-
 ममस्थितः, इदानीं सन्देहो जात इति च । ततश्च प्रमाणबलसिद्धसंशय-
 निश्चयविभागानुरोधेन जातिरुपाधिः स्वरूपं वा लक्षणमेष्टव्यम्, ननु-
 म्वाभिमतलक्षणानुसारेण लक्ष्यनिर्णयः अतिप्रसङ्गादिति । यद्वा स्वप्र-
 कारकोटिकसंशयान्यत्वमेव निश्चयलक्षणमस्तु । यदुक्तं - परमते इदं नव-
 रसकेवलान्वयितया तत्प्रकारकसंशयाप्रसिद्धिरिति, तत्र - इदन्वयस्य तत्त-
 द्व्यक्तिपर्यवसिततया नानात्वेन केवलान्वयित्वाभावात् । केवलान्वयि-
 त्वव्यवहारश्चेदं शब्दप्रयोगविषयत्वविषयः । ननु इदं प्रमेयं स्थाणुः पुरु-
 षो वेति संशयः प्रमेयत्वाद्वा निश्चयो न स्यात्, तत्प्रकारकसंशयस्याप्रसिद्धे-
 रिति चेन्न । अभावे प्रमेयत्वप्रतियोगिकत्व भ्रमदशायां मिदं प्रमेयावयवप्रमेय-
 त्वाभाववद्वेति संशयोपपत्तेः । अत्र - केनचिद्यदुक्तं - एवमभावे प्रमेयत्वप्र-
 तियोगिकत्वप्रसिद्धावपि संशयकोटिभूतात्वण्ड प्रमेयत्वाभावाप्रसिद्धिरे-
 चेति, तत्र - अण्डप्रमेयत्वाभावस्यैव कोटित्वासिद्धेः । प्रमेयत्वप्रतियोगि-
 कत्वभ्रमविषयस्य प्रसिद्धाभावस्यैव संशयकोटित्वात् । इत्येते च शुक्ती रज-
 तत्वभ्रमानन्तरमिदं रजतमिह नास्तीति रजतत्वभ्रमविषयस्य पुरोर्घाति-
 नस्तदभावाविकरणे आरोपः आरोप्यनिषेधश्च न्युपगमात् । किंच य-
 स्य देवदत्तस्य रजतमेयनास्ति तद्वीर्यत्वस्य रजतेऽज्ञातवाक्यादयममे-
 यस्मिन्भूतले रजतं देवदत्तीयपटश्चास्ति तत्र देवदत्तीयं रजतमिह नास्ति
 इदं भूतलं देवदत्तीयरजतवद्वानवेति संशयविषयपददर्शनाच्च । अस्तु वा
 अण्डप्रमेयत्वाभावः कोटिकसंशयः न च समवायाद्यवच्छिन्नः प्रसिद्ध-
 एव । तेन च प्रमेयत्वस्य विरोधभ्रमदशायां संशयस्तंभवत्येव । प्रमेयावयव-
 त्वयोर्विरोधभ्रमदशायां तदुभयकोटिक संशयोपसंभवति, विरोधभ्रमदशा-
 यां प्रमाणसंविशेषत्वं निर्विशेषत्वं संशयवत् । नन्वेवमपि ज्ञानवानात्मा ज्ञा-
 नं न वेत्यादिसंशये ज्ञानवानिति धर्मशाब्द्याभिः स्वप्रकारोभूतस्य ज्ञानस्य
 तादात्म्येन संशयकोटित्वादिति चेन्न । येन संबन्धेन प्रकारत्वं तत्संबन्ध-
 दितप्रकारताकतरकोटिक संशयान्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । यदुक्तं - यद्य-
 त्संशयनिवृत्त्यनुकूलं स्वरूपविशेषवत् ततन्निश्चय इति, तत्र - स्वरूपमवा-
 दस्याद्वैतानन्दा जनवधारणत्वांगीकारात्, तस्य च नित्यत्वाच्चरमाद्वैत-
 साक्षात्कारेण तदनिवृत्तेश्चरमसाक्षात्कारस्यानिश्चयत्वापत्तेः । न च त-
 दनिवर्तकत्वेऽप्यहमानन्दो न वेत्यादि द्विकोटिकसंशयनिवर्तकतया

निश्चयत्वोपपत्तिः, तथास्त्युत्तरसंशयस्यापि यत्किञ्चित्पुत्रसंग्रहनिवर्तकत्वेन निश्चयत्वमसंभवात् । इदं जलमित्यनभ्यास दशोत्पद्यैरुक्तोक्तिसंशयानन्तरानुपपत्तस्य इदं जलं नयेतिसंग्रहस्य एककोटिकसंशयनिवर्तकत्वेन निश्चयत्वमसंभवात् । किञ्च स्थानुत्वनिश्चयस्य स्थाणुत्वाभावात् शयनिवृत्त्यनुकूलस्यैवविशेषवत्त्वेन तन्निश्चयत्वोपपत्तिः, पुरुषत्वव्याप्यकरादिदर्शनस्य पुरुषत्वसंशयनिवर्तकत्वेन तस्य पुरुषत्वनिश्चयत्वोपपत्तिः । किञ्च मुक्तिकालीनानन्दायधारणरूपे ब्रह्मस्वरूपेऽभ्यासिः, तस्य संशयविरोधित्वे इदानीं संग्रहानुपपत्तेः, तदेव हि संसारोऽपि ब्रह्मस्वरूपं । प्रतिपन्थादिद्वान् संशयननिवर्तयतीति चेत्तदाऽनवधारणत्वांगीकारविरोधः । प्रतिबिम्बमस्य लीयतस्य साक्षात्कारस्य द्विरोधिनोऽपि प्रतिपन्थादेवानिवर्तकत्वात् । किञ्च चरमसाक्षात्कारस्य स्वरूपानन्दमशाशम्यच्च तद्विनिर्मुक्तसंग्रहविरोधिन्य तत्कोटिकसंशयविरोधित्वयानास्तपेय, स्वरूपमात्रगोचरत्वात् । नहि घटमात्रगोचरं हानं तद्विनिर्मुक्तस्य वा तत्कोटिकस्य वा संग्रहस्य विरोधि भवति । दृश्यते च प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति चन्द्ररूपेऽनृतेऽपि तत्कोटिको देशकालविशेषादिधर्मिकः देशकालविशेषादिको टिकस्तद्विनिर्मुक्तसंशयः । चन्द्रः प्रकृष्टप्रकाशो न वेत्त्यादिसंशयाभावास्तु प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यनिश्चयात् । अन्यथा प्रादेशपरिमितश्चन्द्र इत्यादि लक्षणमुत्तेन चन्द्रस्वरूपावधारणेऽपि प्रकृष्टप्रकाशो न वेत्त्यादि सदायनिवर्तकत्वमसंभवात् । ननु स्वरूपमात्रगोचरस्यापि चरमसाक्षात्कारस्य एककोटिकसंशयविरोधित्वमतीति चेत्, द्विकोटिकसंशयविरोधितया तस्यापि प्राथमिरूपातप्रतीतिप्रदमवधारणत्वेन कस्यापि संग्रहपरत्वेनाविरोधात् । किञ्चायं वदत्यादिनिश्चये घटोरक्तः कुण्ठो वेत्यादि संशयानिवर्तकत्वाऽभ्यासि । यत्किञ्चित्संशयनिवर्तकत्वेन स्थाणुत्वापुरुषावेति रजोऽपि पुनस्तत्स्थाणुतायोः परस्परविरोधभानात् स्थाणुत्व पुरुषवृत्तिना पुनस्तत्स्थानाधिष्ठितं न वेत्त्यादि स्थाणुत्वसंशयनिवर्तकत्वमतीतिः । नयेत्यापत्तिः संग्रहनिश्चयविभागानुपपत्तेः । यदैककोटिकज्ञानं न गत्यव्यवधानं मुक्त - अनभ्यासदशापन्न जलज्ञानानन्तरमिदं जलं नयेति संग्रहोऽनन्तरं तत्संग्रहकोटिके निश्चित, निश्चिते संशयायोगादिति, तदपि न ज्ञानागामागामाभ्यासोऽप्युत्तरादमन्त्रेणोपपत्तेः । यत्

तस्यार्थसन्देहपर्यवसानग्रूपे तर्हि, दोषजन्यत्वतदभावसन्देहादर्थसन्देहो
 स्तु । यद्वा प्रामाण्यतदभावकोटिकः संशयोऽस्तु, तदानीं जलेनलत्वा-
 भावापगाहनाभावेन विरोधाभावात् । विशिष्यवृत्तिप्रकारकत्व-
 तदभावसन्देहादसंशयोऽस्तु । यद्वा तद्वतितत्प्रकारकं तदभाव-
 वति तत्प्रकारकमेत्येव प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयोऽस्तु । नच तद्वत्त्वस्य-
 गृहात्तत्संशयासंभवः । इदंजलमितिनिश्चये इदंत्वावच्छेदेन इदंजलंन-
 येतिसंशयोमाभूत् । ज्ञानेप्रामाण्याप्रामाण्यसंशयेकोविरोधः । अप्रामाण्य-
 स्य तदभाववत्त्ववदितत्यात्तद्वत्त्वग्रहे कथं तदभाववत्त्वग्रहइतिचेन्न - इदं
 त्वावच्छेदेन तद्वत्त्वगृहात्तदवच्छेदेन तदभाववत्त्वाग्रहाद्विरोधाभावात् ।
 यदवच्छेदेन यत्र यद्वत्त्वः तदवच्छेदेनैव तत्र तदभावग्रहोविरुध्यते, न
 तुतत्र तदभावग्रहमात्रम्, तथासति शुक्तीरजतंनभवतीति शुक्तित्वाव-
 च्छेदेन रजतत्वाभावग्रहे इदंरजतमितिभ्रमाभावमसंगत् । तस्मात्प्रामा-
 ण्यसंशयाधीनार्थं संशयस्य सार्वलौकिकत्वात् स्वयं तदुपपादनासाम-
 र्थ्यमात्रेण तदपद्रवस्त्वाकौशलाविस्फरणमेव । किंच फलाभावाज्ज्ञा-
 खानोपपद्यते । नचाद्वैतसाक्षात्कारएव फलं, तस्य संशयानिवर्तकत्वेने-
 प्यमाणत्यासिद्धेः । समानप्रकारकत्वेनैव निश्चयस्य निवर्तकत्वात् । न
 नूक्तं “ज्ञानं समानविषयतया संशयनिवर्तकं नतु समानप्रकारकतया
 अन्यविषयात्तदर्शनात् । समानविषयत्वमन्यपेक्षणीय मितिचेत् संशयादपि
 प्रसंगः । निश्चयत्वमन्यपेक्षितमिति चेत्तर्हि समानविषयनिश्चयोनिवर्तकः
 छात्रवादिति”मैवं - आत्माश्रयप्रसंगात्, संशयनिवृत्त्यनुकूल स्वरूपविशे-
 षवत्त्वंनिश्चयत्वमितिहित्वयोक्तं । इदमितिज्ञानानन्तरमप्यं घटोनेतिचं
 शयाभावापत्तेश्च । ननूक्तं “घटवादिवैशिष्ट्यविषयत्वाभावात् समानविष-
 यत्वाभावेन नतत्संशयनिवर्तयतीति ” तत्किं यावत्संशयविषय विषयक-
 त्वेन निवर्तकत्वं, तद्वत्संभवएव स्यानुत्वादिनिश्चयस्य पुरुषत्वविषय-
 कत्वाभावात् । तस्मात्संशयवर्मितावच्छेदकावच्छिन्न धर्मिताकसंशयको-
 टिविरुद्धप्रकारकज्ञानं संशयनिवर्तकम् । अत्र यदुक्तं - “एवंसत्यप्यवदंति
 ज्ञानात्तद्वैचरे घटस्य इदंघटस्य नवेतिसंशयोननिवर्तेत तस्मिन्घटवति-
 र्क्तिप्रकारमादिति ” तन्न - इष्टापत्ते । अयंघटइतिनिश्चयेस्तत्पि संस्थान-
 यादिभिस्तत्र तत्संशयस्य जातिमादिभिरता तत्संशयन्यामीकारात् ।

नित्यनिश्चयः वागतिरिति चेत्, न तत्रापिसामान्यतः प्राप्तिरनुभूया
यान्तर्गतं निरोधनिर्वाणार्थत्वादिमादे । एतेषु किञ्चनविशेषा
तत्राकाशा ।

अथ समानविषयधारणस्य निवर्तकत्वेऽपि तत्र सशयोक्त्यनिवर्तकं, य
द्वत्त्वयैश्वर्याधिपत्येन समानविषयवाभावान् । अत्राप्यदृष्टिज्ञान
स्य घटव्यविषयसंशयनिवर्तकत्वे एवन्मिन्मटेऽदृष्टयेन ज्ञाते घटान्तरेणप्य
द्योतयेति लक्ष्योक्त्यात् । यदुक्तं - "समानप्रकारज्ञानस्य निवर्तकत्वे स
न्निवृत्त्येऽदृष्टये घटव्यसामान्य प्रत्यासत्तिजन्यज्ञानेन घटान्तरेण सशयोक्त्य
वर्ततेति तत्र - तत्रापि तदोक्त्या वाग्यादृष्ट्याऽच्छेदेन रूपसंलग्नात्
नप्यदृष्टो नयेति सशयोक्त्यात्, समानविषयकत्वात् । अत्र च तस्यान
वधारणस्य तत्रादृष्टोक्त्याऽनयेत्यपि सन्देहमस्ति । यद्विच्य घटान्तरेण
प्राप्तोक्त्याऽनवधारणत्वतश्च घटव्यरूपसमस्याधिपत्यं नयेति सन्देहमस्ति । अ
थ घटव्यनिश्चयस्य घटव्यसिद्धेर्होभवेति चेत्, तर्हि प्रकृते सामान्यात्
सिद्धेऽपि तस्यैव भावः । अथ परिहारोऽस्मिन्मतस्य सभवति, ननु तस्य
ते, तस्यैव तत्राविषयत्वमेव निवर्तकत्वस्वीकारात्, तस्यैव तत्रापि सत्त्वा
त् । यदुक्तं "समानप्रकारस्य निवर्तकत्वे प्रमेयवानिति ज्ञानात् स्थाणु
त्वादिप्रकारज्ञात् सशयनिवृत्त्यापत्तिरिति " तत्र - योदोक्त्या सामान्य
धर्मप्रकारस्य प्रतिबन्धनात् । नचैव सति इदमिति ज्ञानात् सशय
निवृत्तिरिति चेत्, तदुक्तं भवेत् धर्मपि सामान्यधर्मप्रकारस्य प्र
तिबन्धनवत्त्वभावादिति वाच्यं । इदमेव सामान्यधर्मत्वाभावस्योक्त्या
त् । नचैव स्यात्तस्य स्थितिधर्मवानिति ज्ञानात् तस्य निवृत्त्यापत्तिः, प्रति
बन्धनभावादिति वाच्यं । अन्यत्र कोऽप्यसाधारणत्वेना निर्धारितधर्मस्य
सामान्यधर्मत्वेन विवक्षितत्वात् । नचैव प्रमेयत्वात् तस्यैव तस्यैव
ज्ञानात् सशयनिवृत्त्यभावात्, योदो सामान्यधर्मप्रकारस्यैव तस्यैव प्रतिब
न्धकत्वात् । यद्वा योदो सामान्यधर्मप्रकारस्यैव तस्यैव तस्यैव
मानविषयधारण निवर्तकमस्ति । निवर्तकानुपपत्तौ च विस्तरेण दृष्टव्य
इति । (अत्रापि चेत्) सामान्याकारस्यापत्तावेति भावः । ननु
निज्ञासामान्य सण्डयतो ब्रह्मनिज्ञासासण्डनमिष्टमवेति शङ्कामनूयपरिह

य पनर्ज्ञानाज्ञानांशानिरूप्येन जिज्ञासास्वरूपमेव खण्डयेत् त ब्रह्मजिज्ञासा
 ५१. जिज्ञासतीतिकः प्रकृतोपयोगः । इष्टाचसायथालोकमिहापि, अन्यथाऽ
 नारंभे गशास्त्रोच्छित्तेः । अत्रैवहापि तामन्यत. स्वरूपज्ञातिः अध्यासवि
 रोधिगत्वेन प्ररोतश्च जिज्ञासा. मैत्रं, निर्दिशे प्रेसानान्यासिद्धे. निस्तमान्येच
 निशेषाभावात् । कल्पनयान्नुपपत्तिरिति चेन्न, सामान्यरूपस्य कल्पितये
 स्वरूपेण चित्ते विरोधानमत्राच्च । नर्षाकिंचिद्भूतविशेषतः कथित् स्यात्-
 नख द्रुख गृगेकुण्ठवादिः । नच “अन्निप्रयेति चेद्देह सन्तमेनतनोपिदु”
 रिति श्रावयन्तांशतिः ब्रह्मण स्सामान्यर्थत्वात्सहेत । अतएव कल्पि
 तास्तित्वरूपमामान्याकारभमादिशेषानुमुत्सेति प्रत्युक्तं, अपसिद्धांताच्च ।

रति (य. पुनरिति) (ज्ञातेति) किं ज्ञातांशे जिज्ञासा उताज्ञातांशे, भा
 ये वैद्यपथ्यम् । द्वितीये ज्ञानाभावादेव न जिज्ञासा तत्साध्यतयात्म्या. ।
 (इतीति) इत्यस्येत्यर्थः । (कः प्रकृतोपयोग इति) सर्वराण्डरूपस्य तव उ
 क्तविकल्पेन जिज्ञासायाः पारमार्थिकत्वखण्डनमर्थेष्टं नतु व्यावहारिकत्व
 खण्डनमनि, अस्माभिश्च व्यावहारिक्यपि जिज्ञासाब्रह्मणि न संभवतीति
 प्रतिपाद्यते, तत्परिहारेच पारमार्थिकत्वखण्डनेष्टव्योद्भाषनस्य कठपयो
 गइत्यर्थः । व्यावहारिकजिज्ञासापि ब्रह्मणि नाद्वीक्रियतइतितु स्वपानय
 क्तुं शक्यतइत्याह (इष्टेति) लोकोहि ज्ञानार्थप्रवृत्त्यनुपपत्त्या जिज्ञासेष्यत
 इत्याशंस्य तत्प्रकृतोपि तुल्यमित्याह (अन्यथेति) जिज्ञासानंगीकारं भा
 रंभदेतुष्वभावेन शास्त्रमुच्छिद्येतेत्यर्थः । (निर्दिशेपति) निर्धर्मरुद्राप
 र्थः । (विशेषायोगादिति) विशेषस्सामान्यप्रतिसम्बन्धव्यवहितः । प्रतिसं
 धिभूतस्य सामान्य धर्म स्याभावे तस्यासंभवादितीभाव. । निर्धर्मक
 त्वाच्च विशेषेण संभवतीति च कारस्यभावः । (तदिति) सामान्यज्ञा-
 नविशेष ज्ञानाभावरोक्षपत्तिरित्यर्थः । सामान्यप्रमा, विशेष प्रमापिरद-
 श्वन प्रयोजनी, गौरवादितीभावः । सामान्यगल्लेन सत्स्वरूपं विदितं,
 उतसामान्यधर्ममात्रं, अथवा सत्त्वसानान्यं नश्यदित्याह (सामान्यरूप-
 मिति) गद्वितीयइत्याह (नदीति) कृत्स्नस्य पिसामान्यस्य कल्पनायां स
 त्वरूपकल्पनायां ध्रुतिपाद्यमन्याह (गच्छेत्त्यादि) नवृत्तिरइत्याह (अ
 तएवेति) (धरतिद्वान्तादिति) द्रष्टाणि सत्त्वस्य स्वरूपं नन्दव्योक्तं

विशेषस्यनु कल्पितत्वे तन्निज्ञासाधनम् ।

रितिभावः । एतेनाद्यनवीनमतनिरस्तं, तथाहि—“भाषात्रयतीतिदेवमिज्ञानम्, साच विचारत्रागेव सांगाध्ययनेन विदितपदार्थसंगतिका द्वाव्यादेवोत्पद्यते । साच ब्रह्मणि सत्त्वप्रकारिका, सत्त्वप्रकारकत्वादेवाखण्डविषयाज्ञानं ननिवर्तयति । तन्निवर्तकं चाखण्डविषयमेव निम्प्रकारकज्ञानं । तस्यचानुत्पत्तेस्तज्ज्ञानेच्छा संभवत्येव । सैवजिज्ञासेति ” हित्वन्मतम्, तदनुपपन्नम् — सत्त्वप्रकारकज्ञानस्थापातत्वं हि भविद्यानिवृत्त्यनर्हत्वम् । तच्च भिन्नविषयत्वाद्ब्रह्मत्वाच्चेत्यभिमतं । तच्च नोपपद्यते, स्वरूपोच्छ्रिते श्रुतिबाधप्रसंगाच्च । किंच तदेवज्ञानं ब्रह्मविषयं तदज्ञाननिवर्तकं न्यात् । नचाखण्डविषयाज्ञानस्य तज्ज्ञानेनैव निवर्तयत्वात् सत्त्वविशिष्टज्ञानं ननिवर्तकमितिवाच्यं, सत्त्वविशिष्टविषयस्याप्यज्ञानसमानविषयकत्वेन तन्निवर्तकत्वोपपत्तेः । नच भ्रान्तित्वादनिवर्तकता, शुक्तिरजतज्ञानस्य द्रव्यत्वविषयस्य द्रव्यत्वाज्ञाननिवर्तकत्वात् । नचाधिकविषयत्वादनिवर्तकता, शुक्तिज्ञानस्य शुक्तिगतरूपादिविषयत्वेपिशुन्यज्ञाननिवर्तकत्वात् । नच विशिष्टविषयत्वादखण्डाज्ञानसमानविषयत्वाभावः, जिज्ञासायात्रपि समानविषयमिज्ञानसाध्यत्वेन सत्त्वविशिष्टज्ञानस्याखण्डजिज्ञासाजनकत्वोपवर्गनविरोधात् । नचाज्ञानमखण्डत्वविषयं, सत्त्वविशिष्टज्ञानंतु नतथेतिनतन्निवर्तकमिति वाच्यम्, अखण्डत्वस्य स्वरूपातिरेके जडत्वेनाज्ञानाविषयत्वात् । स्वरूपाद्ये सत्त्वविशिष्टज्ञानविषयत्वावश्यकत्वात् । नचाखण्डत्वप्रकारकज्ञानमेव तत्प्रकारकज्ञाननिवर्तकं, निम्प्रकारकज्ञानस्यैव निवर्तकत्वमिति सिद्धान्तभङ्गात् । स्वरूपातिरिक्ताप्रकारकत्वमेव निम्प्रकारकत्वमिति अखण्डत्वस्य स्वरूपाभेदात्प्रकारकस्यापि निम्प्रकारकत्वाच्च सिद्धान्तभङ्गइतिचेन्न अखण्डत्वादिप्रकारकज्ञानस्यापि सत्त्वविशिष्टज्ञानवद्विदितपदार्थसङ्गतिरस्य विचारत्रागेवोत्पत्तेः । नच चास्यद्वयाद्विरुद्धानेक कौटुम्बस्थितौ मानससंशयाजिज्ञासोपपत्तिरिति वाच्यम्, अद्वैतवाक्यजन्यमायमिकाखण्डनकारकज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्तौ कुतस्त्वंशयः, कुतस्तरां जिज्ञासेति । (नैकत्वमिति) इत्यमाणज्ञानस्य भ्रमत्वेन प्रपञ्चमार्गान्व

नहि ब्रह्मण्यसदपूर्वाकारकल्पनार्थं पूर्वकल्पितमिथ्याकारप्रतीत्यर्थं वा
 शरीरकमित्यवेदब्राह्मः कश्चिदपिक्षमते । कल्पिताकारमिथ्यात्वबो-
 धनार्थमिति तु स्यात्, नतर्हि ब्रह्मविज्ञास्यं, अपि त्वयमाकारस्मृत्यो मिथ्यावेति ।
 ततः किमिति चेत् श्रुति सूत्रस्वस्तार्थभंगस्तावत् । ब्रह्मात्मैक्यं शास्त्रवेद्यमिति
 स्वमतव्याहतिश्च । कल्पितभेदमिथ्यात्वधीरेव तद्विपर्ययमिति चेत् ; न - माध्यमि-
 कमतेऽपि तद्व्याप्तेरन्यदिष्टेऽप्यलभे तद्विवादादिदयापातात् ।

संकेतत्वादिति भावः । कथं वैफल्यं कल्पितविषयकज्ञानस्यैव फलत्वादित्या-
 शंस्य एवं सति वैदिकत्वभूमिकाकंचुक प्रच्छन्नं बौद्धत्वमेवाविष्कृतं-
 स्यादित्याह (नहीति) वेदान्तवाक्यानां भिन्न्यावस्तुविषय तयाऽतत्या-
 वेष्टकत्वांगीकारादिति भावः । तस्य च विशेषस्य प्रातिभासिकत्वं व्याव-
 हारिकत्वञ्च न संभवतीत्यभिप्रायेणोक्तं मसदित्यादि । गूढाभिसन्धिः श-
 ङ्कते (कल्पितेत्यादि) कल्पिताकारः - प्रपञ्चः । मिथ्यावस्तुमो मिथ्यात्वे-
 न बोधनेन न वेदाग्रामाण्यमिति तु शब्दार्थः । (अयमाकारइति) प्रपञ्चइ-
 त्यर्थः । प्रपञ्चस्तयो मिथ्यावेति सन्देहात्तस्यैव जिज्ञास्यता स्यादित्यर्थः ।
 (ततः किमिति) श्रुत्याद्यधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्यैव रजतमिथ्यात्वज्ञानस्या-
 पि मिथ्यारजतनिवर्तकत्वं दर्शनात् प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानमपि प्रपञ्चनिव-
 र्तकमेवेति जिज्ञासाया अवैफल्यमिति भावः । (श्रुतीति) “ तद्विज्ञाना-
 र्थसमुद्भवेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः ” “ प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ” “ तद्वि-
 जिज्ञासस्व ” इत्याद्याऽभ्युतनः । “ ब्रह्मजिज्ञासा ” “ जन्माद्यस्य यत् ” इत्यादौ
 निरुत्तराणि । श्रुतिसुत्रयोर्व्याख्या कथंचित्प्रपञ्चमिथ्यात्वं विषयत्वेन नयने-
 च स्वारस्यभङ्गइत्यभिप्रेत्योक्तं (स्वरसेति) (ब्रह्मात्मैक्यमिति) “ आत्मै-
 क्यविद्याप्रतिपत्तये सर्ववेदान्ता आरभ्यन्त ” इतित्वयैवोक्तेरिति भावः ।
 अभिसन्धिसुदृढाटयञ्छङ्कते (कल्पितभेदेति) तद्विज्ञानोऽब्रह्मात्मैक्यधीः । भेदा-
 भावस्याभेदत्वादिति भावः । (तद्विद्यादेति) तेनेत्यर्थः । तस्मिन्निति शे-
 षः । अथवा (तदिति) तस्मिन् तेनेति शेषः । तस्मिन्नित्यस्य ऐक्यांशइ-
 त्यर्थः । यदि प्रपञ्चमिथ्यात्वमेव ब्रह्मात्मैक्यं स्यात्, स्याद्विवादाद्विषयः ।
 न च तथाग्रमः किन्तु भेदमिथ्यात्वज्ञानार्थानं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमिति, तत्र
 च माध्यमिकेन भेदमिथ्यात्वाद्गीकारेऽपि जीयन्नक्षणेऽपि मिथ्यात्वाद्गीकारा

यव मन्यते, कल्पिताकारमिष्यान्वमुद्रयापि ब्रह्मगस्तच्छून्यत्वमनसेयमिति त
 निजशासादुपपातिरेनि; तदपि यदिसमान्यवद्विक्रोडावृत । तदानजिज्ञास्य, न
 हि प्रस्यनुसन्त्ये सद्वितीयता । मिष्यावे प्रतियोगिसाहित्यसयता । साहित्यरा
 हित्यपोस्तहजत्तंनर्पात् । परस्परविरोधेच प्रक संनगधिगमोणात् । यदि राहि
 त्यमपिकल्पितं कथं तदा कल्पिताकारराहित्यनिवृत्तिः ।

रेण तदन्त्यानर्हीकारात्, तेन विवादोयुज्यतइत्याशंक्याह (यच्चेति)
 (तदपीति) कल्पिताकारशून्यत्वमित्यर्थः । (सामान्येति) धर्मज्ञानेन
 विषयीकृतमित्यर्थः । (चहिष्ठस्येति) धर्मिज्ञानाविषयस्येत्यर्थः । (मिष्या
 त्वइति) आकारशून्यत्वं - आकाराभावः । आकारशून्यत्वमिष्यात्वमाका
 राभावाभावः । सचाकारयवत्वा तत्समनियतधर्मोवा, अतः कल्पिताकार
 शून्यत्वस्य मिष्यात्वे कल्पिताकारसत्यता स्यादित्यर्थः । तद्वहेतुमाह
 (साहित्येति) संनर्पः-धिरावः । गोत्वाश्वत्वयोर्विरोधेपि नान्यतराभावे अ
 न्यतरसत्त्वमिति सहजोपुक्तं । सहजत्वं-निरुपाधिकत्वं, गोत्वाश्वत्वयोः
 परस्पराभाव-न्याप्यत्वादिरोधः, भावाभावयोस्तु स्वतइतिभावः । ननु
 मृतोविरोधेप्यन्यतरसत्त्वे इतराभावनियमोस्तु अन्यतराभावे इतरस-
 त्वनियमः कुतइत्यत्राह (परस्परविरोधइति) अत्र परस्परविरोधपक्षेन
 परस्पराभावात्मकत्वंविवक्षितम् । ययोस्वाभाविको विरोधःतयोरन्यतर-
 त्ववैयर्थ्यं । अन्यथाघटाभावोनास्तीत्युक्ते घटाधिप्रवृत्तिर्नस्यात् । " टौ
 गऔ प्रवृत्तनर्थसूचयत " इति तान्त्रिकव्यवहार श्लोच्छिद्येतेति भावः ।
 दूषणान्तरमाह (यदीति) (कल्पिताकारराहित्य निवृत्तिरिति) क-
 ल्पिताकारराहित्यस्य ज्ञानेन तदितरकल्पिताकारनिवृत्ताद्यपि तदनिवृ-
 त्तेः कुक्तेर्भुक्तिरितिभावः । यदि कल्पिताकारराहित्यं तन्निवृत्तिरितिपाठः
 तदा कल्पिताकारराहित्यमिति हेतुगर्भविशेषणम् । तन्निवृत्तिः- कृत्स्नप्रप-
 ञ्चनिवृत्तिः । कल्पिताकारराहित्यात्मिका तन्निवृत्ति इत्यस्यात् । कृत्स्नप्रप-
 ञ्चनिवृत्तिरपि कल्पिताकारराहित्यविशेषः, अतस्सापेककल्पितेति वक्त-
 व्यम्, कल्पितत्वादेव न्यप्रतियोगिकत्वं वक्तव्यम्, तच्च ध्याहृतम्,
 अतः कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिस्वरूपमेव कथंस्यादित्यर्थः । ननु कल्पिताकार-
 राहित्यस्य मिष्यात्वेपि न तन्निवृत्तेर्मिष्यात्वम्, " विभेदजनवेज्ञान "

यत्किञ्चिन्निवृत्तिमात्रतु प्रागपि सुलभमिति कृतं तदर्थविचारव्यसनेन । अ
त स्वाकुरवासतस्तत्प्राकार द्वय वैशिष्ट्यपरिहरत्वा तज्जिज्ञासामिति । किञ्च-
यद्यद् ब्रह्मजिज्ञासो वेदितव्य, तर्हि दुस्त्यज नैफलम्, तथा प्रकाशस्य
ससारभेषजत्वानभ्युपगमान् । अन्यथा प्रागेव मुक्तिसिद्धौ किमर्थजिज्ञासा ।
कथंचाशुद्धतत्त्वोपदेशिनश्शास्त्रस्य तत्त्वापेदकत्वम् । कथन्तरामनसज्ञानेन
भ्रान्तिमिच्छयः । ननु भूस्त्रभ्रमेण दामदर्शीकर भ्रमनिवृत्तिरस्यात्, नस्यात्
तद्वेदेन भ्रान्त्यन्तरस्थितानात्यन्तिकत्वासिद्धे । तद्विद्यापकतत्त्वज्ञानादे
रुक्तक्रमेणावस्यमात् । अहेतुकप्रिनाशादेश्च निरसिष्यमाणत्वात् ।

इत्यादिना मोक्षदशायां भ्रमाभावावगमादिति चेत्, तर्हि ह्यल्पिताकाररा
हित्यमपि श्रुतत्वात्प्रमिष्या । यदिच राहित्यस्य स्वरूपान्तर्भावे जिज्ञा
स्यात्वातुपपत्ते तद्विद्भिर्भावेच सत्यत्वे ऽद्वैतज्ञानेर्मिष्यात्वमनुमन्यसे, त
र्हि प्रपञ्चनिवृत्तेरात्र स्वरूपान्तर्भावे साध्यत्वानुपपत्तेस्तद्विद्भिर्भावे चाद्ये
सत्यत्वे अद्वैतज्ञानेर्मिष्यात्वमनुमन्यस्व । ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् कथमि
ष्यात्व निवृत्तेरिति चेत्, असाध्यत्वा द्वैतज्ञानिप्रसङ्गाभ्यां कथसत्यत्व ।
तर्हि किञ्चमिति चेत् श्रूयतामपमुपदेशः, परस्परव्याहत वैदिकमाध्य
मिकमतद्वयाशां निहायान्यतरस्मिन्नेव तृतीयः । सतः-ब्रह्मणः । एव
मशेषविशेषशून्यमित्यनेन सूचितव्याघातोर्दशित । इदानीमनाद्यविद्या
न्धकारितमित्यनेन सूचितव्याघातः प्रदर्श्यते । तत्राविद्याश्रयत्वं तदा
वृत्तत्वंच विवक्षितम्, तत्राश्रयत्वसूचितो व्याघातइदानीं प्रदर्श्यते । कि
मशुद्ध ब्रह्मजिज्ञास्यमुतशुद्धमिति विकल्पाद्यं दूषयति (किंचेति) (त
थाप्रकाशस्येति) अशुद्धिविशिष्ट प्रकाशस्येत्यर्थः । अत्रचाशुद्धिरेव वै
दितव्यापारइति विवक्षितम् । पूर्वत्र उपहिते उपधानातिरिक्त धर्मवि
शेषइतिभेदः । (प्रागेवेति) अविद्याविशिष्टमतीति रनादित्वादितिभाष ।
(ययचेति) अशुद्धेर्मिष्यात्वादितिभाषः । दामदर्शीकर - दामाधिष्ठानक
दर्शीकर (भ्रान्त्यन्तरेति) निवर्तंरुभ्रमरूपानिवृत्तेरिति भाषः । (आ
त्यन्तिवत्वासिद्धेरिति) निवृत्तेरितिशेषः । तन्निवर्तक तत्त्वज्ञानान्तरम्
स्त्वित्यपराह (तद्विद्यापकेति) सत्यमिष्यात्वविहर क्षोभादिनेत्यर्थः ।
(अहेतुनेति) आदिशब्देन प्रतियोगिमानहेतुय दिनाशादिविचक्षित ।

शुद्धताहि जिज्ञास्यमपि न तेम्यन्, इतथा तत्स्वरूपस्पर्शानन्युपगमात् ।
शाखाचन्द्रन्यायेन स्वरूपस्पर्शइतिमत्तमिनिचेत्, कथतदर्धानगोप्ये
परनामन्तरेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तदुपपन्नम् । तद्विषयैव कथ
तत्प्रयुक्तदोषातिशय । सोपिगोप्ये स्वयतायाभ्रान्तिस्वयं ध्वेयदोषइति
चेत्, विलीनतन्वाग्देवकनाक्यै । येयमिग्यान्वमतरेण भ्रान्तित्वायोगात् ।

अविद्यविशिष्टज्ञानस्या विरोधात् नियतं कृतेत्यपि गोप्यम् । नित्यशुद्धमि
त्यनेन सूचितव्यापत्त दर्शयितुं द्वितीयवर्णमप्युक्तं (शुद्धतर्हति)
जिज्ञासोर्वेदितय मित्यनुपग्यते । दूषयति (जिज्ञास्यमपीति) अशु
द्धस्यजिज्ञास्यत्वपक्षे तस्य ज्ञानविषयत्वसंभवेऽपि फलाभावाज्जिज्ञासा नो
पपद्यतइत्युक्तं, शुद्धस्तु ज्ञानविषयत्व प्रत्येवायंत्वंवा जिज्ञास्यत्वं
नोपपद्यतइत्यभिप्रायेणाह (अपीति) ननु शुद्धज्ञानजिज्ञास्यमित्यत्र शु
द्धस्येभ्यमाण ज्ञानविषयत्व नाभिमत, किन्तु यथाशाखाया चन्द्रसंबन्धा
भावेऽपि तत्संबन्धभ्रमाच्छाखाया चन्द्रमाइत्यत्र शाखा चन्द्रस्योपलक्षण
म्, तथा विशुद्धजिज्ञास्य मिथ्यत्रापोप्यमाण ज्ञानमुपलक्षणमेवेति शक
ते (शाखेति) (यथमिति) दृष्टान्तार्थं दृष्टान्तोपादानं । यथादृष्टा
न्तेशाखालक्षणोपलक्षणमन्यज्ञानविषयतामन्तरेणनोपलक्ष्यत्व तथा दृ
ष्टान्तित्वायैवोप्यमाणज्ञानलक्षणोपलक्षणार्थं ज्ञानविषयतामन्तरेण नो
पलक्ष्यत्वमित्यर्थः । तत्प्रयुक्तदोष - अशुद्धत्यजडत्वादि (सोपीति)
स - उपलक्षणाधीन । सत्यमित्याविभागमन्तरेण तदधीनज्ञानविषयता
मात्रेणोपलक्ष्यत्वसंभवादिनिर्भातः । उपलक्षणाधीनगोप्यविषयत्वस्यभ्रा
न्त्यन्तरसिद्धत्ये तद्विषयताया अपि भ्रमान्तरसिद्धतायाच्येत्यन्यथा
स्यादिति स्वयनेव ' स्वयंयतायाभ्रमइत्युक्तम् ' (विलीनमिति) स्वयं
यतायाभ्रमविषयत्वे स्वयंयत्वरूप घेयमित्यात्वमन्तरेण भ्रान्तित्वा
योगेन स्पष्टत्वाभावे उपलक्षणात्वेनाभिमत ज्ञानस्योपलक्षणत्वासंभवात्
वेदात्तत्वात्प्राप्ता सुपरलक्षणोभूतज्ञानजनकत्वमपि न संभवतीति वयं
विद्वन्वावेदकत्वाभावात्, आग्देवत्वैऽपि फलीभूतज्ञानस्य भ्रमत्वाच्चनत
त्वावेदकत्व संभवतीत्यर्थः । भ्रान्तिसिद्धिप्रातिभासिक स्वविषयत्वमा
दायैः उपलक्षणाधीनज्ञानविषयत्वसंभवेणोपलक्षणात्वेनाभिमतज्ञानवि

उपलक्षणपर्यायलक्षणनैष्कल्याच्च । शुद्धिश्चास्य नित्याऽनित्याया,
आद्ये किमर्था जिज्ञासा, अन्ततस्तस्यास्तादर्ध्यात् । शुद्धता
ध्ययसायार्थं सास्यात् ननु शुद्धयर्थमिति चेत् न तदध्ययसा
येनापि तत्सिद्ध्यर्थेन भवितव्य, अन्यथा नैष्कल्यात् । आरोपि
ताशुद्धिनिरस्तनासाफल्यमिति चेन्न, आरोपसम्भवे नित्यशुद्ध्ययोगात् ।
उपरक्तेऽपि स्फटिके शुभ्रत्वप्रत्यक्षमत्र इति चेन्न, भायानभिज्ञानात् । न
हि वयमारोप्यदोषत्वेनाशुद्धिं प्रसज्यामः ब्रह्मण्येव कुट्टष्टिक
ल्पित निमित्तदोषदृष्टेरभ्युपगमात्, किन्तु भ्रमाद्याधारतया ।

यद्यवस्यैव प्रातिभासिकस्वयम्भुशक्यतया उपलक्षणपर्यायलक्षण नैष्क
ल्यमित्याह (उपलक्षणेति) स्ववेद्यतायाभ्रान्तिरित्यनन्तरं असत्यश्चेति
यदिपाठः तदाज्ञप्त्या तत्स्वरूपस्पर्शानभ्युपगमादित्यस्य शुद्धस्यकेना
पि मिथ्यायेनासंस्पर्शादितिभावः । भ्रान्तिरसत्यश्चेत्यस्यत्वसत्यत्वेपिभ्रा
न्तिवाद्योपद्वयार्थः । यदा स्वसमानसत्ताक यज्ज्ञान तद्विषयत्वमेव जड
त्वादिप्रयोजकमित्यसत्यश्चेत्यस्यभावः । स्ववेद्यतायाभ्रान्तिरित्यत्रोत्तरं
“विलीनमित्यादि” असत्यश्चेत्यत्रोत्तरं उपलक्षणेति (किमप्येति) शु-
द्धयतिरेकेणाधिक्यानिवृत्तेरभावादितिभावः । नन्वेतु ब्रह्माभेदार्था जिज्ञा
सा “ ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवती ” तिब्रह्माभेदमपि फलतयाप्रतिपादनादि
ति तत्राह (अन्तत इति) अभेदस्यनित्यसिद्धतया साध्यत्वायोगात्तत्साध्य
तोक्तिरपि शुद्धावेवपर्ययस्यति, सापिचेन्नित्या वैषम्यमेवेतिभाषः ।
(तदध्यवसायेनेति) शुद्धताध्यवसायेनापि शुद्धिसिद्ध्यर्थेन भवितव्य-
मित्यर्थः । (आरोपिताशुद्धीति) नित्यशुद्ध्यध्यवसायस्येति दोष । नि
त्यशुद्ध्यध्यवसायेसति प्रतीयमानकर्तृत्वादिरूपाशुद्धेर्मिथ्यात्वज्ञाने
न साधनानुष्ठानेन तन्निवृत्तेस्त्वाफल्यमिति भावः । नित्यशुद्धे परमार्थ
त्वादारोपिता शुद्ध्यासहनविरोधइति खट्टान्तशङ्कते (उपरक्तइति)
(ब्रह्मण्येवेति) “ तदिदंविधिवत्तर्कं कलङ्कल्लितं ” मितिभाष्येणत
थावगमादितिभावः । शुक्तिरजतादौ पराभिमतस्मिथ्यात्वमभ्युपगम्या
विशेषात्परोक्षस्थलेपि तदापादनमभिप्रेत्याभ्युपगमादित्युक्तम् । (भ्र
माद्याधारतयेति) यशुद्धिमसन्नयामित्यनुपपन्नः । आदिशब्देनतरार्यसु
खदुःखशान्तिमोहादि । अरमदभिमताशुद्ध्याश्रयत्वे नाय दृष्टान्तइत्या

न तथास्फटिकस्वयं स्वामनिरागमध्यम्यति । नच तत्कर्तृकोऽन्य कर्तृ
कोना रक्तताभ्यासस्तच्छेतिमाख्यशुद्धिरोधी । इहनु स्वदोषेण ब्रह्मणि
स्वयमेव चंभ्रम्यमाणे कथं भ्रान्त्यादि प्रयनीकृतामयी शुद्धिः । निया
भ्रान्तिरपि स्फटिकरागादिप्रचक्षतो नास्तीति निस्तारइतिचेत्, स्थितं तर्हि
विचारनैष्कल्यम् । अस्येव भ्रान्तिस्तर्ताव भार्ताति तन्निरर्तनप्रमितिचेत्
न तत्सत्त्वभ्रममध्यम्यमिध्यात्प्रतिकल्पे सद्वितीत्यनन्यस्थयोरन्यतरापातात् ।
स्वरूपेण ब्रह्मनभ्राम्यति, किन्तु जीवेश्वररूपाभ्यामितिचेत्, हन्त एका
व्याहति परिहर्तुमनेकामुपादत्ते, कथमभ्रान्तस्य तस्य तद्भावनः,

ह (नतथेति) (स्वात्मनीति) इदं ब्रह्मण्यारोपस्य स्वविषयत्वाद्युक्तं ।
यस्तुतस्तु स्वविषयत्वे न तात्पर्यं, किन्तु आरोपाश्रयत्वभावे, अन्यविषया
रूपस्यापि दोषत्वात् । अभ्यासस्य स्वविषयत्वाद्वागस्यच प्रकृतायाद्वाग
मध्यस्पतीत्युक्तं । अन्यारोपस्यापि दोषत्वात् । एवं भ्रमरूपाशुद्धयभा
वाद्दृष्टान्तवैषम्यमुक्तं, इदानीं तदंगीकृत्यापि वैषम्यमाह (नच तत्कर्तृ
कइति) अन्यकर्तृकइतिदृष्टान्तार्थं । भ्रान्तिरूपाशुद्धिस्तस्यपि नश्वेत्या
रूपशुद्धिविरोधिनीत्युक्तं । तर्हि तद्वदेव प्रकृतेषु शुद्धयश्चुद्धयोरविरोध
एवास्तिवत्यन्नाह (इहत्विति) (स्वदोषेणेति) अविद्ययैत्यर्थः । इयम
प्येकाशुद्धिरित्यभिप्रायेण स्वदोषेणेत्युक्तं । यद्यप्यविद्या स्फटिकं लौहि
रप्यदारोपिता, आरोप्यदोषत्वेन नाशुद्धिं प्रसन्नयामदित्युक्तं । तथा
प्यारोपहेतुत्वेनैव दोषत्वमितिभावः । भ्रमाश्रयत्वं नजीवेश्वररूपाभ्यां,
किन्तु स्वरूपेणैवेत्यभिप्रायेण स्वयमेवेत्युक्तं । भ्रान्त्यारोपादि शब्देना
विद्यागृह्यते । (विचारनैष्कल्यमिति) सत्त्वाभावेऽसत्त्वनिषमा दस्त
श्च निवृत्त्ययोगादिति विवाक्षितं । (तन्निवर्तनमिति) भ्रमसत्त्वगोचर
भ्रमनिवर्तनमित्यर्थः (अनवस्थेति) तत्सत्त्वभ्रमस्य मिध्यात्वे पुनर्निर
सनीयाभावात्रैष्कल्यं, तत्सत्त्वभ्रान्तिरप्यसत्येव सतीव भार्तातिचेदन
यम्येत्यर्थः । यद्वा आरोपिताशुद्धीति भावप्रधानेतिर्देश, आरोपविषय
त्वमितियायत् । (आरोपेति) आरोपस्याशुद्धित्वादिति भावः । उपर
क्ते- रक्तिमारोपविषये (आरोप्यदोषत्वेनेति) दोषारोपविषयत्वेनेत्यर्थः ।
(स्वरूपेणेति) शुद्धेस्वरूपगतत्वाच्च विरोधइतिभावः । तस्य-ब्रह्मणः ।
तद्भावः-जीवेश्वरभावः । जीवेश्वरभावयोरपि कल्पितत्वात् कल्पकान्त

कथं सर्वज्ञोऽपि भ्राम्यतीति त्रिविधापुत्तिप्रेत, कथञ्चैकआत्मा युगपत्सर्व
ज्ञमज्ञात्मानमनुसन्दधीत, प्रपञ्चयिष्यतेचैतत् । उत्तरानुनित्यशुद्ध
त्वश्रुत्यादि विशेषः । किंचोभयानधिमतया तदनित्यत्वं, उत्तरैकाग्र
धिमन्त्याया, पूर्वैकाग्रधिमत्तयाया, नाद्यः — त्रिगर्गापवर्गयैरेक राश्यप्र
सङ्गात्; वैराग्योपदेशादि वैयर्थ्यात् ; अपुनरागति श्रुत्यादिविरो
धाच्च । अतएव नद्वितीयः - बन्धमोक्षयोर्न्युत्क्रमता प्रसङ्गात्,
शुद्धेरसाध्यत्वेन विचारादिनैष्कल्याच्च । तृतीयस्तु न शुद्धेर्नि
त्यत्वरूपैक्ये स्यात् । निरवधिबन्धसाधनविचयो नित्यमेवात् । अ
तिरेकेच सएव सत्यासत्यविकल्पानन्तर इति । यद्यप्यस्मन्मते निय
शुद्धईश्वरः साध्यशुद्धिः क्षेत्रज्ञश्च जिज्ञास्येते । तथापि नप्रतिबन्दी,
ईश्वरशुद्धेरसाध्यत्वात् । जीवशुद्धेरसाध्याया अपि स्वरूपान्तरास्तत्त्वत्वा
च्च । उदारगुणसागरः परमपुरुषः स्वाराधनात्मक शास्त्रार्थसंप्राप्तत्रि
वर्गमपवर्गञ्च प्रयच्छतीतिहि प्रार्थनमर्यादा ।

राभावाच्च ब्रह्मस्वयमेव कल्पयतीतिवक्तव्यं, ततश्च ब्रह्मणो भ्रान्तिरनि
वार्येतिभावः । ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वानन्त्रापि भ्रमोऽनुपपन्नइत्याह (कथमि
ति) जीवेश्वरभावौचालुपपत्त्या कित्याह (कथञ्चेति) सर्वज्ञः - ईश्वरः । अ
ज्ञोऽजीवः (उत्तरञ्चेति) शुद्धिर्नित्यानित्यावेति विकल्पे द्वितीयकल्पइत्य
र्थः । नाद्यइत्यत्र वैराग्योपदेशवैयर्थ्यं हेतुः तत्र हेतुस्त्रिवर्गेति । हेत्वन्त
रमाह (बन्धमोक्षयोरिति) (व्युत्क्रमतेति) शुद्धेर्धनादोत्संसारोत्थाना
त् शुद्धिकालेचविरोधेन संसारासंभवादितिभावः (अतिरेकेचेति) स
त्यत्वे अद्वैतज्ञानिः, मिथ्यात्वे अनुदेयत्वा, नहि मिथ्यावस्तव सहमा
नो मुमुक्षुर्मिथ्यात्पादनार्थं श्रवणादौ प्रयतेतइतिभावः । ननु अनित्यशु
द्धियोगिनो नित्यशुद्धियोगिनश्च जिज्ञास्यतायास्तिष्ठान्ते समर्थनात्कथ
मपं विकल्पशोभते तत्राह (यद्यसीति) आश्रयभेदाच्छुद्धश्च शुद्धयो
र्नविरोधः, साध्यत्वेनाभिमतशुद्धे स्वरूपपादन्यत्वाच्च साध्यत्वविरोधः,
सत्यत्वाच्च मिथ्यात्वप्रयुक्त जिज्ञास्यत्वविरोधः । अगोपविशेषगुण्यत्वानाद्य
विशान्धकारित्वाभ्यां जिज्ञास्यत्वस्य व्याघातं प्रयत्नान्तरेण दर्शय
ति (उदारेत्यादिना) प्राची वैदिकी । भ्रान्तत्वे कथमजिज्ञास्यतेत्याह

सद्यदि सत्यमेव भ्राम्येत् स्याद्विनाशोपपिक्तं गुणहर्त्तृत्वा, न तर्हि जिज्ञास्यः, स्वक्षणेऽप्यशक्त्येति न्यायात् । कल्पितसार्ग्यादि योगात् तदभावेऽपि तीर्थादिप्रज्ञातस्य भजनं स्यादिति चेन्न, कल्पितस्य मार्ग इत्यादेर्जिज्ञासादिभ्यः सिद्धे तदुपसत्तिप्रसङ्गान् । सर्वेस्तेषु न तत्त्वलक्षितेति चेन्न, अपिशेषान् । महाजनपरिग्रहाद्विशेषइति चेन्न, सर्वेषां सर्वतत्त्वसम्भूतत्वं मिच्छता कचिदपि प्रामाणिकत्वादि लक्षणमहत्त्वस्यासिद्धे, प्राचुर्यस्यपि गानादप्रयोजकत्वाच्च । यत्तु तीर्थादियदिति तत्तदासत्त्वेन, यदित्यस्येतदुपसत्त्या प्रसाधेन्य । नहि क्रियातच्छक्त्यपूर्वण्येव फलवन्तीति नैगम पन्थाः ।

(स्वरक्षणइति) तत्त्वतस्त्वायंज्ञाचाभावेऽपि कल्पितस्त्वायंज्ञाचाफलमदानोपयोगिभूतांराधनाराधक तदिष्टपरिज्ञानसम्भवात्, तदभावेऽपि ध्यानत्वेः पुण्यतीर्थं स्नानादिषु दृष्टार्थत्वं संभवाच्च कथं ब्रह्मणोन जिज्ञास्यत्वमिति शङ्कते (कल्पितेति) स्वायंज्ञाचादीत्यादिशब्देन फलमदानोपयोगि दयादिगुणान्तरगृह्यते । (सर्वेति) तयाच तत्र नष्पाद्यहारिकं स्वायं ज्ञयमिति भावः । (अविशेषादिति) कैश्चित् ब्रह्मण्यनभ्युपगमादिति भावः । महत्त्वं क्रियामाणिकत्वं उतप्राचुर्यं, नाद्यत्वाद् (सर्वेषामिति) सर्वं सर्वत्र भ्रान्ता इति हि शुष्माभिरिष्यते, सर्वस्य मिथ्या चाङ्गीकारात्, ततश्च शुभमन्ते कस्यापि तत्त्वदर्शित्वलक्षणमहत्त्वं न सिध्यतीत्यर्थः । आदिशब्देन तत्त्वार्थोपदेशित्वं गृह्यते । तदतिरिक्तं न प्रामाणिकत्वे, भ्रान्तस्यापि प्रामाणिकत्वे शुक्ती रजतभ्रमरतोऽपि प्रामाणि कत्वापत्तेरिति भावः । नदितीर्थइत्याह (प्राचुर्येति) (यदीति) यथा तीर्थादिस्तेष्वेश्वरः प्रसाद्यः, तथा यदीश्वरस्तेष्वन्यः प्रसाद्यस्त्वात् स्यात्तीर्थादि तुल्यतेत्यर्थः (क्रियेति) अयं कर्ममोमांसावृत्तिकारान्तरपक्षः । विनष्टमपि कर्म कालान्तरे फलं जनयतीति स्वभावः, अन्यथा हि तोत्तरवाले यथा कार्योत्पादयत्वं केवाश्विस्वभावइति तेषामाशयः । शक्तिरिति भट्टपक्षः । अपूर्वमिति गुरोः । (नैगमइति) “सण्वैनंभूतिं गमयति” “स रजनीं तन्नीणाति” “इष्टापूर्तं बहुयाजातजायमान विश्वविभर्तिभुवनस्यनाभि तदेवाग्निस्तद्राप्नुस्तसूर्यस्तदुचन्द्रमाः” “सवाप्यमहानजब्रामात्रादीषु मुनिना” इत्यादिश्रुतिभिः “लभते च तत्तत्कामान्मये

उक्तन्यायेन जैनगन्धिवेदान्तिमतेपि जिज्ञासानुपपत्तिर्द्रष्टव्या । तदेतद
खिडमन्तान्वाय ब्रह्मब्रह्माभिधेयमुभय लिंगं सर्वेश्वरं प्रस्तुत्यतस्यैनां
भसूत्रे विवक्षितञ्चमाह “ तापत्रयातुरैरमृतत्वायसएवजिज्ञास्य ” इति ॥

इति कवितार्किकसहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां जिज्ञासानुपपत्तित्रादो द्वितीयः ॥

विविदिताम्बिताम् “ भहं हि सर्वज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ” त्यादिस्मृ
तिभिः “ फलमत उपपत्ते ” रित्यादिसूत्रैः “ फलसंविभत्सया कर्मभि
रात्मानं विप्रीयन्ति सप्रीतो लं फलाये ” त्यादिद्रमिडभाष्यकारादिमहर्षिवच
नैश्च ईश्वरस्यैव फलप्रदत्वावगमादिति भावः । भास्करादिमतेपि जिज्ञा
सानुपपत्तिमाह (उक्तेति) भेदाभेदवादिष्वेनानैकांतिकत्ववादिष्वार्जु-
नगन्धित्वं । ब्रह्मणस्त्वर्वात् तदभिन्नजीवस्यापि सर्वज्ञत्वेन विदिता-
विदिताकारभेदाभावाज्जिज्ञासानसंभवति । ब्रह्मणो नित्यशुद्धत्वे तदभि-
न्नस्यापि जीवस्य नित्यमुक्तत्वा तदर्थजिज्ञासानसंभवति । जीवाशुद्ध्या
तदभिन्नस्य ब्रह्मणोऽप्यशुद्धत्वात् स्वरक्षणेऽप्यशक्तस्येति न्यायाज्जिज्ञास्यता
नसंभवती यादि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥

इति बाधुलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवात्मधिगत परा-
धरतत्त्वयाथाभ्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्योपरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीग्याख्यायां

चण्डमारुताख्यायां जिज्ञासानिरूपणं नाम-
द्वितीयस्कन्धः ॥

॥ श्रीमतेरामानुजायनमः ॥

॥ श्रीमतेनिगमान्तमहादेशिकायनमः ॥

॥ तृतीयोवाहः ॥

अप्यन्ताः कर्मभागेन सौहार्दं समधिश्रिताः ।

मुक्तिं यद्भजना दाहुस्तमनन्तमुपास्महे ॥

(अप्यन्ताइति) सौहार्दमित्यनेन एकशास्त्रत्वमेकग्रन्थत्वं चोच्यते । एकार्थत्वलक्षणसंबन्धस्य विवक्षितत्वाच्छास्त्रभेदापादकविरोधाभाषोऽपि दर्शितः । सौहार्दं समधिश्रिता यद्भजनान्मुक्तिमाहुरित्यनेन भङ्गप्रधानप्रतिपादकात्वेन पूर्वोत्तरभागयोस्संबन्धोऽप्यन्यते । एवमैस्य हेतुमाह (अप्यन्ताइति) उत्तरभागत्वात्पूर्वभागेनैस्य युक्तमिति भावः । अनेन व्यस्येयैक्यादद्याख्यानभूतमीमांसयोरैक्यं सूचितं । मुक्तिमित्यनेन विरुद्धफलत्वान्नैकशास्त्रमित्येतत्परिहृतम् । अनन्तशब्देन घस्यपरिच्छेदमुख्येनान्तर्धामित्वाभिधानात् सर्वकर्मणां तदाराधनात्मकतया उपासनां गत्वसंभवसूच्यते । एकव्याख्येयव्याख्यानात्मना विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रमित्येकग्रन्थपर्यन्तैकशास्त्र्यं प्रतिज्ञास्यन् तत्रैकग्रन्थव्याख्यानत्वेऽपि एकैकदेशव्याचिख्यासया प्रवृत्तयोरेकग्रन्थत्वादर्शनादिहापि मीमांसाद्वयस्य तथैवकरणान्नैकग्रन्थं युक्तमित्याशङ्क्य विचारस्य “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति विध्यधीनत्वपक्षे तद्विधिबलात्सामान्येन स्वाध्यायार्थविचारः कर्तव्य इत्येवबुद्धिरुत्पद्यते, रागप्रयुक्तिपक्षेऽपि कृत्स्नस्यापि स्वाध्यायस्याधीतत्वादुक्तरीत्येव बुद्धिरुत्पद्यते अतःकृत्स्नगोचरविचारः प्रथमं कर्तव्यतया प्रतिपन्नः, ननु पूर्वभागविचारः कर्तव्यः उत्तरभागविचारः कर्तव्य इत्येवंरूपाबुद्धिः प्रथमत उत्पद्यते, अतोविचारकर्तव्यताबुद्धिमतपुरुषानुजिघृक्षया प्रवृत्तविचारशास्त्रं प्राथमिकस्वारसिकबुद्धिमनुसृत्यसामान्येन घेदार्यविचारोद्देशेन प्रवृत्तमिति वक्तुं युक्तमिति पूर्वोत्तरमीमांसयोरेकशास्त्रमुचितमित्यभिप्रायेण विचारस्य कृत्स्नविषयत्वं साधयति ।

भिनं तापदध्ययनविधिनाध्यापन विधिनावा प्रयुक्तमध्ययनंसांग
सशिरस्क कृत्स्न स्वाध्यायविषयमिति । रागतोत्रिभितोना प्रयुक्त
स्तदर्थविचारोऽपि कृत्स्नगोचरः , तयोस्तस्मैचकाभानात् । ननु विधि
प्रयुक्तौ माभूत्सस्मैच. रागप्रयुक्तौतु स्यात् यावद्रागंप्रवृत्त्युपपत्ते , मैव
विरूपास्तहत्वात् । किं ब्रह्मणि विचारस्तस्मैच. किंवा कर्मणि, नाथ
पुरुषस्य चतुर्थ्यपि पुरुषार्थेषु रागसंभवात् , क्रमेण भोगसंभवे विरो
धाभावाच्च । सन्तिह्युभयभावनस्तथाविधाः । यस्यनु काचित्कोरागः
तस्यैकदेश विचारेकाविचिक्रिसेति चेन्न,

(हितंतावदित्यादिना) अध्ययनस्यकृत्स्नविषयत्वं विचारस्य कृत्स्नवि-
षयतासाधनार्थः । नन्वध्ययनस्य कृत्स्नस्वाध्यायविषयतानुक्ता, स्वाधि-
विप्रयुक्तौ “वेदानांकिञ्चिदधीत्य ध्याहण”इत्येकदेशाध्ययनमतीते । अत-
एव नतद्विध्यधीनविचारोपि कृत्स्नविषयः । परविधिप्रयुक्तौच कृत्स्नवे-
दाध्यापनासंभवात् स्वाध्यायपदाभावेनाध्यापनस्य तन्मात्रविषयतासंभवा
च्च । किञ्चिदध्यापनमात्रेणाचार्यकसिद्धेर्नतत्प्रयुक्तमध्ययनं कृत्स्नविष-
यमित्यत्राह । (अध्ययनविधिनाध्यापनविधिनावेति) स्वविधिप्रयुक्तौ
स्वाध्यायशब्दस्य कृत्स्नविषयत्वात् कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनसिद्धिः, वेदा-
नामित्यस्यसंज्ञापरत्वात्तस्मैचकारत्वं । अध्यापनविधिप्रयुक्तिपक्षेऽपि अध्या-
पनविधिना अध्ययनविधिसिद्धस्य व्रतनियमविशेषयुक्तस्य कृत्स्नविष-
यस्यैवाध्ययनस्य स्वांगभूतोपनयनद्वारतया स्वांगरादध्यापनविधि कृ-
त्स्नस्वाध्यायाध्ययनं प्रयुङ्ग्येति नतन्मुखेनाप्यध्ययनसंज्ञोच्चायशशङ्कानिभा
य । तयो - विधिरागयोः । (नन्विति) अध्ययनविधिर्यदायंज्ञानप-
र्यन्तः तदा तत्प्रयुक्तविचारस्तस्मैचसिद्ध्याति, रागप्रयुक्तौतुविचारस्त-
त्साध्यनिर्णयोवा नस्वतः पुरुषार्थः, अपितु पुरुषार्थसाधनतया, भूतो
यस्यतत्पुरुषार्थरागसंभवः तस्य तदुपयोगिविचार एवेच्छास्यादितिवि-
चारस्तस्मैचमहतीतिभावः । त्रिवर्गापवर्गयोः परस्परविरोधादेवस्योभ-
यवरागासंभवाशङ्क्याह (क्रमेणेति) उभयभावनाः - यमंत्रज्ञोभयभा-
वनाश्चतुर्मुखादयः । (परत्यिति) यद्यपि सर्वसर्वपुरुषार्थ राग-
योग्याः तथापि तत्तत्तर्मानुरोधान् यस्यचित्पञ्चिदेवेच्छानायतं, अत

सम्य लोकाग्रतोपप्लुतमते द्विर्गमाग्रनिष्ठस्य वेदोदितेषु चतुर्न्यप्यनारथा,
 यस्य चाशक्तिरापद्धा, तस्य केतिप्रमगान् । अस्य नर्हस्थानविकारः एतद्विप्रि
 प्रवृत्तामीमांसेति चेन्, तुल्यं प्रिकाण्ड्यामपि । तिष्ठतु पुरुषार्थराग कुरुप्रवच
 नादिरागादपि नृणां विचारस्तमस्ति, तेन नम्रहमात्रे विचारमकोचः । कर्ममा
 त्रे च विचारं सकोचयन् कथं नमीमांसकस्तु राहुमीमांसकैरपि प्रतिप
 स्तव्य, मिद्वेपि व्युपपत्तिसंभवात् । अप्राप्तेऽस्यतः पुमर्थे च निषये प्रवृत्त्य
 जंगन्त्रेपि, श्रमणादियोगादर्थज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वे उपायानुष्ठानशेषेऽपि,

एतदीपमथधिकरागानुसारेण विशेषोद्देशेनैव मीमांसाशास्त्रं प्रवर्ततेति भा
 ष । (यस्येति) द्विर्गमः - अर्थरामौ । वेदोदितेषु - वेदप्रतिपन्न-
 साधनकेषु । तथाच तादृशपुरुषानुरोधे कतं न्ये मीमांसायाः प्रवृत्तिरेव-
 न स्यादिति भावः । (तुल्यमिति) उभयाहानुसारेणैव प्रवृत्ताविकारा
 धिष्ठतपुरुषानुप्रदस्यान सभवा दुभयहानुसारेण मीमांसाया सामा-
 न्योद्देशेनैव प्रवृत्तिरचितेति भावः । एतच्चतुर्ष्वपि पुरुषार्थेषु रागसंभ-
 वात्तदर्थं कृद्ध्यदायं निज्ञासायां तदनुसारेण सामान्योद्देशेन प्रवृत्तिरुप-
 पन्निता । इदानीं कुरुप्रवेदार्थनिज्ञासायां हेतुतरमाह (तिष्ठत्विति)
 रागात्कर्ममात्रे विचारस्तद्विचरतिपक्षे दूषण सूचयन्नेव कर्ममात्रे विचारस्त
 कोचं प्रकाशं तरेणाशङ्क्यपरिहरति (कर्ममात्रमिति) कथं नमीमांस-
 कस्तियति तु शब्देन रागात्संकोचयन् प्रथमपक्षदूषणेनैव निरस्तमिति सूच-
 यति । शंसाचेत्यं - नम्रहणो विचारस्तसंभवति सिद्धेऽप्युपपन्नभावेन च
 शंसातानां परिनिष्पन्नप्रहणोपधनाशक्ते । तत्तत्त्रेऽपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यविषयस्य
 नम्रहणः प्रतिपादने प्रयोजनाभावादुपासनविधिशेषत्वे चार्थरागत्वेन स्या
 ध्वनिवशाद्विरहाच्च वेदांतानां तत्र प्रामाण्याभावादिति । (राहुमीमांसकै-
 रिति) ऐक्यादृष्टमर्थनार्थप्रपत्तमाने रसोतिभावः । प्रवृत्तिप्रकार
 माह (सिद्धेऽपि त्यादिना) (अनाप्तमिति) "अर्थज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वे" इत्येत
 त्वावेण सच्यते । अर्थज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वपक्षे स्वविषयप्रवृत्तिहेतुत्वाभा-
 वेऽपि पूर्वान्नाप्तनिरतिशयपुरुषार्थ प्रतिपादनमुत्पन्नं तदुपयोगिश्रवणाद्यं
 प्रवृत्तिहेतुतया पुरुषार्थपर्यवसानादित्यर्थः । (उपायानुष्ठानेति) रात्रिस्त
 त्रिभिष्येक्षिराफलरूप प्रतिष्ठादिचतुर्ष्वुपासन विषयेऽपि तद्वत्प्रवृत्त्यपि यदा

तदुपयोगिगिदावन्तायोगानेति ।

धोपि नपुग्यतइत्यर्थः । ययमप्येवमेव प्रतिग्रमइतिभायः । इतिप्रतियस्त
 प्यइत्यन्ययः । यदा (राष्ट्रमीमांस्करिति) अतन्तेनैर्नपशद्वासापेतिभावन
 शपन्धमीमांस्करेण तथाशंकायां भवद्भिः कथं प्रायुच्यतइत्याशंकायां प्र
 तुष्टिप्रकारमाह (निज्ज्ञेयत्वादिना भयोगाज्ञेयत्वात्) (स्यतइति)
 प्रवृत्तिनिवृत्त्यविषयादेव स्यतो निरतिशयपुरुषार्थस्य स्येनाविच्छिन्नं प्रोप
 त्वेनानुसंहितस्य अरणं प्रीतिप्रयुग्यतयेति नमयोजनाभावः । ननु य
 दिश्रवणादेय प्रीत्यर्थं ब्रह्मयोधनं तदाचारोपचलन्नादि धारययदप्यर्थं
 त्वेपि प्रीतिसंभवाद्गतस्य ब्रह्मणि प्रामाण्यं, अतः प्रामाण्यदाभार्थमुपास
 नानुष्ठानं शेषतया कथं प्रामाण्यं याच्यन्, तथाचारोपितेनाप्युपासना
 निज्ज्ञेयं ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यमित्यत्राह (अर्थज्ञानस्येति) स्वातन्त्र्य-
 उपायानुष्ठानमनपेक्ष्य प्रयोजनपर्यवसानं । (तदुपयोगीति) तच्छब्देन
 स्वातन्त्र्योपायानुष्ठाने त्रिपक्षिते । अयंभावः, यात्रापुनश्चलन्नादाश्च
 प्यधनयात्यज्ञानादेव प्रीतिः । नचात्रापि तादृशभ्रमादेवप्रीतिः । बाध
 द्वाभ्यामेनौत्सर्गिक प्रामाण्यत्यागायोगात्, यादयान्तरेण तत्प्राप्त्युपायवि
 धानात् । उपायानुष्ठानं शेषतश्चोपासनापेक्षितं फलसमर्पकतया
 प्रामाण्यं स्वार्गधर्मयादयत्, विषयसमर्पकतयापि प्रामाण्यं - चाग्नेनु
 त्वादियद्वय बाधकाभावात् । " तस्मिन्त्यदन्त " रितिसिद्धयदनुवादा
 त्, " ततोमांतायतोज्ञात्वा " " विदुःकृष्णब्राह्मणास्तत्यतोये " इत्यादि
 ना तत्त्वज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वश्रवणाच्च । स्वातन्त्र्यपक्षे तत्प्रेप्सापूर्वगत
 त्साधनप्रवृत्त्यादि सुखेनापि पुरुषार्थपर्यवसानं द्रष्टव्यम् । अत्रच स्वा
 तन्त्र्यपक्षे प्रत्यक्षादौ पशुधनादिस्वरूपं प्रतिपाद्य पर्यवसिते तत्प्रेप्सोः
 " चित्रयायजेत पशुकाम " इत्यादिना तत्साधनविधानयत् ब्रह्मपर
 वाक्ये ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपाद्य पर्यवसिते तत्प्रेप्सोरुपासनादि विधान-
 मित्येकः प्रकारः, अस्मिन्पक्षे चात्रयभेदः । यदा " तपांसिसर्वाणिच
 यद्वदन्ती " ति सूर्यस्य तपश्शब्दविवक्षितस्य वेदान्तस्य ब्रह्मपरत्वाव
 गमात् " तन्वीथनिषद् " मितिच तथाज्वगमात् सर्वजगत्कारणत्वस
 र्वान्तर्णामित्वं सर्वशेषित्वं सर्वफलप्रदत्वं सर्वकर्मांशव्यत्यं सकलविद्या
 प्रभावाच्चतुक्तप्राप्यत्य निरतिशयानन्दत्वादि विशिष्टब्रह्मस्वरूपं प्रति

कर्मशेषभूतम्यामन शास्त्रातरादिचाद्विदति वदतापि शारीरक शान्ते
 वदेशइति स्वीकर्तव्यम्, अन्यस्तदयोगात् । तेनेन दत्तिभुक्तवपिथया
 येन निस्सारएव वेदातइति नास्ति कौमि प्रचनमप्युच्यते । अस्तु तर्हि अतो
 कर्मिण्यतया विचारसकोच अतिशयितपुरपार्यप्रतातो " स्थितेऽस्मिन्ने "
 इति न्यायारतरादिति चेन्न, कर्मविचारस्य कौक्षिदप्यननुष्ठानप्रसगान् । अ
 म्भित्तिचेन्न, प्रयश्चरितेराप् । अतिशयितपुरपार्य प्रतीयभाषाकस्यचि
 दुपपचारिति चेन्न । तदभासस्तस्य प्रथमतभागानध्ययनाद्वा तसहसा
 रिमिराद्वा, नात्र - रिमे वृत्तविषयनरुपनात् । नद्वितीय - सागा
 ध्ययनादेन तत्रापि तसिद्धे । नदि सांगाध्ययनविधेस्तत्रैव सर्पमार,
 अन्यत्रापि तप्रसगात् । तथापेमाशशास्त्रारभ । तसिद्धान्यनादि

पाद्यम्, भवाप्येतादृशप्रहमप्रतिपादनेन प्रतीयधतया पुरुषार्थपर्यवसा
 नैरपि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादने उपसर्जनतया प्रसक्तोपायानुष्ठानेनापि पु
 रुषार्थपर्यवसानमित्यपर प्रसार, भवच्च नवाक्यभेद । उपायानुष्ठान
 शेषत्वेन उपायविषयेष्वेति विषयकलापं कृतया उपसर्जनतया ब्रह्मम
 तिपादन, भवापि नवाक्यभेदइति । प्रसङ्गात्कर्ममीमांसकैरुद्देशिनापि -
 नैव शास्त्रापर्यवसाह (कर्मशेषेति) (अन्यतइति) शास्त्रैरुद्देशान्यतइ
 त्यर्थ (तेनैवेति) अतस्तत्रिरासोपि नास्मात्मेव भवइतिभाव । (अ
 स्तिवति) तथाच चतुष्टयपि पुरुषार्थं शुभसम्भवादिति परिहारोत्तमसह
 तिभाव । तत्सहसरीति व्युत्पत्त्यादिक विषयितम् । (तत्रापि)
 कर्मभागइव ब्रह्मभागेपि व्युत्पत्त्यादिसहकारिसिद्धिरित्यर्थ । (तत्रैवेति)
 प्रत्यन्तभागे । तथाच ब्रह्मणि विचार सरोचयतस्तथाभिमतता ब्रह्ममीमा
 सापि नस्यादित्यपिहृदयम् । नचापमिष्टमसगइत्याह (तथात्ववेति) अ
 न्यत्रापिसर्पमार । (तत्सिद्धावपीति) व्युत्पत्त्यादिसहकारि सिद्धावपी
 त्यर्थ । तथाच सत्पण्यवत्येनुग्रहाय ब्रह्मविचारार्थमेव शास्त्रप्रवृत्तियुक्ता ।
 यद्यप्यन्येन्यनुग्राह्या तथापि दुर्वासनादादृशत्वेपाथि त्वमप्यव जिज्ञासा ।
 तदभावात् " स्थितेराविन्द " इतिन्यायेन केषाञ्चित् ब्रह्मण्येव जिज्ञासे
 ति नैरूप्योभयजिज्ञासासम्भव इति सामान्यता जिज्ञासानुराधेन शास्त्र

दुर्यासना दादार्गदपथे प्रार्तन्ते कर्ममीमांसका इति चेन्न, त्वयापि त्रिभिदि
पराधनाधिकारे कर्मणां सपथः स्वीकृतागन् ।

तथापि तद्विचारस्मरणीयः शेष इति चेन्न, मिदं शास्त्रेभ्यः । कर्मस्मरणा
द्विचाराण्यन्तरेण त्रिभिदिपार्थविनियोगायोगात् । वेदनार्थविचारपक्षेपि किमु
न । भगवताय सुकृत्रिशेषमृदितकपायस्य कस्याचिदयत्नेन त्रिभिदियोगप्रती
कितदर्धकर्मविचारेणैति चेन्न, तथैव कस्याचिदयत्नमृदितकपायस्य जति
स्मरणादिना सिद्धज्ञानतया शास्त्रेभ्यः नारंभान् । तदर्थस्य तद्वारभ इति चेत् ,

प्रवृत्तिरिति भावः । (त्वयापीति) सत्पथवर्त्यनुग्रहेपि कर्माधेयार्थनुग्र
हाय कर्ममीमांसापिकायेंति भावः । (तथापीति) सत्पथत्वस्वीकारेपि
विविदिपार्थकर्मणामेव सत्पथत्वं, तानि च यज्ञादिकर्माणि प्रसिद्धयता
दिभ्योभिन्नानि मासाग्निहोत्रवत्, तद्विषयविचारश्च विविदिपार्थत्वादि
चिन्तैव, तथाच तद्विचारस्तत्पथत्वेन स्वीकृतकर्मविचारः शास्त्रीयदर्श
पत्यात्तत्रैव क्रियते, जमिनीयकर्म विचारश्च प्रसिद्धकर्मविषयः - तेषां
चापथत्वात्तद्विचारोपि तथेति न तेनैकशास्त्रमित्यर्थः । (कर्मस्वरूपेति)
विविदिपार्थकर्मणामन्येषां च मासाग्निहोत्र नैयमिकाग्निहोत्रवद्देवोपास्तु,
नित्यकाम्य ज्योतिष्टोमवादिनियोग धृत्यन्तवमात्रवारतु, सर्वथापि कर्म
स्वरूपविचारा भावेऽनुष्ठानानुपपत्तेः विविदिपार्थ विनियोगेन युक्तः,
वैधर्ष्यमसङ्गात् । अतोव्यापेक्षितः कर्मविचार इति तेनैकशास्त्रमित्यर्थः ।
भवद्विभिदिपार्थत्वा नङ्गाकाराद्वैतपक्षे कथं तच्छेषतयैक शास्त्र
मित्यत्राह (वेदनेति) विविदिपार्थत्वेहि कर्म मीमांसा कदाचिद्वृत्ति
शास्त्रोपयोगिनी, वेदनार्थत्वे त्वद्वैतविषयत्वाद्विशिष्टाख्येण सुतरामभिधेति
भावः । (भवान्तरपीति) तथाच तत्र ब्रह्ममात्रे विचारस्योचस्संभव
तीति भावः । मृदितकपायस्येत्यनेन " कपाये कर्मभिः पक्व " इति स्मृ
त्यनुसारात् प्रतिबन्धरूपापापनोदनेन कर्मणां विविदिपार्थत्वं यज्ञादि
वाक्ये विवक्षितमिति सूचितम् । (जातीति) जन्मान्तरसुकृतविशेष
पाप्मातिस्मरण धर्मरुच्यादिक यथा सिद्ध्यति तथा ज्ञानमपि येषां सिद्ध
स्वयमागतविज्ञाना " इत्यादिप्रमाणानुसारात् तान्प्रत्यनुपयोगात् ब्र
ह्ममीमांसापि व्यर्थेत्यनारम्भस्यादित्यर्थः । तदर्थस्य--ब्रह्मजिज्ञासो ।

प्रमुमथार्हस्य उभयारंभइतिनृत्यं । नहानविकारिणमिधिमिजुल्लते ;
 रागोऽपितथा । नह्यशकनीयमर्थं वेदोऽपि विद्वान्नातिन्यायान् ।
 यदा च यारज्जीवन्नुष्टेयं ज्ञानमपमर्गोपायइतिसेस्यति तदा तदुपचयार्थं
 तदर्थमिधिमिदियानुत्तर्यथा सकर्मणानियानुष्टेयत्वेन विचारोऽस्यभारी ।

(उभयार्हमेति) कृत्स्नवेदार्थजिज्ञासोः कृत्स्नविचारारंभः । कमपिचारापेक्षा
 नियमाभावो नैकशास्त्रचमत्रकः - तथा सति जन्मान्तरापरसुहृतवशा
 द्वेदप्रामाण्ये सुदृढमिथासत्पुरुषस्य प्रमाणलक्षणस्या नपेक्षितत्यातस्या
 पुत्तरलक्षणैकशास्त्रं न स्यादिति भावः । ननु उभयार्हं प्रति कृत्स्नमि
 थारारंभोपमिति कुतः, एकैकार्हं प्रत्येकैकारंभइति कुतो नस्यादित्यत्रा
 ह (नर्हाति) विचारोहि विधिप्रयुक्तोवा स्यात् रागप्रयुक्तोवा स्यात् ,
 तत्राध्ययनविधे रयंज्ञानकामाधिकारकृत्य पक्षे विचारस्याध्ययनविधि
 नाक्षेपाद्विधिप्रयुक्तता , नत्राध्ययनविधिः कृत्स्नार्थज्ञानकामाधिकारकः,
 तत्राद्यास्यार्थज्ञान कामनायास्तत्तद्व्याप्त्या ध्ययनाधिकारधे कृत्स्नाध्ययन
 नियमानुपपत्तेः । तथाच तद्विधिमूलविचारोऽपि तादृशाधिकारि विषय
 कएव । अतो नैकैकमात्रजिज्ञासुं प्रति विधिः प्रवर्तकः , तस्यानधिकारि
 णं प्रत्यप्रवर्तकत्वात् । रागप्रयुक्तिपक्षेपि साङ्गाध्ययनविधेः कृत्स्नगोच
 रतया तद्वर्धनापात प्रतीत्युत्थानित रागोऽपि कृत्स्नार्थज्ञानगोचरोपु
 क्तइति विध्यर्थानस्तदुपाय विचाररागः कृत्स्नार्थज्ञानकामं प्रत्येय प्रव
 र्तकः , विधिवदेव तस्याध्ययनधिकारिणं प्रत्यप्रवर्तयत्वात् । अत्रच फल
 रागोऽधिकार स्थानीयः तथाच उपायरगः स्थस्मिन्नधिकारिस्थानीयं फ
 लार्पितमेव प्रवर्तयति विधिवदित्यर्थः । (नर्हाति) अशकनीयार्थविधा
 यकत्वं यथावेदस्य न संभवति , तथानधिकारिप्रवर्तकत्वमापि विधिरा
 गयोर्नसंभवतीत्यर्थः । एवं विविदिषार्थत्वपक्षे ब्रह्ममात्रेविचारसंकोचं
 पुरुषविशेषेभ्युपगम्य तदन्यपुरुषविषयतया कृत्स्नविचारारंभस्तमर्थितः
 वस्तुतस्तु सत्कर्मणां ज्ञानार्थत्वे विविदिषार्थत्वेवा ब्रह्ममात्रे विचारसं
 कोचः क्वापि पुरुषे नसंभवतीत्याह (यदाचेति) यद्यपि वेदनार्थत्वे त
 दुपचयार्थं कमपिपेक्षा , विविदिषार्थत्वेनुक्तयम् , उत्पन्नायस्तस्यास्त्वय

नच जन्मान्तरकर्मबलाद्याकर्जां विविदिषा स्यादिति निश्चेतुं शक्यं, प्राक्त
नैत्यतर्नेया प्रवर्तितोधिर्कर्मभिः तत्प्रतिबन्धशंरूपापि नित्यं सत्कर्मणां संग्रा
ह्यात् । अन्यथा प्राक्तनैरेव कर्मभिर्नृष्टिस्स्यादिति कारीर्यादिकं नानुष्ठीयेत ।
नच नित्यनैमित्तिकविवि विविदिषोत्पत्त्या निवर्तते, वर्णाश्रमादिनिबन्धनत्वा
त्तस्य । वर्णाश्रमाद्यभिमाननिवृत्त्या तन्निवृत्तिरिति चेत्, केयमभिमाननि
वृत्तिः; किन्तुद्रुमस्य निवृत्तिः, उतस्वसमवेतत्वं भ्रमस्यानिवृत्तिः, किं
वा देहसमतादृश्यभ्रमस्य निवृत्तिः, अथवा वर्णाश्रमाद्याश्रय पिण्ड
संबन्धभ्रान्तिनिवृत्तिः, अथवा पिण्डस्यैव निवृत्तिः । नाद्यः - असिद्धेः ।
नद्वितीयः - कर्ममीमांसकानामपि पारलौकिकात्मविदां वर्णादेस्त्यसम
यतत्त्वभ्रमाभायेन कर्मणामधिकार्यभ्रमप्रसङ्गात् ।

मेघानुवृत्तैः, विविदिषायामुपचया सिद्धेश्चेत्यत्राह (नचेति) हेतु
भावादिति भावः । निश्चये प्रतिबन्धसद्भावादपि न निश्चयसंभवइति हे
त्वन्तरोपन्यासपूर्वकं निश्चयाशक्यतामुपसंहरन् तत्फलितं कर्मणां सं
ग्राह्यत्वमाह (प्राक्तनैरति) प्रतिबन्धशंकयेत्यनन्तरं उच्यतनिश्चयाभा
वेनेति शेषः । संग्राह्यत्वादिति पक्षस्या विशारोवर्यभावी त्वप्याहतपदं
नान्वयः । कस्यचिदुक्तनिश्चय संभवेपि कर्मापेक्षामुपपादयति (नचे
ति) ततश्च नविचारसंकोचइति भावः । आत्मनि वर्णाश्रमादेरभावात्तद
भिमान नियन्धनएव विधिः, नचाभिमानो विविदिषायाः प्रागेव नि
त्यानित्यविवेकबलाद्विवृत्तइति तन्निबन्धनविधिरपि तदानीं निवृत्तइति
जन्मान्तरकर्मबलसिद्धिविविदिषस्य तदर्थं कर्मविचारापेक्षाया अभावाद्
ह्यमात्रे विचारसंकोच इत्याशयेन शङ्कते (वर्णाश्रमेति) (तद्रुम-
स्येति) तत्स्वरूपाप्यासस्येत्यर्थः । (किंवादेहात्मिति) वर्णाश्रमश-
ब्देन तद्विशिष्टोदेहः, अभिमानशब्देन तादात्म्याभिमानश्च विवक्षितुं शक्य-
तइति भावः (पिण्डस्येति) अभिमानशब्देन अर्थाप्यासः तस्य च वर्णा
श्रमशब्देन देहपरेण कर्मधारयो विवक्षितुं शक्यइति भावः । (असिद्धेति)

नहि देहामभ्रमयतप्रति धर्मोपदेश । न तृतीय - भ्रमनिवृत्तिर्ह
 देहातिरिक्तामभिन्नभोषयित्तया पारलौकिककर्मनुष्ठान योग्यतामेवा
 नेदिति कथतया सा निवर्तते । नचतुर्थं तत्समधस्य सयत्नेन भ्रमना
 सिद्धे । न पचम - ब्रह्मविचारस्याप्यनारभप्रमगात् प्रयक्षादिनिरोधाय ।
 आन्तरनिवृत्तिमात्रविश्रया मरिरोपश्लिष्येन्न , तस्य कर्माधिनारदश
 यामपि भ्रमता स्वीकारत् । किंच यास्ताकर्माधिनारो निवर्ततइति
 मनुष्ये तावता वेदान्तत्रयणाद्यधिकारोपि निवर्ततइति त्रयमीमांसैर न
 स्यात् । नचायमिष्टप्रमग , तन्वज्ञानोदयापूर्व तदनभ्युपगमात् । न
 नु कर्ममीमांसाया वेदान्तविचारानुपपुक्त्या न तथा सहास्यैकशा
 स्त्रमितिचेन , अनुपयोगासिद्धे । को सापुपयोगइतिचेत् , न्यायो
 पजानन सावत् । तत्राहि शास्त्रातरनिमित्ताप्रामाण्य निगच्छरणेन प्र
 माणलक्षण तावद्व्युत्पद्युक्त । भेदलक्षणोपज्ञायाच गुणोपसहारपाद ।

मोक्षदशाया भवतदध्यासनिवृत्ते रिति भाव । (तत्सब -
 भस्वेति) देहसबधस्याप्रातिभासिरत्वेन तज्ज्ञानस्य प्रातिभासिकभ्र-
 मचासिद्धे स्तस्य मोक्षाप्रागनिवृत्तेरित्यर्थ । (यावतेति) भ्रवणविधिर
 विवैराणराद्यविशारिक । तथाचात्रिवृत्ताभिमानेनुरविशारस्तभवति,
 ब्रह्मविचारन्तु नित्यानित्य विवेशाधिनारत्वा त्रिवृत्ताभिमानस्यै
 धति सङ्कुत्रापि नस्यादितिभाव । एव विचारसुरोचाभाधात्कृत्स्नवे
 दार्थनिर्णयोद्देशेन शास्त्रप्रवृत्त्यौचित्यादैकशास्त्रयमिति स्थित । तत्र
 विचारशास्त्रयोस्तथापि परस्परराक्षाविरहात्त्रयमैशग्रन्थ पपन्तैव
 शास्त्रयमिति चोदयति (नन्विति) यद्यापि विद्याया कर्मणामुपयोग
 उक्त तथापि विचारयो परस्परमुपयोगानुक्ते राक्षाविरहात्त्रयशा
 स्त्रयमित्याक्षेपो युक्त । (न्यायेत्यादि) उपयोगइत्यनुपद् । (चाहेति)
 चाहेहेनुसमुत्थाप्रामाण्य प्रथमपादे निराकियते । आन्तरहेनुसमुत्थाप्रामा
 ण्य त्रिपाद्या । (कृत्स्नति) पूर्वान्तरभागविचारात्मने कृत्स्नशास्त्रे उपयु
 क्त (भेदेति) ' सववेदान्तप्रत्यय चोदनाद्यविशेषा = दियत्र सावत्
 ' एव सायोगरूपचोदनाया विशया " इति शास्त्रातराधिररज

तार्तायाश्च श्रुतिर्लिङ्गादयस्सार्वत्रिकाः । प्रयुक्तिश्च वर्णाश्रमादिधर्माणां
विद्याप्रयुक्तत्वाश्रमप्रयुक्तत्वादिविमर्शे निविशते । गतिचिन्तायांच पा
त्रमिकः क्रमः ।

न्याप्रच्युत्पादनं उपजीव्यते । तच्चेदमेव तद्व्युत्पादनमिति वाच्यं, चेद
नाश्रविशेषादित्यादि शब्दस्य संयोगरूपं चोदनाख्यायिगोपादिति पा
ठापेक्षयात् । एकमिति साध्यानिर्देशश्च तत्रचायोपजीवनेन तत्सा
ध्यलाभादेव । तथा “ गुणश्चापूर्वसंयोगे वास्ययोस्तमत्वा ” इत्यधि
करणव्युत्पादितो गुणभेदो “ नवाप्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिव ”
इति च्छान्दोग्यं बृहदारण्यकोद्गीयं विद्ययोर्भेदायमुपजीव्यते । तथा
“ नानाशब्दादिभेदा ” इत्यत्र शब्दान्तराभ्यासादिभिर्भेदव्युत्पादनां
पजीवनमादि शब्दात्नतीयते । (तार्तामाइति) “ श्रुत्यादिबलीयस्त्वा
च्च नवाधः ” “ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपी ” इत्यादिना तार्ताप
न्यायानामेवोपजीवनं मितिगम्यते । (प्रयुक्तिश्चेति) “ विहितत्वाद्याभ
मक्रमांसी ” इत्यधिकरणेन विद्यांगत्वाश्रमांगत्वं निर्णये कृते चातुर्यन्या
येन प्रयुक्तिस्तिष्ठत्यर्थः । (गतिचिन्तायामिति) “ चापुमन्वादि
शेषविशेषाभ्या ” इत्यधिकरणे पात्रमिकन्याय उपजीव्यते । तथाहि
कौपीतकिनः “ सप्तदेवयानं पन्थानमापयामि लोकांश्चान्तरं सद्यो
मुलोकं सवर्णलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं
स ब्रह्मलोक ” इत्यग्निलोकादनन्तरं चाग्निलोकमधीयते । यानसनेपि
नस्तु “ यदावे पुरुषोऽस्माद्धोकात्प्रैति स चापुमागच्छति तस्मै सप्तमवि
जिहीर्षते यथा रथचक्रस्य सन्तेन स ऊर्ध्वमन्वक्रनते स आदित्यमागच्छ
ती ” इत्यादित्यात्पूर्वं चापुमधीयते । तत्र कौपीतकिनां पाठक्रमेणाग्नि
लोकशब्दोक्तादर्थः परत्वेन वायुः प्राप्तः । उक्तवाजसनेयश्रौत क्रमेण
पाठक्रमाद्बलीयसा तद्वाधेनादित्यात्पूर्वं वायुर्निविशते । संयत्सरस्तु च्छा
न्दोग्ये मासतपरं श्रूयते “ तौ चैवमभिसंविशन्ति आचिपोहद्वा आपूर्वं
माणपशआपूर्यमाण पश्यान् पशुददुति मासान्तान्मासेभ्यस्तत्संवत्सरं
यत्सरादादित्यमादित्याश्चन्द्रमसं च द्रमसो विद्युतं तपुरुषोमानय-

कर्तामिधाधिसाचिन्तने विशेयते । अतिदेशादयश्च “ तदेव रूपं
यदमुय रूपम् ” इत्यादिषु ।

स्सप्तान्त्रह्मगमयतो ” ति । घाजसनेयकेतु “ अर्चिपोह ” रित्या
दिमाम्नान्तं पठित्या “ मासेभ्यो देवलोकेन्देवलोकादादित्य ” इति मासात्प
रतो देवलोकाभ्युपेत । तत्र द्वयोः श्रुतिवैप्यधिककालानाम्पूतकालोत्तरवै-
नाहःपक्षादिषु देशानादर्थक्रमेण संघात्सरस्य मासात्परतोनिधेशस्तिद्धयति,
तथाचार्थस्यक्रमनियामकत्वं श्रौतक्रमस्यपाठक्रमाद्वलीयस्त्वंच पंचमसि-
द्धमुपजीव्याब्दादित्ययोरन्तराले वायुदेवलोकाशब्दार्थनिवेशं सिद्धंकृत्वा
“ वायुमब्दा ” दित्यधिकरणेवायुदेवलोकाशब्दयोर्भिन्नार्थत्वं पूर्वपक्षा-
कृत्यैकाव्यमसंसाधते । एवं “ तदितो धियरुणस्त्वन्धा ” दित्यधिकरणे
पि पांचमिकन्यायउपजीव्यते, तत्रच वरुणस्य कौपीतकिपाठक्रमादादि
त्यात्पृथ्वेप्राप्ते मेघोदरचातित्वलक्षणविधुत्संबन्धादर्थाद्विद्युत ऊर्ध्व नि
धेशठक्तः । अर्थक्रमस्य वलीयस्त्वंच पञ्चमसिद्धं तत्रोपजीव्यं । (क
तेति) “ फलार्थात्कर्मणश्चास्त्रसंघाधिकारं स्यात् ” इत्यधिकरणे स
मर्पानामेवाधिकारो नान्येषां शक्यांगमात्रोपसंहारेणेति निर्णयमुपजीव्यात्रवि
धुपदीनां देयादीनांच किं सामर्थ्यमस्ति वतनेत्यादिचिन्तया अधिका
रिविशेषनिर्णयः क्रियते । मैथिकादिध्वष्टानाश्च पातित्यस्मरणेन वैदिक
कर्ममात्रानधिकास्त्रिणामसामर्थ्यात् ब्रह्मविद्यानधिकारश्च प्रतिपाद्यते । ए
वं स्वर्गकामाधिकरणेन फलकर्मस्य अधिकारे सिद्धे मोक्षकामानां देवा
दीनामप्यधिकारोस्ति नवेति चिन्तयतइत्यर्थः । (अतिदेशादयश्चेति)
“ अन्तस्तद्धर्मोपदेशा ” इत्यत्रभाष्ये - “ अन्तरादित्येन्तराक्षिणिच यःपु-
रुषः प्रतीयते सर्जावादन्यः परमात्मैव, तद्धर्मोपदेशात्, जीवेष्वसंभवस्त-
द्विक्तस्यैव परमात्मनो धर्मोऽयमपहृतपाप्मत्वादिः ‘ स एष सर्वेभ्यः पाप्म-
भ्यः ’ इत्यादिनोपदिश्यते ” इत्युक्तं । अनन्तरं हिरण्यमयपुण्डरीकाक्ष
त्वादिविशिष्टा प्राकृतदिव्यविग्रहयोगश्च परमात्मनः प्रसाध्य “ अतःपर-
स्यैव ब्रह्मण एवैकं पुरुषत्वाद्यमपि तस्यैव धर्मः, अत आदित्यमण्डलाक्ष्य
धिकरणआदित्यादिजीवव्यतिरिक्तः परमात्मैव ” त्युपसंहृतम् । तच्च
अक्षिपुरुषेऽपहृतपाप्मत्यविलक्षणविग्रहयोरतिदेशतः प्राप्तिमुपजीव्य ।

तत्र विग्रहमाभिः “ तदेवरूपं यदनुप्यरूप ” मित्यतिदेशात्, अत्ररूप
 शब्दस्य घर्णपरत्वविग्रहपरत्वसंशये “ एककपालानां धैश्वदेविकः प्रकृ-
 ति ” रिति सूत्रोक्तन्यायेन विग्रहस्यातिदेश इति निर्णयः । तथाहि-
 धैश्वदेवे “ द्यावापृथिव्यएककपाल ” इति श्रुतं, अनन्तरं वरुणप्रधासि-
 “ द्यापएककपाल ” इति श्रुतं, अनन्तरं छाकमेवे “ एतद्ब्राह्मणएकक-
 पाल ” इति, तत्र निधैश्वदेविकस्यैककपालस्य ब्राह्मणमतिदिश्यते, किं
 द्यावावरुणप्रधासिकस्येति संशये - द्यावरुणप्रधासिकैरूपं प्राकृतं धैश्वदेविके
 षड्भु, अतो भूयोधर्मलाभाद्वैश्वदेविकस्यातिदेश इत्युक्तं । अत्रापि रूपश-
 ब्देन घर्णाविशेषाभिधानेऽस्यातिदेशाद्विग्रहपरत्वे तच्छब्देन प्रकृतपुण्ड-
 रीकाक्षरवहिरण्यश्मश्रुवादि परामर्शाद्भूयोधर्मलाभाद्विलक्षणविग्रहाति-
 देशइति निर्णयः । यद्यपि तत्रायंपूर्वपक्षः - अव्यवहितत्वादेतच्छब्देन वा-
 रुणप्रधासिकस्यातिदेशइति सिद्धान्तितं, तथाप्यत्र तादृशबाधकाभावा-
 त्तत्पूर्वपक्षन्यायेनैवार्थनिर्णयः । अपहृतापाप्मत्वमपि “ यन्नामतन्नामे ” त्य-
 तिदेशमाप्तनामबलात् । उदित्येतन्नामह्यत्रातिदिश्यते, तस्यच “ तस्यो-
 दितिनाम सप्तसर्वेभ्यः पाप्मभ्यउदित ” इत्यादित्यपुरुषे प्रवृत्तिनिमि-
 त्तपल्लवं । तथाच तदन्यप्रवृत्तिनिमित्तकल्पने गौरवादुपास्यगुणविशेषलाभा-
 द्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्वीकारात् दपहृतापाप्मत्वलाभः । यथा ‘ मासमग्निहोत्रं
 जुहोती ’ त्यत्र मासाग्निहोत्रनैयमिकाग्निहोत्रयो रग्निहोत्रशब्दप्रयोगादिशे-
 पादुभयत्रापि मुख्यत्वे प्राप्ते “ एकस्यत्वभिधेयत्वे गौणत्वेनापि संभ-
 द्यात् । नान्यस्याप्यभिधेयत्वमनेकार्थत्वदोषतः ॥ ” इति एकत्रैव मुख्यत्वमु-
 क्तं । तथात्राप्यनेकार्थत्वपरिहाराय तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति सिद्धय-
 ति । अतिदेशादय इत्यादिशब्देन ऊहादयो विवक्षिताः । अयं भावः - “ स-
 र्वापेक्षाच यज्ञादिश्रुतेरन्ध्र ” दित्यत्र यज्ञादीनां विद्याङ्गत्वं प्रतीयते,
 यज्ञानाश्चाप्रेयसौर्वादीनामङ्गत्वं साङ्गानामेव, अतो यज्ञांगभूतस्य “ अग-
 न्मसुवस्तुवरगन्मे ” त्यादिमन्त्रस्य स्वर्गरूपफलप्रकाशकस्य विद्यार्थ-
 यज्ञाङ्गत्वं “ अगन्मविद्याविद्यामगन्मे ” तूहसापेक्षं, अतस्सांगस्य य-
 ज्ञस्य विद्यार्थपरिणिरूपणतूहसापेक्षं, ऊहश्च नायानिरुन्यायार्थीतः । त-
 त्रहि - “ फलदेवतयोश्च ” इत्यधिकरणे सौर्वादिष्वतिदेशतः प्राप्तस्य-
 “ अगन्मसुव ” रिनिमन्त्रस्य ‘ अगन्मत्रह्यपर्यस ’ मिति सौर्वाफलप्रकाशकपद-

प्रशेषेणोद्धृतम् । तथा “ ज्ञानं त्वया यनशब्दशेषत्वात् ” “ कुशाच्छन्दस्तु
रुपगानवत्तदुक्तम् ” मित्यत्र शास्त्रान्तराध्यातोपायनवाच्यस्य हानिवा
क्यशेषत्व कुशादिदृष्टान्तेनोपपाद्य एवमस्यत्वसम्भवे हान्युपायनयोश्चि
न्तने विवर्त्तनापादकत्वाद्यभेदो न न्याय्य इत्यत्र “ तदुक्तम् ” मिति सू
त्रस्य ण्डे दाशमिकपशुंदासाधिररणसम्पत्तिप्रदर्शनेन तत्राद्यउपजीव्य-
ते । तत्रादि - “ नार्थेयपृणीनम् ” इति महापितृयज्ञाध्यात “ यज्ञे पुयेयजामह
करोति - नानूयाजंष्वि ” त्वनारभ्यार्थित्य वाच्यमधिकृत्य विचार्यते-
किं वरणयेयजामहभ्यां प्रतिषेधस्य विकल्पः, उक्तयोर्निवृत्तिरिति - त
त्र प्रतिषेधे नष्टोपपत्त्यर्थत्वाभावात् पशुंदासे कात्यायनमते समासप्र
सङ्गाच्च प्रतिषेधः, तथाच विकल्पइति “ प्रतिषेध प्रदेशेनारभ्यविधा
नेच प्राप्तप्रतिषिद्धत्वादिकल्पस्या ” दितिसूत्रेण पूर्वपक्षकृत्वा,
“ अपितु वाच्यशेषस्त्वादन्याध्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेव देशस्या ”
दिति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । तस्यायं एकपात्यत्वलाभात्तान्त्वयैपि उक्त
सविकल्पस्य पाणिनिस्मरणादष्टदोषदुष्टविकल्पस्यान्याध्यत्वाच्च पशुंदा
सः, तथाच वरणयेयजामहयोर्निवृत्तिरिति । तथा “ नस्वान्तोपी ”
त्याधिकरणे “ दर्शयतिचाधोऽभिप्रेत्यते ” इत्यादिसूत्रेषु श्रुतिदर्शयति
शुणमित्युक्ति - पदाद्वर्णीयन्यायेन विज्ञेयनिषेधस्य विहितविज्ञापेतरपि
यत्वमभिप्रेत्य । अत्र न्यायोदाशमिव । तथा भर्हीनसत्रयोर्लक्षणतोभेदे
तदुपजीवनेन “ दादशाद्वरुभयविधवादायण ” इत्युक्तम् । एव “ पूर्व
विकल्प प्रवरणात् स्यात् क्रियामानसव ” दिति विद्यामयमनधितानी
नां विद्यामयप्रत्ययत्वसाधनार्थधिकरणे पूर्वपक्षे विद्यामयस्यापि क्रिया
मयकृत्यगत्वे मानसप्रहोनिदर्शितः । तन्मय्य द्वादशाङ्गात्प दाशमिके
“ मानसमहस्तरं स्यात् भेदव्यपदेशा ” दित्यधिकरणसिद्धमुपजीव्यते ।
एव तन्मन्यायो “ विहितत्वात्ताश्रमदर्शनात् ” त्वयोपजीव्यते । तत्रादि-
वर्मणाभाश्रमागत्य विद्यागत्वसाधनपूर्वकं मुमयार्थं श्रमणागैर्यसाधनम्य
तन्त्रेणानुष्ठान फलमित्युक्तम् । पृथक्प्रयुक्तिश्रमिन्मदुभयगोचरत्वे दे
दावालाद्यैर्येच सङ्कटवरण तन्त्र, तच्चैवादेशस्यापितम् । विद्यार्थकर्म
“ जेय प्रसगादित्यसिद्धिरित्याचार्यमेवगतास्तिरस्य । तेषामेतत्त्रिचारस्य

अतः कर्ममीमांसानिरूपितस्वरूपैस्तत्तन्वायैरेव हेवेदांतार्योविचार्यते । अपूर्वात्त्वत्तकतिपयेन्यायाः । विद्याङ्गभूतयज्ञादिस्वरूपाशिक्षणञ्च । अन्यथा “यज्ञेने”त्यादिवाक्यार्थानवबोधप्रसङ्गात् । नह्यविदितपदार्थविशेषोवाक्यार्थावसायीस्यात् । यज्ञादिकल्पनंच तत्रतत्रक्रियते, तदपि यज्ञादिस्वरूपनिरूपणसापेक्षं । यच्चातिशयितपुरुषार्थप्रतीत्यातदर्थवेदान्तभागएव प्रवर्ततामिति, तत्रेयं प्रतीतिः किमापातसम्भवा उत निर्णयामिका, नप्रथमः “अपामसोमममृताअभूम अक्षय्यंहर्वेचातुर्मास्ययाजिनस्मु कृतं भवति,, इति कर्मभागेऽप्यक्षय्यरूपापातोपडम्भात्, ब्रह्मभागेऽपि “नप्रत्यसज्ञास्ती,, त्यादिमिरपुरुषार्थापातोपडम्भात् । ननुपूर्वापवाक्यानुगुण्यात्तेषां स्तुतिमात्रपरत्वम्, अस्यतुवाक्यस्य तस्मादेवपरमपुरुषार्थ एव तात्पर्यमिति यैपम्यमस्तीतिचेत् ; किंनेन, अप्रमितत्वेन विचारनियमं प्रत्यनुपकारकत्वात् । नहितीयः — गीमांसयाविनातदसिद्धे । तत्त्वविदुपदेशात्तसिद्धिस्तंभनतीतिचेत्, ताहिं ब्रह्मर्मासायाअप्यनारम्भस्स्यात् -तदुपदेशतएव ब्रह्मस्वरूपसिद्धे, ततएव भ्रमनिवृत्तेश्च ।

प्रसंगफलं । उपयोगान्तरमाह (विधेति) विधाङ्गभूतेत्यनेनाङ्गानिविचारस्वाद्दर्शपूर्णमास प्रयाजादिशास्त्राणामिव परमशास्त्रैक्यमवर्गनीयमिति सूचितम् । अनेन शरीरकृततोषाध्यायेनैक्यमुक्तं भवति । ‘तर्ही’त्यादिना “सर्वापक्षाद्ये” एनेन ऐक्यमुक्तंभवति । उपयोगान्तरमाह (यज्ञादीति) अस्तुतर्हि ब्रह्मैकविषयतया विचारसंकोचः, अतिशयितपुरुषार्थप्रतीतौ “ ह्यितेरविन्द ” इति न्यायावतारादित्यत्रचोद्ये, यद्युक्तहेतुना ब्रह्ममात्रे विचारसंकोचः तदा कर्मानुष्ठानस्यैवाभावात्प्रत्यक्षविरोधः, कथंचित्तदुपपादनेच शास्त्रैक्यसिद्धमित्यनिष्ठापादनेन संकोचकत्वासंभवेन परिहार उक्तः । इदानीमातिशयितपुरुषार्थप्रतीतिरूपहेत्वंचं दृष्टपि तुमनुवदति (यच्चातिशयितेति) हेत्वंचानुयादे तात्पर्यम् - (ननुपूर्वापरेति) ततश्च कर्मफलस्य यस्तुतः क्षयिष्णुत्वमेवेति भावः (किन्तेनेति) यास्तत्रवैपर्ययेत्यर्थः । ननु साक्षात्कारस्य भ्रमनिवर्तकत्वात्तस्य च श्रयणादिजन्यत्वान्मोमांसःपक्षेऽप्यत्राह (ततएवेति) स्यते! पराशवि

अत एरस्यैर पुरुषस्य वेदोदितसर्गपुरुषार्थयोग्यतामाश्रित्य एकन्याये
यन्यायानामना विंशतिलक्षणमेक शास्त्रमिति ।

पयेत्वन्मते अधिचारितेनापि शब्देन साक्षात्कारस्यैवोत्पादात्, अन्यथा
विचारितेनापि तदनुत्पादादिति भावः (अतइति) एरग्रन्थावपर्यन्तमे
वशाक्यमिहसाध्य - तस्यैव क्रमहेतुत्वात्, तत्रैकव्याख्येयव्याख्याना
त्मात्वे हेतुः । एवव्याख्यानात्मत्वेऽपि तदशब्दाच्चिख्यास्यैव प्रवृत्तौ नो
भयारेकग्रन्थत्वमित्यत्रोक्त (एरस्यैवेति) भात्मनेत्यनन्तरं प्रवृत्तमिति
शेषः । पूर्वोक्तर्तनाया माथमिकसामान्यजिज्ञासानुसारंैव ग्रन्थप्रवृत्ति
युक्तेतिभावः । एरव्याख्येयव्याख्यानात्मना प्रवृत्तमित्यत्र "अथातो
मंजिज्ञासा" इति सूत्रस्वारस्यमभिप्रेत । तत्रैकपक्षे दृष्टव्येदाध्यय
नानन्तर्यपरतया सर्वसम्मत, अतश्शब्दोऽपि कृत्स्नवेदाध्ययननिवृत्तेहेतु-
त्वपरतया, अत इदं पदद्वयं मीमासाद्वयस्यापि सामान्येन कर्तव्यता
हेतुपूर्ववृत्तौपन्यासमुखेन साध्यत्वं विंशतिलक्षण्यास्सामान्येन वेदार्थवि
शदीकरणे शिरीषांमूलता तन्निबन्धनमैकग्रन्थश्च स्पष्टमाचष्टे । तथा
एतत्सूत्रमभिप्रेतौ पूर्वोत्तरपक्षहेतुमपि अविवक्षितार्थत्वविवक्षितार्थत्वे अ
नयकाशावकाशौ प्रपतंवाभावतत्सद्भावौ वा साधारण्येन मीमासमा
प्रस्थानारभणीयत्वारभणीयत्वसमर्थनमुखेन मीमासायास्सामान्येन वे
दार्थविशदीकरणकर्तव्यताबुद्धिनिबन्धनत्वं तन्निबन्धनमैकग्रन्थश्च स्प
ष्टमाचक्षाते । नचैवसति विंशतिलक्षणाजैमिनिनैवकर्तव्येति याच्यम् ।
तत्कर्तव्यतां समीक्यतवतेव तत्कर्तव्यमिति नियमे ईश्वरेणैव सकलव
मानुष्ठानप्रसगात् । नन्वयवहितस्वकृत्यारभसमर्थनार्थं इदं सूत्रमित्यव्य
वधानादयगम्यते, अन्यथा एतत्सूत्रानन्तरं प्रमाणप्रमेयेत्यादिशास्त्रस्यापि
प्रवृत्तिप्रसगात् । अतएवोक्त - "यदाहि धर्मजिज्ञासाकर्तव्येत्युनवा शा
स्त्रमारभ्यमाणं दृश्यते तदा नूनमिदंशास्त्रं धर्मप्रतिपादनप्रयोजनमित्यवग
म्यतः" इति । अतएतत्सूत्रस्य साधारणत्वे जैमिनिनैव सर्वकर्तव्यमि
तिचेत् ? उच्यते, धर्मजिज्ञासासूत्रस्य मीमासामात्रसाधारण्यं तावत्सिद्धं,
अधीतसागसशिरस्वस्वाध्यायस्य पुरुषस्य वेदार्थजिज्ञासोदयात्तदनुजि
घृक्षया शास्त्रप्रणेयता अविवक्षितार्थत्वादिनानारभणीयत्वमाशक्यं विव
क्षितार्थत्वादिभिरारभणीयत्वसमर्थनात्, कृत्स्नवेदार्थजिज्ञासुपुरुषानुग्रहा

धर्मश्च शास्त्रस्य अथातश्शब्दाभ्यामवगम्यते । एवंच शास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तजिज्ञासासाधारण्यात्, साधारणजिज्ञासामूलशास्त्रसमर्थनार्थस्य साधारणविषयतयौचित्यात्, अथातश्शब्दबलात्पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिसाधारण्यात्, अस्य सूत्रस्य विंशतिलक्षणीसाधारण्यं सिद्धं । तत्र यदि प्रतिज्ञासाधारण्ये सर्वं जैमिनिनैव कर्तव्यं नच तथाक्रियतइति विचिकित्सा जायेत, तदा गुरुशिष्याभ्यां सामान्यचिकीर्षामूलमेकमेव कार्यं परस्परस्वभक्त्या प्रत्येकाद्यप्यनिर्माणमुखेन निर्वर्त्यतइति समाधानमुचितं । ननु धर्मशब्देविद्यमाने कथं सूत्रस्य वेदान्तसाधारण्यं, धर्मशब्दस्यैव दार्थपरत्वात् । नच धर्मशब्दलक्षणा दोषः, उक्तयुक्तिभिर्वाक्यतात्पर्यनिश्चिते तदनुसारेण लक्षणापाम्यापसत्वात् । तदुक्तं पूर्वतन्त्रे "अभ्युदये कालापराधादिज्यायोदनास्याद्यथा पंचशरावे" "यस्यहृदिनिदं तंपुरस्ताच्चन्द्रमाअभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्विभजेत् येमभ्यमास्त्युः तानमयेदन्नेपुरोडाशमष्टाकपाठं निर्वपेत् यस्यविष्टास्तानिन्द्रायप्रदावेदं चक्षुः श्रोत्रेन्द्रियास्तान्निष्णवेऽपि पिष्टायभृतेचक्षुःमिति", तत्र संशयः, किं कर्मान्तरमिदमुत्प्रक्रान्तस्यैव दशप्रयोगस्य पूर्वंदेवताभ्योपनयो देयतान्तरसंयोगश्च श्रेयसादिति । तत्राग्नेर्देवतायास्तद्रुणस्य दातृत्वस्यच विधौ वाक्यभेदात्तद्विशिष्टं कर्मान्तरं विधीयते । एवं प्राप्तदधियागोद्देशेन स्थविष्टानांचक्षुःवरय दध्नाधिकरणस्यस्य इन्द्रस्य देयतायाः प्रदात्त्वस्य तद्रुणस्यचविधौ वाक्यभेदात्तद्विशिष्टं कर्मान्तरं विधीयते । एवं शिपिषिष्टविष्टदेवताकभृताधिकरणक्षौद्रिष्ठचक्षुःविष्टं कर्मान्तरं विधीयतइति पूर्वं पक्षः । प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्तदेवकर्म - नच वाक्यभेदः अपरित्यक्तयागान्वयानामेव सतां दधिम्यविष्टादीनां देवतान्तरसंयन्धमात्राभिधानात् । देवतायास्तद्रुणस्यच विधानादपि न वाक्यभेदः, दातृत्वादिविशिष्टाभावादेवस्यैव संप्रदानकारकस्य विधानात् । त्रेधा तण्डुलानितितु देवतान्तरसंयोगविधानार्थं पूर्वंदेवताभ्योपनयो विधीयते, तत्रच दधिम्यतयोरेव देवतान्तरसंयोजनार्थं तण्डुलशास्त्रेन तण्डुलादिप्रकृतदधिमार्त्रं लक्ष्यते, तण्डुलविभागमात्रस्य मध्यमादिपिनियोगलभ्यमपार विधिपैषर्ष्यात् । तदेव न कर्मान्तरं । एवं देवतान्तरेण संयोज्यमाणहविषा पूर्वंदेवतापनयविधिपरं त्रेधा तण्डुलग्रान्तिभन्तादिति वा

यमिति निमित्ते दृष्ट्यादिस्थाधारणार्थं लण्डुलक्षणं द्वयिमांशोपलक्षणं
 मित्युक्तम् । अथवा टपासनरूपधर्मप्रतिपादनात् वाच्यं यन्ता । उ-
 पासनस्य शाब्दप्राधान्येऽपि ब्रह्मण्यार्थप्राधान्यं नदीयते, ब्रह्मण्यस्य शा-
 ब्दप्राधान्येऽपि न शङ्कायता । धर्मशब्दोऽभगवत्प्रतीतिः मुख्यः । धर्मस्या-
 पार्श्वेऽपि धर्मशब्दार्थः, सच प्रसादपक्षः । अथवा अत्र सूत्रे धर्मवदमन्त्रौ
 किरुज्येयस्साधनतया गुण निमित्तीकृत्य प्रयतन्ते । अतएव " ब्रह्मवि-
 पागुणादीनां धर्मवत्स्यापयिष्यत " इत्युक्तम् । अतो यागादीनां ब्रह्मण-
 यः प्रीतिद्वारयज्येयस्साधनताया अलौकिक्याविधमानत्वाद्धर्मशब्द इ-
 ह यागादिब्रह्मसाधारणः । एतदेवाभिप्रेत्यानुगृहीतमाचार्य " अलौकि-
 यज्येयस्साधनधर्मं तदनुयायिप्रतिपाद्य " मित्यादि । अतएव धर्मशब्दे-
 न कर्मब्रह्मरूपद्वय साक्षात्परंपरयाया श्रेयउपयोगमात्राद्विरहितमिति
 भावः । अथवा अलौकिक्यज्येयस्साधनताया धर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तात्वात्
 ब्रह्मण्यस्य तत्साधनत्वात् प्रसादपक्षं व्यापारमात्रत्वात्तादृशश्रेयं क-
 र्त्तव्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्वा ब्रह्मण्य धर्मशब्दस्य मुख्यार्थः । " वैश्ववेद-
 विदोविमा येचाप्यात्मविदोजना । तेवदन्तिमहात्मान कृष्ण धर्मं सना-
 ततम् ॥ " इत्युक्ते । तस्यच साध्यत्व प्रसादरूपव्यापारविशिष्टवेषण-
 तस्माद्धर्मजिज्ञासेत्यस्य ब्रह्मजिज्ञासेत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्यानुगृहीतमा-
 चार्य " अथातोब्रह्मजिज्ञासा " इत्येवोभयभागसाधारणार्थप्रतिज्ञा " इ-
 त्यादि । ननु तर्हि कथं ब्रह्ममीमांसायां धर्ममीमांसायाभ्युपगमः, अत्रा-
 प्यनुगृहीत - " धर्मविचारस्तु ब्रह्ममीमांसातृतीयलक्षणे चतुर्थपादसङ्गतः " इति ।
 अत्रत्यब्रह्ममीमांसाशब्दः ' अथातोब्रह्मजिज्ञासा " इति सूत्रविशक्ति-
 तब्रह्ममीमांसापर - अतस्तृतीयलक्षणइत्युक्तिसम्भवः । तृतीयलक्षणच-
 तुर्थपादे " सर्वापेक्षाचय्यादिभूतेरश्ववत् " इत्यत्र धर्मणामुपासनानागत्यम-
 तिपादनात् तत्र सगततया धर्मनिरूपणं मुख्यतइति । यद्येव, तर्हि तत्रै-
 तद्विचार्य, अत्राप्यनुगृहीत " ब्रह्मविचारान्तर्भावोऽपि पृथक्करणमुपपद्य-
 ते यथा निग्रहातर्गतयोऽल्लजात्पोराद्विभेदेन पृथगुक्तिः, यथाचनि-
 ग्रहान्तर्भूतहोवाभासानामप्यायभेदेन पृथगुक्तिः । पृथक्करणच बहुधा-
 प्रतिपाद्यत्वात्, तत्रच पूर्वभाविबुधमुपजीव्यापजीववभावादि यक्ष्यमा-
 णहेतुनिबन्धन " इति । " अथातोधर्मजिज्ञासा " इतिसपरिवर्तब्रह्मजि-
 ज्ञासां प्रतिज्ञायत्रैर्वर्गिणमुमुक्षुसाधारणतया मुमुक्षुसाधारणतयाच दि-

चाराचान्तरभेदं विवक्षित्वा मुमुक्षुसाधारणब्रह्मविचारधिकारहेतुतया
 नियतपृथग्भावपूर्वभावं कर्मविचारं सर्वानुग्रहार्थं प्रथमतः पृथग्विषयं
 अधिकारप्रदर्शनार्थं सिद्धे व्युत्पत्त्यभावलक्षणपूर्वपक्षनिराकरणार्थं च “ भ
 यातो ब्रह्मजिज्ञासा ” इति मुमुक्षुसाधारणब्रह्मविचारपुनः प्रतिज्ञाप त
 द्विचारः प्रवर्त्यते मुनिद्वय्या भगवत्येत्याचार्याभिप्रायः । वेदार्थजिज्ञा
 सेति वा ब्रह्मजिज्ञासेति वा वक्तव्ये धर्मजिज्ञासेत्युक्तिभेयस्साधनत्वप्रतिज्ञा
 दनेन मीमांसाया रागमाप्ति सूचनमुखेन प्रवर्तकाभावादनारंभ इति पू
 र्वपक्षनिराकरणाय रागस्यैव प्रवर्तकत्वाद्द्वारंभ इति रादान्तसूचनार्थः ।
 एतेन शास्त्रैक्ये भादौ साधारणप्रतिज्ञया भवितव्यमियेतन्निराकृतम् , प्र
 तिज्ञायास्सामान्यविषयत्वोपपादनात् । यदि सामान्यविषयत्वं तर्हि क
 र्मविषयविशेषप्रतिज्ञया भवितव्यं, मैवं – तदसाधारणपूर्वपक्षानुत्थानेन
 तदर्थमधिकरणानारंभात् । स्वकतं व्याप्यप्रदर्शनमात्रप्रयोजनप्रतिज्ञाचार्य
 सिद्धा । पक्षान्तरेपि सार्थसिद्धेयं, न्यायपरतया सूत्रस्य तथाविधसूत्राकरण
 च न्यायनिबन्धनात्मकेशास्त्रेतादृशस्य निवेशायोगात् । “ शब्दाद्योप्यवशं
 कापरिजिहीर्षया च पुनः प्रतिज्ञावृत्ता ” इति वाक्येनाचार्यैरयमर्थस्सूचितः ।
 अतएव वेदान्ताचार्यैः “ तस्य निमित्तपरीष्टिः ” इति सूत्रव्याख्याने – “ इ
 दमपि सूत्रं केवलं प्रतिज्ञापरं, अपितु प्रमाणमात्रस्यापरीक्षणीयत्वपूर्वपक्ष
 प्रतिक्षेपार्थं ” इत्यनुगृहीतं । अर्वाचीनव्याख्यातृभिरपि वेदार्थमात्रवि
 चारप्रतिज्ञारूपत्व मस्य सूत्रस्याङ्गीकृतमेव, परंतु धर्मस्यैव कृत्तव्येदार्थं
 वेदान्तभागस्य तच्छेषत्वैक्यं, वेदान्तिभिस्तु कर्मब्रह्मरूपार्थद्वयं भा
 गद्वयार्थतयाङ्गीकृतमितीयानेव विशेषः । वेदार्थमात्रविचारप्रतिज्ञारूपत्वे न
 विवादः । किञ्चेष्टं, यद्विशेषप्रतिज्ञा तदाज्ञानपेक्षितविधानापेक्षित
 परिपाणयो प्रसंगः, सामान्यप्रतिज्ञाब्रह्मविवाक्षितार्थत्वादिनिराकरणेन वि
 यक्षितार्थत्वादिसमर्थनार्थमपेक्षिता, विशेषप्रतिज्ञा तु पूर्वभाविषयेनापे
 क्षिता, ब्रह्मभागद्वयकर्मभागासाधारणपूर्वपक्षस्यानुदयात् । अतएव पर्यं
 तन्त्रे “ पानव्यापच्यतद् ” इत्यधिकरणे “ यस्तोमवामोऽस्यात्सया
 माक्षं च हं निर्वपे ” इति विहितेष्टिः, किंस्तौ किं चैष्टिकं च यमनेत्यध्वं च
 तथैष्टिकं पर्येति निश्चये अविशेषात्संबन्धेति प्राप्ते, सम्प्राप्तरणपर्यंतभक्षणस्य
 विहितत्वादमने तद्देगुण्यात्तत्समाधानमपेक्षितं, छौकिः कंतुभक्षणं यमनार्थं
 मेवेति न तत्रापेक्षेत्यपेक्षितावाद्देष्टिकं पर्येष्टिषिधिरित्युक्तं । तथा “ पर्यासं पा

एतेनार्थप्रयोजनाधिगारिभेदाच्छास्त्रभेदइतिनिस्तम्, सामान्यतोभेदार्थपुरु-
 पार्तदार्थरूपेणतेषामेदासिद्धे, अगन्तरार्थभेदादेदशास्त्रेक्येऽप्यतिरो-
 धात् । अथवा पट्टकाध्यायादिभेदेऽपि भिन्नशास्त्रत्वप्रसगात् ।
 नचैरेदार्थानुगतिवानिशोपाद्विद्यास्यानभेदनिन्यप्रसगइति वाच्यम्, उ-
 पकारभेदेन तद्वेदव्यवस्थापनात् ।

जान्तात्त्वसर्वेषामविशेषात् 'इत्यत्र' पद्वीसयाजान्तान्यहानिसतिष्ठन्त " इति
 द्वादशाहेभूयते, किमिदमग्नानविशेषेण उतोत्तमवर्जमिति विशये, अविशेषप्रवृ-
 त्तविधेस्सकौचायोगात्सर्वेषा पद्वीसयाजान्तत्वमिति पूर्वपक्षे, द्वादशयागाना-
 म्बह्वर्तव्यत्वेनचोदितत्वात् पूर्वमह कस्मिंश्चित्पदार्थेऽवस्थाप्यापरस्यार-
 भणीयत्वात् कस्मिन्पदार्थेऽवस्थापनमित्यपेक्षाया पद्वीसयाजान्तेऽवस्थाप-
 नमित्युच्यते, उत्तमस्यतुनापेक्षा, इतरयागसाहित्यस्पष्टचिद्व्यवस्थापना-
 भावेपिसिद्धे, अनपेक्षितविधानायोगात्, इत्युत्तमवर्जपद्वीसयाजान्तते-
 तिव्यवस्थापित । अतोपेक्षितत्वात्साधारणप्रतिज्ञैर्वाचिता । ननु किञ्चि-
 त्प्रयोजनसिद्धयर्थं तदर्थिनमत्यर्थविशेषप्रतिपादनार्थप्रवर्तमान अर्थप्रयोज-
 नाधिवापुंहेदौक्यपक्षं तद्वेदाद्विग्रहस्यात्, यथान्यायशास्त्रशब्दशास्त्रे
 मत्प्रेरमर्थोद्देशाद्यभेदाभिन्ने तद्वेदाद्यपरस्परभिन्ने, इहच धर्मरक्षलक्षणा-
 र्थभेदात् भोगमोक्षरूपप्रयोजनभेदात् तदर्थं रूपाधिकारिभेदाच्च तदुद्दे-
 शाभपिभिन्नाण्वेतत्तदशास्त्रैक्यमित्याशवाप्रत्यूषपरिहरति (एतेनेति)
 अर्थोद्देशो वेदार्थत्वपुरस्कारेण वेदार्थप्रतिपादनमप्यवर्णमिति प्रवर्तमा-
 नएवएष, प्रयोजनोद्देशोपि प्रयोजनसिद्धयर्थमिति प्रवर्तमानएव
 एष, अधिशपुंद्देशोपि पुरुषार्थावनप्रतीति प्रवर्तमानएवएष
 पुरुषार्थसिद्धयर्थं तदर्थिनप्रति वेदार्थप्रतिपादनकार्यमिति च्छया -
 मीमासाशास्त्रप्रणयनादिति परिहाराभिप्राय । ननूक्तरूपेणैक्येप्यद्यात्
 रार्थप्रयोजनादिभेदेन तदुद्देशस्यापि भेदाच्छास्त्रभेदस्यादित्यत्राह (अ-
 वातरेति) (नचैवमिति) सामान्यक्रोडाकारमात्रेभवेत्वे वेदार्थानुव-
 धित्वालांश्वार्थानुबन्धित्वादिना रूपेणोद्देशासम्भवाच्छन्दश्चिक्षानभू-
 तीनामेकविद्यास्यानत्वमेव स्यादित्यर्थ । (उपकारेति) उक्तरीयासा-
 मान्यत झोडीमारसम्भवेपि नतयोद्देशेन शास्त्रप्रवृत्ति, नितु वर्णशि

अतएवहीतिहासपुराणयो रदूरुनिप्रकर्षादेकविद्यास्थानवनिषम । नचधर्म
शास्त्रस्येनात्रमहर्षिभि पृथग्परिमह्व्यानम् । तथापिभिन्नकर्तृकयो कथमेक
प्रबन्धमितिचेन्न; एकेनापिकर्ताऽनेककार्यारंभदर्शनात्, अनेकैरप्येकस्यगो
पुरप्राकारादिनिर्माणदर्शनाच्च । निबन्धनेष्वयमिशेषइतिचेन्न; तत्राप्येकेनपि
द्वयाऽनेकप्रबन्धकरणदर्शनात्, पाणिनीयवृत्तिफादम्वरप्रभृतिपुचानेकक
र्तृकत्वेऽप्येकप्रबन्धवसप्रतिपत्तेश्च । तत्रकर्तृभेदेकिंप्रमाणमितिचेत्, कर्म
ब्रह्ममीमांसयोरपिनाकिं । उपदेशपारम्पर्यमितिचेत् ; तुन्यम् । अस्तु
तर्ह्यर्थविरोधाद्भेदइतिचेत् ; कोसौविरोधः । द्वैताद्वैतगोचरस्यमितिचे
न्न, तयोरेकनिष्ठत्वासिद्धेः । नहिरुर्महाण्डनिरूपितफलकरणेतिरुतव्य
त्तादीनामैतस्य ब्रह्मैस्यादित्रिपयेषु वेदान्तेष्वभिधीयते । तत्सत्यात्ममिध्या
त्वप्रतिपादनाद्विरोधइतिचेन्न, वेदान्तभागस्यप्रपञ्चमिध्यात्वतात्पर्याभ्यु
पगमे कर्मभागस्य तत्सत्यत्वप्रतिपादनतात्पर्यासिद्धेः । सत्यताभावेऽपिहि
त्वदुक्तव्यापहारिकमर्यादया फलकरणभावादिकनिरूपयितुशक्यते ।
अन्यथावेदान्तत्रिचारस्यापिप्रमाणतर्कादिभेदसापेक्षत्वेनस्वव्याप्रातप्रसंगः ।
सगुणब्रह्मोपासनतत्फलवादिचिन्तनमपिशास्त्रान्तरसाध्यमात् ।

क्षाद्युपकारविशेषोद्देशेन शिक्षादेः प्रवृत्तिः, अतस्तेषां भेदएव । मीमांसा
शास्त्रं च वेदार्थविशदीकरणरूपैकोपकारोद्देशेनैव प्रवृत्तमितिभावः ।
(अतूरेति) नच सत्त्वनिर्णयप्राधान्यात् । नन्विह वेदार्थविशदीकरण
देकविद्यास्थानत्ये स्मृतेरर्पातिहःसपुराणाभ्यां सहेकविद्यास्थानत्वप्रसं-
गः, सत्याच्चारविशदीकरणरूपायान्तरभेदविवक्षायां कर्मज्ञानभेदविवक्ष
या मीमांसायामपि विद्यास्थानभेदप्रसंगइत्यत्राह (नचेति) तत्तत्प्रवृ-
त्तिप्रयोजकोपकारविशेषमालोच्य विद्यास्थानभेदान् परिगणयद्भिस्तत्त-
त्प्रबन्धमिषापचिद्धिमहर्षिभिर्मीमांसेत्येकविद्यास्थानत्वेन कीर्तना न्मी-
मांसायाएवोद्देशेनप्रवृत्तिरवगम्यतइतिभावः । (अन्यथेति) फल
करणेतिकर्तव्यतादिनिरूपणार्थं तत्सत्यत्वतात्पर्याभ्युपगमे वेदान्तभाग
पिकरणेतिकर्तव्यतारूपप्रमाणतर्कव्युत्पादनार्थं तत्सत्यत्वतात्पर्याभ्युपगम
प्रसङ्गाद्व्याप्रातइत्यर्थः (सगुणेति) तत्रापिसत्यत्वतात्पर्याभ्युपगमप्रसङ्गे

यदा नस्मदुक्तन्यायेन सकलकर्म समाराध्यमनन्तगुणप्रभृतिकं प्रहमेदान्तरे
 च तदानुनविरोधगन्धोऽपि । निरीश्वरत्वसेवरात्म्याविरोधइति चेत् ;
 जैमिनिसूत्रेऽप्यश्वरप्रतिक्षेपादर्शनात् , अर्वाचीनव्याख्यातृजन्पितानानु अ
 नादरणीयत्वात् । अतएवमेश्वरमीमासापक्षोऽपि नातीतमिच्छित् ; परै
 रनूयतेच । देवताकाण्डश्चकर्मकाण्डशेषतया भाष्यकारैः परिगृहीत । “ त
 दुक्तसर्ग ” इति तत्रयसूत्राणि चोदाहरन्ति । तस्यच काण्डस्योप
 सहारे “ अन्तेहरोतर्शनात् ” इति देवताकाण्डप्रदर्श्य “ सत्रिष्णु
 राहति ” इतिर्मन्त्रदेवताराजनानां तत्पर्ययसानायतस्यसर्गांतरामत्वेन
 व्याप्तिप्रतिपाद्य “ तंत्रहोत्याचक्षतेतन्मन्त्रेन्याचक्षते ” इतितत्स्येनेदान्तने
 यपरमहन्तोपक्षेपेणोपसहारात् , सामान्यतोपि निशेषतश्चेश्वर प्रस्तुतइति
 तत्रनिदासम्प्रदाय । अतएवकर्मकाण्डदेवताधिकरणमपिकर्मप्राशस्त्य
 मापरम् । किमलौकिकदेवताविग्रहादिसमर्थनप्रयासेन - यथाश्रुतकर्मणए
 वफलप्रदत्वशक्तिरित्येतावन्तेनोक्तेन परप्रतिक्षेपात् , अश्रुतनेदान्ताना
 प्ररोचनासिद्धेः ,

..

..

भाष्येविरोधादित्यर्थः । (देवताकाण्डेति) तथाचकर्मकाण्डेदेवतानिरा
 करणासम्भवइतिभावः । (अतएवेति) देवताकाण्डेनैकशास्त्रादित्यर्थः ।
 यदि प्राशस्त्यमात्रपरं तर्हि पूर्वपक्षप्रतिक्षेपोनस्यात् , प्राशस्त्यपरत्वंया
 सभवि न्यायनिबन्धनत्वाच्छास्त्रस्येत्यत्राह (किमलौकिकेति) अन्वारु-
 ह्यवादेन परप्रतिक्षेपसिद्धिः । न्यायनिबन्धनत्वेवि प्ररोचनालक्षणप्रयो
 जनसाम्यात् प्राशस्त्यपरत्वोक्तिरिति भावः । (अश्रुतेति) फलमदत्त्वा
 भिमितानामिन्द्रादिदेवतानां प्रलयेऽनन्तरसर्गे तत्फलावाप्तिर्नस्यात् , अ
 कृताभ्यागमश्च स्यादिति बुद्ध्या कर्मण्यश्रद्धास्यात् , श्रुतवेदान्तानांतुअ
 नादिनिधनसर्वज्ञसर्वशक्तिपरमपुरुषाराधनरूपत्वात् सर्वकर्मणां तेनैव
 तत्फलदाननिश्चयाद्वाअद्वेति भावः । इदं चार्वाचीनोक्तसूत्रार्थमगीकृत्यो
 क्तम् । यस्तुतस्तु न सूत्रेषु देवतानिराकरणप्रतीतिः , तानिचैवया-
 रुपातानि तत्त्वटीकाया वेदान्ताचार्येण - “ देवतोद्देशेन देय द्रव्य दे
 यतानप्रयोजयेत्, धृत , कृप्यादिः फलदाधनभूतक्रियायाएव प्रयोजकत्वो

पपत्तोन्तग्राह "देवतायामयोजयेदतिविषयत् भोजनस्य तदर्थत्वा" इति । पाशब्दश्रान्नियतकः । एभिर्देवतादेवताकृत्याधेनं स्वाराधने प्रयोजयेत्, पुनः भोजनस्य तदर्थत्वात् - भोजनस्य हविषस्ताम्रमपणस्य च तदर्थत्वात् - तच्छेषागन् । संप्रदानभूतादि देवता प्रधानतया स्वार्थं द्रव्यसमपणे प्रपुङ्गे । क्रियाप्रधानवाक्येषु न्यग्भूतापि हि देवता । तन्नर्मज्ञादिसामर्थ्यादां प्राधान्यशालिनी ॥ अतो यथायिप्रदादिमानतिधिराराध्यः स्वार्थं स्वार्थाष्टं उपचरणं प्रपुङ्गे तथा देवतापीति । 'आर्धपायाद्य' अयं ते माप्यत इत्यर्थोऽपि भूतिः, अर्धत इति वा, अतस्तदभागादन्तरार्थ्यां, अनीप्सितत्वादाय प्रयोजयेति न शंका नीतिः । परात्मा देवतासंस्मरणे तन्निष्ठपताचापरा यथाधिकारं तत्तद्विभूतानां । तथापि निरपेक्षादेवतानुत्तमिर्लीपेत, न कश्चिर्लीणाति, अतः कथं प्रयोजयेत्पराह "ततश्च तेन संबन्धः" अतो निरपेक्षेऽपि नरदेवताया दयौदार्यशालिन्याः परिचयं माणायाः प्रसेदुष्यादेवताया एव हेतोः परिचरतां स्वाभीष्टपालनेन संबन्धः स्मृत्युपचारादिभिरेव सिद्ध इति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु, "अविधाशब्दपूर्वत्वाच्च तन्मम प्रधानं स्यात्" अत्रापि चेति साधार्द्धीकारं परपक्षव्यावर्तनं । यद्यपि देवताया विमदहविरादानुगुणपरकर्मसन्निधिप्रीतिफलप्रदानरूपविमदादिपञ्चकं दुर्निषेधं । द्रव्याद्यपेक्षया संप्रदानस्य प्राधान्यं, यजेश्व देवताराधनवाचितया यागस्य तादर्थ्यं, सिद्धपरवाक्येषु च परापरदेवतयोस्स्वरूपादिकमनन्यार्थमामनामः, तथापि कर्तव्योपदेशेषु यज्ञादिरूपं कर्मस्वर्गादिफलसाधनतया चोदितत्वाप्रधानं सत् साध्यतया बुद्धयारोहेण पुरुषप्रवर्तयति, कृत्स्नं च देवतादिक्रियाशेषभूतं । ननु फलप्रदाया देवताया आराध्यत्वेन प्रधानत्वमनुशोभ्या महे, अत्राह "गुणत्वेन देवताश्रुतिः" हविष्यदानं प्रतिगुणीभूतादिदेवतामनुष्ठानम्, मन्त्रार्थवादोपस्थापितदेवताप्रीतिरूपमपूर्वं चोदितस्य क्षणिकस्य कालान्तरभाविफलद्वारतयोपादीयेत, अतो वास्तवप्राधान्यशालिन्यपि देवताफलकामप्रयत्नकशब्दप्राधान्यक्रियागुणीभूता न प्राधान्येन प्रयोजिकेति । अतिथेस्तर्हिकथं प्रयोजकत्वं इत्यमित्याह - "अतिथौ तत्प्रधानत्वमभाव कर्मणि स्यात्" अतिथ्यप्रत्यतिथे प्रधानत्वं प्राप्तं, अन्यथा हि तदर्थकर्मणि प्रयोजकाभावानदभावस्य स्यात् । तत्सपर्यां विधिरे-

सदृसा च गुह्यार्थानां मनचर्चायत्वात् । एतंसति ब्रह्मकाण्डदेवताधिकार-
णैरुक्तसिद्धेः । द्रव्यदेवतयोर्द्रव्यदर्शयत्त्ववर्णनमापि न देवताभिप्रायाद्यथा
रमार्यटिगम्, प्रतीतिसन्निकर्षप्रिकर्षाभ्यामेवप्राक्कल्पदौर्न्यसिद्धेः ।

यत्तत्रप्रयोगकइतिचेत् तत्रमायाह “ तस्यप्रतिविधानत्वात् ” अति-
व्यक्तमंगोहि अतिव्यक्तमनप्रतिविधानतयैवचोदना । द्वितीयमुक्तपुरु-
षसमाहूतातुदेवता । सन्निधत्तेतदिष्टार्थनतयस्तत्तुक्तता ॥ अतिथिस्तु
स्वयंप्राप्तः स्वामीष्टंमपोजयेत् । तदिष्टानुविधानेन तत्तत्पर्याप्तंचोदना ॥
अतः प्राप्तानासविदेकादितिदिनाधान्योक्तिः ” इति । ननुश्चिमये-
मन्वारोद्देणप्रितान्नंक्षोभः । मिपते, यावतापरमात्मपदार्थतादेवमरोचना-
सिद्धिरित्यत्राह (सदृसाचेति) निर्धारितकर्मस्वरूपस्यैव प्रकृताना-
धिकारइतिभावः । अन्वारुह्यपादत्वेहेतुमाह (एवंसतीति) नपैकरस्या
सिद्धिःपरस्येष्टेतिवाच्यम्, “ मय्यादिष्वसंभवादनधिकारौमिनि ”
इत्यादावैकररूपप्रतीते स्तत्परित्यागायोगादितिभावः । ननु “ विप्रति-
पत्तौहयिषानियम्येतकर्मणस्तदुपाख्यत्वात् ” इत्यधिकरणे “ ऐंद्रमेक्षा-
दशकपालंनिर्वये ” दितिविहितविकृतियामे द्रव्यतभाप्रेयसाम्पादेवता-
तस्मान्नाप्यपागताम्प्राप्त कस्यधर्माप्राप्ताइतिविचारे द्रव्यसाम्यस्यबलीय-
स्यातेनमकृतिनियमइतिसमर्थित । तत्रप्रान्त्यदौर्बल्येसत्यास्तत्त्वनिबन्धने-
षवेति विरोधइत्यत्राह (द्रव्यदेवतयोरिति) देवतायाःस्वरूपंदेवता-
त्वञ्चाप्रत्यक्षं, द्रव्यस्थतु हविष्टधर्मपवाप्रत्यक्षइति प्रतीतिशैप्रचात्रिलंभाभ्या
मेवप्राचल्यदौर्बल्ये इतिभावः । ननु धर्मिणः प्रत्यक्षगन्त्यत्यक्तंमाव-
स्यहेतुः, यत्कर्मसाम्यंशंप्रतीयते तद्धमांतिदेशःकार्यंइतिहितुंयुक्तं,
नचद्रव्यसंबन्धोदेवतासंबन्धाच्छीप्रतीयते, येनप्राचल्यस्यादितिचोस्तत्पं,
द्रव्यवाचिपदानांलोकेषुत्पन्नतया द्रव्यविनियोजकवाक्यश्रवणसमनन्तर
मेव श्रुतितद्रव्यसंबन्धःप्रतीयते, देवतावाचिपदानां लोकाव्युत्पन्नतया
तद्विनियोजकवाक्यश्रवणसमनन्तरन्ततः प्राप्ता श्रुतिव्यवहारदर्शनात्,
कोवेन्द्रइतिजिज्ञासायां ‘ वज्रहस्तःपुनन्दर ’ इतिवाक्यश्रवणेनवा पुराणा-
दिश्रवणेनवा अन्यथा वेन्द्रादिपदव्युत्पत्तौस्तथा तत्संबन्धप्रतीतिरित्य-
स्येव द्रव्यसंबन्धप्रतीतौ श्रुतिभावः । किञ्च देवताभावोदौर्बल्येहेतुः

यद्यपि द्रव्यस्यापि धर्मत्रयं परोक्षं अथापि स्वरूपतः प्रत्यक्षतया विशेषोऽस्यैव ।
 एवं सर्वत्राविरोधस्तोऽन्तरमीमांसायास्तनुमन्धात्तद्व्यः । तथापि “ मन्वादिष्वसं
 भवादनधिकारं जैमिनिः ” “ धर्मं जैमिनिरतएव, ” “ शेषत्वात्पुरुषार्थ
 वादोपधान्येऽपि जैमिनिः, ” “ परामर्शजैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि, ”
 “ परजैमिनिर्मुह्यन्वात्, ” “ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः, ”

किन्तु सत्साम्यनिबन्धनातिदेशाभावएव हेतुरिति कुतः प्राबल्यद्वैत-
 स्यचिन्ता, कुतश्च देवतासाम्यात्काचिदतिदेशः । यदि शब्दस्यैव देवता-
 त्वात्तत्संबन्धादतिदेशः तर्हि द्रव्यदेवतयोः कोविशेषः, अतस्तस्मिन्ना-
 नादपिकरणस्य त्यागस्य रूपोत्पादकतया प्रथमाघातक्षितत्वाच्च प्राबल्यं द्रव्य-
 स्यग्राह्यं (धर्मत्वमिति) अलौकिकश्रेयस्साधनत्वमित्यर्थः । (मन्वा-
 दिष्विति) मधुविद्यादिषु च स्वादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते, कु-
 तः असंभवात्, तत्र हि विद्यायां च स्वादय उपास्याः न च तत्र तर्पणक-
 रारसंभवन्ति, कर्मफलविरोधादित्यर्थः । अत्र च च स्वादि जीवपर्यवसित
 मुपासनमित्याशयेन पूर्वपक्षोत्थाना दर्थविरोधः (धर्मोति) धर्ममेव
 फलप्रदं जैमिनिराचार्यो मन्यते, कुतः, अतएव - श्रुतेरुपपत्तेश्च अभि-
 छिपितस्वर्गस्य तासाधनतया “ स्वर्गकामोपजेत ” इति श्रुत्या पागस्यै-
 व साधनतया पोषणात् । कृष्यादिव दाराधनरूपस्याभावेऽपि कालान्तर-
 भाविफलप्रदावोपपत्तेश्चेत्यर्थः । (शेषत्वादिति) “ तत्त्वमसि ” इ-
 त्यादित्वाभावाधिकरण्येन कर्मसु कर्तुरेव ब्रह्मत्वात्पगमात् तद्वेदनस्य-
 तत्संस्कारतया कर्मशेषत्वा द्रव्यादिष्विव फलश्रुतिरित्येवाह इति जैमि-
 निर्मन्यत इत्यर्थः । (परामर्शमिति) “ त्रयोधर्मस्कन्धाः ” इत्य-
 चोदनाभावात् उपासनस्तुत्यर्थमनुवादमेव जैमिनिर्मेने । “ वीरहा-
 द्या एष देवानां योऽग्निमुद्गास्यते ” इत्यपवदति चाश्रमान्तरमित्यर्थः ।
 (परामर्शमिति) परमेव ब्रह्मोपासीनानाचिरादिनयेतीति जैमिनिः, ब्रह्मग-
 मयतीति तत्रैव मुख्यत्वादित्यर्थः । (ब्राह्मेणेति) अस्य स्वरूपाविर्भावो
 ब्राह्मेण अपहृतपाप्मात्वादिस्वरूपेण, ते हि ब्रह्मगुणाः अत्यगात्मनोऽपि स्वा-
 भाविका इति “ यत्रात्मापहृतपाप्मा ” इत्याख्योपन्यासादिभ्योऽयम-

‘ भावजैमिनिर्निकपामननात् , इमिन्नेभुजैमिनिनास्यपूर्णपक्षवेनो
पपादनाद्दोषस्तिद्वडतिचेत्, अन्यन्तत्तप्रधानार्थप्रपादस्यप्रमानभेदकत्वा
भावात् । अतएवैति शास्त्रेषुनातिव्याप्यत्तार । किं पूर्णकृतप्राप्तादण्ड
त्रिपदाशापनयनेन शेषनिर्माणेतदैक्यतास्ति । अतः प्रतिसस्फुरेणात्रापि
सन्धान । यद्वैभवेत्युक्तं तन्मोदधियामाभूदिति तदनुवादप्रतिशेपो ।
तदुक्ततदुक्तमितिजैमिनिपरिग्रहएव नुशोध्यते ।

म्यते, ननु ज्ञानस्वरूपेणाविर्भाव इति जैमिनिरित्यर्थं । (भावमि
ति) “ सपरधाभवति ” इत्यादिना देहेन्द्रियादिभिर्विधिधत्ताश्रुते-
र्देहादीनां भावमेव जैमिनिर्गते न कदाचिद्विज्ञेयशरीरत्वमित्यर्थं । यद्य-
प्येते सर्वेभ्यो न पूर्णपण्डेः सन्निता अतोनाथविरोधः, तथाप्युक्तरीत्याभि-
न्नमतस्य वाक्तव्यत्वेन सहनैकशाब्दमितिभावः । प्रौढवादेनपरिहर-
ति (अन्यन्तरेति) अत्यल्पतरविद्यादस्य अप्रधानाथविवादस्यैव-
त्यर्थं । तेन भगवतः परमवत्स्वरूपप्रधानाथविरोधेऽपि तस्यान्यत्वा-
दितरवद्ध्यर्थविरोधेऽपि तेषामप्रधानत्वाद्दोष इतिभावः । प्रतिसस्फुर-
णोऽप्रविपरीताशक्तिरूपः । तस्मिन् परिहारमाह (यद्वैति) यथा
चोक्तपदवगमो गुरुशिष्ययोरैकवचन्यादितिप्रभिमेत्य तयारैकवचन्य-
मुपपादयति (तदुक्तं तदुक्तमित्यारभ्याचरुदुरित्यन्तेनगन्धेन)
छन्दोगानां याजिनाञ्चोद्गीधविद्यायां ऐक्यपूर्वपक्षीहृत्य निरस्य सहातये
क्यमाशक्योक्तं “ सहातयेतदुक्तमस्तिनु तदपि ” इति सङ्गोप-
भेदइति । यथा “ प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वं ” इत्यत्र नैयमित्यम-
साभिहोत्रयोरित्यर्थः । “ अक्षरधियान्त्ववरोधस्तामान्यतद्भावाभ्यां मौपस-
द्वचनमुक्तं ” “ यत्तद्वैभवेत्युक्तं ” इत्याद्युक्तास्थूलत्वादिविषयाणाम-
क्षरधियां सर्वत्रारोधः, सर्वत्र प्रमाणपक्षत्वात्तैविना इतरव्यापृताप्रज्ञा
गुलन्यानामुपपत्तेश्च, अतः प्रधानप्रमाणानुसन्धाने तद्गुणानामप्यवरोध-
मौपसद्वचनं - जामदग्न्यचचतुरारि पुरोडाशुपसद्रूपभूतस्य मन्त्रस्योपस-
दनुप्रतिवेनोवागुगुणराज्यमुक्तं “ गुणमुत्पद्यतिप्रमे तदर्थवान्मुख्येन
वेदसपोः ” इत्येवेति । “ प्रधानवद्वचनमुक्तं ” दहरविद्यायामपहतपा

विशेषतश्च " साक्षादप्यदिरोपंजैमिनिः " " संपरोरितिजैमिनिस्तथा
 हिदर्शयति " "अन्यार्थन्तु जैमिनिःप्रभव्याख्यानाम्यानपिचैवमेके " "
 "तद्भूतस्यतुनात्तद्भावो जैमिनेरपिनियमात्तद्रूपाभावेभ्यः "

प्राप्त्यादिगुणविशिष्टोपासने सत्तद्गुणविशिष्टस्वरूपभेदात्प्रतिगुणं गुण्या
 वृत्तिः यथा " इन्द्रायराज्ञे " इत्यादिषु विशिष्टस्वरूपभेदात्प्रदानाष्ट-
 तिः । तदुक्तं संकर्षे - " नानावा देवताष्टयकत्वात् " इति । " इन्द्राय
 राज्ञेऽष्टोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत् " " इन्द्राय विराजाय " " इन्द्राय स्व-
 राज्ञे " इति विहितायां त्रिपुरोडाशिन्यामिष्टौ हविर्भेदाद्भेदेनावदानमाप्तौ
 " यज्जनात्सर्वेषां सहापदीपेरन " इति सूत्रेण " सर्वेषामभिगमयप्रयञ्ज
 ति " इति वचनात्सहावदाने स्थापिते ततो वदानसाहित्यात् प्रदानसाहि-
 त्यं " तेषां सहप्रदानमवदानैकत्वात् " इति सूत्रेण पूर्वपक्षीकृत्य " ना
 नावा देवताष्टयकत्वात् " इति अधिराजत्वादिविशिष्टदेयताभेदात् प्रदान-
 नानैवेत्युक्तमित्यर्थः । (साक्षादिति) " संपरोरितिर्वैश्वानरः " इत्यग्नि
 शब्दसामानाधिकरण्यं परमात्मवाचिनो वैश्वानरशब्दस्य परमात्मनोऽ
 प्रिशरीरकतपोपास्यत्वायेत्युक्तं नाद्यगमेव, अग्नयनादियोगेन परमा
 त्मन्येवाग्निशब्दस्य साक्षाद्भूतोस्तत्सामानाधिकरण्याविरोधं जैमिनिर्मन्य
 स इत्यर्थः । (संपरोरिति) " लोमानि शर्हिर्हृदयंगार्हपत्य " इत्यादिनो
 पासकहृदयादीनां यद्वैश्वानरविद्यायां घेदित्यादिकल्पनं तद्विघागभूता-
 याः प्राणाहुतेरग्निहोत्रयसंवादनार्थं । दर्शयति च श्रुति - " यएतदेघं वि-
 द्मानग्निहोत्रं शुद्धोति " इति । (अन्यार्थेति) " तौ हस्तौ पुरुषमाज-
 ग्मतुः " इत्यादौ यदेहातिरिक्तजीवसद्भावप्रतिषेधनं " यो वै पादय ए
 तेषां पुरुषाणां कर्ता यस्यैतत्कर्मसर्वैवेदितव्यः " इति वेद्यतयोस्तत्र
 एतत्प्रतिषेधनार्थमिति " कौषएतद्वाच्याके पुरुषोऽपिष्ट " इति प्रश्नात् " अ
 धास्मिन् प्राणएवैकधा भवति " इति " सतासौ ग्य " इत्यादिवाक्यस-
 मानार्थात्प्रतिवचनाच्च अवगम्यते । एकेवाजसनेयिनोऽप्येतत्प्रतिवचनस-
 मानार्थं वार्य स्पष्टमधीयते " कौषएत " इत्यादि " यएतोन्तर्हृदयभा
 काशस्तात्मज्येते " इत्यन्तं । (तद्भूतस्यत्विति) । तद्भूतस्य नैष्ठिकाद्याभ

इतिमूत्रेण भगवता वादरायणेन स्वाभिमनार्थस्थाननायजैमिनि-
 स्सानाश्रेयेपात् । सच भगवान्जैमिनिः “ औत्पत्तिरुत राव्य
 स्वार्थेनगन्त्रः नस्यज्ञाननुपदेयोऽन्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्रमाण वाद
 रायणस्यानपेक्षयात् ” इति स्तोकार्थमप्रतिपत्तये स्वाचार्य वदरायण
 मेव पुस्तकरोति । जैमिनेर्वादरायणशिष्यत्वञ्च महाभारतादिषु प्रसिद्ध-
 “ समन्तजैमिनेर्वैश्वं वैशंपायनमेवच ” इत्यादिना । नचप्रव्यासशि-
 ष्योजैमिनिर्नित्युक्त, मयं व्यासएवमात्रवादरायणः “ द्रौपेयदरिणामिश्रे
 वादरायणमभ्युतम् । पराशरासत्यवती पुत्रेऽभेपन्तपम् ॥ ” इति हि स्मर्यते ।

मंश्राप्तस्य, नातद्वाचः - शतद्वाचः- भगवन्मित्रेणावस्थानं, न संभवति, कु-
 त ? तद्रूपेत्यादि - तेषां नैष्ठिकवैराग्यसपत्न्याजकानां, रूपाणि-धर्माः, त-
 त्रिवृत्तिभ्योनिषमात्, “ ब्रह्मचार्याचार्यकुलयासी तृतीयोऽप्यन्तमाश्रान
 माचार्यकुलेयसादयन् ” इति, “ आरण्यमिषात्ततो न पुनरेषात् ” इति,
 “ सद्यस्स्याग्नीन्नपुनरावर्तयेत् ” इतिच शास्त्राणि हि निषच्छन्ति, जैमिने-
 रप्येयमन्तमिति । उत्पत्तिर्जन्मस्यभाषः, औत्पत्तिक - नित्यइति यावत् ।
 नित्यशब्दार्थसंबन्धः न सांकेतिकः, येन प्रमाणनस्यात् । नित्यत्वात्तस्य-
 धर्मस्य, उपदेशोऽज्ञान-ज्ञापकः, तच्च ज्ञानं, न व्यतिरेकः- न विपर्ययः, स-
 ज्ञायस्याप्युपलक्षणमेतत्, तथानुपलब्धेर्धर्मप्रवर्तमानत्वात्तद्व्यादिकोऽपि,
 तस्मादनपेक्षत्वादनधिगतार्थबोधकत्वाच्चोदना धर्मं प्रमाणं भवत्येव, या
 दरायणस्याचार्यरयमते चेति शूत्रार्थः । (स्वाचार्यमिति) तथाच स्वा-
 चार्यभूतब्रह्मसूत्रकृतपुरस्कारेण प्रवर्तमाने जैमिनीयशास्त्रे न तद्विरुद्धा
 भिधानमित्यर्थः । नन्वाचार्यत्वाच्च ब्रह्मसूत्रकृतपुरस्कारः तत्र मानाभावा-
 त् । किन्तु ऐतिशायनादिवत्तद्वह्णं क्वचित्सम्प्रतिमात्रात्, अतोऽन्यत्र तद्विरु-
 द्धाभिधानं नानुपपत्तिरित्यत्राह (जैमिनेरिति) (नन्वेति) नच सण-
 वत्वादरायण, वादरायणशब्दस्य ऐतिशायनादिवत्तद्वह्णप्रत्ययान्तत्वेन वाद-
 राशब्दादुत्पन्नत्वादिति भावः (द्रौपदिति) अनेन वादराणां समूहोवाद्
 र तदयनं यन्म सवादरायणइति व्युत्पत्तिरसूचिता । सङ्गत्वाच्च “ पु

व्यासव्यातिरिक्तेऽपि बादरायणसंज्ञाप्रयुक्तेति चेत् तथापि “ तपोवि
शिष्टादपि वै वासिष्ठान्मुनिसत्तमा । मन्येज्येष्टतमन्वाद्य रहस्यज्ञा
नोदन ” इति रहस्यतमार्थजापकत्वेन प्रमिद्विप्रकर्षादेः संप्रदायाद्
त्रय्यासएव स्वीक्रियते । अतएवाहि युग्मद्विक्रमाश्रिताः वाचस्पति
प्रभृतयोपि व्यासमेव ब्रह्ममूत्रकृतमाचक्षुः । येषु च सूत्रेषु पूर्वपक्षतया
जैमिनिमतमुक्तं शारीरके तेष्वपि देवतासद्भावः परब्रह्मसद्भावो मुक्तस्य
परब्रह्मसाम्यापत्तिर्विग्रहादिसद्भावश्च प्रतीयते, तदपि च तत्प्रणीतकर्म
काण्डदेवताविरुद्धादेरन्यत्र ह्यं स्थिरीकरोति । न तर्वाचीनजैमिनि
हृदयानभिज्ञस्तदाचार्यो बादरायणः, अतः परम्परासम्भवा कार्योत्तरेष्विना
पि यथांशकरणमपि युक्तं । तदेतदतिदृढमभिप्रेतं शोक्तं भगवता बोधायनेन -
“संहितमेतच्छारीरकं जैमिनायेन षोडशलक्षणेनेति शान्तैकत्वसिद्धिः” इति ।
तदेतदुपादायव्यस्तृणीतचभाष्यकारः । नन्वेतारतापि कर्मत्रसमीक्षासौरे
कशास्त्रे प्रमथ्येयेना किंप्रमाणमुपन्यस्तमिति चेत्, किं कर्मकाण्ड
— द्वादशाध्याय्यादौ शारीरकचतुर्ध्याय्यां च प्रथेकैकशास्त्रे यथानिर्णीतं ।

यंपदात् ” इत्यादिना णत्वमिति भावः (व्याप्तेति) तथाच कतरायाद्-
रायण स्मृत्प्रकारद्वयनिर्धारणमिति भावः । (तथापीत्यादि) अत्रोक्तं हा
नपदस्य कर्मणिश्रुत्युत्पत्त्या घेदनशब्दस्य च निजन्तनिष्पन्नतया ष्यास्य
रहस्यतमार्थजापकत्वप्रतीतिः रहस्यतमार्थोद्देशान्तरात्प्रवृत्तत्वं च त
स्यैव युक्तमित्यर्थः । “ अवतीर्णो महायोगी सत्ययत्यां पराशरात् । ” इ-
त्यारभ्य “ अथार्यब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमंजसा । ” इत्यादिस्मृतादप्य
नादिकण्ठोक्तिरादिशब्दार्थः । ननु जैमिनोऽसूत्राणां देवतानिराकरण
स्तथा तद्व्यासगतविष्णोर्वापातवादेवतासद्भावादौ तात्पर्याभावात्तद-
भिप्रायापरिज्ञानादेव घेदान्ते तथातया जैमिनिमतोपन्यासश्चाप्यत्राह (न
हीति) आचार्यवादगणशब्दाभ्या मभिप्रायापरिज्ञानायोगो हेतुरुच्य-
ते । (अतएव) व्याख्येयैरुपाधप्रयत्नतन्तामान्येन घेदार्थनिर्णयोद्देशेनैव-
रिपरशारान्वितीयेन्द्रियस्य युक्तत्वात् परस्परविरोधाभावाच्चेत्यर्थः । म
तिरुन्दीमुनेन साधयितुं शक्यते (न विनि) (विवेचि) ऐतदशास्त्रस्यै

क्रमविशेषनियामकमंगतिविशेषविशिष्टाग्रिद्रामन्तरार्थं शास्त्रान्तरव्या-
वृत्तासाधारणोपकारार्हसंप्रसारकप्रधानात्मन्यमिति चेत् इदन्तु निम्न-
माणमिति निपुणोभूयाच्चनेन निरूपय, यजमानसर्वप्रत्ययं । तस्मात् “ अथा-
तो धर्मजिज्ञासा ” इत्याख्य “ अनागृत्तिदशब्दादनागृत्तिदशब्दात् ” इये-
यमन्तं कर्म देवतापरदेवनागोचरतया विभक्तकाण्डत्रयं त्रिंशतिलक्षणमेकं
शास्त्रमिति । तदिदं “मीमांसाशास्त्र” इत्यादिना भाष्येण दर्शितमिति ॥

इति श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णसर्वज्ञस्य वेदान्ताचार्यस्य कृ-
तिषु शतदृग्णीमैरुगास्त्रयसमर्थनवादस्तृतीयः ॥

कर्मबन्धस्याप्युपलक्षणं । (प्रमेयादि) संगतिविशेषविशिष्टात्मैकमयं
ध्येहेतुः । उत्तरांशशास्त्रैरेवेहेतुः (शास्त्रान्तरेति) न्यायविस्तरादिवि-
द्यास्थानान्तर साध्यविलक्षणकर्मभाग तात्पर्यनिर्णयरूपोपकार जनना-
र्हत्वात्कर्ममीमांसाया इति भावः । इदंच वेदार्थानुबन्धयकत्वेन सर्व-
पामैकशास्त्र्यं धारयितुमुक्तं । अवान्तरार्थाविरोधस्याप्यैकशास्त्रयापेक्षित-
त्वादुक्तमविच्छेदान्तरायेति शास्त्रविशेषण । किंप्रमाणं - कस्यप्रमा-
णम् । किं विशतिलक्षण्यैकशास्त्रस्य किंवा द्वादशाध्याय्यादिमात्रैकशा-
स्त्रस्य इति निरूपयेत्यर्थः । वेदार्थनिर्णयरूपोपकारार्हताया विश-
तिलक्षणीसाधारण्यतद्द्वयएव तत्प्रमाण भवेदिति भावः । नच कर्मब्र-
ह्मनिर्णयरूपोपकारयोर्भेदाद्वेदइति वाच्यम्, कृत्स्नवेदाध्यायिनः कृत्स्ना-
पातप्रतीतिमतो वेदार्थमात्रे निर्णयिणीपोदयाद्वेदार्थनिर्णयत्यस्यैवेष्टतावच्छे-
दकत्वात् तदनुग्रहायशास्त्रस्यापि तद्विष्टतावच्छेदकत्वच्छिन्नोद्देशेन प्र-
वृत्तेर्युक्तवाद्यावत् परेष्टतावच्छेदकत्वच्छिन्नोपकार जननार्हता ताव-
त्तत्प्रमाणत्वात् । अतएव मीमांसेत्येकतया विद्यास्थानगणने परिग-
णनं, तस्योक्तप्रयोजकानुरोधित्वदर्शनात् । अन्यथा प्रतिपद्यक प्रत्यध्यायं
प्रतिपादं प्रत्यधिकरणच भेदग्रसंगात् । यदाह कश्चित्पारिप्लवमिति - किं
कर्मब्रह्ममीमांसयोरेकग्रन्थत्वं पूर्वोत्तरशास्त्रमिति व्यवहारमात्रात्, किं
चोपजीन्योपजीवित्वेति विदयाद्येष्टत्वात्, यद्वा एकैकैवाध्ययनविधिना
तदुत्तरागेणवा कर्मब्रह्मपरत्वात्वेद्विचारस्यैव प्रयुक्तत्वेनैकदेशविचारं

विधेरान्यथाऽभावात्, किंवा जयादित्यवाग्रनृत्त्योरिव कर्तृभेदे-
 व्याख्येयैक्यात्, यद्वा प्रबन्धान्तरद्वैकमयन्धत्तव्यवहारात् । नाथ -
 ऐकशास्त्रग्रहेतोः पूर्वोत्तरभागव्यवहारस्यात्राभावात्, पूर्वोत्तरशास्त्रव्यव-
 हारस्यच भिन्नयोश्चास्त्रयोः पूर्वापरभावमात्रेणोत्पत्तेः । द्वितीये - ब्रह्ममी-
 मांसायाः कर्ममीमांसोपजीवित्वं किं नित्यफलार्थिनः पुंसो ब्रह्मविचारेण
 प्रवृत्त्यर्थस्य तत्प्रामाण्यनिश्चयस्यवा ब्रह्मज्ञानकर्मफले नित्यानित्येदति विवे-
 कस्यवा कर्मफलानित्यत्वनिश्चयविशिष्टस्य ब्रह्मज्ञानफलनित्यत्वापातप्र-
 त्ययस्यवा कर्मविचारार्थिनत्वात्, किंवा ब्रह्मभागाविचारे प्रवृत्तस्य त-
 दर्थनिश्चयार्थभ्रुतिर्लिंगादिवलागलादौ कर्मविचारपेक्षणात्, यद्वा ब्रह्म-
 निश्चित्य तन्निदिध्यासने प्रवृत्तस्य निदिध्यासनाङ्गकर्मनुष्ठाने कर्मविचा-
 रापेक्षणात् । नाथः - वेदप्रामाण्यस्य ब्रह्मवकाङ्क्षयतर्कशास्त्रसिद्धस्यवा
 ब्रह्ममीमांसायामेव अस्मन्मते 'नविलक्षणाया' दित्यत्र त्वन्मते 'अतएवच
 नित्यत्व' मित्यत्र वक्ष्यमाणस्यवा पूर्वतन्त्रेवक्ष्यमाणस्य वैवर्णिकाधिकार-
 स्पेक्षोपजीवनात् ? नित्यानित्यचिद्वैकस्यच त्वन्मते ब्रह्मविचारप्रवृत्त्यहे-
 तुतात्, कर्मविचारचिनाप्यस्मद्गीत्यातत्सिद्धेश्च । विशिष्टापातप्रायस्य
 च ब्रह्मज्ञानफलनित्यत्वापातप्रतीतिमात्रेण नित्यफलार्थिनस्तत्र प्रवृत्ति-
 यत्कर्मफलानित्यत्वापातप्रतीतिमात्रेण ततो निवृत्तेरुपपत्तौ विशेषणस्य
 कर्मफलानित्यत्वनिश्चयस्यानपेक्षिततया कर्मत्यागेन ब्रह्मविचारे प्रवृ-
 त्त्यहेतुतात् । नद्वितीयः - श्रुतिर्लिंगादिवलागलादेरुपक्रमोपसंहारबलाव-
 लादेरिव ब्रह्मतर्कसिद्धस्य लोकसिद्धस्योपजीवनात् । नतृतीयः - ब्रह्म-
 विचारानन्तरं निदिध्यासनात्प्राप्तमविचारेणोत्पत्तेः । नापिमीमांसयोर्विष-
 याद्यर्थं, सिद्धसाध्यविषयत्वात् नित्यानित्यप्रोक्षाद्युदयफलत्वात् वि-
 रागसरागाधिकारिकत्वाच्च । वेदार्थत्वालौकिकरूपार्थं यत्तदर्थित्वैवविषया-
 द्यर्थमेव अर्थज्ञानशास्त्रयोरेव शास्त्रार्थपुरुषार्थवत्तदर्थित्वं मोक्षशा-
 स्त्रादिना विषयाद्यर्थमेवत्यात् । न तृतीयः - 'यदगोवेदोऽध्येतव्य' इत्येकैतेनैव
 विधिना तदुत्थरागेणवा व्याहरणाद्यङ्गविचारस्यापि प्रवृत्तत्वेन केव-
 लवेदविचारे विधेरान्यथा अभावेन व्याहरणादिविचाररूपब्रह्मभाष्या-
 टेरेद्विचाररूपमर्मासर्पकशास्त्रापातात् । इदं कर्मकाण्डस्यापि ब्र-
 ह्मणस्तथा विचारितत्वेन ण्यदेवाविचारभावनञ्च । चतुर्थे - व्याख्येयैक्य

नतावद्वेदाद्यदिनैक्यमात्रं, व्याख्यानोपि प्रबन्धभेदेऽप्यपि वेदव्याख्यान
 त्वादिनैक्यसिद्धिप्रसंगात् । नापिपूर्वापरौतैकप्रबन्धत्वं, व्याख्यानस्यै
 कप्रबन्धत्वेति नतावद्व्याख्यानैक्यमात्रं हेतुः, वैदिकपदार्थनिर्णायकयो-
 निरुक्तव्याख्यानयोरिव एकप्रबन्धव्याख्यानयोः प्रत्यानयोरिवच प्रबंध
 भेदेऽपि तदुपपत्तेः । नाप्येकप्रबन्धपूर्वापरभागव्याख्यानत्वं हेतुः, असि
 द्धेः । तथाहि - तत्तच्छास्त्रासंहितारण्यकभाजयोः पूर्वापरत्वाया न पू-
 र्वापरभागव्याख्यानता, एकशास्त्रासंहितारण्यकयोः क्रमेण व्याख्या-
 नानन्तरं शास्त्रान्तरसंहितारण्यकव्याख्यानरूपत्वाभावात् । अतः कर्मत्र
 छपरसमुदायरूपेण पूर्वापरभागता तद्व्याख्यानरूपतया पूर्वापरभाग-
 व्याख्यानतावाच्या । समुदाययोश्च पूर्वापरभावो न क्लृप्तोनापि क-
 ल्प्यः, तत्तच्छास्त्रासंहितारण्यकयो रभ्ययनसिद्धं क्रमं बाधित्वाकल्प-
 नासंभवात् । नापि तत्तच्छास्त्रासंहितारण्यकयोः पूर्वापरभाजमात्रेण
 तत्समुदाययोस्तत्सिद्धिः, ब्रह्मसूत्रव्याकरणसूत्रादौ प्रथमपादसमुदाय-
 स्य द्वितीयपादसमुदायस्यच पूर्वापरप्रसंगात् । यद्विच विमर्शानंक्रमं
 ब्रह्मभागी बुद्ध्या पूर्वापरभावेन विविच्य मीमांसयोः प्रवृत्तिः, तर्हि वे
 दार्थविचारलोपाधिना अमवृत्ते प्रयोजनभेदमभिसन्ध्याय कर्मब्रह्मविद्या
 रत्नोपाधिनेव प्रवृत्तेर्नैकशास्त्रता, तस्मात्प्रमीमांसयोः पूर्वापरभागव्या-
 ख्यानत्वं । अस्तुशतत्, तथापि कर्मत्रज्ञाकाण्डार्थनिर्णायकयोः स्मृति
 पुराणयोरिव गिनप्रबन्धतास्तु । नर्चनः - उत्तरपट्टज्ञायाद्यध्यायेषु पू-
 र्वपट्टज्ञायाध्यायमपेक्ष्य सप्तमादिव्यवहारवत् देवताकाण्डज्ञाकाण्डाद्या
 यध्यायेषु कर्ममीमांसायाध्यायमपेक्ष्य त्रयोदशस्ततदज्ञादिव्यवहारस्य
 द्वितीयभागतृतीयभागप्रथमादिव्यवहारस्यरा अभावात् । देवताधिपदा
 द्विनिरासतत्समर्थनाभ्यामर्थविरोधाच्च न मीमांसयोरैक्यं । तन्निरास-क
 र्मण्यश्रद्धागरणार्थइतिचेत्, सत्येव ब्रह्मणि तज्ज्ञानइव सत्यामपि देव
 तायाभावात्संभवात् । पौरुषेयत्वाद्वेदाग्रामाण्यं मागकीति तन्निरास-
 इतिचेत् सत्यामपिदेवतायां तदकृतत्वमात्रेणापौरुषेयत्वात् । किंच “म
 ध्यादिष्वसंभवात् ” “ शेषत्वात्पुरुषार्थत्वाद् ” इत्यादिषु जैमिनिमतस्य
 पूर्वपक्षित्यायक्यमपिरोधः । नचातन्मतंतन्मतमिति चयत्तं युक्तं । कि-
 च यदिशास्त्रैः तदा आदौ वेदार्थजिज्ञासेति साधारणीजिज्ञा-

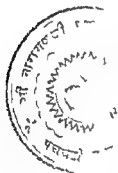
स्यात् । नच ब्रह्मजिज्ञासेत्येव साधारणीप्रतिज्ञा कर्मविचारस्तु ब्रह्म
मीमांसाचतुर्थ्यादेः संगतइतिवाच्यं, तथासति ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्म-
विचारानन्तर्योक्त्यसंभवात् । कर्मब्रह्ममीमांसाप्रतिज्ञाभ्यामेव साधारणी
प्रतिज्ञार्थसिद्धेत्यपि, भाषिणस्तथाविषयादिसूचनाय साधारणस्यै-
वादा साक्षात्प्रतिज्ञेयत्वात् । ननु धर्मजिज्ञासेत्येवसाधारणीप्रतिज्ञा, अलौ-
किकश्रेयस्साधनं धर्मः सच सिद्धस्साध्यश्च, साध्यो यागादिः, सि-
द्धो ब्रह्म, “ कृष्णधर्मसनातनं ” इतिभारतोक्तेरितिचेन्न, तथात्वे देव
ब्रह्ममीमांसयोर्धर्ममीमांसिति व्यग्रद्वारापातात्, प्रतिज्ञातधर्मसामान्यस्यै-
वानन्तरं लक्षणीयत्वेन चोदनालक्षणोऽर्थइति विशेषलक्षणायोगाच्च ।
तत्रचोदनाशब्दस्य वेदमात्रपरत्वे पुनर्ब्रह्ममीमांसायां शास्त्रेणनिसूचयै-
यस्य । कृष्णधर्ममिति तु धारणाद्धर्मइतिवचनाद्यौगिकः, अन्यथा “ पा-
तनात् पापनामासौपुनातेः पुण्यनामवान्, “ परमंयोमहत्तपः ” इति
वचनात् पापवाद्यपिस्थात् । देवताकाण्ड, र्थदेवतायाश्च नष्टविद्धर्मश-
ब्दो दृष्टइति ।

तदेतत्सर्वमाचार्यसूत्रयश्रवणहेतुर्दोर्भाग्यनिवन्धनं । तथादि “ ऐक-
शास्त्र्यञ्च भागद्वयात्मकयेदाख्यैकप्रयत्नव्याख्यानरूपत्वात् ” इत्यादि-
ना व्याख्येयैरन्यमेव शास्त्रैक्ये हेतुतयानुगृहीतमाचार्यैः । “ असद्यैक-
शास्त्र्यं कथंपीठापर्यन्निषमइतिशंकापरिहरन् ” इत्यादिना उपजीव्योप-
जीवकभावादिक्रमनियमानकत्वेनैवानुगृहीतम् । एवंसति विकल्पसंश्रम-
भाहोपुदपिवामात्रं । यदुक्तं-“ कर्मफलानित्यत्वापातप्रतीतिमात्रेण ततोनिवृ-
त्त्युपपत्तौ कर्मफलानित्यत्वनिश्चयोनापेक्षित ” इति तन्न, “ सांगाध्ययनेन
कर्मब्रह्मज्ञानपौरुषभयोख्यापातप्रतीतौ अधीतक्रमेण कर्म विचारे कर्म-
णामनित्यफलत्वनिश्चया यदि नित्यफलं केनचिद्भवति तदा तन्मयानु-
ष्ठेयमितिज्ञानवतो ब्रह्मज्ञानस्य नित्यफलत्वसंभावनया तद्विचारे प्रवृ-
त्तिः ” इतिज्ञानार्थिरनुगृहीतं, अत्रात्यकुचोद्यम्भावज्ञाशामावात् । यदिकर्म-
ण्यसि नित्यफलसंभावना तदा यदि नित्यफलीकृतित्वात्तदा तन्मया-
नुष्ठेयमितिबुद्धिमत्तः कर्मणोनिरूप्यसंभवेन अनित्यफलत्वनिश्चयस्यैवके-
चलकर्मणोनित्यकत्वान् । यद्योपजीव्यरिक्तत्वेण तृतीयविकल्पदूषणं त-
च्चैकशास्त्रगहेतुतया विकल्प्य तेन क्रमासंभवादूषणोक्तेरुपदाह्यम् । भ

मरणेनैवशास्त्रं तथापि क्रमोन्सम्भर्तृत्वमिमांसेन तथोक्तमिति चेत्, ते
 नैक्ययश्चिद्विद्वदिति तदा स्वाध्यायाधीननिर्गाह्यत्वात्तानिपमसिद्धे ।
 यच्च विषयाद्यैर्यदृषणं तदपि पूर्वोक्तप्रमाणभ्यामैरगात्तथैवसिद्धे प्रयो-
 क्तप्रकारेण विषयाद्यैर्यस्परिभूतवृत्त्यान्निरस्त । अथ पूर्वोक्तप्रमाणमि-
 द्वाया एवैरशास्त्राया एवैरग्रयत्तत्तत्र च विषयाद्यैर्यस्परिभाष्यत्वे त-
 द्वायात्पानम्यापि तदेवविषयाद्विभक्तिं कथं नविषयाद्यैर्य । नच फलं
 ब्रह्मादिरूपविषयादिभेदादेरशास्त्रागम्यापि यमंरक्षाभागयोर्भिन्नग्रन्थता,
 तथास्तथैवस्मिन्नेवानुगारे नानारमणां भिन्नप्रदानां प्रतिपादनात्तत्रा-
 पि तत्तत्प्रमं प्रतिपादयानां वाक्यानां नागमग्रन्थत्वप्रसगात् । यदुक्त-व्या-
 करणाद्यगविचारोऽप्येवविधुत्तरागमयुक्तइति, तत्र, स्वाध्यायापातप्र-
 तीतिरेव ध्यारणविचारसाध्यतया स्वाध्यायापातप्रतीतिप्रयुक्तविचार-
 रागम्य व्याकरणविषयत्वासिद्धे । यदुक्तमेवदेशविचाराभावादिति,
 तत्र, इदं कर्मराण्डन्य प्रप्रवर्तया विचारित्वेन सहस्रधिररण-
 निवर्त्यसंशयान्नितंरविचारस्य प्रत्यविचारेणासिद्धे, विधिद्विचारमा-
 रेणास्य फलंविचारत्वे चेदप्रमाणविचारण्य ब्रह्मविचाररत्पात् । यदु-
 क्तं चेदार्थविचारत्वापाधिना अप्रयुक्ते प्रयोजनभेदमभिसन्धाय यमंरक्ष-
 विचारत्वापाधिनेव प्रयुक्तेनेरगाद्यतेति तत्र, अप्रयवप्रयोजनभेदाभिस-
 धेत्त्वमप्रयोजनमभिसन्धयविरोधित्वात्, अन्यथा पदस्वाध्यायपादपाद-
 धाविषरणभेदशास्त्रभेदप्रसगात् । यच्च - देवतानिराकरणस्य यमंरक्ष-
 द्वावारणार्थं च दूषणोद्भावनं तदश्रुतवेदान्तानामित्याचापांतुगृहीतपदा-
 श्रवणतिबन्धनं, तदनुगहस्यायभाव, देवतानां प्रलये विनाशात् तत्मा-
 चीनयमंरणा फलभाप्रसगात् अनन्तरसर्गेऽकृताभ्यागमप्रसगात् इन्द्र-
 स्येन्द्रयजनश्रवणेन स्वस्यैव स्वस्यै फलप्रदत्तविरोधाच्च कर्मण्यश्रुतवेदा-
 तानामश्रद्धास्यात्, श्रुतवेदान्तानान्तु तदन्तर्यामिण परमात्मनो फ-
 लप्रदत्वाध्यवसायात्त्वमणि नाश्रद्धास्यात् इति तस्मात् अश्रुतवेदान्ता-
 नां यमंरक्षश्रद्धावारणार्थमन्वारुद्धावादेन देवतानिराकरणयुग्यतयेति ।
 यच्चातन्मतं तन्मतमितिवस्तुमयुक्तमिति तदप्याचायेरेव परिहृत-
 तन्मतत्वेनोपन्यासनिरासस्तदुक्ततया तत्र तत्त्वबुद्धिर्मन्दमतीनाम्भा-
 दिति । अतन्मतत्वञ्च भारनादेवज्ञापयत्तथाचापर्यवेति - सच्छिष्य-

स्य जैमिनेन भगवद्वासाचार्यमतिविद्वद्गतिसम्भवः, तस्मादैकशास्त्र्यमा
 द्नीतुर्यताप्यन्यारुह्यादेनैव जैमिनिना देवतानिराकरणपितृवृत्तिवार्ध ।
 मद्रजिज्ञासेत्येव साधारणार्थप्रसिद्धेत्याचार्यसूक्तितत्पर्य ग्रामेयोपपादि
 तम् - धर्मजिज्ञासासूत्रस्य साधारणप्रतिज्ञात्वचोपपादितमिति ॥

इति शतदूषणीव्याख्याने ऋण्डमाहते शास्त्रभेदभङ्गानाम् तृतीयः
 स्कन्धः ॥

+

॥ श्रीमत्तेरामानुजायनम ॥

॥ श्रीमते निगमात्तमहादेशिकायनम ॥

॥ अथ चतुर्थोवाहः ॥

विधिप्रत्ययैककथितमत्रियेयधृतिपथे विनच्छेदु स्वाग्नेर्विधयमत्रि
धेया मतिगिति । तदुद्योपाय मगवदुपसर्ति प्रथयो नम
स्यामस्यामोयतिपरिवृद्धयप्रतिकलम् ॥ * ॥

यदेतद्गतजनजतिपत, समूलम्यसमारम्य सन्निमात्रेपरास्मिन्नयन्या
रोपितया दलीककलधोतादेरिग धिप्रनयाधाम्याप्यवमायादेव विध्य ,
नपुन कर्मणीपासनेनगमिहितेनादृष्टद्वारा । आदृष्ट “ मणिमत्तौप
धादिम्यो दण्डवासादिनापिग । त्रितयेतैरकेनापि मायानुष्टुति
सुण्डन ” इति ।

उदगृह्णन्निगमान्तसागरतलस्पर्शानितित्यान्पत्नी

सासूयप्रतिवादिदर्शनसिधममांणिभिन्दन्निय ।

येद्वान्तायंयच्च प्रसाधनपदुव्यालयानमुद्र.कर.

चित्तेभातुवधूलसन्ततिपरिष्कारस्य वस्यापि न ॥ ७ ॥

(विधिप्रस्तैरिति) विधेयत्वे अदृष्टद्वारानिवर्तकत्वप्रसङ्गेन तन्नि
घर्षस्य सत्यत्वप्रसङ्गो विधिवासहेतुः । (अविधेयेति) अपारचित्तशु
तिमार्गेरित्यर्थः । तेन यागादिशब्दार्थेपि मौढ्यं ध्यज्यते । यस्तदित्यत्र
तच्छब्दः प्रसिद्धिपरः । (नमस्यामस्यामइति) नमस्यांमयुज्मह
इत्यर्थः । । (मतिरलामति) दुरयंमलापोद्भूतनदशासु सम्यग
धांपदेशदशासुचैर्यर्थः । तेन तत्कृतोपकारस्मृतिर्नमस्याहेतुरित्युक्तमव
ति । सविशेषप्रज्ञायावृत्त्यर्थः (सन्निमात्रइति) “ ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति ” इ-
त्याद्यभिप्रायेण (परमिन्नद्वर्णाति) येतापि पुण्येणेत्यर्थः ।

यत्पुनरुन्मत्तान्प्रति भिषज्यते; तदपि तत्रानारोपितत्वाभिमतदोषविशेषमोक्षणायैव, नपुन स्तदधीनधीविशेषमात्रसिद्धमित्यापदार्थनिवर्तनाय । दोषे तु शममुपेयुषि स्वरसबाहितत्त्वज्ञानादेयतन्निवृत्तिः । अत्राप्याहुः " भ्रान्तभेषजनिर्माणं न भ्रान्तिरुपशान्तये । किन्तु भ्रान्तिनिदानस्य दोषस्यैवोपशान्तये ॥ " इति । नचात्रापि दोषनिवारणाय वैधापेक्षानुप्रवेशः; दोषस्याप्यत्र दृष्टमात्राधीनसिद्धितया मित्यात्वाविशेषेण एकहेल्यैव तत्त्वज्ञानेनानिवार्यत्वात् । ततश्च - विश्वमित्यात्त्वविज्ञानकुक्षिनिक्षेपभक्षितः - नपेक्षतेपुनर्दोषः कर्मायत्तात्मबाधकम् ॥*॥ लौकिकस्य तु दोषस्य व्यावहारिकव्यवस्थानतिक्रमाद्वैपजाद्यवकाशः । यद्यप्यविद्यायामपि सा समाना; तथापि तथाविधत्वं प्रबोधनाय प्रवृत्तत्वाद्वाक्यस्य तावतैव तन्निवृत्त्युपपत्तिः । नच ज्ञानं स्वरूपेण विधातुं शक्यं, अतएव द्रष्टव्य इत्यपि फलानुवाद इति निरणैपुः । तदर्थतया च न श्रवणादिविधिनैरर्थक्यं । तादर्थ्यं च प्रतिबन्धकभेदवात्तना

(अनारोपितत्वाभिमतमिति) लौकिकानामभिमतमिति विवक्षिता तेन, व्यावहारिकत्वं विषक्षितम् । (भ्रान्तेरिति) भ्रान्तिसिद्धार्थस्याप्युपलक्षणं । (नचेति) दोषः - भविष्य । भक्षितः - जीर्णः । (तथाविधत्वेति) व्यावहारिकत्वं बोधनाय ; मित्यात्वे तात्पर्यम् । ज्ञानस्यैव तद्विधिधानमस्ति वाच्यत्वाद् (नच ज्ञानमिति) आन्यावेक्षणादिविधानां तत्साधनपरत्वाभिप्रायेणाह (स्वरूपेणेति) कथन्तर्हि द्रष्टव्य इति विधिस्त्विति वाह (अतएवेति) ननु तर्हि श्रोतव्यादिवाक्यानामपि ज्ञानविषयाणां विधिपरत्वात्संभवाद्द्वैतस्यैव तस्यादित्यत्राह (तदर्थतयेति) ज्ञानार्थतयेत्यर्थः । ज्ञानार्थोऽयं चेत्तद्वृत्तिविशेषः; ननु स्वयं ज्ञानमिति भावः । यद्वा-यद्यविधेया ज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिः; ननु तर्हि तात्, तदा श्रवणादिविधानं व्यर्थमित्यत्राह (तदर्थतयेति) दर्शनरूपफलाय तयेत्यर्थः । वाक्यजन्यज्ञाने वाक्यमेव बन्धोपेक्ष्यते, नपुनः श्रवणमित्यत्राह (तादर्थ्यचेति) ननु श्रवणादीनां सर्वेषामपि प्रकरणेन, मोक्षार्थताभविशिष्टा

निरसनद्वारेण । तस्याश्चप्रतिग्रन्धकत्वं असम्भाषनपरितसम्भाषना
 ह्यचित्तरिक्षेपहेतुत्वात् । “ ब्रह्मवेद ” इत्यादौच ज्ञानमात्रस्यैवमो
 क्षहेतुत्वश्रूयते । नचास्यात्राक्यतस्तिद्वस्यैवज्ञानस्यभिधेयत्वसम्भन, “अ
 प्राप्तेशास्त्रमर्थन ” दितिहि न्यायनिद । यत्तु नायसर्पइतिनुव्यत्वेत्यादौ
 भ्रमनिवृत्त्यर्थं ज्ञानमिषिवदृश्यते, तत्रापि नायसर्पइत्येतावतैवासिद्धज्ञा
 न विस्त्रम्भमभिसन्धायभिधेयमदनूद्यते । यदिचनायसर्पइत्येतावता भ्र
 मोननिरर्तेत, तदाजानीहीतिपरशतनिधानेऽपि कथतन्निवृत्ति, अतः
 “ तत्त्वमसि ” इत्याद्युपदेशात्सोहमिन्यादिरूपेण निरर्तमानभाधिपेन
 निशुद्धाधिष्ठाननिष्ठया समूलमेदभ्रमोन्मूलनमिति ॥

अत्र ब्रूम । सिद्धे विश्वस्य मिथ्यात्वे धीमात्रात्तन्निरर्तन । तदेवनघ
 टेतेति यथानदभिधास्यते ॥

यत्तु लौकिकदोषस्यात्रिद्यायाश्च मिथ्यात्वाविशेषेपि व्यापहारिक
 व्यवस्थया यैष्यमुक्त, तदपि न, मिथ्याभूतानामपि काचकामलादि
 दोषाणां ज्ञानेतरनिरर्त्यत्वे दृष्टेः त्रिद्यायामपि तदनिरोधात् । असत्यविरो
 ध, तथापि प्रयोजकोपदेशजन्यज्ञानादेन तन्निवृत्त्युपपत्ते हेतुतरप
 रिग्रहे कल्पनागौरवमितिचेन्न, श्रुतेतदभावात्, तत्परिग्रहएव तत्प्र
 सगाच्च । नहि श्रुतहान न्याय्य । येच ब्रह्मव्यतिरिक्त सर्वं मिथ्येति प्र
 योजकज्ञानवत्, तेषु चक्षुरादिगततिमिरादिदोषनाशात्प्र प्रतिभट

वाक्यतस्तुनज्ञानस्यापीत्यत्राह (ब्रह्मवेदेति) एवमपि ज्ञानस्यस्वरूपेण वि
 धातुमशक्यत्वञ्च तद्व्यतिरिक्तत्वाह (नचास्येति) प्रमाणपरतत्त्वस्यज्ञानस्यनभिधेयता,
 विद्वच्चभावेतदप्राप्तौहि विधि स्यादित्यर्थ । (विद्वद्भूमिति) विस्त्रभयो
 ग्यतानूद्यत इति भाव । (मिथ्याभूतानामिति) ततश्च विश्वमिथ्यात्व
 ज्ञानेन निवृत्तिसम्भवेपि तन्निवृत्त्यर्थतयाऽन्यस्यापि विधानमविरुद्धमित्य
 र्थः । (प्रयोजकेति) ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वेन मिथ्यात्वोपदेशजन्यज्ञानादेवेत्य
 र्थः । तदभावात् - आभिप्रायिकोदोष स्तच्छब्देन गृह्यते । (तत्परिग्रह
 इति) परिग्रह कल्पना । (येचेति) अनेन व्यभिचार स्वप्रवृत्ति

भंगायच भेषजशेखरादीन् प्रयुज्जानादृश्यन्ते, नपुनर्मिथ्यात्वाव्यवसाय
महाभेषजं प्रमाणयन्तो जोषमामते । आहुश्च, “ मायावादिमतस्थाश्च-
म्हारोभेण [दूषि] पीडिताः । मन्त्रेशयानादृश्यन्ते, किञ्चभेषजकां
क्षिणः ॥ ” इति । तस्मादविद्यायामपि मिथ्यात्वाव्यवसायस्य प्रयोजको-
पदेशवशात्सिद्धावपि दोषान्तरवेदेक ज्ञानेतरहेतुनिवृत्त्यवाविरोधात् त
दर्शकमार्गकोपासनविधानं नानुपपन्नं । उक्तंचवरदराजाचार्यः “ य
थाहरांतकोन्यादः क्रियतेदोषश्रंतये । तद्वद्विरतिशान्यर्थं क्रियतांहारि-
कांतर्तन ” इति । यत्तुक्तं नज्ञानं स्वरूपेणाविधातुंशक्यमिति, तत्किञ्चा
नस्याभाव्यरूपतया, उताभानार्थतया, यद्वा साक्षात्प्रत्यविपयत्वाभा
वात्, अथवा साक्षात्पुरुषव्यापान्वाभावात्, उतसांशभावनानु-
प्रवेशानेरहात्, अन्यस्माद्वाकुनश्चिदिति । नप्रथमः, भवत्वक्षेत्रित्त्वा
पस्य परपक्षेत्वात्मविशेषगुणस्य अस्मत्पक्षेतु तदवस्थाविशेषरूपस्य क
रणाधीनतयाभाव्यत्वसिद्धेः । आहुश्च “ कदाचित्कस्वभावस्य भा
व्यत्वं केनवार्यते । तस्याकारणजन्यत्वे चार्नाकमतचर्चणम् ॥ ” इति ।
नद्वितीयः, “ स्र अवबोधने ” इतिभावार्थतयैव पाणिनीयस्मरणात्,
आत्मस्वरूपभूतज्ञानस्य तु विधानप्रसंगाभावात् ।

विरोधश्चास्त । बाधितानुवृत्त्यादिभिस्तदुपपादनीय अननुवृत्त्यर्थमपि भे
षजयानवद्विद्याननुवृत्त्यर्थमेव साधनान्तरविधानं संभवतीत्याशयः ।
(नप्रथमइति) भाव्यपक्षेन साध्यत्वं विवक्षितम् । (कदाचित्केति)
अत्र पूर्वार्थमिहोपजीव्य । यद्वा - भाव्यत्वं साक्षात्परंपरीदासीन्येन कृ
तिसाध्यत्वं भाव्यत्वंच करणाधीनतयेति, केषांचिज्ज्ञानानां पुरुषमय
आधीनकरणजन्यत्वदर्शनेन भाव्यत्वसिद्धेरित्यर्थः । सिद्धेहि करणाधी
नत्वे तत्प्रयोनकमयआधीनतास्यात्, तदेव नेत्यत्राह (तस्येति) (भा
वार्थतयेति) । कुप्रेक्षायात्वयंतया पाणिनीयस्मरणादित्यर्थः । वृत्तिरेवभा
वाधः । आत्मस्वरूपभूतन्तु ज्ञानमभानार्थत्वात्विषयेयमेवेत्यत्राह (आत्मोति)

न तृतीयः, प्रयत्नाभ्यासविधेयप्रवृत्त्यात्, नोक्तेहि स्वाभिमतकार्यार्थं प्रयत्नेते
 निप्रयतयिष्यमिहानदर्शनात् । नचतुर्थः, भावार्थान्तराणामभ्यासविधेयप्रवृत्त्यात् । नपञ्चमः, यष्ट्यइत्यादौ यागादेशेन द्रष्टव्यइत्यादौ दर्शनादेशेन त
 दनुप्रवेशे विरोधाभावात् । नापि षष्ठः, ज्ञानविधिरपि न कस्य-
 चिदभ्यासविधेयत्वात् । किञ्च - यदिज्ञानं नविधेयं क-
 थं तर्हि यागादिविधिरपि न भव्येन, यागोपि हि देवतोद्देशेन द्रष्टव्य
 त्यागामाहुर्विशेषणम् । एतद्वाद्वादोऽपि दशमेऽहनि बुद्धि-
 विशेषणस्य मानसप्रवृत्तेः कथमभ्यासविधेयत्वे, कथं न मनश्चित्तवृत्ति-
 ना दृष्टि-रूपाणां तत्त्वविषयाणां चोपासनाणां विधेयत्वमिष्यते, कथं न
 दर्शनार्थतयापि श्रवणमनननिधिष्यासनानि विधेयमानीच्छसि, तान्यपि
 ज्ञानविशेषणस्यैव । ननु नतानि ज्ञानरूपाणि, अपितु तदर्थव्या-
 पाररूपाणांति चेत् तन्न, तदर्थत्वैक्यस्यपि तेषामपि स्वरूपस्य ज्ञानरूपत्वात् ।

अस्माभिरपि स्वरूपभूतज्ञानस्य विधानं नेष्यतइत्यर्थः । (लोका-
 इति) वृत्तार्थं भोगने प्रयतेतेत्यादा विष्टसाधनत्वबोधनरूपविधानस्य
 दर्शनादित्यर्थः । (भावार्थान्तराणामिति) पुरुषशब्देनात्मविवक्षायां प्र-
 क्षेपादेर्विधेयत्वमस्मात्, शरीरपरत्वे तु त्यागादेर्विधेयता न स्यात् । (अ-
 नुप्रवेश इति) केनेत्यशानुप्रवेश इत्यर्थः । (कुतश्चिदिति) प्रमाणादित्य-
 र्थः । ननु श्रवणादीनां न ज्ञानस्य, परोक्षपरोक्षज्ञाने क्लृप्तकारणाजन्य-
 त्वात्, किन्तु ज्ञानाभास- पदार्थान्तरं, अन्तःकरणसमवेतज्ञानं सुखा-
 दष्टगुणातिरिक्तान्तःकरणविशेषगुणभिन्नं पदार्थत्वात् सुरादिष्वेत । न
 चाप्रयोजकत्वं प्रत्यक्षासिद्धायावृत्तेः क्लृप्तकारणाजन्यत्वेन ज्ञानत्वायो-
 गात् । नच तस्मिन् मनःकरणमिति वाच्यं, मनसि प्रमाश्रयात्वेन तद-
 करणत्वात्, अतः इन्द्रियादिवज्ज्ञानार्थत्वाच्च ज्ञानमिति शक्यते (ननु
 नतानांति) (तदर्थत्व इति) अवयव, श्रवणादीनां ज्ञानत्वं तावदनुभ-
 वसिद्धं - ध्याने तु विद्युपास्योर्व्यतिरेकेणोपक्रमोपसंहारदर्शनेनापि ज्ञा-
 नानुभवमप्यस्ते । नचान्यत्र क्लृप्तकारणविरहादज्ञानत्वं, ज्ञानत्वे प्रामा-

जिघ्र्से सिद्धेऽस्य त्वन्यत्रफलसकारणाभावेऽपि सामग्र्यन्तरस्यैव कल्प्यत्वात् । अन्यथा प्रत्यक्षे फलसकारणविरहा दनुमितेरप्यज्ञानत्वप्रसंगात् । स्वभावतस्तु मनसप्यकारणत्वाच्चान्यत्र फलसकारणविरहः । नच - मनसः प्रमाश्रयत्वमेवेतिवाच्यम्, आत्मनप्यव ज्ञानाश्रयतया मनसः कारणत्वसाधनात् । किञ्च निदिध्यासनं तावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानः, स्यात्तानन्तरं एतावन्तं कालं भगवन्तमस्मार्पमिति प्रयोगानुभवदर्शनात्, स्यात्ते ध्रुवास्मृतिरित्यादिभूतप्रयोगाच्च । स्मृतेश्च ज्ञानत्वं तद्वर्षीष्टम् । अतस्संस्कारादेस्साद्यान्त्रान्यत्र फलसकारणविरहः । अतएषानुभवप्रयोगदर्शनात् दृष्ट्युपासनस्याप्याहार्यारोपसन्तानात्मकस्य ज्ञानत्वंसिद्धम् । मननमपि मुक्तिभिरेवमेवेतदिति व्ययसायः । तच्च ज्ञानमेव, “मनुभवयोधने” इति धातोर्निष्पन्नत्वात् । अथनमपि शाब्दज्ञानविशेषश्च - तत्रैव स्यात्स्यात् । अथनमननयोर्निरुक्तहेतुभूतव्यापारत्वेऽपि व्याप्तिरहचारलाघयोपक्रमादिप्रतिसन्धानातिरिक्तस्य मनोव्यापारस्यादर्शनात्तेषांचज्ञानरूपत्वात् ज्ञानविधिस्तवाप्यवर्जनीयः । यदप्युच्यते, ज्ञानैस्तेषां बहुशः कृतिव्यभिचारात्कृतिसाध्यत्वाभावाच्च विधेयत्वमिति । तच्च । वाग्वादिभौदनाधीनक्रियायाः कृतिव्यभिचारेण योगादेरापि कृत्यसाध्यत्वप्रसंगात् । किञ्च प्रत्यक्षादिमनोवृत्तौ कृतिसाध्यत्वाददर्शनाच्छ्रवणाद्यात्मकमनोवृत्तेरपि कृतिसाध्यत्वाभावप्रसंगः । यदुक्तं जीवकर्तृकक्रियायां कृत्यव्यभिचारइति । तत्र । नतावज्जीवकृतिसाध्यत्वं कृतिमात्रसाध्यतावच्छेदकं - ईश्वरकृतिग्राध्ये अभ्यासेः, नापि जीवकृतिसाध्यतावच्छेदकं आत्माश्रयात् । नच - जीवकर्तृकक्रियात्वं नात्रावच्छेदकतया अभिमतं, किन्तु, यागादिक्रियाविशेषतपलक्ष्यते, तत्रचास्त्येवाव्यभिचारः, ज्ञानन्तु जीवकर्तृकं कुत्राप्यप्रसिद्धमेवेति वाच्यम् । तत्रमते अवधारणात्मकब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि निदिध्यासनादिद्वारककृतिमन्तरेणासिद्धेः । नच - कृत्यव्यवधानाभावाच्च कृतिसाध्यत्वमिति वाच्यम् । घटादेः कृतिसाध्यत्वाभावप्रसंगात् । नच - निदिध्यासितव्यइति निदिध्यासनस्य विहितत्वात् तत्कृत्यतिरिक्तदर्शनहेतुकृत्यभावाच्च दर्शनविधिव्यर्थइति वाच्यम् । तर्हि ततएवाविधानमिति स्यात् ननु कृत्यसाध्यत्वात् । वस्तुतस्तु दर्शनसमानाकारध्यानस्य विधेयत्वात् तस्यचकृत्यव्यभिचारात्

श्रवणादि नाम तत्त्वदर्शन आचार्या ज्ञाययुक्तार्थग्रहण ,
मननमपि तथा एवमेतदिति युक्तित्वा प्रतिष्ठापनरूपो व्ययसाय ,
निदिन्यासनमपि अनवरतभावनामकस्मृतिसन्तान । तदेवमेवां ज्ञा
नभूतानामेव यदि विधेयत्वमिष्येत, कथं द्रष्टव्यइत्यत्र दर्शनस्य वि
धेयत्वं नेष्यते । तथाच, विष्णुर्यष्टव्य इत्यादौ विधिग्राधनदर्शनात् ।
सर्वत्रस्याच्च तद्वाच्योऽदर्शनेना नग्राधनम् ॥ अथच ध्यानफलतयादर्श
नमनूयतइतिमन्यसे, तदा मननव्यानयोरपि पूर्वपूर्वउतयाऽनुवाद-
इति किं न कथयसि । अस्वेवमितिचेन, “ फलोपकार्यगतया श्रव
णादित्रयविधि ” रितियुष्माभि प्रतिपादनात् । तथाचैकत्रैरविधेय
त्वमनुग्राह्यचेति विरोध, नहि विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरनुमन्यते तान्ति
क । उक्ताहि “ उद्देशेनानुवादेन प्राधान्येन समन्वित । उपादान
विधानना गुणत्वमदृश्यते ” इति । “ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ”
इतिसूत्रोक्तन्यायेनोपासनस्य सासारिकफलोच्चीर्णं प्राकरणिकस्वरूपानि
र्भाजपूर्णकनिरतिशयानन्दब्रह्मानुभवाख्यफलेसति द्रष्टव्यइत्यत्र निष्कारण

ज्ञानं नविधेयमित्यनुपपन्न, ज्ञानार्थस्य ज्ञानत्वमविरुद्धं पदज्ञानादिचदि
ति । दर्शान्तरेणस्य विध्यदर्शनात्त ब्रह्मदर्शनस्य विधेयतेरपचाह (त
थाचेति) यदि कचिद्दर्शनेविध्यमानाद्दर्शान्तरेऽपि नविधि, तर्हि -
“ विष्णुर्यष्टव्य प्रजापतिर्यष्टव्य अग्नीषोमावुपाशुयष्ट-
व्यौ ” इत्यादायनुवादरूपत्वस्य स्थापनाज्योतिष्टोमादावपि विधिर्न-
स्यात् । यदि तत्र भासितदमावाभ्या विशेष तदा भकृतेऽपि सएव
विशेषाङ्गीकार्यइत्यर्थ (दर्शनइति) ब्रह्मदर्शने विधिग्राधनं न स्यादि
त्यर्थ । (तदेति) श्रवणमात्राद्यन्तरेण्यतिरेकेण मननाद्यसिद्धेयंदि-
विधेयता तदा दर्शनेऽपि तुल्यमितिभाव (फलेति) फलोपकारित
या भगतयाचेत्यर्थ । फलोपकारित्वेन फलकरणत्व, करणत्व श्रवण
स्य, भगवत्त्वमितरयो । (विरोधइति) अथच मनननिदिन्यासनयोरनु
सन्धेय । एव सम्प्रतिपक्षपापध्वसदृष्टान्तेन दुःखध्वसस्य साध्यत्वेति
नित्यत्वमुपपादितम् । यस्तुतस्तु पापध्वसएव मोक्ष, तत्रच साध्यत्वे

विधिभंगप्रयासेन दर्शनस्य फलत्वं किमर्थं कल्प्यते । नियोगसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वप्रसंगादिति चेन्न, 'मोक्षशब्देन दुःखध्वंसविवक्षायां साध्यत्वेऽपि नित्यत्वोपपत्तेः, प्रायश्चित्तधर्मसाध्यपापध्वंसवच्च । नच दुःखप्रध्वंसो मोक्षः, किन्तु दुःखहेतुसर्वकर्मध्वंसः, दुःखस्य क्षणिकत्वेन स्वयमेव विनाशात् । पुनर्दुःखानुत्पत्तिविवक्षायां तस्यासाध्यत्वाभावेन प्रसंजकाभावः । ब्रह्मस्वरूपविवक्षायामपि तेनैव दत्तोत्तरत्वं । नह्यनादि सिद्धं ब्रह्म उपायसाध्यमित्यनुन्मत्तो ब्रवीति । स्वरूपाविर्भावविवक्षायामपि नियोगविशेषा दत्यन्तवृत्ते प्रतिबन्धे स्वरूपमात्राधीनस्य स्वरूपाविर्भावस्य स्वरूपवन्नित्यत्वात् पुनः प्रतिबन्धाभावाच्चा निवर्त्यत्वमुपपद्यते । ननु यद्युपासनविधेः फलतया मोक्षः स्वीक्रियते, तर्हि श्रवणमनन-दर्शनविधीनां किं फलमिति चेन्न, श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यनयो विधित्वाभावात्, द्रष्टव्य इत्यस्य तु पृथग्विधित्वाभावात्, निदिध्यासनापरपर्यायमुपासनमेव दर्शनरूपं तस्मिन् विधेयं । तथाहि श्रवणं तावत् सांगसशिरस्कस्वाध्यायाध्ययनजनितापातप्रतीतिविहितपुरुषार्थतत्साधननिर्णयार्थिनः पुरुषस्य रागतएव सिद्धमिति न तत्र विध्यपेक्षा । श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्य तदपि तत एव सिद्धमिति न तत्रापि । अतो यथावस्थितवाक्यार्थान्वयसायस्य ध्यानोपकारकत्वात् तज्जनकयोश्च श्रवणमननयोरिहानुवाद एव । ध्यानन्त्रप्राप्तत्वा द्विधेयमेव ।

पि नित्यत्वं संप्रतिपन्नमेवेत्याह (नचेति) (पुनः प्रतिबन्धेति) यद्यपि प्रतिबन्धकं नकार्याविनाशकं किन्तु तदुत्पत्तिविरोधि, तथाप्यत्र चक्षुरादिजनितज्ञानावस्थायाः प्रतिबन्धकीभूतकर्मणानिधृतिदर्शनादिद्वापि पुनः प्रतिबन्धसत्त्वे तच्छङ्कास्यात्, तन्निराकरणार्थमिदमुक्तं । नचैवं चक्षुरादिजन्यज्ञानस्य द्वितीयक्षण एव निधृतिः स्यादिति वाच्यम् । यादृशं प्रतिबन्धकं तादृशस्यैव निवर्तकत्वात्, चक्षुरादिसंयोगाद्यभावाविशिष्टं च कर्मप्रतिबन्धकं, चक्षुस्संयोगादि च तत्रोत्तेजकं, नचैतद्वितीयक्षणेऽस्ति, नच चक्षुरादेरुत्तेजकत्वे ज्ञानकरणत्वानुपपत्तिः, साक्षात्कारत्वानुमितित्वादिचैजात्यप्रयोजकतया करणत्वस्याप्यावश्यकत्वादिति भावः । (नतत्रापि) विध्यपेक्षेति शेषः । ननु ध्यातव्यगोचरं

यद्यपि चात्र विषयस्यानुकूल्यं च चिन्तनेऽपिरागस्मभवनि, तथापि
तत्तद्वृणविशेषविशिष्टस्याहृदरनुवर्तनीयस्य सामस्यनम्य फलसाधनत्व
रियमन्तरेण तथाविधविशिष्टानुष्ठानस्य रागप्राप्तय नमभवति,
साचर्माद्योदनयैव, तन्मूढश्च रागोपागादिष्वपि सगान्ता विधे
रपेक्षितधेति न दोषः । भवतु यदि ध्यानोपकारकतया श्रवणमननयोऽनुमा
द स्नाहिं द्रष्टव्यत्वेन विवि रस्तु ध्यानस्तु तदुपकारत्वेन सिद्धिमाच्छ्र
णादिप्रदनुद्यतशक्तिरूपमिति चेत् । ध्यानस्य दर्शनोपकारकत्वं किं न
ष्टद्वारा, उत दृष्टद्वारा । न पूर्वं तस्य चोदनामन्तरेणासिद्धे । उत्तरत्रापि
दर्शनशब्देन किं चाक्षुषं ज्ञानं विवक्षितं, उत प्रत्यक्षमात्रं, यद्वा प्रत्यक्षसमा
नाकारमिति, आद्ये “न च क्षुपागृह्यतेनापि वाचा मनसानुविशुद्धेन” इत्या
दिश्रुतिविरोधः । द्वितीयेऽपि किलोक्तप्रत्यक्ष उत योगिप्रत्यक्षं, पूर्वत्र ध्यान
स्य लोक्तप्रत्यक्षजनकता यामन्वयव्यतिरेकाद्यभावेन अष्टद्वारा तत्सिद्धौ
तत्रापि चित्रपशुसत्त्वत्वादायैव विध्यपेक्षैव । भावनायुज्जन्तुप्रत्यक्ष
नाम्युपगच्छाम । तस्य च ‘वृक्षेऽक्षे च पश्यामी’ तिरङ् भ्रान्ता स्मृतिरैव श
मात्रेण पर्यवसानात् । न भ्रान्तिः अनर्हा सत् । नास्मृतिरैव शयं, अ
न्तर्पक्षार्गाकारप्रसगात् । इतरानु योगिप्रत्यक्षस्य प्रकृष्टादृष्टन्यत्रा
चन्मूढविध्यपेक्षाया निदिध्यासितव्यस्य यमेनात्र विविरगीकार्यः । तृतीये तु

श्रवणमननयोर्मोक्षार्थतया विधानस्यात्, रागप्राप्तस्यापि राजसूयांगतया-
विदेवनादेर्विधानवदिति शब्दां परिहरन्तु पक्षहरति (अत इति) मोक्ष
साधनत्वेन ध्याने विदिते लोकात्तस्य ध्यानोपकारत्वेन सिद्धयो श्रवण
मननयोर्ध्यानार्थतयैव प्रवृत्ते स्तत्तस्य ध्यानसिद्ध्या मोक्षसिद्धे न तत्र मो-
क्षार्थमपि विध्यपेक्षा, राजसूयप्रतिभु विदेवनादीनां लोकात्तो गावेनाप्राप्ते
नियतानुष्ठानसिद्धये तदवयवया विधानं युक्तमेव, अतश्चेतव्यमन्वय
इत्यनुवादप्येति । (तच्चदिति) अविच्छिन्नतरङ्गान्निरूपत्वरीतिरूपत्वाद्
योगुणाः । नन्वेव गुणानामप्राप्तवयाविधानेऽपि स्वरूपस्य विधानं न
स्यादित्यत्र (पठेति) फलसाधनतया प्राप्त्यभागात् स्वस्वरूपेन

विदेवनवद्विधेत्यर्थः । एतेन - यदुक्तं कैश्चित् ^३ उपायत्वदशाप्रभृति भगवज्ज्ञानं प्रीतिरूपमिति वदतां भवतां मते कृतश्रवणमननंप्रति भगवतोऽप्यन्तानुकूलत्वा दनुकूलविषयचिन्तनेच रागवत्प्रवृत्ते स्तच्चिन्तनरूपनिदिध्यासनस्यैव विधिर्न स्यात्, तत्र रागप्राप्ते चिन्तने अविच्छिन्नत्वादिगुणविधानंचे द्रागप्राप्ते श्रवणे गुरुमुखपूर्वकवादि विधानं श्रवणादिवाक्येष्वस्त्विति, तन्निरस्तं । तथाहि । किमत्राज्ञातज्ञापकत्वसंभ-
वति उताप्रवृत्तप्रवर्तकत्वं, नाद्यः, निदिध्यासनस्य मानान्तरेण मोक्षसाधनत्वेनाप्राप्तेः तदुद्देशेन विधानसंभवात् । न द्वितीयः, मोक्षार्थिनो विधिं विना तत्र प्रवृत्त्यसंभवात् । ननु मोक्षार्थिनस्तत्र प्रवृत्त्यभावेऽपि सुखरूपे तस्मिन् भगवद्भ्याने तदुद्देशेन प्रवृत्तौ तत्स्वाभाव्यान्मोक्षोऽपि स्वेत्यतीतिचेन्न, नहि भगवद्भ्यानमात्रं प्रीतिरूपं - इदानीं तददर्शनात्, किन्तु - अहरहरनुष्ठापमानानभिसंहितफलभगवत्समाराधनात्मकनित्यनै-
मित्तिकादिभिः परिशुद्धे मनसि शान्त्यादिपरिष्कृते अहरहरभ्यासाधेयातिशयस्य ध्यानस्य बहुकालसाध्यस्य प्रीतिरूपत्वमिष्यते । नच निरतिशयनित्यपुरुषार्थेच्छां विना शमदमादि संभवति । नापि ध्यानरूपसुखस्यावगमेऽपि तस्य वैषयिकसुखवदेवाल्पास्थिरतया त्रिवर्गमाव-
प्येन प्रतिबन्धाच्च बद्धायाससाध्या योगकर्मादिप्रवृत्ति विषयनिवृत्तिश्च संभवति । यच्चोक्तं तैरेव, “ भवद्भिरपि ‘ सहकार्यन्तरविधिः ’ इतिसूत्रे ‘ तस्माद्वाह्यः पाण्डित्यं निर्विद्य ’ इत्यादिवाक्यै रौपदेशिकायाधिगमस्य पुनः पुनर्ग्रहसंशीलनस्यच विधेरङ्गीकृतत्वेन तयोरेव श्रोतव्योमन्तव्यइत्याभ्यां विधिरस्तु, औपदेशिकायाधिगमादौ श्रवणादि-
पदप्रयोगा” इति ॥

तदिदमाचार्यैरेवाशङ्क्य निरस्तं, ननु न्यायोपेतवाक्यमात्रानवगम्य केवलौपदेशगम्यार्थविशेषश्रवणं श्रोतव्यइत्यत्र विधेयमितिचेन्न, मननपूर्वभावितया श्रवणस्य न्यायानुगृहीतवाक्यजन्यरूपतत्त्वगमाच्छब्दस्वारस्याच्च । नच मन्तव्यइत्यालंघनसंशीलनरूपमननविधिरिति वाच्यम्, श्रवणशब्दस्य न्यायोपेतवाक्यजन्यज्ञानइव मन्तव्यशब्दस्य तत्प्रतिष्ठापने प्रसिद्धिमाश्रयात्, तस्यचापवादाभावात्, उभयोरप्राप्तार्थ-

द्रष्टव्यइत्यनेन ध्यानस्यैवैशद्यलक्षणविशेषानिगममिति तदेव सामान्यतो
निदिध्यासितव्यइत्युच्यतइतिवैशद्यनिशिष्टध्यानासिद्धा ध्यानदर्शनयोस्साध्य
साधनभावाभावात् कथं दर्शनार्थतया ध्यानानुवाद । नन्वेवमस्तु ध्या
नस्यविधेयता, दर्शनन्तु योगिप्रत्यक्षामकं पृथग् विधेयमिति किं नागीक्रि
यते, पृथक्फलनिर्देशाभावादिति न प्रकृत्य मोक्षार्थतया विधेयस्य दर्शनस्य
प्रगमनत्वे तन्निर्गतकतया ध्यानस्यापि विधाने पृथक्फलनैरेपेक्षया त्रयानया
व्यर्थैक्योपपत्तेश्च, अन्यथा दर्शनशब्दस्य मुख्यार्थभगध्वेतितेज्जमेवम्, “ध्रु
वास्मृतिः, स्मृतिलम्भेसर्गप्रन्थीनाप्रिमोक्षः ” इतिक्वचिद्भ्रुवानुस्मृते
साक्षासर्गप्रन्थिप्रिमोक्षहेतुत्वं श्रूयते स्मृतिलम्भइति सप्तम्या । क्वचित्तु
‘ भिद्यते हृदयग्रन्थिदिश्यते सर्गसंशया । क्षीयते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे
परानरे ’ इति दर्शनस्य तथैव फलसाधनत्वं श्रूयते । अनयोर्न तानदेक
फलसाधनयोर्नैकल्पः, गुरुर्युग्निरुल्पायोगात् । अधिकारिभेदेन व्यन
स्थितनिरुत्पलपनायामितिगौरव, निरुत्पलकल्पनतद्वयसंस्थाकरपनाच्चेति ।

विधायित्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ननु दर्शनरूपताविशिष्टध्यानविधिष्व
पददेशगम्यार्थश्रवणश्रुभाश्रयमननविशिष्टनिदिध्यासनविधिः किं न स्या
त्, मैव, चतुर्ष्वंशेषु विधेस्तात्पर्यकल्पनादपि द्वयोस्तत्कल्पनस्य ल-
घुत्वात् । नच्चास्मिन् वाक्ये विधानाभावाद्दौषदेशिकाधाधिगमालम्बन
सशीलनयो रसिद्धिश्चाकर्तव्या, “ तस्माद्वाक्छण पाण्डित्य निर्विद्यं वा
ल्लेन तिष्ठासेत् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथमुनि ” इत्यनन्यथा सि
द्धयाक्यान्तरसिद्धत्वात् । किञ्च सर्वत्र निगमार्थानायावधारणस्य न्या
यानुसन्धानात्मकमननस्य च निदिध्यासनसद्वपाठा दिहापि तत्सद्वच
स्तिथो स्थापत्यमेव युक्तं, “ आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवशेन च । त्रि
धामकल्पपद्मज्ञा लभते योगमुत्तमम् ॥ ” इति स्मृतौ “ श्रुत्वामत्वा तथा
ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ । संशयच पराशुच लभते ब्रह्मदर्शनम् ॥ ” इ
ति त्वदुदाहृतश्रुतावन्यत्रापि तथा दर्शनात् । (साध्यसाधनभावाभावा-
दिति) निदिध्यासितव्यो द्रष्टव्यइति पदयोरेकविषयत्वेन तदर्थयो सा
ध्यसाधनभावाभावादित्यर्थः । निदिध्यासितव्यो द्रष्टव्यइत्यनयो रैवा

किञ्च-विकल्पस्य प्रयोगत्रयेण प्रामाण्यन्यागा प्रामाण्यस्वीकार ल्यक्तप्रामाण्य
स्वीकार स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागावृत्तिरूपादृष्टोपदुष्टत्वादन्याय्यत्वमेव ।
नास्मिमुच्यः, यौगपद्यस्याशनयत्वात् । क्रमेप्युपकार्योपकारकयोरुपका
र्यस्य फलहेतोरगिनः सगुणेनसह समुचयायोगात् । नच क्रमिकयो
रपि दर्शपूर्णमासयोरेव ध्रुवानुस्मृतिदर्शनयो रेकं करणत्वं, तदुप
स्थापकश्रुत्याद्यभावात् । नच अङ्गभूतयां ध्रुवानुस्मृता वंगिनोदर्शनस्यैव
फलं कार्यतइति न विशेषइति वाच्यं, अंगांगिभावस्याद्याप्यनिश्चित-
त्वात्, दृष्टद्वारस्यासिद्धेः, अदृष्टद्वारकल्पनेऽप्येवमव्याप्तम् । स्वतः प्रतीयमा-
नार्धभगेच श्रुतहानिदोषाद् । नचात्रप्रज्ञापतिव्यवयवः, भूयसांन्या
यविरोधात्, “ द्वेधेवहृन्नाञ्चनं ” इति तान्त्रिकाः । भूवासिंहिवाक्या
नि व्यानोपासनादिशब्दैर्ध्रुवानुस्मृतिमेव मोक्षसाधनमभिदधति । नरे
यत् श्रुतित्वेव, स्मृतीतिहासपुण्यसर्वोत्तरतन्त्रयोगसाख्यशास्त्राण्यपि । द
र्शनं नव्यं पवाक्यावसितम् । अत्र भीमरोपासनस्यैव भूयोभिर्वाक्ये मोक्षसा
धनत्वावसाप्तात् तदन्यनिर्देशश्रुतिसामर्थ्यात् काचित्कालोपासनानां
मोक्षसाधनतया श्रुतानां यथाख्यं जीवविशिष्टपरमात्मविषयतया अंगत

श्रयोभावे दृष्टव्यइत्यस्य दर्शनसमप्रज्ञाकारत्वोपचारहेत्वभावेन नतादृष्ट्यं
न लोकस्तिद्वेषाधने ध्याने प्रवृत्तिसंभव इति भावः । किं पुनपदनुष्ठि
तयोस्तमुच्यः उतक्रमेणेत्यभिप्रेत्याद्यं दूषयति (यौगपद्यस्येति) क्रमोपे
किमङ्गाङ्गिनास्तमुच्यः उतप्रधानयोः, आद्यमाह (क्रमेऽतीति) (उपकार्यो
पकारकयोरिति) सतोऽन्तिशेषः । द्वितीयमाह (नचक्रमिकयोरेव) य
था दर्शपूर्णमासभ्यामितिद्विवचना त्समुच्यः तथेद्वनास्तोत्यर्थः । ननु ए
कफलहेतुर्गणनास्तुभयोस्तमुच्येनावधिः, किन्तुदर्शनमेवफलार्थाधिभ्यने,
तदङ्गभूतस्मृतौतु तत्फलस्यानुवादमात्रमित्याशङ्क्याह (नचात्रेति) स्वतः-
स्वरसतः, सचार्थः साक्षासाधनत्वम् । (नचात्रेति) तत्रहिजीवोपास
नस्य मोक्षसाधनताप्रतीतावपि तस्ययथाऽङ्गत्वमेव, एवं ब्रह्मोपासनस्यापि

पात्रा निर्वाह, अत्र न तथेति विशेष । अतः परिशोपाद्भुवानुस्मृति
दर्शनयो रैष्यएष पर्यवसान । विस्तृतमैतद्वाच्यएष - छागपशुन्यायेन
वेदनध्यानादिशब्दानामुत्तरोत्तरमिश्रान्तिप्रतिपादनात् । एवस्थिते स्मृतिदर्श
नशब्दयोर्मुखाकारार्थासम्भवे कस्यचिदाप्येव चारिक्त्यमाश्रयप्रणयिमिति चाय
धारिते स्मृतिशब्देन प्रत्यक्षज्ञानोपचारेऽतिशयासिद्धे दर्शनशब्देननु
स्मृतेरुपचारे प्रत्यक्षसमानाकारताम्पर्यशब्दातिशयलक्षणाविशेषसिद्धे
दर्शनशब्देन विशदतमाभुवानुस्मृतिरेव निरक्षितेयर्गाक्रियते । अतोऽ
त्रापि निदिध्यासितव्यइति भुवानुस्मृतिविधानात् द्रष्टव्यइत्येतदपि त
द्विशेषममर्पकमिति । तेन " स्मृतिलभेत्सर्वप्रणथानाविप्रमोक्ष " " त
स्मिन्दृष्टेरावरे " इत्यत्र छागपशुन्यायनिर्णीतोऽर्थ एकस्मिन्नपिनामये
निदिध्यामितव्यो द्रष्टव्यइत्यनयो रप्यार्थापत्तइति नविरोध । नच त
व्यप्रत्ययद्वयविरोध, " अग्नयेपथिदृत् " इत्यादिषु एकत्रियत्वेपि चतुर्थीद्व

त्यर्थः । (नतथेति) नभूयश्चयणाभावेनापिनिषेधइत्यर्थः । (एवस्थितइ
ति) ननुदर्शनशब्दलक्षणाभयाद्विघ्नार्थत्वमेववाच्यमितिचेन्न, घास्यस्वार
स्पातुसारिणपदलक्षणायास्याप्यत्वात्, अतएवगङ्गायाधोपइत्यत्रलक्षणा ।
(स्मृतिशब्देनेति) स्मृतिसमानाकारत्वादि ज्ञानत्वादि, तच्च दर्शनविधानादे
यसिद्धम्, तथाच दर्शनविध्यसिद्धस्य विधेयस्यासिद्धेर्ध्यानविधानार्थक्य ।
दर्शनसमानाकारोपचारेण वैशद्यस्य ध्यानविधिमात्रेण तदलभाद् द्रष्ट
व्यइत्यस्यापि सार्थकत्वमित्यर्थः । दर्शनशब्दस्य आभुषज्ञाने मुख्य
स्य प्रत्यक्षपरत्वेऽपि लक्षणैव, अतउभयोरलक्षणापेक्षया एतस्यापिमुख्यार्था
परित्यागोन्वाप्यइत्यपिद्रष्टव्यम् । एव "स्मृतिलभेत्सर्वप्रणथानाविप्रमो
क्षः" "तस्मिन्दृष्टेरावरे" इत्यत्रनिर्णीतमर्थं निदिध्यासितव्योद्रष्टव्यइत्य
त्रातिदिशति (अतइति)भिन्नवास्यपर्वतत्रचायदर्शनात् कथमेववाच्येद्रष्ट
व्यइतिरित्यत्राह (तेनेति) विशेषममर्पकत्वेनेत्यर्थः । नहि न्यायप्रवृत्तौ
भिन्नवास्येव मेरुवास्यत्वत्रा प्रयोजनं, किन्तु सामान्यविशेषभाव, सचे
ह्यप्यस्तातिभाव । (नचेति) विशिष्टविधेरेवेनलाभादितिभाव । (अ
प्रयइति) तत्रापि विशिष्टस्यदेवतात्व मेव नैवप्रत्ययेन नभ्यते, अत उभयस्ता

यत्रदात्रोवात् । एतस्मिन्नेति यदिवाक्यार्थज्ञानस्य मोक्षोपायता तदोपासना
दिनिधिनैरर्थस्य दुष्परिहर, शब्दजन्यप्रत्यक्षनादस्तुपरिहरिष्यते । यत्तु
वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबन्धकभेदवासनानिरासद्वारेण श्रवणमनननिदि
ध्यासनानां सुप्रकारकत्वमुक्तम्, तदपि हास्य, वाक्यस्याकाङ्क्षायोग्य
तासन्निभिपरामर्शमन्तरेणापेक्षणीयान्तराभावात् । सत्यानुसामप्रधानाक्या
र्थज्ञानानुत्पत्त्यनुपपत्तेः । नचप्रतिबन्धकमपि सामग्रां वैकल्याण
र्यनसितम्, यथाहु, “ प्रतिबन्धोऽपि सामग्रीतद्धेतुप्रतिबन्ध
क ” इति, निपरीतवासनायां प्रतिबन्धकत्वस्येवासिद्धेः,
सत्यामपि निपरीतसर्पादिवासनायां मात्तोपदेशलिङ्गादिभिः सर्पा
दिनाथक तत्त्वज्ञानं मुत्पद्यते । अतएवासम्भानानिपरीतसम्भानाद्वय
चित्तापेक्षेपद्वारा भेदवासनायां प्रतिबन्धकत्वमिष्येतदपि निरस्तम् ।
यदिच भेदवासनानिरासनद्वारेणाद्वैतवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिरिष्यते, तदानक
दाचिदपितदुत्पत्तिस्तेत्यति, उक्तं हि—“ यावन्तीरिपातद्विक्रियतेतवास
ना । तन्निवृत्तोकं पुसा मुन्मीलननिमीलने ॥ ” इति । किञ्च अना
दिकालोपचितानां पदुत्तरप्रत्ययाभ्यासादरे ईदृशपरिग्रहानां मपरिमिता
नां भेदवासनानां कतिपयकालसाध्याभिशादप्रत्ययादिमूलरूपमस्तमाद्वैत
वासनया निरसितुमशक्यत्वात् । किञ्च तत्त्वज्ञानेति तद्विषयभाजनया
तद्विपरीतवासनानिरासं तन्निगतेच तत्त्वज्ञानमिति मिथस्तथपरस्यान्

विप्रत्ययान्तरमनुवादस्साधुत्वार्थवेतिभावः । (पञ्चमिति) पञ्चरूपक्षेपे
ते परपक्षोपापउच्यतइत्यर्थः । (नैरर्थप्रयमिति) वाक्यश्रवणादेववाक्यार्थज्ञान
सिद्धिरितिभावः । प्रत्ययार्थतयासार्थक मित्याशङ्क्याह (शब्देति)
(नचेति) प्रतिबन्धवद्वातीत्यनन्तर मित्तीतिशेषः, नचेत्येतदनेन सम्भाव्यते ।
विपरीतवासना भेदभ्रमजन्यसंसारः । असंभावना भेदेतनोपपद्यत
इतिबुद्धिः । विपरीतसम्भाना भेदउपपन्नइतिबुद्धिः । (पञ्चमिति)
उन्मीलनादीनामप्यप्यस्तत्वेन संस्कारजन्यताद्वित्यर्थः । (अनादीति)
यदिनिगमिगोचरादद्वैतज्ञानस्य भेदवासनानियतेवत्त्व तद्विषयभाजि

तदप्याहुः “ उपनेमातिप्रज्ञाने वासनानुनिरस्यते । निरम्न
वासनस्यैव विज्ञानमिति दुर्भण ॥ ” इति । अनुपपन्नं तन्वज्ञाने श्रव
णमनननिदिध्यासने क्रमात्तनिरासइति चेत्, किन्तानितत्त्वगोचराणि
उत्तातत्त्वगोचराणि, पूर्वं विपर्ययवासनाया सया तेषामप्यनुपपत्ति
रेव । उत्तरातत्त्ववासनाया कथं तत्त्वज्ञानोपत्तिप्रतिपत्त्या वासनानिरा
सः । तथाच ‘ सागरगतुजामस्य हिमवद्भ्रमनोपम । ’ इति याव । किञ्च
अभेदज्ञाने मिद्वे भेदवासनानि एवमप्य किमर्थमपेक्षा । तदसिद्धान्तु त
त्प्रतिपक्षवासनानिरामाभिप्रायानुयान । नन्वभेदज्ञानप्रतीतिरभेदप्रतीति
मतरेण स्यात् । नच प्रतीतौ तु भेदवाचिभेदवाचिभेदस्य त्वया वक्तुं श
क्य, अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपायमाणस्य सर्वदेकरूपत्वात्, विशेषप्रदेच
भेदप्रतीतिरप्रसगात् । नच व्यावहारिकभेदोऽप्राप्तीति वाच्यम्,
भेदवासनानिरासद्वारेणाभेदप्रसङ्गस्य परमार्थविषयत्वात् । अतो न भेदना
मनानिरामद्वारेण श्रवणादित्यस्य दर्शनोपकारकत्वमिति । यदुन
क्त “ ब्रह्मेदं ब्रह्मभजति ” इत्यादौ ज्ञानमात्रस्यैव मोक्षहेतुत्वं श्रयते
नहि प्रतिपक्षेयं नास्ति क्वचन न्याय्य । अतएवोच्यते “ नैराकरणमि
ति स्तर्केणापनेया ” इतीति, तदप्यसत्, सामान्यशब्दानां विशेषे

निवृत्तिरस्यात्, यदि तावतामेवेन निवृत्तिर्न संभवति तदा तावत्काल
ध्यानैर्न तन्निवृत्तिरित्येवमिति भावः । (अनुत्पन्न इति) ध्यातव्यादिज्ञानध्या
नाद्यहेतुरिति भावः । (कथमिति) प्रसुप्त विपर्ययवासनावर्धकत्वमिति भावः ।
(तदसिद्धाविति) अभेदप्रतीतिवदिति ज्ञानेस्तत्त्वेव तद्विपर्ययभेदभ्रम
निरासमिहापेक्षेयं नान्ययेति भावः (अभेदस्येति) अभेदस्य ब्र
ह्मस्वरूपतया तस्यैव निर्विशेषत्वात् स्वरूपेणैव तत्सदा विषयीक्रिय
ते ननु यदाचित्कचिद्धर्मविशिष्टतया, अतोतिरिक्तात्मा प्रकाशरूपयै
शब्द न संभवतीत्यर्थः । (विशेषेति) तथाच ब्रह्मणस्सविशेषत्वस्या
दित्यर्थः । (भेदेति) भेदवासनानिराससाध्यस्येयर्थः । (ज्ञानमात्रस्ये-
ति) मात्रशब्देन अज्ञानस्य ज्ञानविशेषस्यैव निरासात् क्वचिन्मतेऽज्ञानत्वात्

पर्यवसानस्य पञ्चविकरणादिन्यायसिद्धत्वात् । न्यायानपेक्षये
 किं शरीरकशास्त्रेणापि । ध्यानोपासनशब्दयोश्च ज्ञानविशेषवि
 पयतया ज्ञानसामान्यविषयवेदनादिशब्दानां तस्मिन् विशेषशब्दार्थ एव
 पर्यवसानं युक्तं, विकल्पसमुच्चयफलान्तरार्थाद्यसंभवस्योक्तत्वात्, तदुक्तम्—
 “ अष्टदोषाविकल्पेषु गौर्लवचन्यवस्थितौ । समुच्चयेऽनपेक्षास्या दंगां
 गिवं नमीयते ॥ ” इति । तथा विद्युपास्योर्न्यायिकरेणोपक्रमोपसंहार
 दर्शनाच्च तयोरैकार्थ्यं सिद्धम् । “ मनोब्रह्मेन्युपासीत ” इति ग्रहित
 मंत्रोपासनं “ भाति च तपाति च कार्त्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ”
 इति फलविधानार्थमनूयते । न ह्यफलं विधायान्यत्सफलमनुवदितुं युक्तम्,
 एवं “ यस्तद्वेदयन्सवेद ” इति वेदनशब्दमात्राभ्यां जानध्रतिः तदर्थं
 “ यादेवतामुपास्ते ” इत्युपासिनानुवदति । एवमन्यत्रापि । तथा “ त
 मेरं विद्वानमृत इह भवति । नान्यपन्थाअयनाय विद्यते ” “ नाहं वेदं न तप
 सा ” इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्वेदनभक्तिशब्दाभ्यां मोक्षोपायमभिधाय तद
 परोपायनिषेधपरयोः परस्परार्थप्रतिक्षेपानुपपत्तेः वेदनशब्देनापि तेन
 धारयदविच्छिन्नभक्तिरूपज्ञानविशेष एव निश्चित इति स्वीकर्तव्यम् ।
 एवं ध्यानोपासनभक्तिशब्दसमानार्थत्वात् वेदनादिशब्दानां विशेषेण
 पश्यन् निश्चितेति सामान्यमात्राश्रयणं न्यायानभिज्ञतानिबन्धनम् ।
 तदुक्तं “ पशोश्छग्वनिर्णीतो निपुणन्यायपूर्वकः । गर्दभा
 दिपुन्यन्त्रं गर्दभप्रायकल्पितम् ॥ ” इति । यपुनर्तापतस्मिन् दृश्ये
 वज्ञानस्य निषेधनं न संभवतीति तदस्माकमिष्टमेव, तत्तत्तस्यैव वि
 धानोपादानात् । प्रत्यक्षमिन्द्रधायमविषयज्ञानार्थनिर्मादः, पा-
 क्यार्थज्ञानमात्रेणारिचानिदृश्यदर्शनात्, आहुध “ ताम्रपादियास्य
 स्य शतशद्व्रजोपि हि । दृश्यतेऽत्र महं पूर्णं त्रिशद्व्रजरादिनां ॥ ”
 इति । अमुं पश्यन् पश्यत्यर्थज्ञानं, ज्ञानं, तेषां, तस्मिन्निदृश्ये, वेदना-
 न्नामिति तेषां तदपि न ज्ञानमियमिदं निषेधेत् तत्र, यस्यानामिति
 तत्प्रचनान्वयमसात्, तदगम्येव सिध्द्यायां कृतमादेव्यामिति प्र
 संगः ।

एवमचार्यस्यापि । अथयन्त्यर्थज्ञानेन निवृत्त्यादिग्राह्यादिज्ञानता
 श्रामाडितिचेन, नैष आरम्भत्वादिव्यापारस्य तत्क्षणशरीरे
 द्विवादस्तत्प्रयोजनस्यच न्यातिगमपूजापठनपहादे स्तत्प्रतिभा
 म्यचप्रियास्तरेणासममान् । अविद्यानिवृत्त्यपि बाधितानुभूत्याभेद
 प्रतिभासात् प्रत्यक्षविरोध प्रवचनाद्युपपत्तिश्चेतिचेन् तत्र, भवपक्ष
 बाधितानुभूत्यसंभवस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तत्राप्यविशदप्रतिपत्तिनात्रादिवि
 द्याविशेषभेदादेन वा प्रवचनाद्युपपत्तिरितिचेन, विशदप्रतीतिपरामर्श
 रूपप्रत्यक्षसिद्धान्तयोर्विरोधात् । विशदान्यक्षिणगमस्तत्तत्रार्थश्च वस्तु
 देवाद्योऽर्जुनादिभ्य उपदिशतातिहि र्वादिनपुष्पाभि । नचादित
 सिद्धान्तश्रानका स्त्रामना तदनभिज्ञतामनुभवते । तत्रामयनिवादश्च ।
 रुच प्रतिभादिन प्रन्यामिद्या कय भवपक्ष प्रतिक्षिपति ।
 नतामदमिदि त्वय, निराश्रयद्वयोगात् । निदिवाचेत् कय तहि प्र
 तियादिनानिदित्ते भवपक्षे भवता ज्ञानानुपत्ति । नहि श्रुत परं जा

द्वचित् ज्ञानविज्ञेयत्वान् न निदिध्यास्तनसाध्यते यथं । (एवमा
 चार्यस्येति) श्रवणातिदिमसगद्वयं । (भवपक्ष इति) दापन्नापि य
 या बाधतुल्यमिद्व्याघागीवाटादित्यर्थं । (भविद्याविशेषेति) विशद
 ज्ञानत्काचित्त्वविद्यानिवृत्ता बाधितेति भावः । (विशदेति) शुद्धसुख
 अवगतेनार्थो मैविशदइति प्रत्यक्षविरोधइयर्थं । सिद्धान्तविरोध विवृ
 णाति (विशदप्यक्षितेति) भविद्याविशेषा प्रवचनादिपक्षे दूषणमाह
 (नयति) त्वमेवाज्ञानापादनेन गुरुभ्यो द्रुह्यसि तेन स्याज्ञान नानम
 न्यन्तइत्युपाह्वयः । अज्ञानानुमर्ता दापमाह (तयासताति) नष्टतस्या
 ज्ञाने त्वया तदसाधनान्नावयोववादस्स्यात् । नहि किंचिदज्ञानपि क
 स्यचिदज्ञानस्य निवृत्त्याव्यवहारसंभव - पूर्वदिनेज्ञाननिवृत्तौ उक्त
 रदिनेज्ञानांतरसत्त्वेपि व्यवहारसंभवात् परतमोनिवसौ तमांतर
 सत्त्वेपि व्यवहारसंभवाच्चक्षिमाह । तेषामविद्यनिवृत्तिरिति तेषाज्ञा
 नपि न ज्ञातमित्यत्र परेषा प्रवचनाद्यसंभवउक्त इदानीं दोषान्तर
 माह (नयति) (निराश्रयति) निराश्रयविज्ञानाभावात्ति यव ।

नन्ति वयन्तु नविभ्रइति स्वस्यैरभिधेयं । यत्तदविद्यानिवर्तकं विश-
दमद्वैतज्ञानमुदेष्यति, यच्चैदानीं श्रवणादविशदमुत्पन्नं - तदुभयं भि-
न्नविषयमेकविषयंवा; भिन्नविषयत्वे तस्यान्यासिद्धान्तज्ञानवत्तदनुपकार-
कत्वम् । एकविषयत्वेप्यन्यूनानतिरिक्तविषयंवा प्रकारविशे-
षविशेषितविषयंवा; आद्ये पश्चात्तनस्याप्यनिवर्तकत्वं, इदानी-
न्तनस्यैववा निवर्तकत्वं स्यात्; अविशेषात् । द्वितीये प्रमाण-
स्सविशेषत्वस्यात् । सविशेषमिदानीं गृहीतं पश्चात्तु निर्विशेषं प्रका-
शिष्यतइति वैषम्यमितिचेत्; कथमिदं त्वयावगतम् । श्रुतेरितिचेत्;
तर्हि श्रुतेरेव निर्विशेषज्ञानमिदानीमेव जातमिति कः पश्चात्तनस्य -
विशेषः । ज्ञानमिदानीं जातं व्यक्तसायस्तु पश्चाद्भविष्यतीति विशेषइ-
तिचेन्न; वेदप्रामाण्यनिश्चये तदानीमेव व्यवसायोदयात्, तदनिश्च-
येतु पश्चादपि तदसिद्धेः । प्रमाणत्वाभ्युपगमेश तदर्थविशेषेसन्दे-
हइतिचेत्; तर्हि विशदप्रयत्नप्रवीणेभ्य आचार्येभ्यो न्यायपूर्वद्वि-
स्त्रिंशत्तशोवा श्रोतव्यं, नपुनश्श्रवणदशायामेव सन्दिहानेन भवता

(तस्येति) ध्यानादिद्वारा भाविविशदज्ञानानुपकारकत्वमि यर्थः । (इदानी-
न्तनस्येति) निवृत्तस्य पुनर्निवृत्त्ययोगादित्येवकाराभिप्रायः । अविशे-
षात् - स्वरूपविषयत्वाविशेषादित्यर्थः । अविशदमपि स्वरूपाज्ञाननिव-
र्तकं दृष्टमिति भावः । (सविशेषत्वमिति) विशदज्ञानस्य तत्तज्ज्ञानत्वा-
दितिभावः । (कथमिति) निर्विशेषज्ञानंभविष्यतीति कथमवगतमित्य-
र्थः । (श्रुतेरिति) अद्वैतश्रुतेर्निर्विशेषबोधनसामर्थ्यपर्यालोचनेनेत्यर्थः । इदा-
नीन्तनस्यापि सादृशश्रुतिजन्यज्ञानत्वादिति भावः । व्यवसायः - अप्रा-
माण्यशङ्काशून्यं ज्ञानं । वेदप्रामाण्यनिश्चयेपि तत्तात्पर्यसन्देहा द्रव्यत्वाया
भावइत्याशङ्क्य तथापि श्रवणवेलायामेव शनिततात्पर्याविधारणेन मन-
नादिवैयर्थ्यमित्याह (प्रमाणत्वात्) न्यायत स्तात्पर्यनिर्जयोपि यावत्त-
र्काभासोत्थापित सन्देहनिराकरणाय ज्ञानान्तरं मननवदिति शङ्कते -

पश्चादनयत्तव्यानेनापि ज्ञानु शस्य । मननरदाहार्यसन्देहनिराकरणाय
पश्चात्तनज्ञानमिति चेन्न, मननेनैव सभाषितनिष्कपने पुनरन्यायका-
शाभावात्; अन्यथातिप्रमगात् । अस्तुतर्हि परोक्ष्यापरोक्ष्यलक्षणवैषम्य
मिति चेत्; प्रित्यातिरेकाभावेनैव प्रागुक्तेन तदसिद्धे, सिद्धानपि वा
कयमगारकयच प्रत्याकिंचित्करत्वात् । परोक्षेणापि शास्त्रानुमानजन्य-
ज्ञानेनापरोक्षभ्रमवायस्याभ्युपगमात्, प्रत्यक्षेणापि देहात्मभ्रमादिना-
शास्त्रागमनभ्युपगमाच्च । उत्पन्ना भ्रान्तिरनित्यत्वात्स्वयमेव निवर्तते,
भ्रान्त्यनुवृत्तिर्निवृत्तिस्तु कारणानुवृत्तिनिवृत्त्याभवति - तदनुवृत्तौ तु वा
कस्य प्रयक्षेत्रेपि भ्रान्त्यनुवृत्तिर्भवत्येव, चन्द्रैकत्वे प्रत्यक्षेपि अगुल्य
वष्टभादिना भ्रान्त्यनुवृत्तिरत् । वाक्यजन्यज्ञानमपरोक्षमिति च सर्वलो-
करिहृद्, पृथक्केतव्यपचयिष्याम । तदेतदखिल मुखान्तरेण प्रपाचित
भाष्ये " नतायद्वाक्यार्थज्ञान " इत्यादिनास्तिरेण ।

इति श्रीरुप्रितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यामविधेयज्ञानवादभगवत्तुर्थ ॥

(मननवदिते) (विषयेति) प्रमाणेभ्येचेतिशेषः । एकस्यापि प्रमाणस्य वि-
षयभेदेपरोक्षापरोक्षजनकत्व दृष्ट, मनस आत्मप्रत्यक्ष चक्षुषादिस्मृतिजनक-
त्वदर्शनात्, विषयैक्येपि प्रमाणभेदात्तदृष्ट, यथैकत्रैव चक्षुः प्रत्यक्षानुमाना-
भ्या, विषयप्रमाणेभ्येतु नदृष्टमित्यर्थ । ननु सहकारिवैचित्र्या दामस्मृ-
तिजनकत्वदृष्ट, अतइहापि मननादिसहकारि वैचित्र्या दपरोक्ष सभवती-
त्यत्राह (सिद्धायपीति) किंच किञ्चान्तिनिवृत्त्यर्थं मपरोक्षज्ञान उततद-
नुवृत्तिर्निवृत्त्यर्थ, आद्यत्राह (उत्पन्नेति) द्वितीयत्राह (भ्रान्तीति) ननु
भ्रान्तिकारणभूताज्ञाननिवृत्त्यर्थं मिति चेन्न, परोक्षज्ञानादपि तत्सभव-
स्योपायविषयमाणत्वात् ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावर-
तत्त्वत्रायाभ्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्यपरनामधेयेन रामानुजदासेन चिरचिताया शतदूषणीव्याख्याया
चण्डमारुताख्यायामविधेयज्ञानवादभगवत्तुर्थ स्कन्ध ॥

श्रीमतेरामानुजायनमः ॥

श्रीमतेनिगमान्तपदादेशिन्यनमः ।

अथ पञ्चमस्कन्धः ॥

ननुर्नेत समारो गद्यरादैकवाग्निः ।

प्रसीदन्तु स मे देव प्रथमाज्जलिकिङ्करः ॥

यदुच्यते, तत्प्रमस्यादिप्रक्या तत्प्रज्ञानेवातेपि ब्रह्मनिदात्राधि-
तानुवृत्त्या भेदप्रतिभासदेराशरीर मनुवृत्तिः, तदनुवृत्ताभि-
हितमूलया दग्धपटादिप्रदग्धकत्वञ्चेति । तत्रपृच्छाम, वाग्नितरे-
वाय मनुवृत्तिर्भवतामक्या, तस्याया तत्कथम् ।

हृदि विनि दिते दैवाद्यत्पादपङ्कज्योर्ध्वे

भवति वि विधश्रेय पारम्परी निरग्रग्राहः ।

दुरितनिवहैर्दुर्नेदिष्ठ भवत्यससाध्वसैः

मनसि करचै वेदान्तार्थं तमन्यवधोऽग्निः ॥

नैवक्षमाणि दुरितानि स्वरूपदीक्षाकोडीकृतं वमपि ताक्षणविद्व-
तानि । भूपरसमेक्षितुमशेषविध पुमर्थं स्वश्रीनिवासगुरुरस्ति कृत-
परत्नः ॥

(वाधितानुवृत्त्येति) इत्यभावेतृतीया । तत्त्वज्ञानेन वाधितस्यापि
भेदप्रतिभासस्य वाधितानुवृत्तिरूपैरानुवृत्तिः, नतु प्राग्व दनुवृत्तिरित्य-
र्थः । भेदप्रतिभासानुवृत्तौ तत्कार्यगन्धोऽपि स्यादित्यग्राह (तदनुवृत्ता
वर्णाति) भेदप्रतिभासानुवृत्तायापि अविद्यायानिवृत्तत्वा तस्यादग्धपट-
रा काशेऽस्त्वमित्यर्थः । ननु - कथवाधानुवृत्त्योर्विरोधः, भेदमिम्याय
बुद्धिरुपवाधस्य भेदप्रतिभासानुवृत्तेरविरोधात्, दृश्यतेदि पश्यत
चन्द्रः नट्याविति चन्द्रभेदमिम्यायज्ञाने स्यापि तिमिरादिवशात्तत्प्रति-
भास नुवृत्तिरिति चिन्तमूलवोक्तिविरोधमप्यजानानस्य शरामनुषदति

प्रमाणप्रमाणमिवाप्ययमायेऽपि द्विचन्द्रादिभिर दोषमहिम्ना प्रतिभासा
 नुवृत्तिरिति नमिषेधश्चिचेत्, समस्तद्वैतमुक्षिम्भरिणाप्यद्वैतज्ञानेनापि
 कोऽमोदोष । अपिचैवेतिचेत्, कथं तर्कविद्यानिवृत्ति, नहि
 तन्निवृत्तापर्ययसित कश्चिद्वाधोनाम । तन्निवृत्तापि तन्मूलरास
 नास्तीतिचेत् ; सार्किरसस्वत्वात्तत्त्वज्ञानेनापि, उत मिथ्यात्वे
 पितद्विषयत्वात् । नप्रथम - द्वैतापमिद्वान्तादिदोषप्रसगात् । नच
 सानसस्वरूपानुपवेशिनी, भेदप्रतिभासानुवृत्तेरनिर्मोक्षप्रसगात्, ब्रह्मण
 स्माद्यन्त्रादिदोषप्रसगाच्च । नचासन्नाविद्योपात्तासना सत्येति
 सम्पद्यते । नचोपादानमसे कार्यानुवृत्तिमुन्मत्तो ध्वनुसन्धत्ते ।
 नापिद्वितीय, वासनाया अपि भरणसमयसमधिगतब्रह्मव्यतिरेकलक्षणै
 कोपाग्निकोडीकारात्, अन्यथात्वविद्याया अपि बाधकज्ञानाप्रियत्वप्र
 सगात् । “नेह नानास्ति ” इत्यादेरविद्योपात्तद्विषयत्वमितिचेत्, तु
 न्यम् । यदिचत्राक्यार्थज्ञानादासनाननिवर्तते, कुतस्तीहितान्वृत्ति ।
 ननारददृष्टादे, तथासति ज्ञानाव्यवभागेन सत्यन्वप्रसगात् । अत

(प्रमाणबलादिति) अपाधित - अनिवृत्त. । माभूदविद्यानिवृत्ति, नचत-
 थास्तति बाधितानुवृत्त्यसिद्धिः, मिथ्यात्वबुद्धिरेव बाधइत्यभिधानादित्य
 त्वाह (नहीति) मिथ्यात्वबुद्धे बाधरूपता ह्यविद्यानिवर्तकत्वादेवेति वाच्य,
 अन्यथा छिन्नमूलत्वोक्तिविरोधात् । त्वत्प्रवरणपाठवाना द्विभाता
 मापि बाधितानुवृत्तिप्रसगात्, जीवन्मुक्तानामेवहि सेष्यते, अतोऽविद्या,
 निवृत्तिपर्यवसितएव बाधइत्यर्थ । (सेति) तत्त्वज्ञान - ब्रह्मव्यतिरेक-
 स्त्वमिथ्यात्वज्ञानम् । (द्वैतेति) आदिपदेन तन्मूलभेदप्रतिभासस्य स-
 त्यत्व गृह्यते । ब्रह्मस्वरूपानुपवेशा श्लोक्तदोष इत्यत्राह (नचेति) (ब्रह्मण
 इति) आदिपदेन विनाशित्व गृह्यते । (नचोपादानेति) चासनापि भाव
 कायंतपा अविद्योपादानेतिभाव । एतेन ‘सत्स्कारः कार्यापि ध्वसइवनि
 रूपादान’ इति निरस्त । किंच - परमते ध्वसोपि भावरूपाज्ञानोपादानक
 ण्य । यद्वा - अत्र कार्यपदेनानुवर्तमानशरीरादिक विवक्षितम् । ननु ध्व

एतन्वत्यतः, व्याघाताच्च । नहि वध्यचातकयोस्तादृशम्यन्दष्टम् । नच सहकार्यन्तरमन्तरेण घटादिष्वपि स्वप्रध्वंसहेतुता । अहेतुकारिणा शमादेतुसौगतचार्याकादिसौहार्दोद्धारप्रसंगः । अविद्यायाश्चतद्वदेनाहेतु कनिवृत्त्ययिरोपस्थात् । नचदहनान्त्यशब्दचरमसंस्कारादिनदिति धान्यम्, तत्रापि तत्तदवस्थान्तरकालविशेषादिसामग्रीसाहितपरमेश्वरसकल्परूपस्य कारणस्यास्माभिरभ्युपगमात् । द्विचन्द्रादौनु अंगुल्यनष्टमतिमिरादिदोषस्य चन्द्रैकज्ञानानिपयत्वात् तदुभयनिपयैकज्ञा

समाप्तस्य प्रतियोगिजन्यत्वाच्च व्याघातइत्यत्राह (नच सहकार्यन्तरमिति) भागन्तुकहेत्वन्तरमनपेक्ष्य स्वप्रध्वंसहेतुत्वस्य एकक्षणाधिककालवृत्तित्वस्यैव व्याघाताः । (अहेतुकेति) कार्यस्याहेतुकत्वांगीकारेच्चावार्कमतप्रवेशः, विनाशस्याहेतुकत्वांगीकारे क्षणिकत्वप्रसंगेन सौगतमतप्रवेशइत्यर्थः । (अविद्यायाश्चेति) ततश्च श्रवणाद्यायासवैयर्थ्यमिति भावः । ननु क्वचिदहेतुकनिवृत्तिमात्रा न्न सर्वत्र तथाप्रसंगः, त्वयापि क्वचिदहेतुकनिवृत्तेरङ्गीकार्यत्वात्, यथा दहनेन दाहनादोसति दहननाशः स्वतएव दृश्यते, तथैव भ्रमशब्दस्य भ्रमणसमयानुभवजन्यसंस्कारस्यैव स्वतएव नाशइत्यत्राह (नचेति) संस्कारादिवदित्यनन्तरं अहेतुकनिवृत्तिरिति शेषः । (तत्राप्येति) दहननाशो दहनस्य सूक्ष्मावस्थान्तरापत्तिः, तद्धेतुश्च दाह्यभस्मीभावावस्था, भ्रमशब्दनाशश्च तदातनो गगने यात्किञ्चिद्भ्रमसयोगादिः, तद्धेतुश्च प्रसिद्धएव-संस्कारनाशावस्था नरकानुभवादिः, अतिरिक्ताभाविपक्षे प्येतएवागन्तुकहेतवः, उपान्त्यशब्दस्तन्नाशोवाप्त्यशब्दनाशकः । ईश्वरसंकल्पोप्यागन्तुककारणमित्याह (ईश्वरेति) अतस्त्वतोनिवृत्तेरस्तभवाद्वाक्यजन्यमित्यात्वज्ञानादेवाविद्यावासनानिवृत्तिः, ततश्च नभेदप्रतिभासानुवृत्तिसंभवइतिस्थितम् । यद्येव मिथ्यात्वज्ञानेसति भेदप्रतिभासालंभवः, कथं तर्हि तस्मिन्सत्यपि चन्द्रभेदप्रतिभासइत्याशङ्क्य वैषम्यमाह (द्विचन्द्रादिति) द्विचन्द्रादौनु दोषस्याबाधइति तन्मूलभ्रमपरम्परानुवृत्तिर्यदंतइत्यन्यवः । चन्द्रैकत्वचन्द्रभेदः । (तदुभयेति) यथा ताराप्रकाशांशस्य

नोदयेपि प्रार्थस्थतारकाप्रकाशस्यैव दोषप्रकाशाशस्य चन्द्रैकप्रका-
शेनविरोधाभावात्, दोषोमिष्येतिनुज्ञानस्य लौकिकानां मनुदयात्, यौ-
क्तिकमिष्यात्वज्ञानस्यैव भ्रान्तिवत्त्वेन तत्सन्ध्याद्याप्रागुति तन्मूलभ्रम
परम्परानुवृत्तिर्गते, तद्विषयान्वयाप्राच्यप्रमाणेन भयस्मिपादिकार्षणि
वृत्तिश्च । तत्रनु नतया, कारणभूताविद्याप्रकार्यभूतशोकादिप्रच,
मन्यगनभेदरासनाभेदज्ञानयोरप्येकहेलयैरनिवार्यत्वात्, अनुवृत्तापि
बाध्यप्राप्रयोराविद्यत्वेन वास्तवप्रामाण्याभावात् विशेषेणप्राप्रकलास
भवाच्चेति । तदेतन्मर्मभिप्रेत्य “ सत्यपिनाक्यार्जजाने ” इत्यादि
“ भयादिकार्यतुनिवर्तते ” इत्यन्तर्भाषितम् ॥

इति श्री कपिताकिर्कमिहस्य सर्वतत्रस्वतत्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य
वेदाताचार्यस्यकृतिषु शतदूषण्याप्रापितानुवृत्तिभङ्गनाद पञ्चम ॥

चन्द्रैकप्रकाशविरोधिविषयत्वाभावात्, तथा दोषप्रकाशाशस्यापि
चन्द्रैकत्वप्रकाशविरोधिविषयत्वाभावादित्यर्थः । बाधकज्ञानेनिषेद्धत्वात्त-
विषयस्यैव पाप्मत्वादिति भावः । कस्यचिद्दोषमिष्यात्वज्ञानेऽपि च-
न्द्रभेदप्रतिभासोद्भूतइत्यग्राह (दोषोमिष्येति) (यौक्तिरेति) तद्वक्तु-
मतिकल्पितं दुर्न्यायमूल दोषमिष्यात्वज्ञानस्य मिष्यात्वसाधवन्निरासादेव
भ्रान्तितया दोषाणां स्वत्यतया न बाधइत्यर्थः । वस्तुतस्तत्पक्षेऽपि दोष-
स्य यौक्तिकज्ञानाद्वनपापयेति तन्मूलभ्रमोवदतएव, विरोधितत्वविष-
यत्वेन निवर्तकत्वे भविष्यावदिदानीमेव वासनायाभपि निवृत्तिप्रसंगा-
त्, बाध्यबाधकज्ञानयोर्मिष्यात्वाविशेषेण वास्तवप्रमाणप्रतदभावाभ्यामाप-
विशेषाभावात्, बाधकज्ञानस्य बाध्यप्रतिभासापेक्षया विशेषेणरूपाभावात्
पश्चादप्यनिवृत्तिप्रसंगात् एकहेलमेवनिवापत्त बाध्यमित्याह (कारणभूतति)

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमाधिगत
परावरतत्त्वयायाम्येन तदेकदेवतेन तत्ररणप-
रिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्यावरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्याया
चण्डमाम्नसंहितायां बाधितानुवृत्तिभङ्गः पञ्चमस्तन्धः ॥

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

श्रीमतेनिगमान्त महादेशिकायनम ।

अथ यष्टस्कन्धः ।

दृष्टानुश्रयिकार्थजातनिमुवान् पुसोऽभिष्ट-यश्रुती-
यज्ञादिर्यदुपास्तिसाधनतया साक्षाद्विनिगमान्ते ।
एवमोपनिश्रुतियुग्मं भवितुं स्वात्मप्रदानेन्दुर
श्रीमानस्तुसमे समस्तदुस्त्वोत्ताराय नारायण ॥

यदुच्यते, “ तमेतदेदानुचनेन ब्राह्मणाग्निदिगन्ति यज्ञेन
दानेनतपसानाशकेन” इत्यत्रयज्ञादिकग्निदिगसाधनत्वेन विधीयते, ननु
येदन्तसाधनत्वेन, यस्तुप्ररोधात् ध्रुवश्ररपर्यालोचनाच्च, विविदिपन्तीति
हिश्रूयते नपुर्नागन्तीति । तत्रभूम, कोऽसौनद्युनिरोधस्तान्, किं
ज्ञानस्य यज्ञादिभिस्साधयितुमशक्यत्वं, उतत्रेयज्ञानागभूतशमादिप्रत्य
नीकात्म्यम् । यद्वा तत्त्वज्ञानफलापनर्गप्रत्यनाक त्रिर्यस्यधकन, यद्वा
आश्रमागतयाविहिताना विद्यामये नित्यानित्यसयोरुपरिरोध, अन्योवा
कश्चिदिति । नप्रथम, सहियज्ञादिकमन्तरेगउत्पत्तिदर्शनाद्वा यज्ञा
दिसन्निभानव्यनुत्पत्तिदर्शनाद्वा, आपेनसिद्धि प्राचीनेध्वर्वाचीनेपुन
धिकादिष्वननुष्ठितशुद्धधर्मेपुनियोत्पत्तेरसिद्धत्वात् ।

अद्वैतिजालगलिसेन मुदीर्णदपमोषज्जलकरमनाहतमर्मगायै ।

सर्वमितेन निगमान्तगुरोः प्रबन्धैः वैबल्यतत्त्वमिह न प्रतिषेधयन्तु ॥

सखलजनहितेच्छु श्रीनिवासार्यवर्यो-

हृदि निहितहितार्थं श्रेयस्यार्थमातुरेष ।

कुमतिविहतवाचो बहुपादेक्ष्यदस्यो

क्षिरतरमविकृष्टा तर्ह्यवस्थान्वयरूपत ॥

(दृष्टेति) इहागुणार्थफलभोगविरक्तान् । साक्षाद्यदुपास्तिसाध-
नतयेत्यन्वयः । (विविदिपन्तीतिहीति) सन्नन्तप्रकृतिधातवर्धेन ना
न्वयः उपसर्जनत्वात् । (आश्रमागतयेति) आश्रमप्रयोज्यतयेत्यर्थः । अनेन
नित्यत्वविशेषितः । शुद्धधर्मकारणान्तराभावादिबलचित्त्वस्वैवानिवृत्ते

द्वितीयेन प्रयोजकता, सामग्र्यैरहिकार्योत्पत्ति न पुनर्हेतुमात्रात् ; स भवति च प्रायशः कर्मकर्तृसाधनत्रेगुण्य, अन्यथा चित्रापशुफलत्वादावपि फलेसमाश्वास । तस्यास्तत्साधनत्वं विदधाति श्रुतिरिति चेत् , अत्रापि यदि श्रुतिर्विदधाति तदा तद्वदेव समाश्वासिहि । अन्यथा विविदिषासाधनत्रेपि त्वयानसमाश्वासितव्य, तत्रापि साध्यसाधनभावस्य श्रुत्येकावसेयत्वात् । ' कुर्वद्वायमनुर्वदे ' त्यादि चार्वाकदुर्वादस्य तत्राप्यस्मर्तव्यत्वात् , व्यभिचारस्य च समन्वात् । एतेन - वाक्यजन्यप्रमिति रूपस्य सरकारजन्यरमृत्तिसन्ततिरूपम्यत्र वेदनस्य किं कर्मापेक्षयेति निरस्त, इच्छया अप्यनुकूलता बोधार्थिनोत्पत्ते किं कर्मापेक्षयेति समन्वात् । अन्तःकरणेनेर्मस्यद्वारेणेति चेत् तुल्य, " यत्रोभयोस्समो दोषः " इत्यभिपुक्तमन्यत्र किमर्थमिदं विस्मरति । " कषाये कर्मभिः पके ततो ज्ञानं प्रवर्तते " इत्यादिवाचनिकार्यातिलघनं तत्राधिकम् । नापि द्वितीयः ; शमादेरभिहिताप्रतिषिद्धनिषिद्ध विषयत्वेन त्रिषागतया

पार्याभाय इत्याह (स भवतीति) (चित्रापशुफलत्वादाविति) चित्रायाः पशुफलत्वादा । (तस्यादिति) तथाच श्रुतियलात्साधनत्वं सिद्धे कारणान्तराभावात्कर्मोद्दिष्टे शुण्यादा कार्याभावइत्युन्नीयत इति भावः । (अत्रापीति) तथाच श्रुत्यक्षरपरालोचनैव कार्या नोत्तार्थविरोधइत्यर्थः । अन्यथा - श्रुत्यासमाश्वासाभावे । चार्वाकमतप्रवेशेन यत्र कुत्रचिदस्य कस्यापि कारणत्वमगीकुर्वता कर्मणा वेदनसाधनत्वं न निराकर्तुं शक्यमित्यभिप्रायेणाह (कुर्वदेति) विस्मरणशालस्य व्यभिचारनिमित्ताशया मुक्तार्थस्मारणेन परिहरति (व्यभिचारस्येति) एतेन - वक्ष्यमाणेन (किं कर्मापेक्षयेति) अन्यथा घटमानयेति वाक्यार्थज्ञानाय घटादिस्मरणाय च यागाद्यनुष्ठानप्रसङ्गादिति भावः । (इच्छाया इति) यदीच्छामात्रे तदपेक्षाभावोपि प्रमाणत्वादिह तदपेक्षा तदा प्रकृतेपि तुल्यमिति भावः । अविशेषे कथं विविदिषासाधनत्वमतिक्षेपइत्यत्राह (कषायइति) (अविहितेति) अविहितश्च तदप्रतिषिद्ध

विहितेभ्य कर्मभ्यो व्यतिरेकविषयत्वात् । विहितस्यच “ धर्मो
 णपापमपनुदति ”, “ कषायपक्ति कर्माणि ज्ञानतुपरमागतिः ”
 इत्यादिभिर्विषयोपकारकत्वस्यैव श्रुतत्वात् । नचतृतीय, फलाभिसं
 धिधिरहादेवत्रिषर्गानारम्भात्, अनेकफलसाधनस्यापि ज्योतिष्टोमादे रभिस
 धिविशेषेण फलप्रतिनियमस्य सर्वरभ्युपगन्तव्यत्वात् । अतएव नच
 तृथ, तत्रापि विनियोगपृथक्त्वेन नित्यानित्यसंयोग विरोधाभावात् ।
 तदेतत्सर्व सूत्रकारै रेव विस्पष्टमुक्तम् - “ सर्वापेक्षाचयज्ञादिध्रुतेर-
 श्वरात् ” “ शमदमाद्युपेतस्यात्तथापितुतद्विधे स्तदगतया तेषा
 मप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् ” “ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ” “ सहका
 रित्वेनच ” “ अग्निहोत्रादितुतत्कार्यायेवतदर्शनात् ” इत्यादिभि ।
 याचते श्रुत्यक्षारपर्यालोचना सोऽपिहस्तसमालोच, “ सोऽन्वेष्टव्यः,
 सानिजिज्ञासितव्यः ” “ तद्विजिज्ञासितव्यम् ” “ श्रोतव्योमन्तव्यो
 निदिध्यासितव्य ” इत्यादिध्रुतिशीलापरामर्शात्, नहि तेषुसम्प्रत्य
 यार्थनिधिपलन भवतीति स्वीकृतम् ।

अेत्यर्थः । शमादेरतायन्मात्रविषयत्वे नियामकमाह (विहितस्यचेति)
 ननु फलाभिसन्धिधिरहेपि तद्योग्यस्य कथं तदनारम्भत्वं, नहि दा
 ह्यार्थं स्पष्टपृष्टव चद्विर्द्वर्तातिनियमोस्तीत्याह (अनेकेति) श्रुत्येकसमधि
 गम्येर्धे तत्तत्कामाधिकारबलाद्यथाश्रुति तथांगीकारइतिभावः । (अ
 तएवेति) फलाभिसन्धितदभावाभ्यामेवेत्यर्थः । तद्वेव विवृणोति
 (सत्रापीति) (हस्तसमालोचइति) हस्तस्येव समालोचनमित्यर्थः ।
 एवहस्तवदेवहीतरहस्तोऽपि । अथश्च घञन्तत्वाच्चियतपुल्लिगः (सोऽ-
 न्वेष्टव्यइति) आदिशब्देन “ तद्विजिज्ञासस्व ” इत्यादेस्तग्रहः । प्रकृ
 त्यर्थस्यैव वाग्यार्थान्वयेपीच्छालुवाद श्रुतेशील, तथाचोपसर्जनेनापि-
 प्रकृत्यर्थेन विध्यन्वयप्रकारणान्वयो युज्यतेहीतिभावः । (तेष्विति)
 “ विजिज्ञासितव्यः ” “ विजिज्ञासितव्यम् ” “ निदिध्यासितव्यः ” इत्या

विधियलावसितपुरार्थसाधनार्थसिद्धेच्छानुवाद रूपप्राप्त्ययस्य ,
 ध्यायतेत्यादिविध्यतरैकार्थ्यात् । तत्र शान्द प्रत्ययार्थप्राधान्य मनाद
 त्येच्छया इध्यमाणप्रवानवादाथं प्रक्षयार्थप्राप्तय स्वीक्रियतइति चेत्,
 तर्हि " क्रियावानेपत्रहविदा वरिष्ठ , ' कर्मणेनहि ससिद्धि ' कपायेक
 र्मभि पक्के ततो ज्ञान प्रवर्तते " इत्यादिप्रमाणसहस्रेकार्थ्या दप्रा
 पि वेदनपरत्वमर्गाकुरञ्च । लोकेच असिना विधासति अश्वेन
 जिगमिषति इत्यादिषु प्रकृत्यर्थे करणान्वयो बहुलमुपलभ्यते । अ
 त्रासेरश्वस्यत्रा हननगमनेऽसाधनवायोगात् हननादिसाधनयस्या-
 न्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्च अगयाप्रकृत्यर्थसाधनवाश्रयण , इहतु न
 तथा, अत कारणनैर्मल्यद्वारेण सन्विवृद्धोपकारकत्वस्य ज्ञानतदि
 च्छयोरतिशेषादिति चेन्न, अनन्यपरवस्योपपादितत्वात्, अयोगस्य
 चात्राप्यतिशेषात् । तथाहि योय विविदिपाक्तमो यज्ञादिष्वधिक
 रोति सकिं तदानीं वेदनमिच्छति उत्तन, आद्ये विविदिपासिद्धैवेति
 न तस्या यज्ञादिसाध्यव, तथाच चक्रकम्, वेदनेच्छया जाताया
 मेव विविदिषेऽज्ञ जायते, तस्या जाताया कर्मानुष्ठानम्, ततो
 विविदिषेति । अत्रैकेकोभयपर्वसक्तोचेनामाश्रयान्योन्याश्रयावप्यतर्भा

द्विवित्यर्थः । अत्र घान्येव्यिति विशेष्यमध्याहार्यम् । शक्ते (विधि
 बलेति) अनुवादरूपत्वे हेतु (ध्यायतेत्यादिति) (शान्द प्रत्ययार्थ
 प्राधान्यमनादत्येति) अत्र हेतुरनुवादरूपत्वम् । (स्वीक्रियतइति)
 प्रकृत्यर्थे नैव विध्यन्वयहेतुतयाद्रियतइत्यर्थः । उपसर्जनेन प्रकृत्यर्थेन
 करणान्वयोपि लोके दृष्टइत्याह (लोकेत्येति) शक्ते (अत्रासेरि-
 ति) (अनन्यपरत्वम्येति) " क्रियावानेपत्रहविदा वरिष्ठ " इत्या
 दिवेदनसाधनत्वप्रतिपादय श्रुतिबलादिति भावः । (अयोगस्येति)
 इच्छान्वयायोगस्येत्यर्थः । (तथेति) तथाप्ये - यज्ञादिसाध्यत्वइत्य-
 र्थः । (वेदनेच्छापामिति) विविदिपाया स्वतः प्रयोजनत्वाभावेन

व्यो । द्वितापेपि वेदनस्यानिष्टत्वे विविदिषाप्यनिष्ठत्वात्, तद्वि-
पयत्रात्तस्या, विविदिषापि वेदन साधयेत्, तच्चापवर्गादिकमिति ग-
तीरति तस्यामभिरूपस्तम्भ । ननु वेदनौन्मुख्यलक्षणविविदिषा पूर्व
सदृशा । तदर्धप्रवृत्तिपर्यन्तानु साध्यतयाभिमतोतिचेज, तादृशतात्रे-
च्छायाप्य उत्पत्त्यनुपपत्तिनिकल्पे प्रागुक्तदोषानतिलघनात् । नहि वेद-
ने तात्रेच्छायामसम्भवा तादृशीमपितामिच्छेत्, तदुपायवर्गानुष्ठान-
पेक्षया सहेत । ननु दृष्टमेतत् यदनुभूषापिपासादिकामनया
भोजनमुपदिश्यते, तापि भोजनादेरिष्टानिष्टत्वनिकल्पेन प्रागुक्तप्र-
सङ्गोदुर्गार । तत्र य परिहारास्ते सनोत्रापि भविष्यतातिचेत् तन्न,
भोजनादेरसागायतोऽनुभूत्यज्ञानादेवेष्टमसिद्धे । तथापि दोषवशात्तदा
तनमारोग्यामक प्रातिन्यमपनेतव्यमिति तावन्मात्रार्थ भेदजोप-
देश, न पुनरिच्छास्वरूपनिष्पत्तये । अत्रापि ताहि तथास्तु, सामा-
न्यतो वेदनरूपेण वेदपि तादात्मिकतप्रातिन्यस्यापादकरजस्तमोनिर्बह-
णेन अतः करणमुच्यते कर्मणा विनियोगइतिचेत्,

वेदनार्थमेवोद्देश्यत्वादिति भाव । (तद्विपयत्वादिति) तस्या वि-
विदिषाया । ननु वेदनेच्छाभावे कथं विविदिषेच्छाया असम्भवइत्या-
वाक्षाया तद्विषयेच्छायास्त्वय प्रयोजनत्वाभावेन तसाधनत्वेनैवोद्-
देश्यत्वादित्याह (विविदिषाहीति) अपवर्ग - अविद्यानिवृत्तिः । आ-
दिशब्देनानवच्छिन्न ब्रह्मानन्दानुभव उच्यते । (तदर्थेति) वेदनार्थश्च
घणाद्यनुष्ठानपर्यन्तेत्यर्थ । (प्रागुक्तेति) तत्रिविविदिषाहेतुभूत यद्वा
अधिकारिण तीव्रवेदनेच्छाभावे वेदनौन्मुख्यमात्राद्देदनसाधनश्रवणादा-
यिव ततोपि व्यग्रद्विताया श्रवणादिहेतुतीव्रविविदिषायामिच्छानस्या-
त्, तीव्रविविदिषागोकारेतु यत्रासंसाध्यत्वचक्षुर्यो प्रसङ्गइत्यर्थ ।
(तथापीति) प्रातिन्यलक्षणं प्रविदूलपर भोजनमतिकूलमित्यर्थ । आ-
तिनूलपहेतुपरोधा भाजनस्य प्रातिन्यलहेतुस्त्वर्थ । (तत्प्रातिकूल्येति) वे-
दनच्छायास्तयामपि रजस्तमोभिभूतत्वात्तसाधनश्रवणादौ दुःसाध्यगुरु-
शिअपादिसाध्ये प्रातिन्यलहेतुत्वमिवतीति रजस्तमोनिर्बहणार्थमत्यर्थ ।

तर्हि विविदिषासाधनश्रुति परित्यजेत् । अप्रान्तरयापार
त्वा दक्षितेन इति चेत्, तर्हि वेदनसाधनत्वं मध्यनुगन्धना,
तत्पूर्वभाविन स्तर्गम्पाणि यज्ञादिकर्मायातरव्यापारवैयपत्ते ।
एवञ्च सति “ क्रियायानेवमन्त्रिदांशुष्टि ” “ कथापेकर्म
भि एके ततोऽज्ञान प्रवर्तते ” पुण्यप्रज्ञाऽप्यति क्रियमाण पुन
पुन ” इत्यादिभिरेकार्थ्ये च । अतो यज्ञादिकर्म वेदनसाधनमेव ।
ननु विविदिषासाधनत्वेयद्येव यज्ञादे तद्वक्तिसाधनत्वेऽपि सगान ।
तथा हि, किमगतिभक्तिमाभाक्तकामयते उत तद्विदुर ? नप्रथ
म, भक्तेर्निष्पन्नत्वेन साध्यसायोगात् । नद्वितीया, भगवद्वक्तिवि
रुण्य तद्वक्त्यापि नैरेक्ष्यात्, भगवन्मगभेदाभिर्गहेऽपि प्राग्यदे
वदोपशति तन्न, प्रीतिरूपज्ञानविशेषोऽहि भक्ति, प्रीतिश्च तात्तम्यवत्ता
विरण्यत्वमात्र विशेषाभिमानाभ्यासमेवजादिभि प्रेमवृद्धि कामशास्त्रा
दिष्वपि सम्मता, पुरुषस्य तत्कामना समवति नयेयेतादेव चिन्तनीय ।

(तर्हि) विविदिषाया पूर्वलिङ्गत्वा द्रजस्तमोनिबर्हणार्थमेव चर्मानु
ष्ठानमिति विविदिषार्थतया यागादिक श्रुतिप्रतिपाद्य नस्यादित्यर्थ ।
शुद्धशिक्षादिदु रासाध्ये विश्रवणादौ प्रातिवृत्त्यनुद्धिद्विरेधिनीचत्वा
रजस्तमो निबर्हणमन्तरेण न भवति ति यज्ञादिभिस्तादृशेच्छायाजननीयाया
रजस्तमोनिबर्हणस्यावान्तरयापारात् यज्ञादेर्विविदिषार्थतया श्रुतिप्र-
तिपाद्यत्वमविरुद्धमिति शङ्कते । (अप्रान्तरेति) यद्यप्येव सतिपूर्वाक्ता
न्योन्याश्रय स्थिरण्य । तथापि दृष्ट्यान्तरमाह (तादृशेनेति) एव च्यापा
रस्यान्वयाधायत्वेन विविदिषाकारणयाद्वीकारे रजस्तमोनिबर्हण प्रा
तिवृत्तिनिवृत्तिविविदिषा श्रवणादिउच्छ्वासेमद्गीकृत्य वेदनसाधनत्वम
द्वोऽर्तुं शक्यमेव, वाचसाभावात्, एवञ्च श्रुत्यन्तरानुसाराद्वेदनसाध
नपरचमेवास्यवाक्यस्याद्वाक्यतामिति भाव । (तद्वक्तावपीति) तस्मि
न्निवेति भाव । भक्तिविरुद्धस्यापि भक्तेर्मोक्षसाधनवज्ञातवतोभक्तीच्छा
सम्भवत्येव तथापि प्रथमश्रोत्रिभ्युपेत्याह (तत्रप्रीतिरूपेति) (भेजना
दिभिरिति) भादिशब्देन मणिनद्वादिग्रह । (कामशास्त्रादिष्विति)

ता यदिसजातमात्रादतिशयितस्य प्रेम्ण फलान्तर प्रमा
णतस्सिद्धयेत् तदा तथापि तस्यातिशयमभिवाञ्छेदेव । नच
तामता तथापि नस्यातिशयस्यापि निष्पन्नप्रसंगः, ज्ञानवदुपपत्तेः,
सामान्यतोऽन्यतेहि विशेषतो ज्ञानायन्याप्रियते, अन्यथा जिज्ञासैव
सर्वत्र न स्यात् । नन्वेव विविदिषायामप्येवमिति चेन्न, विशेषेच्छा
याएव प्राप्तेरदयात्, नहि पूर्ण सामान्यतो ज्ञानमिच्छति पश्चाद्वि
शेषत इति समप्रति । नच विषयविशेषान्छेदमन्तरेण इच्छाजाति

आदिशब्देन "रोचनालक्षणां मूलं कल्पादिप्रतनूयं धृ । अतौ प्राप्नोति सौ
भाग्यं दयितप्रियतामपि" ॥ इत्याद्युक्तायुर्वेदसंग्रहः । (सञ्ज्ञातमात्रा-
दिति) प्रेम्ण इति विशेष्याभ्याहारः । (ज्ञानवदिति) विशेषतो ज्ञानेच्छा-
यास्य यामपि विशेषतो ज्ञानाभावादित्यर्थः । व्याप्रियत इत्यनन्तरं न
नु विशेषताज्ञात इत्याभ्यहारः । (अन्ययेति) विशेषतो ज्ञाते चेदित्यर्थः । सि-
द्धि इच्छाविरहादिति भावः । (विविदिषायामप्येवमिति) यथा जिज्ञासा
कारणतया पूर्वज्ञानसत्त्वेऽपि ज्ञानान्तरविषयिणी जिज्ञासा तथा विदनेच्छा
या विविदिषेच्छा कारणतया पूर्वसत्त्वेऽपि विविदिषान्तरविषयिणी च्छास्ति च
त्यर्थः । कारणभूताया अपि विदनेच्छाया इष्यमाणतया भिमतेच्छास्य
जातीयत्वा द्विषमोदृष्टान्त इत्याह (न विशेषेच्छाया इति) विशेषविष-
याया इच्छाया इत्यर्थः । ननु विशेषविषयेच्छाति जायपि स्वरूपतएव
तद्विजातीया तद्विषयेच्छेवैष्यतामित्यत्राह (नच विषयेति) यद्यप्ये-
वस्मिन्नेव विषये इच्छायामुक्तद्वयानुत्पद्यव रूपं जातिविशेषो लोक-
सिद्धः, तथापि पूर्वोक्तरीत्या उक्तच्छायाप्यत्रास्तीति तात्पर्यम् । य-
द्वा - जिज्ञासाविषयीभूतविशेषज्ञानस्य कारणीभूतसामान्यज्ञानादिवान्
इष्यमाणविविदिषाया विद्यमानविविदिषापेक्षया विषयविशेषावच्छे-
दात्त वैलक्षण्यं घ्नम्, किन्तु लोकसिद्धोत्पद्यत्वादिनैवेत्याशङ्क्य त-
दपि प्रकृते न स भवतीत्याह (नच विषयेति) विषयविशेषावच्छेदाति-
रिक्तो यो जातिविशेष औत्पद्यत्वादिरूपस्स प्रकृते न स भवतीत्यर्थः ।
तादृशोत्पद्यनेच्छाया असिद्धौ उत्पद्यविविदिषाविषयवेच्छाया

विशेषः कश्चित्संभवति । भक्तौतु भोग्याकारविर्भावि तारतम्यरशा
 तारतम्यमुक्तमिति । इहापि ततएव तारतम्यमिति चेत् ; अस्तुत
 तथापि काम्यन्वदुर्वच - तथात्रिषु त्रिषयनिर्दिष्टतस्य वेदनस्य काम्य
 त्वमन्तरेण तदसिद्धेः, तत्काम्यतायाश्चसिद्धौसिद्धा तथात्रिषुवेदनेच्छेति
 कथंसाकाम्या, अतस्सिद्धं

असंभवादित्यर्थः ननु इष्यमाणभक्तावपि कथं प्रकृते जातिविशेषस्तत्र
 य इत्याकांक्षायां प्रीतिश्च तारतम्यवतीत्यादिना पूर्वमुक्तं स्मारयति
 (भक्तौत्विति) भोग्यस्याकार भोग्याकारः प्रियत्वमिति यावत् । आ
 विर्भावोनिष्पत्तिः । प्रियत्वतारतम्यस्य प्रीतितारतम्याधीनत्वात् प्रीतिता
 रतम्येतापयम् । तथाच प्रीतिरूपभक्तितारतम्यमेव भक्तिविषये का
 मनायां हेतुरित्यर्थः । ननु यादृशीभक्तिस्त्वयेष्यमाणत्वेनाभिमता त-
 द्रूपवेदनविषयत्वमेवेष्यमाणार्थां विविदिषायां विशेषोक्तिवत्पाशकते (इ-
 हापीति) विविदिषायामित्यर्थः (काम्यत्वमिति) विविदिषाया इति शेषः ।
 (तथाविधेति) अतिशयितप्रीतिरूपत्वात्मको य इष्यमाणविविदिषा-
 याः प्रकारतया विषयः तद्विशेषित यद्वेदनं तत्तत्कामनामन्तरेण त-
 द्विषयविविदिषाकामनापि न संभवतीत्यर्थः । नन्विच्छार्थं कर्मानुष्ठा
 नस्यात्माश्रयग्रस्तत्वे क्वचिदपीच्छानसंभवेत् इच्छाहेतुभूतकर्मानुष्ठाना
 योगात्, नचेच्छायाविषयवैलक्षण्यज्ञानमात्राधीनत्व, घैरक्षणे ज्ञाते
 पि कस्यचिदिच्छानुत्पत्तिदर्शनात् । अतः कस्यचिदिच्छोत्पत्तेः क्रमं
 हेतुकत्वमाश्रयणीयम् - तच्चैव सत्यनुपपन्नमित्यत आह (अतस्सिद्ध-
 मिति) अस्माकमप्येते इच्छार्थं कर्मानुष्ठान नास्त्येव, भोगादष्टोद्धोधि
 तपूर्ववासनासंचिदाद्विषयवैलक्षण्यज्ञानादिच्छोत्पत्त्युपपत्तेः । नचाज्ञात
 सुकृतवशाद्धर्मरुचिचक्षुःशादिना वेदनेच्छासिद्धिरिति वाच्यम् ; यद्
 धर्मव्यापाससाध्यानां यज्ञादीनामज्ञातसुकृतहेतुरूपत्वात्संभवात्, “ यज्ञेन
 विविदिषन्ती” तिवाक्यस्य ह्यर्थश्चिन्त्यते, अतो बुद्धिपूर्वकमेव एतद्वा

यज्ञादिकर्मविधिदिपासाधनत्वेन न विहितमिति । तदेतत्सर्वं मभि
सन्धायाह-- " एवं रूपायामुमानुस्मृते स्साधनानि यज्ञादीनि कर्माणीति
" यज्ञादिश्रुतेरश्वरदि " " स्वभिधास्यते " इति ॥

इतिश्री कवितार्किकासंहस्य सर्वतन्त्रस्यतन्त्रस्य

श्रीमद्वैकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

शतदूषणां विविदिपासाधनत्रय भङ्गनाद. पष्ठः ।

क्यविहितयज्ञाद्यनुष्ठानम् । तदिदमुक्तं (यज्ञादिकर्मेति) (विविदिपा
साधनत्वेन नविहितमितिच) अत्र विविदिपन्तीत्यस्य सन्निधौ " मन
सैवानुद्गृह्य " मिति विशदवेदनं विहितम्, " यतमेव विदित्वामुनिर्भ
वति " इतिस्तुतम् । अतो विधिस्तुतिविषयस्यैव वेदनस्यावधिभ्यन्त
राकाक्षा - ननु तदुभयरहिताया विविदिपाया. " इति तत्त्वटीको
क्तमप्यनुसन्धेयम् ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत

परावरतत्त्वयाथाल्येन तदेकदेवतेन तद्वरणपरिचरण

परायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन

रामानुजदासेनविरचितायां शतदूषणां

व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां -

विविदिपासाधनत्वभंगपष्ठः

॥ रक्तन्धः ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमतेनैगमान्तमक्षोऽंशाय नमः ।

॥ अथ मसमोवादः ॥

त्रिभूत्यशेषमभ्युपगते नगतामक्षनाम्नि-

श्रुतिर्जायमानामुपदिशति यत्स्वरूपमिव न ।

निगम्यक्षप्रेक्षाच्युत्यक्तसमम्बस्त्वयममो

दृष्टीकेशोदित्यदिशतुमगचभुस्त्वविषयम् ॥

यदूचिरे यद्यपि तत्र मस्यादिशाययश्रयणसम्यक्सम्भव परोक्षज्ञान आ-
द्या न निवर्तयति, तथापि श्रवणादिभिः निरस्तसमम्बदेवात्मनमूयमभा

स्वयोध्यक्षोप्यनध्यक्षो देहिना यस्य सूक्तिभिः ।

अध्यक्षति हरिस्तस्मै नमो वेदान्तसुरये ॥

अतिदृशमस्मिन्स्य त पुराण निगमयुद्धाद्विवमप्रययोगगम्य ।

ममहृदिभवद्वर्षशोवमुक्त्यै दधतु रमानिधिदेहिनेन्द्रचाच ॥

परंपरा शब्दजन्यत्वेनाभिमतं ब्रह्मापरोक्षे वि मक्षाणामेव फारज
त्ता उतशब्दस्य, आद्ये दापमाह (त्रिभूत्यशइति) अक्षरोग्यचिभूत्ये
कदशोपि मन प्रभृती न्यक्षाणि प्रतिद्विष्यन्ते किमुतापोग्ये ब्रह्मणोति
भाव । द्वितीये दोषमाह (श्रुतिरिति) जायन्माना फलइति शो
प । त्रितीये उपदेष्टारो जात्यन्धाना कृते यथा रूपमुपदिशन्ति तथा
श्रुतिरपि न कृते यमुपदिशतीत्यर्थः । इवेत्यनेन उपदेष्टाद्वयस्यापि-
परोक्षत्वेन सादृश्यं निवारितम् । अनेन वादार्थसंग्रहः । (निगम्यक्षे
र्यादि) स्वतस्त्वित्त्वत्त्वत्त्वात्कारो भागान् परत्तदुरथम गत्तमु
क्तमदभ्य जातान्, पाणिनोपि तदभा स्वरय र्थान्शतया स्वरि

नानिपरितसभावनास्यचित्तनिक्षेपलक्षणप्रतिबन्धस्य तदेवगमय अत्रि
द्यानिवर्तक मपरोक्ष ज्ञानजनयति । नच-शब्दस्य कथं मपरोक्षधीहेतु
मितिआन्यम्, इन्द्रियस्यापि कथमितिप्रसगात् । दर्शनादितिचेत्, तुल्य ।
कृतदर्शनमितिचेत्, सन्निस्त्वप्रकाशा दशमस्त्वमसीत्यादिषु । नह्यत्रसत्रिदि
पय स्थानिययोना प्रकाशोनास्ति, सन्नापिनापरोक्ष, स्वधीविशेषात्, ॥
त्यक्षेच निषेये परोक्षप्रकाशाव्याघातात्, अन्यथा शुक्तित्वप्रकाशे
पि रजनात्रमासाभिरोधप्रसगात् । नचायप्रकाश इन्द्रियजन्य, वायस्य
तदानामनोवा यप्रसगात्, वाक्यमन्तरेणापि तप्रसगाच्च । नच रत्नतवा
धिगमवत् शब्दसन्निधेन्द्रियजन्य, अन्यतेरणतदुत्पत्त्युपपत्तौ कल्पना
गोरात्, अजययतिरेकाविशेषेन तौ त्र्यसहस्रशब्दजन्यइति विपरिवर्त
प्रसगाच्च । किन्तामेन्द्रिय तसहस्रास्त्रियादिदिचेत् ?

यमानसंज्ञा ददातिवित्यर्थ । अस्मात्परोक्षमप्यत्र शब्द इन्द्रियकरण
वण्यस्यात्, तथाप्यकरणवद्व्यापारः (नचति) इन्द्रियजन्य - इ-
न्द्रियकरणवद्व्यापारः । (दान्यस्तेति) इन्द्रियस्य कथं यानिरूपेक्षत्वादि-
तिभाव । (जन्यतरेणेति) इन्द्रियवायस्यो मृथकरणत्वेन वदन्त्यो र-
न्यतरेण वाचोपपत्ता अन्यतरस्मिन्नन्यतरसद्व्यतिरिक्तकल्पनाया माना
नास्ति-त्यर्थ । रत्नतवाधिगमेपि शब्दज्ञानस्तरवारसंज्ञेन्द्रियस्यैव
हेतुमिति भाव । (किन्तामेति) यद्यपि पुर्यादिना शब्दरूप इति
याति सहस्रस्त्रियनुयते, तस्यैवेन्द्रियस्य शब्दमिति सद्व्यतिरिक्त
न्यानाभिधाने नैतच्छब्दज्ञानाग अथापि तदस्यस्येयमाशङ्केति नदो
ष । यदा चक्षुरादीना प्रत्यय व्यभिचाराच्छब्दज्ञानेय वैजात्य-
रत्नतवाधिगमेन्द्रियस्य वाक्यसहस्रस्त्रिय सभवति, तस्यक्षे च
क्षुपस्यादीनादिवैजात्यस्य बलमज्ञात्, ननु शब्दस्य सद्व्य-
तिरिक्तो शब्दजन्यतावच्छेदक इन्द्रियजन्यज्ञानविशेषे वत्परीय-
मिति चेत्, न, तथापि शब्दजन्यतावच्छेदकस्यैवपर्ययवत्प-
नात्, चक्षुरादीनावननुगमात्जन्यतावच्छेदकमन्तर वत्परीय-

मनसःसर्वज्ञानकरणत्वापराणसहकारित्वं किं न जानासि । तथापि विनिगम-
नायां को हेतुरिति चेत्, न, अन्यस्यांशतमसि स्थितस्य वा वाक्यश्रवणा दश
मोस्मीति प्रत्यक्षप्रत्ययात् । न चानापरोक्षनमपरोपितं, बाधकाभावात् । न च
समूहे भेदाग्रहा च द्वयवहारः, कदाचिदपि तत्र धर्माभेदानुपलब्धत्वात् ।
अतो वाक्यजातीयस्य द्वाचित्प्रत्यक्षज्ञानजनकवसिद्धौ क्व विशेषात्
कादाः । अन्यदपि वाक्यं किं न जनयतीति चेत्, न, गोजातीयत्वे शाक-
रः किं न दुग्धे दुग्धमिति श्रुतपरास्मयात् । अस्ति तत्रावान्ततोपाधिरिति
चेत्, अस्वप्रापिकथिन् । न च-तदज्ञानं तत्कार्योपपत्तिरिति तन्नि, तज्ज्ञान
स्य तत्कारणानामभ्युपगमात् । अन्यथा अतिप्रसंगात् । यथा तु “नपाराण
परिज्ञानं तत्कार्योपपत्तिकारणं । नहि बीजायभिज्ञानं संज्ञतोपपत्तिद्वार

मिति वादित एवाशङ्केति । (मनस इति) तथाच तस्यां न पूर्वोक्तगौ-
रवमिति भावः । विपरिगोपाश्वेपि शब्दकारणकारनिर्द्धारणं कथमि-
ति प्रच्छति (तथापीति) (अन्यस्येति) तत्र चक्षुरादेरप्यपरात्, मन-
सश्चापि करणत्वानङ्गीकारात् शब्दस्वैरप्यत्र करणत्वं वाच्यमिति
भावः । (प्रत्यक्षप्रत्ययादिति) प्रत्यक्षत्वमनुभाषिकमिति भावः । यद्यपि नेदं
रजतमिति वदन्नप्रत्यक्षबाधः, तथापि यौक्तिकनाशान्तयेव, मनससंयलि
तस्यामग्रया शब्दसंयलितस्यामग्रयाश्च विद्यमानतया परीक्षापरीक्षरूप-
कार्यद्वयस्यावयवकत्वात्, अतोदशमोस्मीत्येकैवापरोक्षमपेक्षितिरिति बुद्धे
ध्रमावमवर्गनीयमेवेति शङ्कां परिहरति (न च संकल्य इति) (भेदादृदादिनि)
ध्रमस्याप्युपलक्षणं । (कदाचिदिति) तत्र-तादृशस्थले । करणान्तरस-
न्निधानस्थले धर्माभेदानुपलब्धेन मनसःकरणान्तरसहकारित्वमेव, न पृथ-
करणत्वमित्यर्थः । यद्यपि मनसः करणत्वं स्वमते कुत्रापि नास्त्ये-
व, तथापि परेण स्वमतेन शङ्किते तदभ्युपगमेन परिहृतमिति ध्येयं ।
(स्तेति) शब्दस्य प्रत्यक्षजनकत्वं न विरुद्धमित्यर्थः । (अ-
स्तीति) स्वीचविशेषितं गौत्वमित्यर्थः । नन्वस्माभिरज्ञातत्वं यद्यपि
न दोषः, तथा ध्येत्येताज्ञातत्वे चस्तु सन्नेव न स्यादित्यत आह

णम्" इति । नचाम्यात्यन्ताज्ञानता, स्वतोऽपरोक्षार्थगोचरत्वस्योपाधेरव
धारणात् । नच—तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वे किं प्रमाण
मितिवाच्यम्, निर्वर्ण्यमिथ्यात्वान्यथानुपपत्त्यैव तात्सिद्धेः । स्वतः शुद्धेऽपि हि
विश्वसाक्षिणिमहाणि स्फटिकमणिघटितद्रादिमीकुसुमरागोपरागवत्
अवभासमात्रसिद्धि रियन्नुद्धिः, साच ज्ञानमात्रनिवर्त्येति "तत्तितिशोकमा
त्मवि"दित्यादिश्रुतिशतसिद्ध, मिथ्याभूतस्य च धर्माग्रनिवर्त्यत्वं, युक्तं, नच
परोक्षज्ञानं निवर्तकदृश्यते । अतः परिशेषादपरोक्षमेव ज्ञानं निवर्तक
मितिस्थिते, नतावत्करणमिन्द्रियं, बाह्येन्द्रियाणां प्रत्यक्षपण्डित्वात्,
मनसोऽपि सोहमस्मात्त्वसिग्नर्थे स्वातन्त्र्येणाप्रवृत्ते, शब्दसंस्का
रादिपुरस्कारेण तस्यैव करणत्वोपपत्तेः, मनसश्च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव
ब्रह्मगोचर साक्षात्कारकरणत्वस्या दृष्टचरत्वेन शब्दस्य तत्स-
हकारित्वकल्पनायोगात्, तथाचैव श्रवणादिनैष्कल्यात् । "न चक्षुषागृ
ह्यते नापि वाचा" "मनसातु विशुद्धेन" "मनसैवेदमात्मन्य" मित्यादिश्रुतीनां

(नचास्येति) (निवर्त्येति) तज्ज्ञाननिवर्त्यस्य मिथ्यात्वं तज्ज्ञानस्य साक्षा
स्वमन्तरेणानुपपन्नमिति प्रदर्शनार्थं निवर्त्यपदम्, प्रपञ्चरूपस्य निव
र्त्यस्य मिथ्यात्वं तावमस्यादिवाक्य स्यापरोक्षजनकावमन्तरेणानुपपन्न
मित्यर्थः । मिथ्यात्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वञ्च प्रपञ्चम्योपपादयति (स्वतःइत्यादि-
ना) ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वे युक्तिमप्याह (मिथ्याभूतस्येति) मिथ्याभूत
स्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं युक्तञ्चेत्यन्वयः । (मनसोऽपि) सहकारिविशेष
गनासाय सोहमितिज्ञानस्य मनसाऽसंभवादित्यर्थः । तत्तद्वकृतमनस
एव करणत्वं कुतो नस्यादित्यत्राह (मनसश्चेति) यद्यपि शब्दस्यापि तादृ
जसाक्षात्कारकरणत्वमासिद्धं, तथापि तादृशज्ञानकरणत्वे नविवादः,
अतएतज्ज्ञानस्यसाक्षात्त्वमात्रकल्पनीयं, मनसस्तु तादृशज्ञानकरण
त्वं तज्ज्ञानज्ञानरससाक्षात्त्वंच कल्प्यम्, अतोऽप्यत्राच्छब्दस्यैव साक्षा-
त्कारकरणत्वकल्पनं युक्तमितिभाषः । (तथावदिति) मनसस्तादृ-
शसाक्षात्कारकरणत्वस्य दृष्टचरावे श्रवणादिस्पर्शपरोक्षज्ञानेऽप्यन्यत्र

चित्तकाप्रपञ्चान्नगवोधनेतापर्यात् । अतएव “अग्राप्यमनसात्ते”
 त्यादेरनधिष्ठानमनोभियवव्ययस्थापनानुपपत्तिः । नच-मानसप्रत्यक्षमस्ति,
 आमन स्वप्रकाशात्, सुखादेस्तु साक्षिरेकत्वात्, भावनासहृदतमनो
 जयसाक्षात्कारस्यापि पथिकपरिभाषितप्रियतमासाक्षात्कारवत् भाति-
 त्वात्, भातित्वप्रसाक्षात्कारस्यापि साक्षिरूपत्वेनैव मानसगभागात् ।
 अनुमानादेस्तपरोक्ष्याविद्वेयशीलत्वात् । अतो वाक्यपरिशेषे तत्रापि
 भेदगर्भाणां वाक्यानां भेदभ्रमानिर्गतकयायोगात् अद्वैतवाक्यान्वेया
 विद्यानिर्गतकपरोक्षज्ञानजनयन्तीति । किञ्च-प्रत्यक्षस्य भेदभ्रमस्य परोक्षा
 दैन्द्रिषिकप्रत्यक्षाद्वा न परिभजोयुक्तः, न्यूनत्वात् समवाचः । शास्त्रमूत्र
 प्रत्यक्ष साक्षात्काराविशेषेपि निर्दोषहेतुकत्वाद्वाधक्षमः । तच्चेत् “नून
 त्वाच्च समवाचः परोक्षः नाक्षजक्षमः । निर्दोषहेतुजन्यत्वात् प्रत्यक्षः शास्त्र-
 क्षमः” मिति । प्रत्यक्षभेदभ्रमनिवर्तनश्लेशेऽपि । साक्षात्कारमप्यत्र विद्यानि
 वर्तकश्च तस्यच शब्दकरणत्र शब्दादेरितिष्यति, “निचाप्यत मृयु
 मुखात् प्रमुषते” “क्षीपतेचास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टेपरावरे” इत्या

कलमस्य मनसएव वरणत्वेन शब्दस्य वरणत्वाभावाच्चद्रवणादिनि
 रपेक्षपरोक्षज्ञाने शब्दस्य वरणत्वं भ्रान्तिः, तथाच अवणादिवैष्यर्थ्यमि
 तिभाषः । (अतएवेति) मनोप्राप्तत्वाभावे श्रुतिः प्रमाणमित्यधादु-
 क्तं भवति । (भावनेति) भावनासहृदतमनोजन्यत्वेन पराभिमतस्ये
 र्थं (पथिकेति) प्रोषिताचितिताया प्रियतमाया साक्षात्कारव
 दित्यर्थः । पूर्वं परोक्षज्ञानस्य निवर्तकत्वा दर्शनादपरोक्षपरिदोषं प्रमा-
 णान्तराणामप्रवृत्तेर्वाक्यपरिशेषश्चेत्, इदानीं परोक्षस्यापरोक्षस्य
 च निवर्तकत्वासंभवादपरोक्षस्य शब्दजन्यत्वचः परिशेषयति (कि
 चेति) (न्यूनत्वाच्चेति) परोक्षभ्रमस्यापरोक्षज्ञाननिष्कर्षस्य दर्शनात्ततोऽन्य
 नपठत्वादित्यर्थः । न्यूनत्वापरोक्षत्रक्षमम्, समत्वादक्षजच नक्षममि
 र्थं । नरेव पतिशेषात् साक्षात्त्वशब्दकरणत्वयोः स्थितिः, कि-
 ॥ श्रुत्वासात्माह (साक्षात्कारमप्येति) (निचाप्येति) चाप्युधातुर्दशं

जनकवमिष्यते । पूर्वोक्तशुनिरिद्धतया कालाययापदेशाच्च । नचवाच्यं-
अग्निहोतादि वाक्यजन्य ज्ञानेष्वप्यत्र प्रयोक्तुं शक्यं मिथ्याभाससमान
योगक्षेमतेति, तत्र निपक्षेत्रावविरहान् । नहि तत्र प्रामाण्यस्यानुपपत्तिः,
अनुमानादियदुपपत्तेः । नाप्यनुष्ठानस्य, परोक्षनिश्चयादपि नदु-
पपत्तेः । नापि फलस्य । ततएव तन्निन्दे । नापि च फलकामना
या, फलसंग्रहनिश्चयादेव तास्याभ्युपपत्तेः । अतएव पुरयप्रवृ-
त्तिरपि मगच्छते । इदं तु प्रागुक्तार्थानुपपत्तिरेव विपक्षेत्राधिकात्प्राप्तम् ।
अतोनाभासतुल्यतेति ॥ एव पूर्वेष्वपि प्रयोगे व्याभासतुल्यतोद्धारो द्र-
ष्टव्यः । अतोनिपक्षेत्रावकस्यैव प्रनिबन्धरहस्यत्वात् उक्तार्थे महाविद्याजात-
यश्च यथावगाहं प्रयोक्तव्याः । स्वपरपक्षसाधारण्यहि महाविद्यानां स्वभा-
वः, तत्रानुवृत्तकर्तृदत्तद्वाराभ्यामप्यत्रार्थसिद्धि रितरत्रार्थासिद्धिरिति नि-
र्णयः । ननु तर्कपराहतामेहेतवः, शब्दस्य प्रत्याक्षतर्भाजप्रसगादिभिश्चेत्;
न, अप्रसगात् । योगिमतसो गदाविषयप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वेपि वाप्यप्रत्यक्षरहि
र्भावनमुपपत्तेः । अथ चक्षुर्गादिपक्षान्यतमत्वं, योगिमनोन्यत्रेति वाच्यं

विद्याजन्यजन्यवाच्यज्ञानवृत्तिव्यवसाधने दोषमाह (पूर्वोक्तेति) (मचेति)
अपरोक्षत्वेन हि तत्राविद्याजन्यज्ञानवृत्ता यपि प्रयोक्तुं शक्यमिदं । (फ-
लकामनायादिति) अनेनैवं फलस्यैव नूपादितिकामनायादित्यर्थः । (पालेति)
फलसंबन्धः - फलजननयोग्यता । (अतएवेति) पूर्वमनुष्ठानमित्य-
ग्निहोतादिक्रियाविकसिता, प्रवृत्तिस्तु तज्जनकवृत्तिरिति भेदः । (इदं
व्यति) निवर्णमिष्यात्वान्यधालुपपत्तिरित्यर्थः । प्रतिबन्धोऽप्याप्तिः ।
ननु महाविद्यानां स्वपरपक्षसाधारण्यत्वं स्वैव सत्यतिपक्षितत्वात्
कथं ततस्त्वापत्तिरिति याह (स्वपरेति) यद्यपि स्वपरपक्षसाधार-
ण्य महाविद्यानां स्वभावः, तथाप्यनुवृत्तकर्तृदत्तद्वाराभ्यां सादृश्यसि-
द्धितद्वाराण्यतिथयः । (योगीति) वाच्यविषयः वाच्यविशेषकः

विषया परोक्ष प्रमितिकारणत्वं न। बाह्य प्रत्यक्षांतर्भावे प्रयोजकमिष्येत,
इहापिताहि स्वतोपरोक्षार्थब्रह्मात्मविषयशब्दान्यन्वेस स्वपरोक्षप्रमितिका-
रणत्वं प्रत्यक्षांतर्भावप्रयोजकमितिसम स्समाधिः । किञ्च प्रत्यक्षांतर्भावइति
इन्द्रियांतर्भावोवा, साक्षात्कारजनकवाक्यांतर्भावोवा विवक्षितः स्यात् ।
पूर्वत्र मनसोपि बाह्यान्तर्भावइतिवदुपलम्बविरोधात् भाव्यः । उ-
त्तरप्रविष्टप्रसंगता, ऐकराशेसिद्धेसत्यवातरभेदाश्रयणाविरोधात् । तदेवतु
कथमितिचेत्, न, दशमस्त्वमसौन्यादौ तद्दर्शनस्यसमर्पितत्वात् । वाक्यस्यै-
वापरोक्षधीजनकत्वे मनननिदिध्यासनविष्यानर्थक्यं, श्रुतवेदांतानां संसा-
रानुवृत्तिदर्शनविरोधश्चेतिचेत्, न, प्रागुक्तप्रतिबन्धनिरसनद्वारेण तयोः श्रवणं
प्रतिकलोदयकार्यगतयाविधानोपपत्तेः, संसास्त्वोपलब्धेः प्रतिबन्धकत्वापु-
रुषविषयत्वात् । अतो बाधकापेत सानुग्राहक श्रुत्यादिसिद्धं तत्त्वमस्यादेः
साक्षात्कारजनकत्वमिति ॥

अत्रनूतः — यत्तावदुक्तं केचिद्वाक्ये व्यपरोक्षार्थहेतुत्वं
दृश्यतइति, तन्नराविषाणां कुरप्रसाधने खण्डिषाणां कुरनिदर्शनमिति
मन्यामहे । तथाहि - संक्रित्वप्रकाशेत्यत्रनाम सामान्यतः स्वपरस्मिन्नेत
त्रैकालिकसर्वसंक्रित्वप्रकाशत्वंवाच्यार्थः । तादात्म्यसिन्नु तज्जन्या संविदेका
तदानीं स्वप्रकाशा, तत्र न सर्वसंविदां स्वप्रकाशत्वमिदानीमपरोक्षं, यतो

त्वं, ज्ञानाप्रत्यासत्तिकत्वेसतीतिया विशेषणीयम् । ननु कथमि-
ष्टत्वं, 'निर्विशेषं न सामान्य' मिति न्यायेन चक्षुरादिविशेषानन्तर्भावे
प्रत्यक्षजनकसामान्यान्तर्भावस्यापिबाधा दित्वाशङ्क्य सामान्यतः प्रत्य-
क्षान्तर्भावेसति चक्षुराद्यवान्तरभेदाश्रयणवच्छब्दरूपावान्तरभेदाश्रय-
णमपि संभवतीत्याशयेनाह (ऐकराशेइति) (तदेवत्विति) ऐ-
कराशमितिपर्यः । तद्दर्शनस्य - साक्षात्कारजनकत्वं दर्शनस्येत्यर्थः ।
(यत्तावदिति) नवमरुद्धत्वं लाभार्थं मङ्कुरशब्दमयोगः । (यत-
इति) अपरोक्षार्थविषयत्वप्रयुक्तत्वाभ्युपगमात् ज्ञानावरोधपक्षेतिभा-
यः । नच सर्वं सविदां कदाचिद्वापरोक्षा तद्विषयापरोक्ष्यन्यादितिवाच्यं,

वाक्यस्य तदापरोक्षहेतुता स्यात् । नच सर्वसन्निदैक्य, तस्यदु-
षयिष्यमाणत्वात् । तद्वैक्येऽपि तत्तदुपहिताकारेण परोक्षापरोक्षत्रिभाग
स्य दुरपहृतत्वात् । वाक्यजयसन्निधिरूपपरोक्ष्येतात्वाद्वाक्यमेव
कारणं विषयप्रकाशाशकारणव्यतिरेकेण स्वप्रकाशाशे कारणात्
रानुपलब्धमिति चेत्, तर्हि सिद्धं मनुमानादेर्वाक्यातराणामप्यपरोक्ष
धीजनकत्वं, तत्तज्जयधियामपि स्वप्रकाशाशेऽपि तत्तत्कारणकत्वात् । सच,
तथापि— सन्निधिरूपप्रकाशेत्यादिवाक्येषु विषयप्रकाशाश स्वप्रकाशाश
श्वेत्तु एवेति विशेष्येति चेन्न, सामान्यविशेषविषयतया तद्वेदम्यदर्शितत्वात् ।

व्यम् । वद्व्यनुमितेरप्यापरोक्ष्यापातात् । (नचेति) वस्तुतो ज्ञान
म्य स्वप्रकाशाशेऽपि तत्स्वप्रकाशाशत्वस्य तेन ज्ञानेनाग्राह्यत्वाच्च तदापरोक्ष्य
मिति भावः । (तद्वैक्येपीति) उपहितसन्निधा कासाचि दन्त्यराली
नत्वात् कासाचिद्व्यधिरूपत्वाच्च पारोक्ष्यमिति भावः । ननु— सन्नि
धिरूपप्रकाशेति वाक्यजन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशाशत्वेनापरोक्षत्वात् तज्जनकत्वेना
परोक्षहेतुत्व सिद्धमेव, नच— प्रत्यक्षाशे जनकत्वमेव साध्यम् अन्य
था सिद्धसाधनात्, वाक्यच विषयाशेष हेतु— नस्वजन्यज्ञानाशेऽपि, अत
प्रत्यक्षजनकत्वं नास्म्येति वाच्यं, तद्वैक्येऽपि वाक्यातिरिक्तकारणादर्शनेन
तस्यैव कारणत्वादिति शङ्कते (वाक्येति) (तर्हि) तथाच
सिद्धसाधनं हेतुविशेषण वैम्यर्थ्यं चेति भावः । ननु विषयप्रका
शाशमिदं प्रत्यक्षाशजनकत्वं साध्यं, अनुमानादिषु वद्विमानिति जानामी
त्यत्र वद्विमानित्यशो विषयाश जानामीत्यश स्वप्रकाशाश सवित्स्व
प्रकाशेत्यत्र तज्जन्यज्ञानस्यापि सवित्स्वन विषयान्तभावात् तत्प्रका
शेनैव स्वव्यपारोपयत्तौ जानामीत्यशो तत्स्वरूपताभावात् स्वप्रत्यक्षरूप
स्वात्मप्रकाशाशो विषयप्रकाशाश आभिप्रेत्येत्यदोष इति शङ्कते
(सत्यमिति) (नेति) सन्निधि तृतीयांशमन्वयपरसाधारण सन्निध्या
त्रगोचरविषयप्रकाशाशमपि जानामीति तज्जननयस्तिमात्रगोचरं त

एव दशमस्वमसीत्यादावपि यदि दशमन्वस्वामन पर्यतएवेदमावृत्ते;
तदा घटपदयतो व्यवटङ्गतिर मिडानुवादपरमिद वाक्य स्यात् ।
तत्राच प्रत्यक्षानुवर्दिताभावेण प्रत्यक्षताम् , परोक्षीपयप्रयोग
इवा परोक्षविषय प्रयोगेति स्वद्वयत्वे स्तदवयवत्वात् , यदाह्नुनीदित
• एवमन्वस्वम प्रत्यु येन तदातु दशमन्वस्वो परोक्षत्वपरा, उद्देश्या
नस्यतु योगेष्टयात् विडिष्टेपि प्रत्यक्षताम् , अनिपत्तिशीटल्यात् ।

एतद्वय पुरुषविशेषमन्वित्वादिविशिष्ट व्यवहारस्य जानामीत्यक्षांतर
मन्तेरणासनवात् , ततश्च हृद्वातासिद्धिपितिभाव । यद्यपि विषयाशे-
रि रस्या तर्भावरूपेण, तथापि विषयप्रकाशाश स्वविदन्तरवत् एत
• गतिरशेषेपि परोक्ष एवेति भावः । स्वप्रकाशतया प्रयक्षत्वावगमभावेन
विषयप्रकाशकारयैव तत्सवि दंशे प्रत्यक्षत्वमित्याशङ्कितुर्भावेः ।

यदा ननु विषयप्रकाशांशे यत्प्रत्यक्ष तज्जनकत्व साद्वय, विषयप्र-
काशाशश्च न पृथग्भेदाशोरिवस्ति , किन्तु विषयावगाहश , इत्यसाद्वयं
नानुपागतिरिति, इदमस्ति स्वस्यातिविषयतया स्वप्रकाशाशस्यैव
। न पदावगाहितया विषयप्रकाशाश वादिति शङ्केत (सत्यमिति)
(नेति) किं सर्वविषयावगाहशे यत्प्रत्यक्ष तज्जनकत्व
साद्वय, यत्किञ्चिद्विषयावगाहशे प्रत्यक्षजनकत्व चा ? नात्र,
यावत्प्रत्यक्ष प्रकाशाशस्यैव सामान्यविशेषविषयतया भेदस्य दर्शितत्वेन
सर्वविषयावगाहश प्रयक्षत्वाभावात् साद्वयवैकल्यमित्यर्थः । न
द्वितीयः, भवेद्विषयवाच्येति यत्किञ्चिद्विषयावगाहशप्रत्यक्षजनकत्व
वशात्प्रत्यक्ष चेष्टाशान्तर्भूतज्ञानजनकत्वस्योपाधि यादेतिभावः । (दर्शित
त्वमिति) दर्शितमात्रवाचित्यर्थः । प्रमेवकृतानस्यादित्यत्राह (परोक्षेति)
मानविदितस्यामदशमन्वस्य यद्विषयचिद्विडिष्टेति प्रत्यक्षताधीनतादात्रां
तिरेवरेत्याह । (उद्देश्येति) अतः प्राचीनप्रत्यक्षभेदभ्रमस्तत्रेतिभावः ।

एतत्त- कदाचिदपि तत्र धामेदानुपलब्धभावेति पृथग्वाद्युक्त निर-
स्तम्भ, एतन्मन्मन्निधानात्क मनसाप्रत्यक्षोत्पादेन तदभेदभ्रम

अप्रतिबद्धगोश्वानमागम्योनिद्धौ कथं तदनुव्रति । तथापि च
तमागम्यो निधौ दाशता । अगोत्रियोच भग्न्यापि श्रवणदशाया ।
आण्डोत्रिगममय निर्दुग्धम् ।

किम् स्थानिष्ट प्रसजक पगनिष्ट प्रसज्जनायमिति तु तर्कतश्च
१ त्परास्था । उक्तञ्च श्रुतुर्दरीताक्षाचार्ये । “ प्रसज्जन्तु स्थानिष्ट
पगनिष्ट प्रसज्यते । विपर्यये पराभीष्ट स्वाभीष्टे पर्यगम्यति ॥ प्रसज्येनु
स्वाभीष्टे स्थानिष्टे पर्यगम्यति । स्वाभीष्टम्यगमिदि स्थान् पोगम्यप्रसज
न” इति । उभयमप्यत्र विपरीत, एतत् प्रयत्नेपि प्रत्येक श्रवणदशा
यां तावत् परोक्षज्ञानजननस्य नव्यभिमतत्वात् । मिथ्यतदिति चेत्,
पश्चात्तनप्रत्यक्षज्ञानजननमपि तथैवेति कोटिशेषः ।

परोक्षज्ञाने नप्रतिषेधश्च, नापि तदभासपरोक्षज्ञानहेतुः, मा
नाभासदिति भावः । (तथाविधेति) परोक्षविषयप्रयोगद्वयापरोक्षविषय
प्रयोगेन तद्व्यतिरेकनदयस्थानादिति शब्दरूपसामग्रीदशितेत्यर्थः । (न
तत्परोक्षे) अपरोक्षे विषयेपि परोक्षप्रत्ययस्याभीष्टात् व्याप्त्यभावात्
प्रक्षिपितमूत्रस्त्वन्वयार्थः । (विपर्ययइति) विपर्यये पर्ययस्थानेतु पराभीष्ट
स्वाभीष्टम् साधयति, यथा-दृश्यतेच धूमस्तस्मात् यद्विमानिति । स्थानिष्ट
प्रसज्जनाभास्यत्र हेतुमाह (प्रसज्यत्विति) प्रसज्यत्वविपर्ययेपर्ययासनात्
प्रसज्यत्वस्य दृष्टत्वे तदभासस्यानिष्टत्वात्तद्विपर्ययस्थानमित्यर्थः । परानि
ष्टमेव प्रसज्जनायमि यदहेतुमाह (स्वाभीष्टस्येति) आपाशविपर्ययस्य स्वेष्टता
भनत्वा द्वापाशस्य चेष्टत्वे तदभावात्तद्विपर्ययस्येष्टसिद्धिरित्यर्थः । (उभयमिति)
प्रसज्जन्त्येष्टम्, प्रसज्यत्वपर्ययमित्यर्थः । प्रसज्जन्त्यस्य स्वेष्टत्वमुपपादय
ति (स्वतइति) (मिथ्यतदिति) परोक्षज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तदभासस्य परमा
र्थत्वेनेष्टत्वात्, परमार्थत्वेनैवमाणाभासप्रतियोगित्वेना निष्टत्वमुपपद्यत
इति भावः । (पश्चात्तनेति) श्रवणाद्यनन्तरभाविप्रत्यक्षस्यापि मिथ्यात्वात्
तदप्यनिष्टमिति अनन तत्रेणा निष्टमेव सिध्यतीत्यर्थः । किञ्च
अभासस्य सत्यावादेऽपि प्रतियोगिन परोक्षज्ञानस्यानिष्टत्वं, अभासस्य

शुक्तो रजनव्यस्येया विरोधापादकश्च मिथ्यात्व मिह स्मर्तुमर्हसि ॥*॥ मय
विरोधान्शुक्तिश्च बाधकत्वेन कथ्यते । मिथ्याभूतं च रजतं वाच्यत्वेना
भिरीयते ॥*॥ तं मिथ्यैतदित्यचन तत्राविरोधापादकं न भवति, प्र
सज्जनीयं च कचिदस्मदिष्ट, आतोपदेशादिभिः शुक्तित्वप्रकाशेऽपि दु-
ष्टेन्द्रियादिना कस्याचित् कचिद्रजतान्भासानुवृत्ते, अन्यथा भवता बाधि
तं नुवृत्तेर्दृष्टान्तस्याप्यभासप्रसंगात् । तथा प्रत्यक्षसिद्धेऽपि शुक्तेस्तत्र
भ्रान्तिप्रसङ्गभङ्गाव्यादिभिरपि रजतधीरुदेत्येव, साच परोक्षेन, शी-
घ्रानु बाध्यमानतया केषांचि तत्र तदनु त्यतिश्रमः । किंच - यदि प्र
त्यक्षेऽपि परोक्षप्रकाशो व्याहृतः । तदा पर्यनोपहिमानित्यादिपुनरिदो

सत्यत्वं च मिथ्यात्वस्य शुक्तिरजतयो र्गिवाविरोधापादकत्वाद्वाच्यम् ,
तच्च न सम्भवति, सत्यमिथ्यार्थयोर्विरुद्धत्वात्, अन्यथा बाध्यबाधकभा-
वानुपपत्तेः, तस्मात् परोक्षतदभासयोरविरोधास्ति द्वेः परोक्षा भावात्सभ-
वा न प्रसङ्गस्यानिष्टत्वमित्याह (शुक्तावित्यादिना तत्राविरोधापा-
दकसम्भर्तयन्तेन) स्मर्तुमर्हसी त्यनन्तरन्त असम्भर्तातिशेषः ।
(सत्यमिति) सत्यं शुक्तित्वमित्यन्वयः । बाध्यत्वेनाभिधीयत इत्यत्र
विरोधादित्यनुपपत्तीयम् । (अविरोधापादकं न सम्भवतीति) परोक्षतदभा-
सयोरिति शेषः । परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रमानिर्घर्तकत्वेऽपि शाब्दज्ञानस-
च्चिदेन्द्रियेणापरोक्षज्ञानादयं भ्रमनिवृत्तिस्स्यादित्यत्राह (दुष्टेन्द्रियेति)
दोषमाहात्म्या दामोपदेशो सत्यपि कचि अतत्त्वापरोक्ष्यमुत्पद्यते, किन्तु
भ्रमण्वेत्यर्थः । एव विरुद्धयोस्सन्निराते शुक्तित्वज्ञाने सत्यपि र-
जतभ्रमस्स्यादि त्यापादनार्थमभिप्रेत्य तत्र दोष उक्तः, इदानीन्तु अप-
रोक्षेऽपि परोक्षप्रकाशास्ति चेत् शुक्तित्वेनापरोक्षेऽपि रजतत्वेन परो-
क्षस्यादित्यापादनार्थमभिप्रेत्य तत्र दोषमाह (तथेति) अपयोग्यताज्ञान-
प्रतिबन्धकमेति भावः । यद्वा - अप्रामाण्यशङ्कादशाविवक्षिता । (उद्रे-
रपेवेति) तत्रानुभवात् मानमिति भावः । (विशेषत इति) प्रत्य-
क्षयोग्यार्थं विशेषनोदष्ट, तदयोग्यार्थं सामान्यतोदष्टमिति विभागा

परोक्षानुमानेषु तथाविधार्थगोचस्वाभ्येष्टेषु च परोक्षप्रकाशा न स्यात् । योग्यतामात्रं ननु, ननु तदानीं प्रत्यक्षनोति चेन्न । यस्य कस्यचित् आरब्धयोगाश्रयत्वादे स्तदर्शनात् । तथापि नानुमात्तयेति चेत्, तद्व्यापिदशमत्वादे वक्तव्यश्रवणान्पूर्वमदर्शना नराक्यत रसाक्षात्कारसंभवः । यत्पुनः स्वस्यैव द्रव्ययोग्यतयाऽनन्तदर्शनाद्वा तत्र तत्संभव इष्येत, तांते सिद्धमनुमानादावपि तदुच्यते मम ता तथा च । यदाच अयं घटश्चि मयमानप्रयेय कश्चि दयंचट इति श्रूयात्, तदा तस्यापि प्रत्यक्षार्थविशेषाविशेषात् साक्षात्कारजनकत्वप्रसंगः । इष्यत एवेदमपीति चेन्न, एतौ परोक्षार्थविशेषादिभि हेतुविशेषेण पशुं जनस्य तद्विनिर्णय, इष्यताम्, तथापि ज्योतिषोनादिसामर्थ्यापि योगिप्रवृत्तानां प्रत्यक्षव्याप्येति शङ्कते । तान्मति केनचि दधिदितमाहाम्येन ताप्रयोगे ततः साक्षात्कारसंभवसम्भवात् । तथाच रसमपि वाक्यं कस्यचित् साक्षात्कारकारणमिति सिद्धी । केनचिद्वेद्येन व्यवस्थाभंगः । अस्वेयमपि

भिन्नावेणोक्तम् । (तथाविधेति) अत्रादिप्रत्यक्षप्रकाशगोचरे चित्तवर्धः । तदानीं प्रत्यक्ष पराक्ष प्रकाशो व्याहृतः, अत्रादिर्न तथा, ब्रह्मण तथैव, निरूपारोक्षत्वादि शङ्कते (योग्यतेति) आप्ररति तदानीमारोक्षत्वात् यागिना मीधरस्य हिरण्यगर्भादेश प्रत्यक्षइत्याह (यस्य कस्य चिदिति) तत्रत्यपरोक्षे तस्य परोक्षं व्याहृतमिति शङ्कते (तथापीति) (तर्हीति) तत्र परोक्षज्ञानस्य व्याघाताभावात् साक्षात्कारसमर्थनमिष्यते । (यत्पुनरिति) यदि प्रत्यक्षे परोक्षव्याघात इत्येवोच्यते, प्रत्यक्षज्ञाने च प्रत्यक्षयोग्यत्व, व्याहृतत्वेनाभिमत परोक्षज्ञानान्तरमपरोक्ष इति या विवक्षितं, तथाच दशमत्वस्य अत्रत्ययोग्यत्वा दनन्तरं प्रत्यक्षदर्शनाद्वा परोक्षव्याघातत्वात् अपरोक्षसंभव इष्यत इत्यर्थः ।

ननु - तदा प्रत्यक्षे परोक्षप्रकाशादेव व्यागतः, यदाच दशमत्वं प्रत्यक्षं तदा तत्रापरोक्षज्ञानसमर्थनमिति सख दृष्टान्त इत्यत्रोह (यदाचेति)

किंन दिष्टमिति चेत् , न. अनुमानादिनापि तत्प्रसङ्गस्योक्तत्वात् ।
 तथाच तत्प्रसङ्गादिनाप्यपि परिज्ञेयासिद्धिः । ततश्चापशूद्रनयनिरोधादि
 प्रसङ्गः । किंच - निरस्त्यापि ज्ञानयाज्ञाततयाया साक्षिनेत्यत्रस्य
 भवदभिमतत्वात्मेन प्रमाणे साक्षात्कारसमन सुलभम् । यदिच एतौ
 परोक्षार्थं निश्चयेन नान्यं तज्जनकमिति व्यरस्थाप्येत । तदा दशमस्य
 गमोत्यादिदृष्टानासिद्धिः । यद्यपि त्वमशस्यस्वतोपरोक्षता, तथापि स
 एवादिशिरोभेदाकांशे एतौरोक्षनाभवात् , अन्यथा वाक्यध्वन
 नापूर्वमेव तद्विशिष्टप्रकाशप्रसङ्गात् । अतोनुमानस्यैव वाक्यजाती
 यस्य वाचिदपि साक्षात्कारहेतुः दर्शनस्यासिद्धे रनुप्राप्तकर्माभा
 वात् एताभिमास्य कस्यचिद्वाक्यस्य तद्वेतुःकल्पनं विरुद्धमेव ।
 अतएव स्वतोपरोक्षार्थगोचरत्वलक्षणोपाधिरपि निरस्तः ।

यत्तु निरस्तमित्यानानुपपत्त्या पारम्पर्येणापरोक्ष्यं तज्जनक
 निरोधो परिज्ञेय इति । तदप्यसिद्धयन्यासासिद्धिम्यामाक्रम्यते ।
 सत्यमेव हि ससारं मुपासनं प्रणिनेश्वरसकल्पप्रियेव निरस्तं

(ततश्चेति) अत्रैव निरुद्धेऽपि अनुमानाधिशरस्यानपायात् , आनुमा
 निक्वापरोक्षज्ञानवन्त्या तेषामपि ग्रह्याविद्याधिकारस्स्यादिति भावः ।
 भादिशब्देन श्रवणादिवैयर्थ्यम् प्रसिद्धम् । (त्रिधेति) नच साक्षि
 णस्तद्विषयाभावात् न प्रत्यपरोक्षत्वं नोतथाव्यम्, शास्त्रार्थं न जानामी या
 दिरूपेणाज्ञानावच्छेदयार्थं व्यवहारजनकस्य साक्षिणेतीति तदीयत्वादिति
 भावः । नच - दृष्ट्यापरोक्षत्वं विवक्षितम् । ब्रह्मण स्वतोपरोक्षत्वेनऽप्य
 त्प्राप्तिभावः । (दृष्टान्तासिद्धिरिति) ननु स्वतोपरोक्षार्थमात्रविषयत्व
 न हेतुः, तादृशार्थविषयवशात् तदा मत्स्वरूपपाशपातयेति चेत्, किमप
 हेतुः स्वतोपरोक्षार्थं परोक्षजनकत्वम्, उक्ततदर्थमात्रे, न हि
 तीये त्वघटवतिष्ठत्ययत्र घटाशेषे पराक्षतायते, नाथ दशमस्तमसी
 त्यादि वाक्यादाहरणयोगात् । (अतएवेति) वाक्यस्य परोक्षज्ञानजनकत्वा
 त्सेद्धे रपरोक्षार्थमात्रस्य कारणतावच्छेदकं मित्यपि निरस्तमित्यर्थः ।
 (सत्यमेव हीति) सत्तारस्य सत्यत्वं भगवत्सकल्पनिवर्त्यत्वं च सा

साधयिष्याम । यत्तु - “तरतिशोक मात्मनि”दित्यादिभिर्ज्ञानमात्रनि-
वर्त्येन सिद्धमिति, एतदपि वेदनज्ञानादिशब्दानां उपासनाख्यविशेषपर्य-
वसानस्य प्रागेव दशतत्वाजिरस्त । यदाहु ॥ * ॥ वेदन ध्यानविश्रातध्या-
न श्रान्त धुनस्पृता । साचद्यष्टैवमभ्येतिद्वष्टिर्भक्तित्व मृडतीति ॥ मिथ्याभू-
तस्य ज्ञानमात्रनिरर्थत्व युक्तमियेतच्च मिथ्याभूततया भयदभिमत-
स्य तिमिरादिदोषस्य प्रतिभटादेश्व भेषजशस्त्रादिनिर्यत्योदाहरणेन
प्रागेव दत्तोत्तर । अस्तुच मिथ्यात्वे धीराध्यत्वे युक्ति, नचात्रमि-
थ्यात्व ॥ * ॥ दृश्यवाचदि मिथ्यात्र प्रपचस्याभिधायते । ब्रह्मणोपि
चमिथ्यात्व ततएवाभिधास्यते ॥ ब्रह्मणोयदि दृश्यत्व व्यावहारिकमु-
च्यते । प्रपचस्यापि दृश्यत्व तात्त्विक किं लपेष्यते ॥ * ॥ अपिच स-
माभिध्यायेपि किंनिवृत्तिशब्देन प्रतिभासमानामिथ्यार्थ प्रवसनमाभि-
प्रेय तदर्धमपरोक्षधीगनेषण, उततद्विषयज्ञानप्रवसन, आहोस्ति
तत्कारणोच्छेद, अथवा तथाविधज्ञानान्तरानुत्पाद, उततद्विष-
यतन्निपयानगाहरूपविषयापहार, यदा तद्विषयसत्यताभ्यनसायश-
प्रित्य, अथान्यदेव किंचिदसाध्यव्यावहारिकमिति ॥ नाथ क्वचिदपि
मिथ्यार्थस्य प्रवसामात्रात्, “प्रपसोहि स्वरूपस्य प्रच्युति प्रतिपाद्यते,

धमिष्याम इत्यर्थ । सत्यत्वसाधना मिथ्यात्वस्यासिद्धिः सिद्धा, सत्य-
त्वेवा मिथ्यात्वेवा प्रमाणबला दीश्वरसकल्पनिवर्त्यत्वस्यावश्यकत्वा द-
न्यथा सिद्धिस्सिद्धा । (तरतिशोकमित्यादि)ननु - उपासनस्यापि ज्ञानत्वात्
अथ ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वस्य निरासइतिचेत्, न, ध्यानादिभिन्नस्यैव
परेण ज्ञानत्वार्गागारात् तन्निवर्त्यत्वस्यैव तदिष्टत्वा तस्यैवेह निरस्त-
ताभिधानेन दोषाभावात् । किञ्च, उपासनादिनानिवृत्तौ मुमुक्षादिस-
द्धारिणोपेक्षितत्वात् न ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वम्, तन्मतेतु उपासना-
दि सर्वं ज्ञानार्थं प्रपेक्ष्यते, ज्ञानेनतु बन्धनिवृत्तौ न किञ्चिदपेक्ष्यतइति ।
युक्ति युक्तता । (व्यावहारिकमिति) तथाच हेत्वसिद्धे नमिथ्यात्व-
साधनमितिभावः । किं मिथ्यार्थोस्ति, उत न, द्वितीय आह, (प्रवसते,
हीति) विद्यमानतामात्र सत्यत्व, नातिरिक्त अनिरूपणादितिभावः ।

स्वरूपसयताभावे कस्य प्रच्युतिरयते ॥ सत्यपि तस्मिन्नेन तदु-
दायोगात् । अन्यथा बाधकज्ञानापूर्वं सुषुप्ते द्रष्टृरिषुरूपे धृतिरजता
धारयतिप्रसगात् । सनिदधीनसत्ताकस्यतस्यतानवृत्तिरेवहिनिवृत्ति ।
आहुश्च अरोपस्यनिवृत्तिरना दारोपस्यापिसक्षय । तस्य स्वरूप
शून्यस्यकानिनिवृत्तिरिच्छते ॥ नद्वितीय - तस्य बाधकज्ञानाभावेपि
बाधकज्ञानमदेव स्वरसमाहिभिनाशहेतुमग देवाद्भुतमविनाशिनात् ।
अन्यथा नुदितत्राकज्ञानस्य भ्रातस्य सुषुप्त्याद्यभावाप्रमगात् । तमाहु
न भ्रातिर्त्राकज्ञानात् नियमेननिन्दयति । नस्याद्वि भ्रातचित्तस्य
सुषुप्तौ भ्रातिसक्षयइति ॥ यद्यपि — उत्तरज्ञानमात्रमपि सत्का
रादिपूर्वज्ञाननिवर्तकमिष्यते — तथापि, यत्किञ्चिदस्मिन्निरुद्ध
विषयात् परोक्षज्ञानादपि पूर्वज्ञाननिवृत्त्युपपत्तौ निरुद्धविषयप्रत्यक्ष
ज्ञानाभेदणानिच्छत । नच तृतीय भ्रातिज्ञानकारणानुष्ठेदे यथाय
नितप्रत्यक्षज्ञानानुदयात् । नद्यगुन्यमष्टमितिमिषादिदोषेष्वनुवर्तमानेषु
चद्रक्तप्रसाक्षाकारसम्भन । सम्भवेनाकितदुष्टेदेन । प्रत्यक्षानुवर्त्ययैत
दुष्टेदशतैचेत् , न, तत्सामग्र्यनुवर्तिमन्तरेणतदुष्टेदेपितदासिद्धे ,
तस्यानानुवर्त्तमानाया तदयस्मानेपि निरोधाभावात् । स्वाभाविकप्र

आह । (सत्यपीति) तेन - ज्ञानेनेत्यर्थ । (अन्यथेति) नचेष्टापत्ति ।
सुषुप्तिजाले सुषुप्तिजालाश्रितानिनिवृत्तौ यदिस्वगतस्यापिनिवृत्ति ,
तत्र ज्ञानानिवर्त्यत्वमस्तद्वात् , अतिवृत्तौ निरविष्टानाभ्यासप्रसगा
त् । दूषणात्तस्माह (सचिदिति) भ्रान्तिज्ञानेत्यादिदोषस्य तत्त्वज्ञान
प्रतिषेधकत्वादितिभाव । (सम्भवेवेति) तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यर्थेहि भ्रान्ति
सामान्यदुष्टरूपेण, तस्यासत्यामापि तावज्ञानोत्पत्तौ विन्तदुष्टेदरूप
नेनेत्यर्थ । द्वितीय प्रत्यक्षज्ञानेत्यत आह, तत्सामग्र्यनुवर्त्ततेना,
द्वितीयदोषमाह (तत्सामग्र्येति) साक्षात्कारसामग्र्यभावभ्रमसामग्र्यनुवर्त्ततेपि
तत्साक्षात्कारानुत्पत्तेरित्यर्थ । आद्ये दोषमाह (तस्यायति) तत्प्रसाक्षा
त्कारसामग्र्योसतेभ्रमसामग्र्योसत्तेपि प्राथमिकतत्त्वापरोक्षवात् द्विती

त्यक्षप्रतिबन्धकतया तदुच्छेदक्यनामिति चेत् । किमत्र स्वाभाविकत्वं,
 किसामग्र्यासत्यास्वरसमाहित, उत नित्यस्वाभाविकत्वम् । आद्ये प्रागपि क
 थ तदवस्थाने प्रत्यक्षोदयः अन्योन्याश्रयणात् । द्वितीयेपि नित्य
 स्वाभाविकप्रत्यक्षस्य च किन्नामप्रानिबन्धकम् । अयमत्र समग्रहणैक ॥ आ
 तिकारणसद्भावे प्रत्यक्षस्य सत्त्व । सम्भवे निष्ठाया सद्दुच्छेदस्य
 कल्पना ॥ त्वानुवृत्त्यर्थमुच्छेदस्वामप्रर्षणानुवर्त्तनात् । प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थ
 मुच्छेदप्रथमं कथ ॥ प्रत्यक्षकारणोच्छेदे तदुच्छेदस्ततोपि चेत् । अन्यो
 न्याश्रयणं तु स्यात् प्रतिबन्धेन चात्मनाति ॥ नापि चतुर्थं, प्रागभावस्या
 साध्यत्वात्, तदनुवर्त्तनस्याप्यन्तत स्तप्रतियोगिकारणोच्छेदको

यादे रण्युत्पत्तिरसंभवादित्यर्थं (नित्येति) नित्यत्वात्प्रकस्वाभावित्वमित्य
 थं । किं प्रतिबन्धकनियतं नित्यज्ञानमेव, उत स्वरसमाहित । आ-
 द्ये दोषमाह (अन्योन्येति) (द्वितीये दोषमाह (नित्येति) नित्ये
 प्रतिबन्धकस्वाभावात्, तन्निवर्त्तकत्वस्यारसिकप्रत्यक्षस्य कल्प
 मित्यर्थः । ननु भ्रान्ते पुनरप्यनुत्पादार्थं तत्स्वामग्र्युच्छेदकत्वम् प्राथ-
 मिकप्रत्यक्षस्य कल्पनीयमिति चेत्, न, सामग्र्या मित्यात्वे तस्या अपि-
 स्वरूपतस्तत्स्वाभावेन प्रत्युत्पत्तिरसंभवात्तस्या अपि अनिवृत्तिस्तद्भ्रान्तिका
 रणनिवृत्तिरित्येव वाच्यम् तत्राप्येवमित्यनवस्था, सत्यत्वे नापरोक्षज्ञाननि-
 यत्यत्वं तवेष्टमिति भावः । स्वाभाविक प्रत्यक्ष प्रतिबन्धकतया तदु-
 च्छेदकत्वेन नित्यत्र प्रागुक्तविकल्पे प्रथमशिरसि दूषणमाह ।
 (प्रतिबन्धेति) द्वितीयेपि पूर्वोक्तविकल्पमभिधेत् प्रथमशिरसि दोष
 माह (प्रत्यक्षमिति) प्रत्यक्ष भ्रान्तिकारणोच्छेदे सत्येव वाच्यम्,
 तस्य त्वया प्रत्यक्षप्रतिबन्धकतोक्ते, तदुच्छेदस्तु यदि प्रत्यक्षेण
 स्यात्, तदान्योन्याश्रयइत्यर्थः । द्वितीय आह (प्रतिबन्ध इति) आत्म
 रूपे अपरोक्षे न प्रतिबन्धकं नित्यत्वादित्यर्थं । क्वचित्तु न द्वितीयद-
 त्त्यत्र प्रागेवान्योन्याश्रयणादिति पाठ, सत्तु सुगमः, सप्रहोपि तदनुसारे
 ण योज्य (तदनुवर्त्तनस्येति) प्रागभावपरिपालनाह सत्यां सामग्र्या
 वार्यपि लभायणात् प्रतियोगिकारण विघटनेनैव वाच्यम्, तच्च नि

दिनिक्षेपात् , तस्यच निरस्तत्वात् ॥ न पचमप्ये , परोक्ष
 दपि तसिद्धे , प्रत्यक्षमपि हि द्विचन्द्रादिज्ञानमनुवर्तमानं प
 रोक्षेण चट्टैक्यानुमानादिना बाध्यते, तत्रैव चट्टद्वित्वाध्यवसा
 यशेषस्य जायते । अन्यथा देहामभ्रमरतामनुमानेनागमेन वा
 देहातिरिक्तमविवक्ष्यमानं नम्यात् । परोक्षपक्षे भ्रमेऽनुवर्तते इति
 चेत् , न तुल्यमेतादियुक्तत्वात् ॥ सजातेऽप्यपरोक्षेऽपि बाधकारणस
 भवात् । अगुह्यार्थमरुद्धातिरूपमभनन्तेऽपि ॥ नापि सतम ,
 तस्या नाव्यवहारिकत्वेन तदर्थोपायोपदेशायोगात् , अव्यव्यतिरे
 कागोचर्येणा परोक्षपक्षपातविरहाच्च । एव सामायेना परोक्षज्ञा
 नानपेक्षाया युत स्तत्त्वावधारणेश्चैतन्मनुत्थानमेव शब्दज
 न्यप्रत्यक्षवादस्येति प्रमेय भाष्यकारोऽहं न सरभ कृतं “सया सामप्रथा
 ज्ञानानुपस्यनुपपत्ते ” रित्यादिना । “द्रष्टव्य” इत्योर्ददर्शनसमानाका
 रगोचरपरिचयश्च मपि दूषितमस्त । समन्वयाधिकरण पूर्णपक्षे तु
 परोक्षैव दूषयिष्यति “ नच शब्दस्य प्रत्यक्ष ज्ञान जनयताति वक्तु
 युक्त , तस्यानिर्दिष्टत्वा ” दित्यादिना । अस्तु ॥ अत्रचिदापरोक्षपरि
 शेष । तथापि — प्रत्यक्ष पराङ्मुखत्वादि लक्षणविरुद्धत्वात्तत्पेक्षित
 परिवर्तने तुल्यपाततया वाक्यस्यापि परित्यागप्रसंगः ।

रस्तमित्यर्थः । भ्रमानुवृत्तिरेव स्वयताध्यवसायशोषित्य तच्च परो
 क्षज्ञानान्तेति शङ्कते (परोक्षेति) (उक्तत्वादिति) प्रत्यक्षसिद्धेऽपि
 शृङ्खलेस्त्वयि विमलभक्तवाक्या द्रव्यतर्फी रुद्धेऽप्येव त्वुक्तत्वादित्यर्थः ।
 (अपरोक्षेति) भ्रान्तिरपीत्यन्वयः । (एतदिति) अपरोक्षज्ञानद्वारा ए
 तदर्थस्य श्रवणाद्युपायस्यापदेशायोगात् । प्रत्यक्षपरिचोपमभ्युपगम्य वा
 क्यपरिशेष दूषयति (अस्तु चेति) (प्रत्यागति) आदिशब्देन मन
 स्यागहेतु स्तोदमित्यस्मिन्नर्थः । स्वातन्त्र्यच, अनुमानपरित्यागहेतुराप
 रोक्षविद्येऽपि च शृङ्खले, प्रत्यक्षपराङ्मुखत्वादिलक्षणैः साध्यविरुद्धेन
 व्यासत्वेत्यर्थः (नुन्येति) वाक्यस्याप्यपरोक्ष विद्येऽपि एतत्त्वादि

श्यता । अत्रह्यायम्बनचेतु कथञ्च गत्यन्तरम् ॥ यत्पुनः अपरोक्षज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं श्रुतिसिद्धमिति । तान्मात्राम्बुपगभेषि न नः काचित् क्षतिः । यत्तु - शब्दादेव शब्दस्यापरोक्षधीहेतुत्वं दर्शितम् । तदपि हास्यं, अन्यपरत्वंस्य आनुसारप्रसिद्धेः, साक्षात्कारहेतोर्ननस स्मृत्यायतया दृढव्यवसायहेतुतामात्रेण तदुपपत्तेः । यथाश्रुगप्रवृत्तेचक्षुद्वेष्टेरापि रसार्कतव्यव्यात् । “श्रुतिस्मृतीन् विप्राणां नयने द्वे” इति हि द्रव्येन । “वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः” इत्यादिपुं परोक्षव्यवसायमात्रमेवेत्येते । यत्तु विज्ञानमिति विशेषणेन विशेषविषयकसिद्ध्या निश्चयहेतुत्वे सिद्धेऽपि सुशब्देन विशेषणादपरोक्षनिश्चयहेतुत्वं सिद्धमिति । तदप्यन्यन्तपरिहास्य, अकम्पनीय व्यवसायविशेषा सुशब्दप्रयोगात् । यः पुनः तत्रमम्यादिवाक्यजन्यज्ञानादिति प्रयोगः, स तज्जन्यधाराणशानेनैकान्तिकः । अतिप्रसङ्गश्च - वाक्यान्तरेष्वप्येव प्रयोक्तुं शक्यत्वात् । परिहारयच्च समन्वात् । विषयजन्येषु च व्याप्तेस्तर्कोच्चात् ॥ नराक्यजन्यताहेतुः प्रयक्षत्वेतु किं पुनः । अर्थजन्यत्वमेव स्यात्

यन्धः परिभवहतिचेन्न, सञ्जातिष्यपरोक्षेपीत्यादिना अपरोक्षवाधेऽपि धर्माचलुचृत्तेः प्रागेव दर्शितत्वात् । (कथन्निश्चयति) द्वैतविषयाया दविरोधादलाचलचिन्तेव का इति भावः । निश्चितपदेन निश्चयहेतुत्वे सिद्धेऽपि सुविशेषणं - विशेषविषयत्वार्थस्यादित्यत्राह (विज्ञानामिति विशेषणेन विशेषविषयत्वसिद्धयेति) । (तज्जन्येति) अधुना - श्रोतव्यमिति विहितं विवक्षितम्, ततो जात-श्रावणं, प्राथमिकपरोक्षज्ञानेऽप्यभिचारइत्यर्थः । अग्निहोत्रादिवाक्ये प्रयोगो प्रयोजकइत्यत्राह (परिहार इत्येति) मिथ्यायनिवृत्त्या अपरोक्षज्ञानकल्पनस्य निरासादिति भावः । योगजन्यमात्रजन्य जन्यत्वावच्छिन्नसाक्षात्कारित्वव्यापकं विषयजन्यत्वमुपाधिश्चेत्याह (विषयेति) (नवान्येति) प्रत्यक्षत्वेतु न चाप्यन्यत्वं, हेतुः - प्रयोजकः, किन्तु अर्थजन्यत्वमेव हेतुस्स्यात् ततश्चा

तत स्तोपाधिकस्त्वयं ॥ वाक्यविषयप्रत्यक्षेणैवाक्यस्यैवार्थत्वा दर्थजन्य
न्योपाधेः साध्यव्यापकत्वाविरोधः । यश्च स्वप्रकाशार्थोपदेशरूपत्वात्
स्वतः प्रत्यक्षार्थविषयत्वादेति, सोऽपि पूर्ववदेवानेकान्तः । दृष्टान्तस्यच
साध्यविकलत्वं दर्शितमेवेति ॥

प्रतिप्रयोगश्च । विगोतंवाक्यं नस्वार्थविषयप्रत्यक्षज्ञानजनकं-वाक्यत्वात्

यं स्तोपाधिकस्त्वयं । किं याव तत्त्वमस्यादिवाक्यव्यक्तयः प-
क्षः, उतश्रवणाद्यनन्तरभाविष्यवर्तितमात्रं ? आद्ये मननात्प्राथमिकव्य-
क्तावशतोबाध मभिप्रेत्य द्वितीये तत्रैव व्यभिचारमाह (स्तोपीति)(दृष्टान्त
रूपेति) स्वप्रकाशत्वस्य दशमत्वस्यचा स्वप्रकाशत्वात्, स्वतः प्रत्यक्षत्वा-
भावाच्चेतिभावः । (विगोतामिति)

ननु - साध्येस्वशब्दस्य जन्यपरत्वे तत्त्वमसिवाक्यार्थं
विषय प्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेः तज्जनकस्याप्रसिद्ध्यातद्वेदसाधनमनुप-
पन्नं, जनकपरत्वे कस्यापिवाक्यस्यस्वार्थगोचरप्रत्यक्षजनकत्वाभावात्
प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तद्वेदसाधनमनुपपन्नं, स्वार्थशब्देनस्वजन्यज्ञानवि-
षयत्वं विवक्षित्वा इन्द्रियेप्रतियोगिप्रसिद्ध्युपपादानेबाधः, स्वस्यैवस्वजन्य-
श्रावणज्ञानविषयतयास्वार्थत्वात् विषयतयास्वगोचरज्ञानजनकत्वाच्च ।
स्वार्थशब्देन भिन्नत्वमात्रं विवक्षित्वा स्वभिन्नाविषयप्रत्यक्षजनक-
नभयर्तात्पुक्ता बाधोदृष्टान्ताप्रसिद्धिश्च, स्वजन्यश्रावणज्ञानस्य तकारत्वा-
दिविषयत्वात् । नन्वस्तु स्वशब्दोभिन्नपरएव, नच-तत्त्वमसिवाक्यार्थं
प्रत्यक्षाप्रसिद्धिः, यदादिगोचरप्रत्यक्षस्यैव प्रमेयत्वसामान्यलक्षणप्र-
त्यासक्तिजन्यस्य तत्त्वमसिवाक्यार्थं गोचरत्वादितिचेन्न । बाधादेवतत्त्व-
मसिवाक्यगोचरसामान्यलक्षण प्रत्यासक्तिजन्यज्ञानस्यापि तत्त्वमसिवा-
क्यार्थगोचरतया वाक्यस्य तत्र जनकत्वात् । नच - सामान्यप्रत्यास-
क्तिजन्यज्ञानेसन्नद्विधविषयप्रतियोगिकलौकिकप्रत्यासक्ते जनकत्वाभा-
वा न्नतस्य प्रत्यासक्तिद्वारकं जनकत्वमितिवाच्यं । सन्निकृष्टविषयां-
गे लौकिकप्रत्यासक्तेर्विद्यमानतया तस्याजनकत्वम्याऽवर्जनंनियत्वात् ।
नस्तप्रतिषेधा सामग्रीकार्यत्रजनयमितिनेतावस्तुशङ्कं, 'कम्पचित्

प्रतिबन्धकत्वरूपनेच न विधिप्रमाणमस्ति । अस्तुतर्हि जनकपरमेव, नच - प्रतियोग्यप्रसिद्ध्यासाद्व्याप्राप्तिः, शब्दोवर्ततइति वाक्येस्वाप्यविषयप्रत्यक्षजनकत्वस्य प्रसिद्धत्वादिति चेत्, न, तत्रैव व्यभिचारात् । अस्तुतर्हि स्वजन्यज्ञानविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावस्साद्ध्यः, इन्द्रियेच प्रतियोगिप्रसिद्धिः, नचबाधः, विषयतातिरिक्तरूपेण स्वजन्यत्वस्य विधक्षितत्वात्, वाक्यप्रत्यक्षस्य विषयतारूपेणैव तज्जन्यत्वात्, स्वकरणकत्वया स्वजन्यत्वमिद्विधक्षितमिति चेन्न । शब्दोवर्ततइत्यत्र व्यभिचारात् । अस्तुतर्हि स्वभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावः, नच तत्कारत्वादि प्रत्यक्षजनकत्वात् बाधः, स्वगोचर प्रत्यक्षाविषयत्वस्य स्वभिन्नविशेषणत्वात्, यद्यप्येवं नेन्द्रिये प्रतियोगिप्रसिद्धिः, तथापि शब्दस्पर्शादिप्रत्यक्षजनकेशरीरेप्रसिद्धिरिति चेन्न । सर्वस्यापि शरीरादिविषययोगिप्रत्यक्षादिविषयत्वेनाप्रसिद्धेरिति ।

उच्यते - साध्येचपदभिन्नपरमस्तु, साद्व्यप्रसिद्धिश्च, सामान्यप्रत्यासक्त्या सर्वविषय प्रत्यक्षजनकेन्द्रिये । नचोक्तबाधः, स्वाप्यविषयतावच्छेदेन प्रत्यक्षजनकभेदस्य साद्व्यत्वात्, इन्द्रियस्य प्रत्यासक्तिभूतसामान्याश्रयसर्वविषयावच्छेदेन प्रत्यक्षजनकत्वात्, विषयस्य च स्वविषयतावच्छेदेनैव विषयतयाजनकत्वात् । न च - शब्दोवर्ततइत्यत्र व्यभिचारः, स्वागोचरवृत्तिकवाक्यत्वस्य हेतुत्वात्, शब्दावर्ततइत्यस्य स्वगोचरवृत्तित्वात् । अस्तुवाक्यस्यपद जनकपर, नचोक्तव्यभिचारः, पूर्वघट्टेहेतुविशेषणात् । अस्तुवाविषयतानवच्छिन्न स्ववृत्तिकारणतानिरूपितजन्यताश्रयज्ञानविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावस्साद्ध्यः-प्राग्घट्टेहेतुविशेषणाच्चन पूर्वाक्तव्यभिचार । अस्तुवास्वकरणकत्वस्वजन्यत्व, नच पूर्वोक्तव्याभिचार ज्ञानप्रत्यक्षपदव्यत्यासेन स्वकरणक प्रत्यक्षाविषयकज्ञानजनकभेदस्य साध्यत्वात् । अस्तुवा स्वगोचरप्रत्यक्षाविषय स्वभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावः, शरीरादौच प्रतियोगिप्रसिद्धता, नच - सर्वस्य शरीरादिविषययोगिप्रत्यक्षादिविषयत्वात् साद्व्याप्राप्तिः, योगजधर्माद्यजन्यत्वेन स्वगोचरप्रत्यक्षाविशेषणात् । अत्रच साध्येवाक्यत्वादित्येव हेतुरिति । प्रत्यक्षकरण नभयतीतिवा, विषयतातिरिक्तरूपेण प्रत्यक्षजन

ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत् । तथा त्रिगीताधी नस्वविषये प्रत्यक्षावाक्यजन्य
 त्वेति वाक्येतरविषयत्वात् स्वर्गयागादिसम्बन्धमुद्दिशत् । नचाप्रश्रुतिभिर्न
 द्रुतयाकाश्यापदेश, श्रुतेरन्यपरत्वस्थापनात् । नच दशमस्कन्धमर्शाद्यादि
 वाक्येन तज्जन्यज्ञानेनवा नैकान्तिभूता, तत्र साक्षात्कारप्रसङ्गाद्यापि
 निषिद्धत्वात् । नच पूर्वरेर हेतुभिस्सप्रतिसाधनता, उपरभानुशे
 धेना नतिप्रसङ्गजन्यमित्युल्लङ्घनात् प्रबन्धत्वात्, समवेपि प्रसरणम
 मन्वा गदनदशापामन्योन्यप्रतिरोधस्येष्टत्वेन तत्प्रसङ्गानुपपत्तेश्च । न
 च निषेधे वाचकपरिहृदप्रयोजकता, अपिशेषात्, शब्दान्तराणामपि
 प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वस्य बाधकस्यच सत्त्वात् । नचाप्रत्यक्षार्थविषयतयातेषां
 तदनुत्पादकत्वमिति वाच्यं । तथाप्यप्यवट दशमोऽय मित्यादिवाक्यानां

नक न भजतीतिधा, प्रत्यक्षजनकतावच्छेदक विषयतातिरिक्तयावत् स्व
 वृत्तिधर्मरमिति या सादृश्यम् । अत्र चरमसाध्येविषयतातिरिक्तपद
 बाधव्यभिचारवारणाय । एवञ्च स्वतोपरोक्षार्थविषयत्वादे रन्यच्छेद
 कावच्छिद्येष्टसिद्धि । एतेषुत्रिष्यपि साध्येषु वाक्यत्वादित्येव हेतुरिति ।
 (विगीतेति) तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यातदगोचराधी, पक्ष । स्वप्रकाशतया
 स्वाक्षे प्रत्यक्षत्वात् बाधवारणाय साध्येरवविषयइत्युक्तम् । वाक्येतिषट्प्र
 त्यक्षे व्यभिचारवारणाय विशेषण । वाक्यप्रत्यक्षवारणाय विशेष्य । वाक्येतर
 पद - वाक्यतरमात्रपर । तेन वाक्यजन्यत्वे सातिवाक्याविषय
 त्वपर्यवस्यति (अनतिप्रसङ्गवेति) अग्निहोत्रादिवाक्येऽस्य परोक्षार्थ
 जनकत्वस्य तत्रचायेन सभवाद्यथातत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानत्वेनापरोक्ष
 धीजनकत्वसाधने तिमसग नतयास्मदुक्तव्याप्ताविति चलवत्त्वमि
 ति भावः । (समवेपीति) स्थापनानुमानस्यहि प्रतिरोधो दोष प्रत्यनु
 मानस्य तु स्थापनाप्रतिबन्धैकफलत्वात् प्रतिरोधो दोष इत्यर्थः । वस्तु
 तोतस्येव विषये बाधकमित्याह (नचेति) (अपिशेषादिति)
 ज्योतिष्टोमादिवाक्य व्यावृत्ता वान्तरोपाधे रभावा द्विषयं ॥
 अन्यक्षार्थविषयत्वं तत्त्वमस्यादिवाक्यं विज्ञाय, ज्योतिष्टोमादिवाक्ये तु

तत्रमगान् । नचेहभयतां शब्दस्य साक्षात्ताहेतुमिष्येन । उ
 प्यत्रापि ज्योतिष्टोमादिकाक्याना तत्रमगोत्तरम् । तत्रापि
 मनस्तद्वृत्ताद्यदेनेन प्रयश्चज्ञान जायतइति साहम्य मुक्त्या,
 तावत्त तेषा प्रयश्चार्थविषयस्यापिसिद्धे रसाद्यविशेषा निर्वा
 रणादिनि । अस्तुत्रापिपक्षेनाकाभाय । सत्पुर्णपामपि समानइति ।
 तत्रापि प्रतिषेधप्राप्तेर्द्व । नत्रस्ति पूर्वा विपक्षेनायम् आमन्त्रिज्ञा
 नस्य मोक्षनाशनम् श्रुत्यत्रानुपपत्तिः, तत्राहि द्रव्यपत्तिभ्यामात्रया
 र्यज्ञानादेरभिध्याभूतमात्मनिवृत्तिरितिनिमित्ते प्रयश्चस्यभ्रमस्य परोक्षत्रा
 व्ययायागन प्रयश्चपरिशेषे तद्विनिच सक्कटकागोचरे अनुमानान्ति
 च साक्षात्ताग्न्यशेषकेतु यदिनास्यादप्यपरश्चज्ञान नस्यात्, अपत्रगोपि
 नम्यात्तेति । इदमपि दण्डत्रातमृदितदर्शकस्मर्तन गस्या परिपात्रिनाया
 आत्मस्य निरात्रात् । य पुनत्मावृह — अत्रोक्षत्र तत्राग्न्यादिना
 वना यत्र नयति अपत्रोक्षत्रिनायतामात्राप्रतियोगि तान् नानयतिनि ।
 नानात्र द्वाक्यस्यरूपत्र यताद्वित्रयश्रावगतश्चाकारेण मित्रन यनता,
 प्रयश्चज्ञानहेतावाद्यर्थसन्निकर्षे अधस्येन्द्रियस्यच तुत्रनरत्नत्वान् । अत्र

तदभावात्प्रतिषेधनइत्यत्राह (नचेति) ननु कथं ज्योतिष्टोमादिना
 कथं तत्रस्ता अत्रोक्षार्थ विषयत्वरूप प्रयोजकस्य तत्राभावा द्विष
 चाह (तत्रावेति) अत्रोक्षार्थ विषय यदि अत्रोक्षज्ञानविषयार्थं वि
 षयत्र तथाचा परोक्षज्ञाने जायायमाने परोक्षार्थविषयवमनि सहैता
 पादितभवतीति नात्रान्तरविशेषइत्यर्थ । पूर्वा — इदनुमानानाम् ।
 इदनुमानात्तामापत्तिर्ये विमश्चार्थिके युवतमु या अनिराकरोति । नचि
 त्यादिना(यत्राग्न्यज्ञान इति) चाख्याय ब्रह्म तत्रानादित्यर्थ नतु चा
 त्रयस्य विज्ञान विवक्षितम् उत्तरमत्रल्लिखित्यादिना कर्णपरि
 शेषात् । प्रयश्चस्य विषयजयत्वमुपपादयति (प्रयश्चेति) (अ
 धति) तत्रमस्यादिकाक्यस्या पराक्षज्ञानजनकत्वकषादभ्यसिद्धयर्थ
 इत्यर्थमपि प्रयश्चवृत्तितया चिद्वत्त्वात्तत्राणां च सा य (तत्रमस्यादि

पुनस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतदर्थप्रियज्ञानवृत्ताति साव्यविशेषेत तथापि
परोक्षवाक्यार्थानुमन्तरकारमहर्हणश्रवणजन्यतदर्थप्रतिपादकत्र त्रिंश
ष्टमाभ्यन्तररूपमात्राकारेण सिद्धमानतेन, महिप्रत्यभिज्ञाया विशेषणतया
अर्थविशेषे यत्तथा वाक्यत्रयप्रतीकतेति । अथतदर्थमत्र प्रत्यक्षज्ञानवृत्ताति
विशेषयति । तथापि जनेन प्रियप्रमर्शेण हेतोर्लोकप्रतीकता ।
ननु पुरा त्रिंशदभ्यन्तररेखेऽनुसर्गव्यपि वर्तते, ननु तस्मिन्महाप्रियप्रयत्न
आक्षेपत्वादित्यतु तद्विदपरोक्षान्निवर्तते, तत्त्वमस्यादिवाक्यज येन हाने
ननु वर्तते । तत्त्वमस्यादिवाक्य यतिक्तेन न्योपि न वा साक्षात्कारोस्ताति चेत्,
हन्ताह्वासाभ्यन्तरपक्षेऽप्रमासिद्धिप्रवृत्तयानसि । तथासति वक्ष्यजयमा
क्षाकारफलप्राप्त्यर्थं च, तत् एव साकार्यसिद्धे । यनु-परोक्षत्र तत्र
मस्यादिवाक्यज यद्वा, न, तात त्वन्तुमाने सिद्धसाधनरमुक्त । तत्र यदि तत्त्व
मस्यादिवाक्यज च ज्ञानाभावापीति प्रयुज्यते, तदा किं नूपा । श्रुतिविरोधात्
कालात्यपापदेशमेव धम इति चेत्, हन्ताह्वासाभ्यन्तरश्रुति रन्तरिनी
पूटसाक्षिणी कल्प्यते । सातु यथागमादिनी न किञ्चित्प्रतिभिनत
वर्तते । यत्तु अपरोक्षत्र न्योपि त्रिंशदभ्यन्तरवाक्यजन्य ज्ञानवृत्ताति

वाक्यज.येति) (अथेति) तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतदर्थमात्रप्रियप्रयत्नवृत्ताति
त्यर्थः । त्रिंशदभ्यन्तररूपमत्रिंशदभ्यन्तरवाक्यजन्यज्ञानवृत्तातिप्रयत्नवृत्ताति
ततोऽन्येतेषां गतिप्रत्यक्षेण सिद्धसाधनवारणार्थं, पूर्वपक्षेऽपि तद्विदपरोक्ष
प्रत्यक्ष, तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्येति विशेषण । (तथापीति) ब्रह्मेतरविषयार्थे सा
क्ष्याभावात् तद्विदपरोक्षेण हेतोस्सिद्धिप्रयत्नवृत्ताति रन्तरिनी कालात्यमि य
द्वा । ननु शत्रुपक्षेऽस्तेमन्त्रेण सोऽहमस्मीति प्रत्यक्षे ध्यतिरेखे निध्याकृत
निध्याकृतैः शत्रुपक्षेऽस्तेमन्त्रेण । परमतेमन्त्रेण सोऽहमस्मीति तन्मतेन वाक्यो-
क्तत्वात् । यद्वा तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानान्यज्ञानत्र वा विवक्षितं ।
(तत्त्वमस्यादिवाक्येति) वाक्यप्रतीतिरित्यन्यस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारस्य
सत्त्वात्, ब्रह्मेतरविषयस्य च तदाभावाद्वाक्यभावादेव न ध्यामिवा
रूपार्थः । (अत्राह) १० तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ताति

प्रतिपन्नानानि निषेधे वाक्यमात्रादौ न्यमुक्त, तदत्रापि समानमेव ।
 अर्थापत्ते कथं कथमिच्छादिनिगमनात् । परोक्षदृष्टि ज्ञानात् प्र-
 न्यक्षोपमदादे प्रमेय समर्थितयात् । प्रत्यक्षोपेक्षायामपि तरयमत्या-
 दिनाय यथेति कृत्येनापि प्रत्यक्षेण वागोपपत्ता कथयामिद्वे ।
 अस्मिन् योगिप्रत्यक्ष मन्त्रप्रतिशेखरकृतान्त कर्णन्य आगमग
 मभिगम्यमहिताना ॥ श्रुतेति उपादये ॥ “ स्वरयज्ञ प्रकाशन यद्
 च तस्य धर्मः । तस्य धर्मं तर्पणं यथास्तत्प्रपदनी ” इति ॥ यत्
 भाग्ये दर्शनगगनाया त्वनुयो । तन्मोक्षमात्रनभृताया ध्रुवानुमृते
 रे । नपुन धर्मार्थैकदभृत योगिप्रत्यक्ष निरिच्छे तस्यापि
 ध्रुवान् । तदभिमतम्यत्तु श्रुतं प्रनिक्षिप्तमपि तस्यैवामन
 य । यद्यपि योगिप्रत्यक्ष फलमात्रेण मन्त्र, तद्यपि तदानी
 या परिशेषस्तेन न्ययामिद्वेधोक्त्यासौ नानुपपन्न । ‘ कृतमन्त्रेण

(श्रुतेर्दीर्घः) ‘ दर्शनतिभगवात् खनकुमार ” इत्या वाक्य
 एवकारगत्य विवक्षितत्वात्, चाधुपज्ञानमुख्यस्य ह्येतन्नामुख्यत्वात्
 वल्लभगङ्गाप्रमाणान्तयनुरागेन परोक्षज्ञानेन दर्शनजनकप्रतिशेषशिद्धि
 द्वावगाहनः प्रयुज्ययोगाभ्युत्तिः । इदमुक्त्यान्तरात्मभवात् भक्त-
 योपपत्त्य च धृष्टकृष्णयगोरेता मन्त्रस्तदकारि धेनोपपत्ते स्त-
 र्करान्तरात्मनः नृत्तिवाभावात् पश्यतेश्च दर्शनराचिनरसाद्वदा
 तिगवेन मन्त्रस्तत्पुत्रेन लक्षणैर्विस्तार्य स्वप्रापत्तौ पन्नम म
 त्यश्चासिद्धिस्तियं । (मात्रसाधनेति) ‘ स्मृतिलभ्येत्तत्तन्धीनाम् ।
 प्रमोक्ष’ इति श्रुत्यनुसारात्तयोक्तमिति भावः । ‘ तत्प्रिन्द्रेपरादर’ इत्यपि
 श्रुत इति चेत् - प्रत्यक्षपरत्वेपि लक्षणायावान्यकवेन ‘ स्मृति
 लभ’ इत्यन्यवत्ति साधनत्वरूपस्यानुपपत्तेन ह्येव दर्शनसमानाकारपर-
 त्वावित्यात् । ननु तन्मन्त्र योगिप्रत्यक्षस्य कन्निवर्तकत्वाभावात्
 कथं तेनान्यथासिद्धिस्तियः (यद्यपीति) तन्नात्ममित्याभूतं यस्या-
 परोक्षज्ञाननिर्वाहत्वात्, योगिप्रत्यक्षमादायान्यथा सिद्धिस्त्यादेवेत्यर्थः

विरोधेन युक्तं कष्टमपरिग्रह " इति न्यायात् । यद्विच - यद्विचि
 द्विपक्षे बाधकमियमिमानमात्रेण परिगृह्यानुमिनोपि । तदा - व्यो
 तिष्ठोमादिवाक्येपि भगवत्कृत् कोपि तथा तदभिमतया अनु
 मिन्यादेन । एव सिद्धसाधनत्वा नैकान्तिकत्वा तिस्रसजकत्वा भास
 सामानयोगक्षेपजन्ययासिद्धत्वादि दोषदूषितत्वा दनुमानविशेषो
 त्प्रेक्ष्यमाणेन निष्पन्नादिना मिसादयिषितस्य प्रामाणिकत्वा
 नुमिति मन्तव्यता सूचयति । अतएवास्मिन्नर्थे महाविद्यादिप्रयोगा
 न्तरमनोरथोपि भग्न । यत्तु शब्दस्य प्रत्यक्षातर्भावप्रसंगे
 रततो परोक्षब्रह्मात्मविषयशब्दान्यत्रेवैतानि अपरोक्षप्रमिति कारणत
 प्रत्यक्षातर्भावप्रयोजनमित्युक्तं । तत् तत्प्रमत्यादेरपेक्षणीजनकरो
 यक्तव्यम् तत्तु नाद्यापि सिध्यतीति तत्प्रसंगो दुर्भार । तदे
 व वाक्यजन्यसाक्षात्कारसिद्धे परिशेषा तज्ज-यपरोक्षज्ञानेनाप्र
 तिवृत्तसामग्रीसमुद्भवेन बाधयति हितता भवणादिभिर्निर्णयय प्रागुक्त
 सुखितमेव । नतश्च श्रुतवेदान्ताना सरारानुवृत्तिदर्शनविरोधो दुर्भा ।
 वापितानुवृत्तिस्तु नापिता जीवन्मुक्तिचरित्रेण दूषयिष्याम ।

सर्वदास्यादिति चेत्, न, प्रमातृचेतन्यतादात्म्यस्य सर्वदा असत्वात् । अत-
 एव देवदत्तस्यापरोक्षतादृशाया सर्वस्यापि घटादिरपरोक्षस्यादिति निर-
 स्तम् । तदवच्छिन्नचेतन्यस्य अन्य प्रतिभिन्नत्वात् । अतएव घटापरोक्षत्व
 दृशाया रसगुरुत्वादिना मत्पपरोक्ष स्यादिति निरस्तम् ।
 चक्षुर्जन्यवृत्तेरसाद्यवच्छिन्नचेतन्याभिष्यञ्जितत्वेन । तज्जन्याया
 एव वृत्ते स्तदपरोक्षता व्यज्यताम् । सुप्ताद्यवच्छिन्नचेतन्यस्य
 वृत्तिरित्याभिप्रेयते, तराणावृत्तसाक्ष्यप्यासात् । तर्हि - धर्माधिरम
 पपरोक्ष स्यादिति चेत्, न तस्यानुद्धृततया प्रत्यक्षत्वात् स्वरूपवि-
 शेषस्य परमतदत्र तत्राप्यपेक्षितत्वात् । यथा रयुक्तसमवाये सत्ये
 धर्मादिरपरोक्षज्ञानजननञ्च, एव मस्मन्मते तस्यापरोक्षता नभिय
 ज्यताम् । तस्माज्ज्ञानमुद्धृत यथायदभिन्नचेतन्याभिन्न सत्तदा
 तस्या परोक्षतादात्म्यात् भव्यपरोक्ष । ज्ञानापराक्षत्वं तु चैतन्यस्य स्य
 रूपेणैव, वृत्ते स्तदपरोक्षार्थं विषयञ्च । नच अपराक्षार्थं विषयत्वमेव
 ज्ञानस्यापराक्षत्वं चैतन्यवृत्ति साधारणमिति घान्यम् चैतन्यस्य
 सुखसाक्षात्काराभावात् पक्षगात् । अतएव अनुमित्यादिनापरोक्षत्वं
 नादिकञ्च वृत्त्यभिप्रेयते चैतन्यस्यार्थभिन्नत्वात् । नच - योगिप्रत्यक्ष
 स्यात्प्रत्यक्षप्रमाणम् । तत्राप्युद्धृतविद्यमानार्थं व्यवहितेपि चक्षुरा-
 दिसमवाये सभवेन विषय चैतन्येभिष्यक्तेस्त्वयात् । अधिद्यमानः तु
 ज्ञेयं तत्तज्ज्ञान प्रत्यक्षम् । त्रितु - योगारापितपरमश्वरोपदक्षजन्य
 परोक्षम् । अतएव योगिना व्यवहितायज्ञान ध्यानादिना मयैव ज्ञ-
 वति । धर्माविशेषजन्यं ज्ञानाभासोवा । नन्वेव - अपरोक्षार्थविषयानुमिते
 रप्यपरोक्षत्वं स्यादिति चेत्, खय ज्ञानवन्तस्याप्यपराक्षविषयिण्या
 अपरोक्षत्वात् । अतएव परताशेऽनुमितिस्साक्षात्कारोमीत्यनुभूयते
 नन्वेव - शङ्कराचार्यतिरिक्तात्मानुमिति रप्यपरोक्षस्यादिति चेत्, यद्य-
 प्यपरोक्षार्थविषयत्वमापाद्यते, तस्यार्थं आनुमिति विषयस्य सा-
 क्षात्कारोमीत्यनुभवविषयत्वं तदस्यैव चैतन्य साक्षात्कारोमीत्यनुभवा-
 त् । नन्वेव - अनुमितेरपि साक्षात्कारतया ऽनुभवप्रमाणम् । अपरोक्षार्थं
 विषयज्ञानत्वस्याप्यनुभूयमानत्वात् घटादिविषयेन्द्रियजन्यज्ञानेर्ना-
 तोतिरिक्तसाक्षात्कारानुभवात् । नन्वेवमनुमिष्याप्यविधा निवृत्तिर-

संगः । देहातिरिक्तात्मानुमिति गोचरसाक्षिविषयाज्ञानाभावात् पूर्ण-
 ह्यविषयाज्ञानस्य भिन्नविषयानुमित्या निवृत्त्यसम्भवात् । शुद्धे सत्य
 ज्ञानानन्दात्मके ब्रह्मणि नियमेन पक्षसाध्यादि वैशिष्ट्य विषयानुमि-
 ति न संभवत्येव । तत्त्वमस्यादिवाक्य सन्निधावेव " तस्य तावदेव चि-
 र पावन्नात्र मोक्ष " इति श्रवणेन ' वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्थः " इति-
 वचनेन च श्रुतिजन्यज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वावगमात् । नचैवं - आत्मा
 नृमतेरपि प्रत्यक्षमस्तेन व्यवहारस्तद्गः प्रत्यक्षव्यवहारस्योद्दि-
 यजन्यमात्रगोचरत्वात् । नच चक्षुराद्याविषयपरोक्षप्रमाणव्यवहाराणि ।
 आत्मानुमानं ह्यन्यत्र स्ति ह्यपरोक्षताविशिष्टार्थविषयतया दैवादपरोक्षं नाय-
 ध्रस्वपरोक्षताया निमित्तं । चक्षुरादिकंतवर्था परोक्षतायां प्रयोजकमित्यने-
 नैव विशेषणनन्मात्रगोचरोपरोक्ष व्यवहारः । तस्मात् तत्त्वमस्य, प्रि-
 वाक्यजन्यज्ञानं न परोक्षं अपरोक्षार्थविषयत्वात् चाक्षुषज्ञानवत् । तत्त्वमसि
 वाक्याय विषयज्ञानमपरोक्षं-अविद्यानिवृत्तकत्वात् समुपपद्यते । तद्वि-
 यजन्य वतु भाविः, त्वद्विमताजन्यप्रत्यक्षे सुखादि प्रत्यक्षे दशमस्वमर्ताति-
 ज्ञानेन च साध्याव्यपकत्वात् । नच जन्यज्ञानस्य परोक्षत्वाभावं इन्द्रियजन्य-
 मुपाधिः, जन्यज्ञानापरोक्षत्वे लिंगजन्यत्वयत्तस्याप्यप्रयोजकत्वात्, अपरोक्षा-
 र्थविषयस्यैव वृत्तावपरोक्षतारूपत्वेन तस्यापरोक्षतायाभावन्यासेश्च । अत-
 एव तदज्ञानजन्यमुपाधिः । अन्यथा तत्त्वमसिवाक्या अपरोक्षज्ञाना-
 भावे अविद्यानिवृत्त्यभावादिनिर्गोक्षसंगच्छेति ।

अपरोक्षो - अस्ति तावत्तत्त्वं ज्ञानार्थोपरोक्षत्व व्यवहा-
 रः, तत्र प्रत्यक्षगत मपरोक्षत्व तद्विषयत्व निबन्धन एव ज्ञानतद्वय-
 यहार इत्युच्यते, तदादेवदत्तेन साक्षात्क्रियमाण घटविषयकशब्द-
 ज्ञान यत्तदन्तस्य जाते तदुभयवेदिन शब्दज्ञाने अपरोक्षत्वा-
 हार प्रसङ्गः । स्वाश्रय प्रत्यक्षोक्षार्थ विषयत्व निबन्धने ज्ञानेऽस्य
 क्षत्वव्यवहार इति चेत्, स्वाश्रयं प्रतीत्यन विवक्षित स्वाश्रयप्रति-
 संवाचित्वं किं स्वाश्रयाभिन्नत्व, अन्यथा? नायः, लौकिकानां प्रमादधेयादि
 प्रतीतावपि, ज्ञाने अपरोक्षव्यवहारात् । नद्वितीयः, अनिर्वचनात् । स्वाश्रय-
 संज्ञान्यपरोक्षमिन्नत्वंतदिति चेन्न, मदीयत्वेन भासमानस्य घृत्यवच्छिन्ना-
 परोक्ष चैतन्यस्य पिताया द्वेदस्यैव प्रतीतिः । तस्मात् स्वाश्रयसंज्ञस्य

पराक्षमतीति विषय उमेय तद्विधिवाच्यम् । तथाच ज्ञानगतमापरोक्ष्य
अपनुनाप्रियन्धन वाच्य । इच्च ज्ञानापरोक्ष्य पक्षे तद्विषयत्वमात्र मेवाथाप
रोक्ष्य । अपानरोक्ष्यत्वं तु उक्तप्रमाणार्थापरोक्ष्य निर्वच्यमिति गौरव ।

यदुक्तं अपरोक्ष ज्ञानगत जायादिरूप वस्तुमशक्यमिदं यथं मुख्यमेव
ज्ञातव्यत्वाच्च मिति । तत्र- अर्थेऽपि निवस्तुमशक्यत्वात् । नहि घटप्रति
संस्तितातिरेकमपराक्षय । इच्छित्तु शक्यं, यत्सामान्यतत्तादात्म्या
दन्वयप्रतीत्यतः । सतिस्त्वपु नापरोक्ष्य घटो नसंचिद्विधि भेदप्रतीति ।
यापि घटोपराक्ष्य इति व्यवहारात् । यद्विच व्यवहारबलात् विशिष्टानि
रुक्तमपि । इच्छित्तुः शक्यते, तर्हि ज्ञानस्य तद्विषयता ॥

ननु यद्विषयज्ञानप्रियत्वादिपक्षे प्रत्यक्षव्यवहार तदाख्यमात्र
ज्ञानप्रियत्वात् परमाणुरूपशक्तिव्यवहारापत्ति शब्देन वा शिष्यपदार्थ
जात वा शिष्यपदार्थजातमपनुभवत वा शिष्य पदार्थोपरोक्ष इत्यनु
भवप्रसंगः, न्यस्य शास्त्रश्रौतस्यानुभवमनुभवत शिष्य मपराक्षमि यनुभ
वापात तथा दण्डव्यवहारात् त्वनुभवे वदत्ते दण्डो ममदानी मपराक्षमि व्य
वहारप्रसंग इति चत नतावत्परमाणु वापराक्ष्यव्यवहारापत्ति । लोत्रियै
राज्ञानस्य सतिहितव्यनयतिरिक्तपरमाणुवादि विषयत्वापरिज्ञाना
त् तत्परिज्ञानानु विदुषा भव यद्य व्यवहार । नापि वा शिष्य
पदार्थापराक्षमितीति शिष्यमपरोक्षमिति वा अनुभव प्रसंग । ज्ञानस्य न्य
य प्रकाशनात् तदनुव्यवसायाभावात् ज्ञानस्य तत्रापि यासक्तिवात् ।
प्रमाणवत्तिपक्षे वि तदज्ञ प्रत्यक्षय यजवन्त्य तदज्ञ प्रमाणवत्तिजय व
स्यानानात् । अतएव दण्डशपि न प्रत्यक्षव्यवहार । किंच त
यापि प्रत्यक्षज्ञानप्रियत्वस्य सत्त्वाद्दण्ड चाशुपाज नामि प्रत्यक्षेण
जनात्वात् न भवत्येवम् । यदि चेष्टापत्तिस्तदास्मात्तपितुस्य । देवत्त
प्रत्यक्ष दण्डस्तु नेति व्यवहारोपि तदज्ञ प्रत्यासक्तिजन्य वर्य
वज्रस्य ज्ञानात् दवत्तव स्वतन्त्रप्रत्यक्षविषयवाभावाद्वा व्यवह
त्त विहाय दण्डस्यापि यत्नवात् । इच्च - चाशुपत्तय यदि - न
शुजयानप्रियता स्य त तदा दण्डेऽपि तत्त्वाद्दण्डो ममे दा-
ना चाशुपत्ति व्यवहारापत्तश्चाशुपत्तव मप्यपरोक्षत्वं ज्ञानानिबन्धनमदा

धंगत स्वीकार्य स्यात् । किञ्च - वह्निमनुमिनोमीतिवत् पर्वतमनुमिनोमीत्यव्यवहारात् अनुमेयत्वमप्यनुमितिविषयत्वादन्यस्यात् । तस्मात् ह्यानगतमेवाऽपरोक्ष , " यत्साक्षादिति " श्रुतिस्तु स्वप्रकाशतादिपरत्वेनाप्युपपन्ना, साक्षादिति - घटादाविव ज्ञानान्तरार्थान् साक्षात्त्वस्य निषेधसम्भवात् । किञ्च - यदि सत्तानुभवइव परोक्षत्वानुभवोति तदाशेषं नामगोचरस्स्यात्, तदा स्वयंवदपरोक्षत्वमपि निश्चित्योगिकं स्यात् । अतः - त्रिवित् प्रति कदाचिदपरोक्ष (कचित् प्रति कदाचिज्ज्ञानं न स्यात् । यदप्युक्तं - अपरोक्षार्थं विषयत्वं वृत्ते अपरोक्षत्वमिति । तत्रापरोक्षत्वमित्यस्य अपरोक्षन्यवहारनिमित्तमित्यर्थः । तथाच मायक्षेत्रवधारस्य इन्द्रियजन्यमात्रगोचरतयेति स्ववचनविरोधः । नच - नेदं लौकिकव्यवहारनिबन्धनं, किन्तु - परीक्षरूप्यवधारणनिबन्धनमिति वाच्यम् । एतस्य नैय्यायिकाग्रपरोक्ष व्यवहारनिबन्धनं वाभावात् । नच - तत्त्वमयपरीक्षकव्यवहारनिबन्धनं, त्वदभिमतसंनिभाधिक्रमात्यजत्वसाधनेषु उभयसंश्लेषपक्षा परोक्षनिष्ठसंश्लेषाभिमतस्य परोक्षन्यवहार निबन्धनस्य शास्त्रज्ञाने असाधनेनार्थान्तरात् । नच - सर्वत्रापि इदमेव व्यवहारनिबन्धनं, ननु - त्वदभिमत, इदमवज्ञानज्ञानेष्वस्तीति साध्यतइति वाच्यम् । त्वोचितं त्रिरोधादेर्दाशतत्वात् । किञ्च - त्रिमत्रापरोक्षार्थविषयत्वसाध्यते, उतापरोक्षतादात्म्ये नाव्यवहारविषयत्वं ? । आद्येति ब्रह्मणोपरोक्षत्वे सिद्धाद्विषयत्वसाध्यते, उतासिद्धे । नात्र सिद्धसाधनात् । नहि - तत्तत्तन्मर्यादिव्यवहारस्य ब्रह्मविषयत्वे कश्चित् विमतिपद्यते । नन्वेतु द्वितीय पक्षे, तत्र ब्रह्मविषयत्वस्य सिद्धत्वात् अपरोक्षत्वसाधने परंपर्यतीति चेन्न । स्वप्रकाशत्वादिना प्रकृतस्यापि सिद्धत्वात्, अथ प्रति साधनेषु सिद्धसाधनमेव नैय्यायिकादिभिरपीत्यस्यापरोक्षत्वागोचरात् । ननु - ते स्वकीयापरोक्षज्ञानविषयत्वेनापरोक्षतागोचरं स्वरूपत आपरोक्षनामोदृतमित्येते तत्र घटादाविव रक्षा तादृशं तैरुदृतं अतस्साध्यविषयत्वे लुप्यन्ते । घटाद्यधिष्ठातृत्वान्प्राप्तमादाय साध्योपपत्तये चैतय अपरोक्षतासिद्धान्तिविषयं

तदेव मनुमाना गमा र्थापत्तीना प्रतिश्लेषात् प्रत्यक्षोपमानादेस्त
 तत्रासभवात् तत्राप्यनग्रीह्यतावन्निष्प्रमाणतया तत्रमस्यादे साक्षात्कार
 जनकवचनप्राचा माचार्यवन्द्यमाना पुरोभनमात्रमि दुपश्यामदति ॥

इति श्रीगिताईकसिंहस्य सर्वतन्त्रातस्य श्रीमद्वेद

नामस्य वेदा-ताचार्यस्य दृतेषु

शतदूषण्या शब्दजयप्रयत्नभगवाद् स्तुतम् ॥

लिङ्गसाधनसाध्यैरन्ये । न द्वितीय , पाथा । रिच - अनावृत्ता
 सिधेत-यानि तत्र यथापरोक्ष्य, तदा कश्चन्दइति प्रत्यक्षे चन्द्रस्य
 रूपस्य ज्ञातत्वेऽपि तदनवधारणात्मकमिति नाज्ञाननिवृत्तिरिति त्रया
 भिधानात् । तत्र चन्द्रस्यानावृत्ताक्षभेदाभावात्तत्रोक्षाभावात्तद्विष
 यज्ञज्ञातव्याप्यपरोक्ष्य मनुभूयमान भव्येत । अनभ्यासद्वयाया जर
 पज्ञानस्य उत्तरजाले स्वयमदर्शनेन त्रयातवधारणयागाहारात् । तस्मा
 दावश्यामिदुत्तेस्तस्यापरोक्षाव नरयादिति ॥

इति श्रीवाधूगुलनिहदगीनितासाचार्यपादसेनासमधिगत

पराशरतन्त्रवाक्याभ्येन तन्त्रदेवतेन तद्वरणपरिग्रह

परायणेन तत्प्रसादधमदाचार्यपरनागधये

रमानुजदक्षेन विरचिताया

शतदूषणीपाठ्याया चण्डगारतस्तुत्याया

शब्दजय प्रयत्नभगवाद् स्तुतम् ॥

श्रीमतेरामानुजायनम ।

श्रीमतेनिगमान्तमहादेशिवायनम ।

॥ अथ अष्टमोऽङ्कः ॥

शास्त्रक्येऽपिपयायभेदनियते सगन्त्यधीनम्मे
 कर्मलोच्य तदगिकामधपराविद्यानुपादिसुभि ।
 यस्त द्वेद्यतया स्वय फलतया प्यारोहतिज्ञेयता
 पुर्वातेप त्रिभु दिश्रया सह मम स्वान्त निजात्त पुरम् ॥ * ॥

परिमितगुणान्नादेधान् फलफलसाधना
 न्यधिगतशुचस्सर्वदुष्ट समीक्ष्यवृणीमहे ।
 हरिमधिगततत्रिष्यन्तायांर्यहरेश्वरणौचत
 प्रसदनवरीर्विद्या श्रुयन्तगाश्चवृणीमहे ॥

शास्त्रापमाणकुट्टात्तकुतर्ककुत पूर्वापरागघटना विकसन्मुदेव ।
 मीमांसयाप्रवृत्तितागमिताथसार्ध नित्य रमानिधिशुभ शरणप्रतीम ॥

(शास्त्रैक्यइति) सर्वत्र प्रतिपाद्यैक्यादेवहि वाक्यैक्य, अत इ
 हापि वेदार्थस्यवा साराधनग्रन्थोवा विषयत्वा ढक्ग्रन्थता । आदिपदे
 व्याख्येयग्रन्थैक्य गृह्यते । तदैक्याह धामनजयादित्यवृत्त्योरियैक्यहेतु ।
 अनेन यत्तुभेदात् भेदशङ्कानिरस्ता । (सगन्त्यधीनइति) त्रिवर्गप्रथमप्रा
 चण्यादिना क्रमेच सिद्धसतीत्यर्थ । (परामिति) सद्विद्याद्विवा ब्रह्म
 विद्यामित्यर्थ । (तदिति) परविद्याविषयतया फलतयाच विद्या
 यतामधिरोहतीत्यर्थ । (पुर्वातेति) एव मीमांसया प्राप्यत्वेन प्रा
 प्यत्वेनच निणेतव्योपि स्वकृपामेव न्यायस्थानप्रक्षिपेत्त्य ह्यस्यैवप्रयो
 जनतया मम स्वान्ते नित्य सन्निधत्तामित्यर्थ । न्यायतो निणये प्रिय
 माणे देवतान्तराद्विविक्तमाना प्रसरतत्रिणेषु रूपे प्रपद्यत सन्नि

इहनाय दानन्तर्यायै प्रचुरप्रसिद्धिक मयशब्द मादौ प्रयुज्जानस्य
सूत्रकारस्य तन्ममे तदर्थते वाभिमतं त्यगीकार्यम् । तसमभय यदि
नियतपूर्ववृत्तमसाधारण तथाज्ञापने सप्रयोजनच किमपि स्यात् ,
तदास्यात् । अन्यथा नस्यात् । यथा - “अथ योगानुशासन” मित्यादौ ।
नहि यदग्रगत यत्किञ्चिन्निमेषोन्नेपादिक मक्षिकासचारा
दिक वा पूर्ववृत्ततयाय वक्तु युज्यते, तस्य सर्वत्र सभवात्,
अभिधानप्रयोजनरिरहाच्च । अतएव सर्वपुरषव्यापारसाधारणापेक्षित
भोजनादिपूर्ववृत्तयोक्तिरपि निरस्ता, विशेषनियमाभावात् । अ-
धानाममनस्सयोगादिकमपि न विचारविशेषप्रति विशेषहेतु, सर्व
शास्त्रसाधारण्यात् । सामर्पात् तथास्यात्, तदुक्तिरपि यदि साम .

धाने तेषां प्रसङ्गएव नास्तीत्यन्त पुरश्चब्दप्रयुज्जानस्यभाव । नहिराज्ञा
मन्त पुरे पृथग्जनानां प्रसङ्गोस्ति, येन तन्निष्कालनाय यत्रः कर्तव्यः ।

इहवादे साधनचतुष्टय पूर्ववृत्त स्याथशब्दविधक्षितत्वनिरावपुनस्त्व
कर्मविचारपूर्ववृत्तत्व व्यवस्थाप्यते । तत्रा यशब्दस्यानन्तर्यायै नि
र्णीतेहि तच्चिन्तायकाश, अत उपोद्घातेनाथशब्दस्यानन्तर्यायैत्व पूर्व
पक्षिमुखेन व्यवस्थापयन् पूर्वपक्षमाह (इहतावदिति) नित्यानित्य
विधेयस्यैव पूर्ववृत्तत्व मिति कुतो निर्धार्यते, अन्यस्यापि सभवादित्य
ब्राह्म (तत्सभयश्चेति) (अथ योगेति) तत्र हि सप्रयोजनाभिधा-
नस्य नियतपूर्ववृत्तस्याभावा दथशब्दो धिकारार्थत्वेन व्याख्यातइत्य-
र्थ । एव मन्यथा न स्यादित्येतस्योदाहरणं दर्शितम् । एवमपि -
कथमन्येषां निरासइत्याशङ्क्याह (नहीति) यदृच्छयेत्यनेन नियमा
भाव स्सर्वत्रोपसाधारण्याभावश्च ख्याप्यते । तथात्यज्ञापने सप्रयोजन
चेत्यनेना पीद निरस्तमित्याह (अभिधानेति) अतएव त्वेत द्विवृ
णोति (विशेषेति) भोजनादे रपेक्षितत्वात् पृथग्विरास । (अवधा
नेति) इन्द्रियाणा विषयान्तरासचार :: अवधान, विचारज्ञानानिय-

श्रीत्यनेपेण, तदपि सर्वकार्यसाधारण्यात् तदभिधाननैरर्थक्याच्च
निरस्तम् । तेन सामग्रीविशेषविशेषक विशेषकारणमेव वाच्यम् ।
अतः सम्प्रयोजनाभिधानासाधारण नियतपूर्ववृत्तान्तुगोपेण नियानित्य
वस्तुविवेकादि साधनचतुष्टय पूर्ववृत्त, तस्यैव ब्रह्मजिज्ञासाया निय
मेनापेक्षितत्वात्, तदुक्ते आधिकारविशेषप्रतिपादनार्थतया सम्प्रयो-
जनत्वाच्चेति यदुक्त तत्परामृशाम ।

तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तत्र कथं भूत इति । किं इदं वस्तुनित्यमिदं
वस्तुनित्यमित्येव महत्मा, उत नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यतरतु तच्च
नित्यानित्ययोर्वस - हेयत्रोपादेयत्वे इत्यर्थ इति वाचस्पतिकल्पित
प्रकार इति । तत्र न प्रपञ्चम् । तस्य वेदान्तश्रवणात्पूर्वमसिद्धत्वात् । त
त्रैव ब्रह्मात्मनो नित्यत्वं विद्यदादेरनित्यत्वं विविच्यते । तथा चान्योन्या
श्रयणम् ॥ * ॥ वेदान्तश्रवणेभिर्दे नित्यानित्यविवेकग्री । नित्यानि
त्यविवेकेन वेदान्तश्रवणनिर्वाति ॥ * ॥ अथ—यदि शास्त्रान्तरात्तद्वि
वेक इति मन्यसे । तदा विपरीतविवेकापत्तिः । विद्यदादयोर्विशे
षिकादिभिर्नित्या एव परिगृह्यन्ते, आत्मादयश्च सौमतादिभिरनित्या
असतोऽपि । अथा दूरमिष्टवृष्टिसाम्ययोगशालनेन तद्विवेक इति चि
न्तयसि । तर्हि - तत्रैव त्मानात्मविवेकसिद्धे किं प्रक्षमा मासया ।
अनन्यलभ्यमहि शान्त्रफलम् । विशेषज्ञस्यार्थमिति चेन्न, निरतिशये त

त पृथग्वृत्तत्वा वयधानात्ममनस्सयोगादेः पृथङ्गिरासः । (तत्रैवेति)
आदिशब्देन कालादि स्वमतेन गृह्यते । (विपरीतेति) वेदान्ते याद्वि
शो नित्यानित्यविवेकोऽभिमतः, तद्विरुद्धनिश्चय एव शास्त्रान्तरे भव
तीति न तस्य तत्रोपयोग इति भावः । विरुद्धनिश्चय मेवोपपादयति
(विद्यदादय इत्यादिना) (तर्हीति) आत्मानात्मविवेकार्थोऽहं ब्रह्ममी
मांसा, तस्य च तत्रैव सिद्धे ब्रह्ममीमांसायां प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः ।
अनयापि तत्सिद्धे रक्षापि प्रवृत्तिस्स्यादित्यत्राह (अनन्यलभ्यमिति)
नियतापेक्षितेन शास्त्रान्तरेण विवेकसिद्धौ वेगम्य निष्पत्त्यायमेव

रेऽ तद्व निराकरिष्यमाण साध्यादितन्त्ररूपे नाश्वसिहि । नहि त
द्वा सादृशेति कश्चिद्विशेषइति न्यायात् अत्रिरुद्धाश स्वीनुर्मइति
चेत् , क स्ताहि सौगतेषु ते प्रदेष्टे । तेष्वपि भद्रदुषजीव्याग्रहणोर्थरा
शयस्सति । कथंचायमर्थो न विरुद्ध अयन्तु विरुद्धइति वेदान्तश्रव
णात् परममग असि ? । तथाच तत्राप्यन्योन्याश्रयणम् । हिनेपदे

ब्रह्मविचाराधिकारिण साख्यशास्त्राप्रामाण्यज्ञान भावश्यकमेव, अन्य
था तत्राप्रामाण्यज्ञानाभावेन तत्प्रतिपाद्यसत्यत्वविरोधि प्रपञ्चमिथ्या
त्वप्रतिपत्तये तत्प्रतिपादकब्रह्ममीमांसाया प्रवृत्त्यसम्भवात् । तत्रच
यदि साख्यशास्त्रानित्यानित्यविवेकात्प्रागेव वेदविरोधज्ञान स्यात् , त
दा तत्राप्रवृत्ते नित्यानित्यविवेकएव न स्यात् । अथतु प्रवृत्तस्य
नित्यानित्यविवेकानन्तर तत्र वेदविरोधज्ञान, तदा जातोपि नित्या
नित्यविवेको न भुमुक्षाद्वारा ब्रह्मविचारोपयोगीस्यात् , अनाश्वासप्र
स्तत्वात् ।

ननु महर्षिप्रणीतस्य साख्यतन्त्रस्य कथ-निरासइत्यत्राह (न
हीति) वेदविरुद्धत्वाग्रिशेषात् सौगततन्त्रवदेव तन्निराकरणमिति
भाव । यद्वा सौगततन्त्रे प्रवृत्त्यभावउक्ते महर्षिप्रणीते साख्यतन्त्रे
कथ प्रवृत्त्यभाव इत्यत्राह (नहीति) नहिसौगतसमयत्वादप्रवृत्ति
रुक्ता, किन्तु - वेदविरोधित्वेना प्रामाण्यादेव, अत प्रयोजनत्वादि
शेषात् तस्मिन्निव सादृशेषि प्रवृत्ति र्मस्यादेवेति भाव । (तेष्वपी
ति) ततश्च मिथ्यावाध्यवसायार्थ सौगतमतेपि प्रवृत्तिस्स्यादिति भा
व । (कथंचायमर्थइति) आत्मनित्यत्व भविरुद्ध, अन्यत्तविरुद्ध
मिति वेदान्तै रात्मनित्यत्वादिनिर्णयात्प्रा कथ निश्चित इत्यर्थ । त-
थाचा विरुद्धाश स्वीनुर्मइति न युक्तमिति भाव (तथाचेति) वेदा
न्तश्रवणानन्तर अविरोधज्ञाना द्विरुद्धसाध्याशश्रवण, तच्छ्रवणे अ-
धिकारात्वेद्वचा वेदान्तश्रवण मित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थ । (हितेति)
अयमभांगविरुद्धइत्यधिगच्छामीति शेष ।

शि पित्रादिवचनमिन्द्रम्भादिति चेत् , तर्हि - ततश्च नित्यानित्यवस्तुनि
वेकोपि सिध्यति, किं सात्यादिकपोलजठकणिकाद्यादेन । अत्रे
वमपि का नेहानिर्दिष्टिचेत् , वेदान्तश्रवणहानि । तदुपदेशमात्रेणा
लमास्तिरुत्तु समन्तार्थमिन्द्रम्भोपपत्ते । सर्वस्यापि त्रिरेकस्य आ
त्मानामविरेकार्थतया तन्मिद्धा ज्ञातव्यान्तरपरिशेषाभावात् ।

ननु यस्य पुरुषस्य द्वितैषिवचनात् निपात्यादायैव त्रिकम्भो जातः ,
अर्धान्तराणा द्वितैषिणालुपदेशा दविन्द्रम्भ , तस्य शास्त्रश्रवण सेतस्यति ,
नचैवसति आत्मनित्यत्वस्य पूर्वमेव ज्ञाततया जिज्ञास्यत्वाभावेन ,
आरम्भसूत्रविषयत्वाभावात् इह निरूपण न स्यादितियाच्यम् ,
प्रसंगादपि तदुपपत्तेरित्यत्राह (सर्वस्यापीति) विवेकस्य विवेक
साधनस्य ।

ननु - नित्यानित्यवस्तुविवेके जातेपि आत्मैकत्वं न ज्ञातम् ,
अतएवहि " आत्मैकत्वादिद्याप्रतिपत्तये सर्वं वेदान्ता आरभ्यन्त "
इत्युक्तम् , तथाज्जन्दात्मनश्च प्रपञ्चमित्याद्यच्च न ज्ञातमवेति चेन्न ।
आत्मैकत्वादिज्ञानस्य स्वतन्त्रमित्यादिविवेकस्यच श्रवणात् प्रागेव घाच्य
त्वात् । तथाहि - आत्मनित्यत्वज्ञानहि तस्यैवानन्दारमरुस्य प्राप्यता
ज्ञाना मुमुक्षाहेतुर्भवति , नान्यथा । ननुतिशयित नित्य पुरुषार्थस्य
प्राप्यताज्ञानविना क्षुद्रा दनित्याच्च पुरुषार्था निवृत्ति । नापि नित्य
स्यानन्दारमकरय स्वस्यैव प्राप्यताज्ञान मुमुक्षाहेतु , तस्यानादितिद्ध-
ताज्ञानेन श्रवणादिप्रवृत्त्यनुपपत्ते । अतो ब्रह्मस्वरूपस्या खण्डानन्दा-
त्मरुस्य प्राप्यताज्ञानादंवेतिवाच्य । ततश्च भिन्नस्याभेदात्तत्वात् दसेद
एवपारमार्थिकः । त्रिचिञ्जल्य सर्वज्ञत्वादिभेदो मित्येव । अतो भेदभ्रम
निरासेन ब्रह्मैव प्राप्यमिति बुद्धयैव मुमुक्षोत्पत्तिरिति एवम ज्ञातव्य
मशेष्यते । एवमात्मैकत्वादिकमपि ज्ञानव्यमये त्वभिप्रेत्यै च
" आत्मानात्मजिविकार्थतये " त्वनुगृहीत, ननु नित्यानित्य
विवेकार्थतयेति , तदभिमत स्वर्गापि त्रिवेकमिच्छा एवेतिहि सामान्यनि
देशम्य भाव ।

एतेन यदाह नवीनः - न तावन्नित्यानित्यविवेकासंभवः, आमा
 नुष्या दाम्भल्लोक कर्मकार्यं च सर्वं मनित्य घटादिवत् " **॥**
 चत्थे कर्मचित्तोन्नाहं क्षीयते" इति श्रुतेत्येति न्यायानुगृहीत स्पष्ट
 श्रुत्यैव विचारोन्नाहं कर्मफलस्या नित्यत्वावधारणसंभवात्, आमा
 न्व नित्य इत्यवगम्यते । अन्यथा - कस्यापि भवे मोक्षाय प्रवृत्त्यसंभ
 वात् । तस्यानन्दरूपात्वमपि परमप्रेमात्पदत्वात् " आनन्दाद्देवख
 लि" त्यादि वाक्याच्च निश्चीयते । नचैव - विचारोन्नाहप्रसङ्गः,
 अन्यस्याप्येवं निश्चेतुं शक्यत्वादिति वाच्यम् । यत्र हि मानान्तरविरो
 धो वर्तते, तद्धि शब्दश्रवणमात्रात् निश्चेतुं शक्यम् । भट्टैतत्समन्वय
 च तत्तत्पूर्वपक्ष न्याय मानान्तरादिना प्रथमं विद्वद्वतया प्रतीयते इ
 ति न चाक्यमात्रा निश्चेतुं शक्यते । ब्रह्मणो नित्यानन्दरूपावन्तु न
 मानान्तरेण विद्वद्वतया प्रतिषन्धीयत इति तच्छब्दादेव निश्चेतुं श
 क्यते । नहि परमात्मनस्तुराभेदे प्रत्यक्षविरोधास्ति । नचानित्यसुख
 स्य नि यात्माभेदविरोधः, अनुकूलतर्काभावेन सुखमात्रे अनित्यत्वाव
 धारणायोगात्, सौष्टुतिकसुखायमशं दर्शनेन जीवसुखस्यापि नित्य
 तया तद्विज्ञानाद्भेद रन्यविषयत्वावधारण सम्भवात् । किञ्च येन
 चत्थे न्यायेन निश्चितं, तेन इतरदपि न्यायेन निश्चेतव्यमिति न नि
 यमः, पुष्पाणाञ्च विचित्रशुद्धितया न्यायानाध्यात्मिकविषयतयाऽति
 सुदम वा तन्नियमाद्युपपत्तेः । अन्यथा - धूमाग्नौष्यान्ति स्वयंरेव गृह्णाते
 ति सर्वापि व्याप्तिरेव ब्रह्मेति वैशेषिकादिग्रन्थान्तरारम्भो ध्यर्थेय
 स्यात्, एतादृशपव पुरुषोस्मिन् शारोधिपारी । तदुक्तम् " नात्यन्त
 शो नो तत्तत्सोस्मिन् शारोधिकारवा" निति । एवञ्च ब्रह्मतुल्यस्य जीवसु
 खस्यच नित्यत्वं तद्वितरभोगानाश्चानित्यत्वं मुनिरूपणं, ततो घेरा
 ग्य । नचैव - रद्वतिपादवैयर्थ्यं । नहि - ता नित्यानित्यनिरूपणसुरे
 न वैराग्य । किन्तु - संरुद्धिप्रकारनिरूपणेन पूर्वोक्तस्य दृष्टीरारं हि
 ना । वैराग्योत्कर्षेन्द्रियोपरम दाह्येन गुमुशाद्राश्रयव्यादिदाह्यंत
 भवात् प्राग विरक्तस्य स्ववाम्यफलविरोधि ब्रह्मज्ञानप्रवृत्त्यनुपपत्त्यैव
 मेव यत्तत्प्रादात् । एव - वैराग्ये शारोन्द्रियवेष्टाया भोगावृत्ते -

तद्विचार्यं शास्त्रमाधिवरोतीति चेत् , तर्हि - तस्यैतादिवरणसाध्यत्वा
दितरवैयर्थ्यं । अद्वैतोपयोगितया च 'रणत्वादिरमपि चिन्तनीयमिति चेत् ,
तर्हि तदर्थमेव अन्यस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमपि चिन्तनीयम् ।

ननु - तत्रापि चारमात्रस्य कर्तव्यता मिह प्रतिज्ञायते, द्विष्टु " श्रो
तव्य " इति त्रिषुपयोगिन्यायप्रतिपादकत्वा द्विद्वितविचारस्य कर्तव्य
त्व प्रतिज्ञायते, " श्रोतव्य " इत्यस्य च ब्रह्मदर्शनाय विचारः कार्य इति
त्वर्थः, ब्रह्मदर्शनोद्देशेन विचारविधानञ्च ब्रह्मदर्शनस्य " निवार्य
तन्मृषुमुत्पात्तमुच्यते " इत्यादिभिर्ब्रह्मन्तवास्यैर्मात्रतैर्मात्रसा-
धनत्वे सिद्धञ्च, तस्माद्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वोपयोगिन्यायोपजाय
नेनैव श्रोतव्य इति वाक्यमपृच्छेत् सादर्थ्यविचारात्मात्र मिदमपि सूत्र
तदुपजीयतेनैव प्रयत्नमिति न तत्र चाप्यर्तव्यतैतत्सूत्रस्य विषयदत्ति-
चेत्, स्यादेव, यदि श्रोतव्य इति विधिस्स्यात्, न तावदयमपूर्ववि-
धिः, शक्तितात्पर्यावधारणरूपस्य तदनुकूलव्यापाररूपस्य च श्रवण
स्य " द्रष्टव्य " इति त्रिविधित्वासाधनकारणत्वात् लोकासिद्धत्वात् -
असंभारानामपि परिमितावधारणविरहे गृहीतशक्तितात्पर्यस्य वाक्यस्या यथा
जननयत्नमपि लोकासिद्धमेव, तथा सन्निकृष्टविषये दशमस्त्यमस्ती-
त्यादौ वाक्यस्यापरेक्षज्ञानजनकत्वमपि लोकासिद्धमेव, तस्य प्रत्यये च
परिबन्धनि जायते कामिपदाभावे च त्वं दर्शनफलोद्देशेन विधिः,
दर्शनस्य विधानासम्भवादिति चेत् । तत्सम्भवस्य स्थापनात् ।

यत्तु वैशिष्ट्युक्त - भाषातदर्शनमिदं कृतिसाध्यत्वेन विधानार्हं प्रति
वाक्य मय मस्य चाप्यस्यार्थ इति सिद्धार्थोक्तिरूपेण सुस्पष्टोद्देशना-
नेन शास्त्रास्य वाक्यार्थग्रहणमात्र श्रवणम् । तच्चाज्ञानमात्रविरोधि, न
तु मननमिदं सत्तयादिविरोधि, मननरूप न्यायावतारां सत्तयाध-
र्मिज्ञानरूपत्वात् । मननन्तु अयमेव वाक्यार्थो युक्तो नान्य इति निर्-
णयहेतु युक्त्यनुसन्धानम् । निरन्तर निध्यान निदिध्यासन । इत्यमेव
श्रवणादीनां भेदः । विचारादित्रिविधस्य पूर्वविधि ब्रह्मज्ञान वेदवि-
चारोद्देशतोर्था अर्हन्तीति भाष्येणात् । नहि वेदाध्यज्ञानाय च विचार क

तस्येति वचनव्यक्तिः ; ब्रह्मज्ञानस्योद्देशात् । नापि - ब्रह्मज्ञानाय ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति, तथात्वे ब्रह्मणो निधेयप्रतिशेषणतया गुणत्यापातात् । किन्तु - ब्रह्मज्ञानाय चेदप्रिचार कर्तव्य इत्येव वचनव्यक्तिः । यद्यपि ब्रह्मपरवेदविचारः ब्रह्मविचारः, तथापि न ब्रह्मप्रचाररूपेण विधान, किन्तु चेदप्रिचाररूपेण । तथाच श्रुतिः, " तस्मादेतन् सर्ववेदानधीत्य प्रिचार्यं च ज्ञातुमिच्छे " इति । एतच्च यथा यथादा वितरभेदे सिद्धेऽपि पृथिवीत्योपहिते तदसिद्धेः पृथिवी इत्येभ्यो भिद्यत इत्यत्र न विद्वत्साधनता । यथाग्रा स्थानप्रसरणाधिकरणोक्तरीत्या राजसूयान्तर्गतेष्टिपशुसोमेभ्यु प्रातिम्विकरूपचोदकत इति कर्तव्यतान्तायावे राजसूयं तदप्राप्तिः । तथा चेदप्रिचारयोपहिते ब्रह्मज्ञानहेतुताया अप्राप्ते स्पष्टं प्रियति । नहि कर्मराण्डेन ब्रह्मराण्डेऽप्यन्तरारणाद्विरास्येन पदार्थस्वरदिना भाषाततोऽपि ब्रह्मधीरिति । यद्वा - निदिध्यासनस्या व्यक्तरभावरक्षताभावरहेतुता नाप्यत्रः प्राप्तेति सतादृशं विधिः । तथा - अज्ञातादौ निदिध्यामना सम्भवेन श्रवणमननयो दिगादेव प्राप्तावपि निवर्तप्रियकर निदिध्यासनप्रियस्य गुणान्यगुणेषु लिंगेन तयोऽप्राप्ते स्तष्टिविरूपद्वारिधिरिव । अत्रच श्रवणाननयो निदिध्यामित्यस्य गुणां दृष्टद्वारेण अन्यत्र तद्दृष्टद्वारेण निदिध्यासनांगतेति ध्येयमिति ।

अत्रोच्यते - श्रवणेतावद्ब्रह्मज्ञानयो नान्तर्भागे, ' श्रोतव्य ' इत्यत्र यद्वान्यत्र पदाभावात्, आन्देशं भयमर्थेभ्युग इत्यादि बहुलमयोगात् " श्रोतव्य " इति शास्त्रज्ञानमेव स्पष्टतः प्रतीयते । " आमाश्रोतव्य " इत्यभिज्ञातात्, आत्मनिच वेदान्तानामेव प्रमाणत्वात् तस्य शास्त्रज्ञानस्य वेदान्तजन्यत्व मवगम्यते । तत्र तदस्यैवपि सद्व्याख्यात् गोमासितवेदान्तजन्यत्व मवगम्यते । तस्य सुप्रधीनतया वास्तव्यन्तराधीनमेव । अत्रचमिति " श्रोतव्य " इति शास्त्रज्ञानमात्रं मातृसमाभिध्याद्वारण्य वेदान्तजन्य ज्ञानत्वा, नप्रियेय, तस्याप्यनराज्यसिद्धेः । नापि न्यायोपबृंहितवेदान्तजन्य ज्ञान । साद्वेदोपदेशेना पातयतीतिअप्रमाण पुरापार्थतत्साधनस्य जिज्ञासोः

पाठक्रमात् त्रिवर्गे प्रथमप्रावण्याच्च कर्मविचारे प्रवृत्तस्य निर्णयेन प्र-
तिबन्धननिज्ञासाधनमे रागादेव वेदान्तविचारे प्रवृत्ते । त्रिध-ध्या-
नस्य मोक्षसाधनत्वविधाने ध्येयावधारणस्य ध्यानसाधनत्वस्य लोका-
मिहत्वा ज्ञानार्थिनस्त्वतएव विचारे प्रवृत्ते नविचारस्मविधेय-
ता । अतएव श्रवणदशावगत न्यायातिरिक्त साधक बाधक परिहा-
रतद्विरुद्धान्निरास्तात्मक स्मरणमपि धुनार्थं प्रतिष्ठात्मकत्वात् स्वत-
एव प्रवृत्ते नविधेयं । एतेन - पराभिमत न्यायमात्रानुसन्धानात्मकता-
पि दत्तोत्तरं । ध्यानार्थिनो ध्येयावधारणे लोकात्तएवप्रवृत्तेः ।

यच्च विचारविध्यात्मकस्याभिमतमननीयधिसमर्थनं, तत्रवेदार्थज्ञा-
नायवेदविचारः कर्तव्य इति वचनव्यक्तौ नकाश्चिदोप । वेदपदेनवेदान्तानि
यक्षायां प्रकाशयन् वेदार्थतया उद्देश्यत्वाविरोधात्, वेदमानविवक्षाया-
मपि नैव वचनव्यक्तौ दोष, त्रिधियेतिद्वेदि एवोप, तदेववेदान्ता-
विप्रतिपक्षं । अनुवादे त्वेव वचनव्यक्तावपि नदोष ।

यच्च - ब्रह्मज्ञानायप्रकाशविचार कर्तव्य इतिवचनव्यक्तौदोषोक्त सचत-
र्हपिरेवदूषितः । भगवत प्राधान्यनाश तद्दर्शनादि पटभूतमातृवच्छेदक-
त्वमेव, नान्यत्, अनिर्वचनात्, तस्य साधनभूतदर्शनायवच्छेदक-
त्वमपिरेवदूष्य, एकस्यैव साक्षः फलीभूतमीत्यच्छेदकस्यापि तात्साधन-
संसादच्छेदकात् दर्शनात् । नहि राजसेया राज्ञानप्रच्छिन्नमीतिहे-
तुः तथा स्वयं तदनवच्छिन्ना प्रीतिहेतुरिति । विश्व - वेदस्या नि-
दिध्यासितव्यत्वात् वेदार्थमात्रस्यच निदिध्यासनाङ्गीकारात् ब्रह्मनिदि-
ध्यासनमेवविधेयं, तदपिनस्यान ब्रह्मणेऽनुगतव्यवस्थात् ।

यच्च ब्रह्मज्ञानायवेदविचार इति वचनव्यक्तिरिति । तच्च । तत्रवेदपदे-
नवेदान्तविवक्षायां नविधिसंभवः ब्रह्मनिज्ञासोस्तत्प्रतिपाद्यवेदान्तविचार-
स्वतएव प्रवृत्तेः, नवायमविचारी ब्रह्मणेऽवेदान्तवेद्यता नमानार्ताति-
वाच्यम् । प्रधानादिव्यावृत्तिसन्देहेषि अध्ययनकालेऽपि वेदान्तानां प्र-
परश्रवणमात्रं । अन्यथा “ आत्मात्रेतिव्याप्त्यन्तस्य ” इत्युक्ते पुनस्त-
मानताविचारस्य वेदान्तविषयता, आत्मनेतिचार्यव्यतिपादनात्, त-
तच्च वेदान्तानामेव नामाण्यवधारणादि विचारान्य त द्विषयतामतीति ।

ननु वेदपदेन वेदमात्रं विज्ञेयते, अत्र वेदान्तविचारस्य ब्रह्मज्ञानहेतुतायाः प्राप्तयेऽपि न वेदविचारस्य प्राप्तनेति चेत्, तत्र यदि कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारहेतुताया अप्राप्तिरन्यसे, तर्हि न ब्रह्मविचारे विधिः । सत्यं, “ श्रोतव्य ” इति विधिसमर्थनमेव सिद्धाधिविधित ननु ब्रह्मविचारविधिसमर्थनमिति चेत्, किं कर्मविचारस्य तादर्थ्यं दृष्टद्वारा उतादृष्टद्वारा ? नाथ, अग्निद्वे, विधिर्धैर्यव्याख्य । न द्वितीयः । दृष्टद्वाराभ्युपगमेहि आत्मविचारस्य वेदविषयतास्यात् तद्विचारस्य । प्रमाणविषयत्वादिति, अदृष्टद्वाराभ्युपगमे “ आत्मा श्रोतव्योऽन्तर्मात्र ” इत्युक्ते कोऽपि वेदस्य प्रसंगः ।

ननु - वेदस्य आत्मप्रमाणत्वादेव वेदविचारो विधीयते, तौक्यदेशद्वारा दृष्टार्थता, अज्ञानतरे तददृष्टार्थतेति चेत्, तथासति घात्यस्थाऽभिनियमाभ्यात् चाक्षयविचारत्वेन सर्वव्याप्यविचारविधिः प्रसज्येत । अपि च वेददेशेऽनुशास्त्रेण देशविधिरिति स्यात्, पञ्चार्थवेदशेषविध्यवयोऽनुपपन्नश्च । यद्विद्य ब्रह्मविचारस्यापि वेदविचारत्वेन घेयेण ब्रह्मविचारहेतुत्वादेना प्रामाण्यमन्यसे, तत्र किं वेदान्तवेदत्व नाशगतं ? अत्र गतमेव तत्र वेदाव तद्विचारे वेदविचारत्वञ्च, किंतु वेदविचारत्वावच्छेदेन कारणत्व नाशगतमिति चेत्, किं सर्वविचाराणां कारणत्व नाशगतमिति मन्यसे ? तर्हि सर्वविचारकारणता बोध्या तत्र वेदान्तविचारेऽनुशास्त्रेण दुष्परिहरः ।

ननु - वेदविचारस्य कारणतावच्छेदकस्य मनसगतमिति चेत्, तथासति वेदविचारत्वेन कारणत्वबोधनं स्यात् । नच श्रोतव्यशास्त्रस्य तथाविधं सामर्थ्यं पश्याम । नापि ‘ तस्मादेन ’ इति चाक्षेपतथाविधिः, “ सर्ववेदान्तिचाये ” इत्युक्ते नहि सौर्धः स्वीयते, किंतु सर्वेषां विचाराणां तत्तत्प्रतिस्तिरूपेण साधनत्वम् ।

ननु - सर्ववेदविचारस्य कारणतावच्छेदकत्वेन बोध्यत इति चेत् । अतीतानागतव्यवहारविचारणां कारणत्वासम्भवेना योग्यत्वात् । एतत्स्य वेदविशेषणत्वे सर्ववेदसम्बन्धिन एतस्य विचारस्यालम्भात् । सर्ववेदसम्बन्धिनो ये विचारः इत्युक्तेन प्रामाण्यरूपेण तत्तदावधारितत्वात् तत्तत्पर्यवसानम् । तत्तद्व्यवहारविचारणां ननु शास्त्र

कारणं बोध्यतइति चेन्न । राजसूयस्य वेदविशेषणतया प्रतिवाच्यं विचारलाभेपि विचारसमुदायबोधकं पदाभावात् । दृष्टान्तश्च विषमः, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यासिद्धिपक्षे तादृशोद्देश्यप्रतीतिजनन-सामर्थ्यं मस्येव, इदमु त्वदुद्देश्यप्रतीतिजननसमर्थं किमपि वाच्यं न दृशत इत्युक्तमेव । राजसूयदृष्टान्तश्च विषमः, तथाहि - राजसूये बह्व्य इष्टिपशुसोमयागा स्तर्घ्वं फलवन्तः समप्रधानाः, तत्राभिषेचनीयोनाम सोमयागः, तत्सन्निधौ विदेवनादयस्समाभ्यामाताः, ते किं स तर्घ्वस्य राजसूयस्यांगं उताभिषेचनीयस्येति ? यदि सन्निधिवर्दीयात् अभिषेचनीयानां, अथ प्रकरणं ततो राजसूयस्येति । तत्र सन्निधिविशेषाद्भिषेचनीयांगत्वे प्राप्ते - अभिधीयते; प्रकरणाविशेषात् स्वार्थता । तन्मध्यभिषेचनीयस्याप्यस्येव फलवत्त्वाम्प्रकरणं, यद्यप्यस्ति तदप्यन्ये पामप्यस्तीति तादर्थ्यमपि युक्तं । यदिचपरमविशेषतस्तर्घ्वपामाकांक्षायामपि पाठसन्निधिविशेषाद्भिषेचनीयस्य विशेषत आकांक्षा कल्पयित्वा तादर्थ्यं स्यात् ततश्च विजगर्षं, स्वार्थतादि कल्पनाकांक्षा तस्तुत गम्यते, धर्मिषेचनीयस्य त्वाकांक्षाकल्पनीयेति । एतेनात्रपार्श्वानां धर्मसाधारण्यमपि व्याख्यातमिति । इह सन्निधेः प्रकरणस्य वल्लभ्यं ब्रुव्याद्यो, नतु तत्राकारान्तरेणाकांक्षानिवृत्ता वप्याकारान्तरेणाकांक्षाब्रुव्याद्या । यदोमं शास्त्रज्ञैरिहावाच्यम् - "अग्निनासायभिषेचनीयस्य प्रकरणं, प्राकृतेनेत्यभावेन कथमाकांक्षापूरणात् । तन्मध्यपामरीष्टिपशुसोमानां विवृतिवात्रास्येव प्रकरणम्, तत्तन्म । प्रातिरिक्तकल्पेण नास्ति राजसूयसमजात्यस्येव, कथं, श्रुत्यादिविधि सांगतर्धनात्तद्वज्जेन निवृत्ताप्याकांक्षापुनरुत्थाप्यते, पत्रिनादारभ्यसंवाच्यं धृतिप्राप्तद्विविधप्राप्तेण 'राजसूयपशूनाडत्युत्ताति, राजसूयेनेना नक्षत्रमापुर्तेना' तिराजसूयपशूनावन्तं देशमनुवृत्तो राजसूयकृत्यंभा यमस्ततो ग तन्मध्यपतितानि विदेवनादीनि गृह्णतु" मिति तत्रापि राजसूयं प्रकरणाभावमाशङ्क्य सन्देहान्प्रापात समर्थेन तात्पर्यम्, नायाकारान्तरेण धर्मप्राप्तावप्याकारान्तरेणाप्राप्ते राकांक्षामतिपादने तात्पर्यम्, तदामति किं मुन्यावित्ताकांक्षोपमिगित्वेनात्तामन्वयेत्यात् ।

किंवा स्वरलिङ्गाकांक्षाप्रयोजकत्वेन? नायः॥ आतिदेशिकांगान्वयेन
निराकांक्षत्वे प्यापदेशिकांगान्वयार्थं तेनैवाकारेणाकांक्षोपापनस्य
बहुशो दर्शनात् । नद्वितीयः॥ सन्दंशवशेननिवृत्त्याकांक्षा पुनरुत्था-
प्यत इत्युक्तिविरोधात् । राजसूयाम्ना त्वस्यैवेतिनु विदेवनादीनां
समुदायान्वयपरसिद्धान्तमिद्वचं समुद्रापाकांक्षाप्रतिपादनपरम् ।
किंच चेदन्तविचारो लोकात्तत्र प्रवृत्तिसिद्धे स्तदंशे नविधेः प्र-
योजकत्वं, किन्तु पूर्वभागविचारांशपंचति, विधे विधेयैकदेशप्रयो-
जकत्वमस्तरस्मापद्येत । अनेनैव यद्वैत्यादिकमापे दत्तोत्तरं । किंच
किमात्मा श्रोतव्य इत्यवामशब्दो निदिध्यासितव्य गुणैतरगुणे व्यु-
त्पन्नः, येनैवं ब्रवीषि, तथासति निदिध्यासितव्यगुणानां विचार्यता-
न स्यात् । सामान्यतस्सर्वगुणा विवाशिताइति चेत् ; तर्हि निदिध्या-
सनस्यापि सर्वगुणविषयत्वादस्यैवामशब्दस्य 'निदिध्यासितव्य' इत्य-
प्राप्यतुपंगणार्थं धरूप्यायोगात् ।

यत्तु- कैश्चिद्वक्तं, "दृष्टव्यश्रोतव्य" इत्यादयो दर्शनादीनां विधा-
यकाण्य । "आमनि खल्वरेदृष्टे श्रुते मते विशाते इदं सर्वं विज्ञात" मित्युप-
क्रम्य तदुपसंहारे "एतावदरेखल्वमृतत्व" मिति एतावच्छब्देन प्रकृतदर्श-
नादिचतुष्टय परामृत्य तस्य लोमल जीवमनिति वत्साधनेसाध्यापचारेणा-
विशेषेणामृतत्व साधनावप्रतिपादनात् । दर्शनादयश्च दर्शपूर्णमाणा-
भ्यामिति द्रष्टेनेव "एतावदरेखल्वमृतत्व" मित्येतावच्छब्देन परा-
मृत्युतुल्यफलसम्बन्ध प्रतिपादनात् समप्रधाना । ननु भवणा-
दीनां पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरद्वारेव मोक्षसाधनत्वात् न समप्रधान्य
मुपपद्यतइति चेत् ; एतावदित्यदिमिश्रद्वणार्दीनां दर्शनवन्मोक्षसाधन-
त्वे सिद्धे आधानवदुपकारकत्वेऽपि प्राधान्याविरोधात् । यद्यप्यसा-
क्षाकृत स्वर्गादिभाजनायाइवा व्यक्तस्वभावब्रह्मनिदिध्यासनस्या-
पितादृशब्रह्मसाक्षात्कारहेतुतानलोकतःप्राप्ता, तथापि तस्यमोक्षजनयितव्ये
दृष्टसन्निहित परमाम दर्शनद्वारकत्व संभवे भट्टद्वार कल्पनस्य
अन्याध्यायेन दृष्टपरमात्मदर्शनमेव द्वार कल्प्यते । अतो नाकृतनिदि-
ध्यासनस्यापि परमामसाक्षात्कारप्रसंगः, तत्तदधिकार्यनुसारेण नियत-
तत्तद्रूपयत्तया परमात्मध्यानविषयेक्षित तत्तद्रूपत्वावधारणाय फलव

द्वयोदयोधपर्यन्ताध्ययनविधिना तत्तद्गुणवत्त्वविषयक श्रवणमननाशेष
समयेषु तद्व्यगुणविषयक श्रवणमननाशेषासम्भवेन नियतविषयक
ध्यातावत्तामक निदिध्यासनविषयगुणान्य गुणवत्त्वविषयक श्रवणम-
ननयोऽप्यन्ताग्रामया "श्रोतव्योमन्तव्य" इतिविधेरप्यपूर्वविधित्वं । तत्रश्र-
वणस्य मोक्षेजनयित्वे दृष्ट सन्निहितच मननमेवद्वारं, मननस्यतु मोक्षो-
जनयित्वे ध्येयान्यगुणांशे दृष्ट ध्येयगुणांशे तु ध्यानोपकारकत्वमपीति ।

कंचित्तु- श्रवणमननयोनंविधि, अर्वाङ्गोदधपर्यन्ताध्ययन विधि
तत्पत्रतयोः प्राप्तेः, अतस्तयोरनुवाङ्गः, निदिध्यासनस्यतु मोक्षेजनयित-
्वे दृष्ट दर्शन द्वार, दर्शनत्वदृष्ट द्वार । नचैव मोक्ष प्राप्येददृष्ट द्वार
मस्त्वितिवाच्य । मोक्षमिति द्वारवत्पनादज्ञाया मदृष्टस्यानुपर्यितत्वादितीति ।

अत्रोच्यते यदुक्त "एतायदरेणत्वमृतत्व" मित्यादिना यत्तुर्णा
मोक्षसाधनत्वेन विधानमिति । तन्न । प्रयोजकत्वमात्रेण तत्र सामानाधि-
करण्योपपत्तेः । लोमल जीवनमितिच । नहि लोमल साक्षाज्जीवन
हेतुः, अपितु कर्षणादियगुण्यापारव्यग्रधानेनैव । निदिध्यासने मोक्षार्थ
निहिते लोमलित्वत्वाधनभावयोः श्रवणमननयोः लोकतयय प्रवृत्त्युप-
पत्तौ तथाप्यकस्मिन्निव गुरुभूतविविधव्यापार वल्लनानुपपत्तेः ।

यदुक्त निदिध्यासनस्य दृष्टपरमात्म दर्शनद्वारवत्त्व कल्पत इति ।
तन्न । 'स्मृतिलभ्येखर्वग्रहीतां विमोक्षः' "तस्मिन्दृष्टेपरवारे" "मिद्यते
दृष्टप्रमि" रित्युभयत्रापि तुल्यवन्मोक्षसाधनच प्रतिपादनात् । दृष्टद्वाराय
सम्भवे तद्ग्राह्यमितिचेन्न । त्वदैव तद्वैभवर्थीनतत्वात् । यदि निदिध्यासन
रथा यत्तत्त्वभाव ब्रह्मज्ञासा चारहेतुत्वान्वतः प्राप्तेतिह्यवोच । तज्जन्यस्या
दृष्टोपि तत्स्वरूप दृष्टमितिचेन्न । यत्रतज्जन्य ताफलजननयोग्यच ए-
वपते तत्र ह्येतन्नचापमवृत्ति, दृष्टमेव ह्यवहननस्य तुषविमोक्षसाधनत्वं,
तुषविमोक्षधपोषण्य पुरोडाशादिषु । अन्यत्र नैतत्रचाप मवृत्तिलभय ।
यदृष्टरूपना भीत्यादृष्ट द्वार कल्पयत स्तदर्ध पुन रदृष्टद्वारकल्पना पा-
तात् । दृष्टद्वार नन्वनाग्नायां नतदुपस्थितिरितिचेन्न । दृष्टिद्वारत्वेन
कल्पते, मन्मरूपेण, तवावल्पनायाच तज्जन्यादृष्टोपस्थितिरनिदायां ।

तस्माद्वानभस्तिन्यशात्मक मेकमेवज्ञानं मोक्षसाधन मित्यनुगृह्णति
 वेदान्तग्रन्थेष्वेदिनः । अस्तुतर्हि नियमविधिः । यद्यप्यात्माविचारितवेदां
 तैरेव ज्ञातव्य इति वेदान्तनियमोनसंभवति । आत्मनि वेदान्तातिमि-
 क्त प्रमाणाप्रत्यक्षे व्यावर्त्याभावात् । नच लौकिकनुपनिवृत्ता वृथायांतर-
 चलौकिकात्मज्ञाने मनःप्रमाण प्रसन्नमितिवाच्यं । सिद्धान्ते मनोऽप्यमाण-
 त्वात्, उपादानतया तस्य शब्देनाप्यपेक्षितत्वात् । नाप्यनुमानं, "नैषातर्कणे"
 ति निषेधशब्दादेव तत्सिद्धेः । भुतिसमान विषयस्य तस्य "मन्तव्य"
 इति भुयैव सहायत्वेनाङ्गीकारात् ; भिन्नविषयस्तु विवक्षित भुतये
 ब्रह्मण्यसत्त्वं न निवर्त्यं । नापि पुराणवाक्यं व्याचर्य ; " इतिहा-
 स पुराणाभ्यां वेदं सनुपबृंहये " इति तस्यापि वेदाध्या-
 गोपाय त्योगमान् । नाप्यात्मविषय इति कृतगाथा व्यावर्त्या, नम्ये-
 ष्ठिन वाक्यादनुमुक्षुणामपि वेदाधिकारिणां तस्या निषिद्धत्वात् । ना-
 पि वेदान्तानां विचारणैरात्माज्ञातव्य इति विचारनियमोऽप्युपपद्य-
 ते । तत्रापि व्यावर्त्याभावान् । नच-गुरुमुखं भ्रमणं नियम्यतइति
 वाच्यं । "तद्विज्ञानार्थं"मिति ज्ञानार्थं गुरुपसदनविधिर्नैव स्वतन्त्रश्रवणस्य
 व्यापृप्तत्वात्, अन्यथा तद्विधेरदृष्टार्थापत्तेः । नचा विचारित वे-
 दान्तवाक्यं व्याचर्यम् । तन्मात्रा त्रिणशानिष्यतेः । नापि मुमुक्षु-
 णां मोक्षसाधनज्ञानायात्मैव श्रान्तस्य इत्यात्मा नियम्यते, आत्मनोऽपि
 श्रेयसात्, ज्ञानातिव्याप्त्य मुमुक्षुनिज्ञासितात्म ज्ञानमुपायत्वेनस्वतन्त्र-
 म्यातूनना । तथापि मुमुक्षुणा मष्टैरात्मविषय वेदान्तविचारोऽप्य-
 ग्राह्यः, तद्व्याप्त्य ज्ञानशब्दस्य " इह सर्वं यद्वयमा मा " " आत्मनिविज्ञा " "
 सर्वमिदं विज्ञात " मित्येवमादि तत्प्रकरणस्थ वाक्यपर्यालोचनया अ-
 तात्मपरत्वात्, निजामविषयवान्यश्रवणं व्याचर्यते, ततो मुचितत्वा-
 धनज्ञानासंभवात् । नचैवमुमुक्षुः स्वतो निवृत्तइति वाच्यं; अपातप्र-
 तीतिज्ञायां द्वापुर्णैः त्याज्यत्वात् " भुष्टं द्वापुर्णैः त्याज्यमेषां शान्त्यम-
 दिज्ञानमपि मोक्षार्थं " इति मोक्षज्ञाना रजोनिवृत्ति शक्तिपादनान्

सुखितसाधनज्ञानार्थिनो विचारविषयभावनियमेन ततो निवृत्त्यसम्भवात् । नच भाषातमतीतिदशायां “ उद्गमन्तरं ब्रूत ” इत्यादिवा-
 दपात भेदज्ञानस्या नर्थहेतुत्व प्रतिपत्तेः नमुमुक्षोस्तत्र प्रतिपत्तिरि-
 तिवान्यं, “ तस्मादेकाकीर्षिमेती ” त्यभेदज्ञानेपि तदज्ञायां भयप्रति-
 पत्तेः । “ नान्योतोस्तिदृष्टे ” तिभेदनिषेधश्च आत्ममात्रभेदविषय ईश्व-
 रभेदनिषेधविषयो चेति न तदा निश्चेतुं शक्यते । तथाच यथा “ ग्रीही
 नवहन्ती ” त्यादौ दृष्टपुरोडाशहेतुभूत तण्डुलनिष्पत्तिमात्रस्य साधना-
 न्तरस्याप्यत्रे प्यपूर्वजनकत्वान्शेऽवहनननियम्यते, एवमत्राप्यामहानमा-
 गत्य तर्कितसाधनान्तरसाध्यवयवताया मपि भविद्यानिवृत्तिर-
 मर्था द्वैतारमहानसाधनोभूत वेदान्तश्रवणं पक्षे अप्राप्तं विधीयते,
 भार्वाज्य प्रण्विधिप्रवृत्तेः नखविदलनादिव द्रुमगृहीत साधनान्तरस्यावृ-
 त्तिः । ततश्च भेदप्रवणचित्ता स्तच्छास्त्रेषु कदाचिन्भवतंत, तन्माभूदि-
 ति दयायतीश्वरैराह “ आमावा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्योमन्तव्य ” इति ।
 नच यस्तुतोपासाधनं तदव्यावर्त्यमिति नियमः, किंतु यद्व्यावृत्तिं बो-
 धनं विना निषम्यमानस्य पाक्षिक्यप्राप्तिर्ननिवर्तयितुं शक्यते, तदा
 ह्य निवर्त्य, लौकिकगुणविमोकेषु नखविदलनादे यस्तुतरसा-
 धनरथाभावात्, तज्जातीयसाधनवन्तु प्रकृतेषु शरीरातिरिक्ता तम-
 ज्ञानमात्र भेदज्ञानस्यापि साधनत्वात्, एतान्येन पुनरावश्ये प्र-
 वृत्तिर्वा निवर्त्येति चेत्तिष्ठति ।

अत्रानिर्दिशत, भाषातमतिपक्षवेगार्थं प्रति न नियमः,
 भाषातमतीतिदशायां कुत्रापि प्रवृत्त्यसम्भवात् । नच कृप्याडा-
 विषय प्रवृत्तिः । “ मृत्यस्तमृत्पुमाप्नोती ” त्यादिना जन्यश्रवणा-
 त् । तत्र - कृप्यादावनर्थं प्रतीतिः, किंतु फलाभायशंकाभावेन । न
 च गृहीतभेदतात्पर्यकवेदान्तं प्रति नियमः, तेनास्यापि भेदता परस्यैष
 अक्षेण तं प्रमस्य तावत्स्य त्वदुक्तार्थबोधकतासिद्धेः । नच - गृहीताभेद-
 तात्पर्यकवेदान्तं प्रति, विचारादेव तावत्साधनान्तेन निबन्धविनाशप्रति ति-
 च । अनिविषम्यप्राप्तं, तद्वेद्यात्मनिरित्यवेदान्ततया आचार्यादिभिः ।

यदुक्तं भ्रमगृहीतसाधनव्यावृत्त्यर्थमेव नियम इति भस्मेवेवं तथापि यद्वि-
नियमेन विना भ्रमनिवृत्तिर्न स्यात् तदा हि नियमस्स्यात्तान् नियमेन विना सा-
धनत्वभ्रमो विद्वज्जादौ निवर्तते, इह तु नियमाभावेऽपि न्यायानुगृहीतैर्ज्ञानस्य
मोक्षसाधनता प्रतिपादकत्वाच्च ज्ञानस्याद्वैतविषयस्यैव मोक्षसाधनता प्र-
तिपत्तौ कथं द्वैतज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वममः । चस्तु तस्तु यदि भ्रमगृही-
तसाधनव्यावृत्त्यर्थो नियमस्स्यात्, तथा ' उद्धमथावे ' तिमन्त्राद्यप्रधान
प्रकाशान्तरालेन पुरोडाशप्रथमे विनियोगे मन्त्रान्तरांश्च प्रधानप्रकाशान्तर-
लक्षणाद्विगममात्रस्यापि तत्रैव विनियोगममेव अनुष्ठेयार्थं प्रकाशान्तरलक्षण
कार्यस्य एकेनैव मन्त्रेण सिद्धौ मन्त्रद्वयैकस्मिन्कर्मवति युक्तौ सत्या " उ-
द्धमथस्वेति पुरोडाश प्रथमर्ता ' तितदप्यज्ञात्त मन्त्रान्तर निवृत्त्यर्थं नि-
यमविधिर्निरापात्, नानुवादः । किञ्च भ्रमगृहीतसाधनव्यावृत्त्यर्थं नियमव-
दन्कयाद्याच्चापक्षान्तराणि निराचक्षथे । पूर्वभागस्यापि " सर्व्वे वेदाय पद-
मामनन्ती " त्यादिना ब्रह्मणि प्रामाण्यभ्रमान् वेदान्तनियमो युज्यत इव ।
' नैवातर्कणे " ति श्रुत्यनुसन्धाने अनुमानस्यापि निवृत्त्यर्थं युज्यत इव । ' न-
च्छित्तवा " इत्यादिवाक्यस्य तदर्थस्य चास्फुरणदशायां प्राकृतगाथायां न्या-
यार्थत्वेऽपि न हानिः । किञ्च निषिद्धानुष्ठानेन दुरितापूर्वोपत्तावपीष्टान्
स्याप्यनिवारणान्नियमेन विनानि नवृत्तिः । किञ्च ' न-
च्छित्तवा " इति गाथा
धारणस्य निषेधेऽपि तद्विचारस्य न निषेधः । तथा गुरुपुत्रदत्तस्य दृष्टार्थं
भ्रमवतो गुरुमुखप्रवणनियमेवाकाहानि । तथा विरोधास्पृतिदशायां वि-
चारितवाक्यादपि निर्णयोत्पत्ते रविचारितवेदान्तस्यावृत्तौ वाहानि वा?
हरमात्वदुक्त पक्षशक्तिमुप्यनर्ह । यद्यपि त्वद्भूतिताः पक्षाः शब्दाः ।
तस्य पुरोक्षसाधनान्तरस्याव्यावृत्त्यर्थमेव निरस्ता ।

यदुक्तं भवति, किमुपपन्नमप्यवधारणनियमादृष्टाभावादनियतं?
नियमनियमादृष्टाभावात् अवधारणमेव नोत्पद्यते? भाष्ये मोक्षस्यादृष्टताऽप्यत्र
प्रसङ्गः । द्वितीयेऽनुभवविरोधः । हृदयरश्मिस्तोपदिशादिनाप्यवधारणं
वायत इव । अपरोक्षार्थविषयत्वात् त्वद्गीत्याऽपरोक्षमेवेति । यच्च यदि
वृत्तारण्यादिदृष्टानुगतकारणे अनुगता शक्ति वारणतारव्येष्टवत

परिशेषेच निर्गुणव्याघातात् । न्यायिगमपूजार्थप्रवचनादिकौतु
कारस्य तपगक्षणाभिनि चेत्, इन्तेऽ साऽ शमदिमाधनसम्य
त्सम्पादिता । कामक्रोधदेवेऽ वेदान्तश्रवणनिमित्तं वेदोपादानात् ।
स्यात्तद्विमागर्थश्रवणेच नियानित्यस्तुतिरेकादे कोपयोग ।

अथ वेदव्यामामागम्यस्य विमर्शजति, तदपि न, भ
र्थनिधयभिन्नार्थत्वादिमर्शस्य । निधयो यद्युद्देशात् सिद्ध्यति,
किं नृपा प्रयासेन । अन्यथा प्रदक्षिणनमस्कागादिवददृष्टार्थं य
मेव स्यात् मीमामाश्रयस्य । नच मीमासाश्रयस्य वेद
त्वमिति प्रणेय समाधानम् । अस्तुच वैयम्, तथापि नियानित्यस्तुतिरे
कस्यापि ऐतनिकर्तव्यताभूत्मीमामागमनस्थय विधिना स्वाकारात्
तत्रादिगम्यच तस्य अभिरोधकक्षणाभावात् न पूर्वसिद्धि ।

येनैव पूर्ववृत्तत्वेन । तद्व्यंगत्यात्रह्मणि ज्ञातव्याकारान्तरमिष्यत
इत्यत्राह (परिशेषेचेति) तदिह जगत्कारणतयादित्रमेव ज्ञातव्यस्या
त, तथाच तेन तदुपयोगिसावर्तह्यादिभिश्च सविशेषतयाविधिज्ञेयत्वं
भङ्गव्यर्थः । मित्याभूतकारणवादिपरत्वेन साधु तत्वावधारणं मां
क्षार्थवच्च वेदान्तशास्त्रस्यो पनादित स्यात् । (प्रवचनादीति)
आदिशब्देन जन्मादि कथा प्रयतनं गृह्यते । (अन्यथेति)
यद्यर्थज्ञानवन्त प्रत्यपि विधीयन्ते तदेवार्थ । अर्थज्ञानवन्त प्र
त्यपि वैधये नियमप्रवित्पभगा दपनिष्ठातोर्पातिभाव । क
लस्यसिद्धता नतदर्थश्रवण मित्युक्त, इदानीं रागप्राप्त्या त्रविधित
भवदति पूर्वोक्तमाम्याति (नचेति) (तथापीति) विप्रिर्भासा
या स्मृतिवर्तव्यतात्वेनान्तरगत्वा चजन्यमेव नित्यानित्यविवेकं वि
चाराधिकारतया स्वीकरोति नतुपदेशसाध्य, तादृशमीमसाधीनमनि
त्यानित्यविवेको द्वितीयाध्यायसाध्यइति नतस्य पूर्वत्वमित्यर्थ । तद्वं
स्मादेवामभगादौपदेशिको नित्यत्वादिधिवेकाधिकारतया स्वीक्रियतइ
तिचत्र उपदेशनस्य फलनिष्ठाया तदसम्भवस्याप्युक्तत्वान्, सप्तचरित
विद्यागमिनि नियानित्यविवेकस्याधिकारतया द्वितीयाध्याय तन्निष्ठ

यदि न तेष वेदान्तश्रवणमि उच्यते, तदा कर्ममीमांसायाः कुतस्तेकोप । श्रूयते
 हि स्थाणुरस्य भगवाह किलाभूत्, अमीत्य वेद न विजानातिषोऽर्थ"मिति ।
 तेन कर्मभागश्रवणपूर्वकमेव ब्रह्मभागश्रवणमिति सिध्यति । न ताव
 दनमीत्येदस्य वेदान्तश्रवणमुपपद्यते अनधिकारात् । नचोपनिषन्मात्रा
 • यनरम्यचिन् शास्त्रार्थ, स्यान्वायोव्येत्यङ्गव्यङ्ग्यमहणात् । तन्मा
 प्राध्ययनमिष्य गणाच्च । कुलध्ययनेच कुलार्थविचारमेव विधि
 प्रयुज्यते । तथाच ब्रह्मविचारान् पूर्वं पश्चाद्वा कर्मविचारोऽपि क
 र्त्तव्यमिति पश्य । तथाच सति यदि साधनचतुष्टयस्य सति पूर्ववन्त
 श्रूयन्त वेदान्ता, कथमसौ पुनरनपेक्षितविरुद्ध सामिमत कर्मविज्ञा

णव्ययम् । (कर्ममीमांसायामिति) तत्रैवैधेय कृतानेच्छसीदर्थ ।
 (तेनेति) भाविशेषेण पूर्वज्ञातभागात्मक कृत्स्नवेदविचाररूपापि कर्त
 व्यता बोधपत्रस्य विविरेनुष्ठयस्य क्रममाशाश्रमाणां वेदक्रमानुसारेण त
 दितिकर्तव्यताभूत विचारक्रम मनीषरातोति पूर्वमीमांसायाः प्राथम्य
 स्थितिरिति । प्रकाशान्तेरेणापि क्रममुपपादयान (नतावदिति)
 (भवविचारानिति) स्थाणुरस्यमिति पाठस्य भवतिवेदस्त विचार
 वेदिति, विधिपर्यवसानत अभ्ययनस्य तदाधिकारत्वादिति भाव । उप
 निषन्मात्राध्ययने तद्विचारोपुक्त अधिकारस्य सत्त्वादिभ्यः (नचेति)
 (कर्त्तव्यमिति) वक्ष्यामिमत् अभ्ययनविध्यमन्तर्भवतो यथ । विदि
 ताध्ययनस्यैव विचारविधौ निमित्ततया अनुयायत कृत्स्नस्याप्याध्ययनस्यै
 च विधानाद्वैकदेशाध्यायिनो विद्यागविभागोऽभिप्राय । कृत्स्नाध्ययनस्या
 त्रिकास्तेष्वेकदेशविचार मुक्तो न स्यादिति द्वाह (कृच्छ्रंति) गभीय
 नेन विचारयेदित्यत्रा गीतस्याध्यायमत्रस्यैव विचारविषयतया प्रतीतेरि
 ति भावः । विचार्यमाणस्यैव विद्यायां त्रिकास्तेष्वेकदेशविचारानुयायत
 विद्यागमभवात् तत्र पुंय तमविचारस्यैव मुक्त इत्याह विचार्य

मेनेति परिशेषा कर्मविचारस्य पूर्ववर्तिनिदि । यदातु कर्मपूर्व
विचारिते तदा “पराङ्म्य लोकात् कर्मचितान् ब्रह्मणोर्निर्वेदमाया” दि
न्यदिष्टुनिसिद्धप्रकारेण ब्रह्मभुसामभरतीयतोपि क्रमानियमतिमा
र्मविचारस्य पूर्ववृत्तवमनस्याश्रयणीयम् । एव सागमनध्वजपक्षेणि क्र
ममिद्धि , रागोऽपि हि सागातीतमशिरम्कनेदस्या पतिप्रतीत स
र्ववेदभगार्थस्य कर्मनभभागयोर्निर्देशेण सातिशयनिरतिशय समस्त
पुण्यार्थप्रतीता युमरनाप्यविशेषेण प्रवर्तने कर्ममक्षेमाण एव
ध्यायाना नरेणा प्रायशः कर्मोपक्रान्त्वात् सास्वतांगत मुख्यम
गनुगेधेन स्वाध्यायेतिकर्तव्यताभूतर्ममासाक्रम प्रसुज्जान “का
क्षन्त कर्मणा निन्दे यजन्तइन्देवता । शिप्रहि मानुषे लोकेसिद्धिर्ग
तिर्कर्मना ” इति न्यायेन विमोप्रथमप्रानयन्त्य मर्मक्रम चापे
क्षमाण ; “यज्ञेन दानेन”त्यादिना यज्ञाजगतांयामनरियो यज्ञादिद
ष्टातेषु यज्ञादिकृत्यनेच पदार्थभूतयज्ञादित्युपागम साक्षात्
या पूर्वमेव कर्मविचारक्षेप पश्यन् ब्रह्मविद्याभूत कर्मसदृशं
राया ब्रह्मदृष्टिरूपतयाच शारीर्येन्दुयसगतस्यो द्वीगिर्यादेशवर्मा

यकर्मव्यवस्थायां बुभुत्सोत्थापकृत्वेनोपजीव्यत्वात् कर्मविचारस्य पूर्ववृ
त्तवमित्याह (यदाचित्ति) प्रसंगादाह (रागेति) (मुख्यसगत-
स्वेति) अनेकमालगिकापेक्षिताप्रमात्रेण कर्मण पूर्ववृत्तवनिपमोतपु
क्ता, साक्षात्सगतस्य तत्सोपक्षत्वादि तथा स्यात् , अधशब्दे प्रति
ज्ञातार्थापेक्षया पूर्ववृत्ताव हि प्रतीयते, नच प्रसंगसगतोर्थः प्रतिज्ञा
विषयइति निरन्तम् । प्राप्यत्वेन प्रापकत्वेनच प्रतिपन्नस्य ब्रह्मणस्त
थैव जिज्ञास्यत्वात् , तेनैव रूपेण विषयतया उपास्यन्त्य तनुपुक्ता
नांय प्रापकप्रतिज्ञन्तर्भावेण उपासनायकर्ममृद्वर्थोद्गोथानामपि सा
क्षात्सगतत्वात् । नचेह कर्मनिर्हण्यमापि शङ्कनीय । कृतपरत्वप्रस
गात् । ननु तर्हि कर्ममृद्वर्थवत्तादुद्गोथादेः पूर्ववृत्तव्यव निरूपणस्या
दित्येवाह (ब्रह्मदृष्टीति) ब्रह्मज्ञानिना तन्निरूपण नसम्भरतीतिभा

प्रागुक्तनयेनक्रमश्च । गुणप्रधानमात्रैपरीत्यमेव तु भावा साधित । अत्र
 विदस्तु तच्चिन्तयकोपयोगस्यन्मते । कर्मविद्वद्भवस्तदुपदेशतत्पयोगइतिचे
 त्ताहं कर्मापि चिन्तयेदविशेषात् । अथ विविदिषार्थकर्मसाद्गुण्य
 सिद्धयर्थमिति पर्याप्ति, तत्राप्यनुपयोगस्य - विविदिषाया जाता
 योगेन भ्रमणे प्रवृत्ते, तत्रापि पूर्वपक्षेपदेशार्थत्वायोगात् । क
 र्मसाद्गुण्य वेदनागन्वस्य प्रागेन स्थापितत्वात् न विविदिषागर्भमिति
 हि । अत्रापिचाम्य पृथक्करणमेव प्रयोजनमिति चेन्न, तस्यैका
 विक्रमणासाध्यत्वात्, तथाचात्र चिन्तनस्यादर्शनात् प्रकार

धर्मात् कर्मप्रकारविचारयोरैकशाठ्य सिद्धयतीत्यर्थः । नैताद्यदेव ,
 अनिष्टान्तरमपि तत्र सिद्धयतीत्याह (मागिति) एकदास्त्रघेसति क
 मावाक्षाया मुष्यकमानुरोधादिन्यायेन क्रमेपि सिद्धयेदित्यर्थः । वा
 धरान्तरमप्याह (गुणप्रधानेति) ब्रह्मोपसर्जनतया हीतरेषा निरूप
 णानुचित, त्वयातु ब्रह्मणस्य इतरोपसर्जनतया निरूपणमुक्तमित्य
 र्थः । त्वदिष्ट किमपि न साधितमित्यवधारणार्थः । एवमनिष्टप्रसङ्गात्
 यैव सुपपांगो चक्रु न शक्यतइति स्थितम् । अथ सुप
 योगमात्रेण समयोजनत्वमगीकृत्योक्त, इदानीं मिहोपयोगाभावे
 षतदधिकारिणस्तत्र प्रवृत्त्यन्वभवादिह तैत्तिरूपेण नस्यादित्याह (ब्रह्म
 विद्वदिति) (कर्मापीति) ब्रह्मविदिति शेषः । यदिच मोक्षसाध
 नभवणादिव्यासगतस्य सुमुखो स्तदसम्भव इति मन्यसे, तद्गोद्वीया
 दिचिन्तायामपि तुल्यमिति भावः । ननु - स्वस्य विविदिषाया जाता
 यामपि परस्य विविदिषोत्पादनाय तदर्थकर्मसाद्गुण्यार्थान्तमनुपदेशा
 य तद्गोद्वीयादिचिन्तनमित्यत्राह ('तत्रापि') कर्मणोपि विचारप्रसङ्गा
 दित्यर्थः । (न विविदिषागर्भमसिद्धिरिति) विद्यागर्भमसिद्धयर्थं
 तु त्वया नेष्यत इतिभावः । एवमिहोपयोगे वाच्ये साक्षात्सगतिरेवेति न्वि
 त । नचैव प्रसङ्गसगतायुच्छेदः । कर्मविचाराधिकार्युपयोगितयैव शेषत
 क्षणे सगतरसाधोपादाविशेषवद्भ्यः प्रमुक्त्यभावे चिन्तनात् ।

न्तरेरेषु बहुशोच तासा चिन्तनात् । एव कर्मविनिर्गुण्ये अ
क्षयेदनापेक्षणात् ब्रह्मनिरूपणेच कर्मदेन सापेक्षत्वात् अन्यत
रविदो ऽशक्यनिरूपणासूत्रीधीयासूभयविदेषु चिन्तनायकाशङ्कति
फलिन । शारीकेच ब्रह्मस्वरूपनिरूपणान्तरमेव तच्चिन्तन सूत्रित ।
तस्मादत्रैव साक्षात्संगतस्य तच्चिन्तनस्य प्रयानोपयोगापेक्षाया अ
गभूतकर्मसमृद्धिद्वारा गिनो वेदनस्य शीघ्रनिष्पादनं नाम महानुप
योगः । तदप्याह ॥ तान्यपि कर्माप्यनभिहितस्त्वानि ब्रह्माक्रियो
पादकानीति तत्साङ्ग्यापादकान्येनानि सुतरामिहैव संगतानी ॥
ति । किञ्च “ अर्केचेन्मुनिन्देत किमर्थं परत ब्रजेत् । इष्टस्या
र्थस्यसंसिद्धौ कोविद्वान्यगमाचरेत् ॥ ” इतिन्यायत्कर्ममात्रेण चेद
मृतत्वलभ्येत क पुन कर्मागकात्कर्मसमुचिताद्वा ज्ञानादमृतत्वं लि
प्सतेयेतदप्युक्त प्रागेन । अतोपि कर्मण्येव प्राक्प्रवृत्ति - कर्मणिनु
निरूपिणे न्यायपरिश्रान्तचेतस्तयोत्तरेत्तरातिशयित कर्मविधानादि-

हेत्वन्तरेणापि साक्षात्संगति साधयति (एवमिति) विचाररूपसापे
क्षतया पृथङ्निरूपणीयस्यास्य ब्रह्मचिन्ताया निरूपण तत्रैव साक्षात्संग
ति चोत्तपतीत्यर्थः । ननु प्रसंगादपि तत्र तन्निरूपणोपपत्ते वथ
साक्षात्संगतिरित्याशङ्कानिरासाय ब्रह्मस्वरूपनिरूपणान्तरमेवेमु-
क्तम् । यदिद्व्युद्गीषादिचिन्ताप्रसंगतरस्या तदा ब्रह्मविद्यानिरूपणान
न्तरं स्यात् , सातु ब्रह्मविद्याभ्य प्रागेव ब्रह्मनिरूपणानन्तरं क्रियत
इत्यर्थः । साक्षात्संगतौवा वथमिदोपयोग इत्याह (प्रधानेति) तस्य
फलच्छायामपि कर्मण्येव पूर्ववृत्तत्वमित्याह (विचिन्तति) (संसिद्धा
विति) भयव्रजेनेति शेषः । (कर्ममात्रेणेति) आपातप्रतीतिदशायां त
त्राप्यक्षयफलत्वप्रतीते स्वर्येभ्य वामिभ्यइत्यादिना स्वान्तर्भावेण मो
क्षफलत्वप्रतीतिश्चेति भावः । (न्यायपरिश्रान्तेति) सम्यगभ्यस्तन्या
यतपोष्यर्थः (उत्तरोत्तरेति) प्रयत्नतारतम्यात्फलतारतम्यासिद्धिः , त
था स्वरूपतः कालतोषा वाक्यम् , तथाऽऽवृत्तिविधानादपि तामिद्धि

भि कर्मणामत्याथिरफलत्वमत्रसाय तसमादकानिच “ पर्गश्य
टोका ” नित्यादीनिनाक्यानि प्रागापातरीजनकान्यापि निरूपित
समादायथाश्रुतार्थानि सामान्यतो निधिन्यानतस्थिरफटस्य केरलक
र्मभिग्लम्यता मत्रा प्राचीन कर्मोपस्कृतज्ञानसाध्यानन्तरिथरफ
लापातप्रनीया प्रतिग्रधकरहितया सञ्जातनुमुत्सातिशय शारीरक
शास्त्रमारभेतेति स्थितमेतत् । कथंच नित्यानित्यवस्तुनिवेकसिद्धये शा
खान्तरानकाश , प्रागुपनयनात् कामचारानादभक्षितया यथोपल
ब्धकुक्षिभरेर्नालस्य शास्त्रांतरान्तराकापि नास्ति , उपनीतस्य

रित्यर्थः । (निरूपितेति) अनित्यत्वमतिपादकाशस्य निरूपणसवा
द्रित्यादशान्तराण्यपि यथाश्रुतार्थेण न्यायसवादीनीति सामान्यतो
निश्चित्येत्यर्थः । अत्र निश्चयशब्देन समानकोटिकसदृशविरोधित्व नि
वृत्तितम् । एतन्निश्चयानन्तरं मुक्त्वटकोटिकण्व सशयो भवति ननु
समानकोटिकइति भावः । तेन नापातप्रतीत्येति वक्ष्यमाणविरोधः ।
(प्रतिग्रधकरहितयेति) उपनयनात् प्रथमभाविनी धर्मजिज्ञासानिवृत्ति
ति भावः । (शुभ्रुत्सातिशयइति) पूर्वोक्तसामान्यनिश्चयो तिशयहे
तु । एव नित्यानित्यवस्तुनिवेकस्योपदेशित्वे कृत्स्नस्योपदेशित्व
सम्भवाद्विचारत्यैवार्थमुत्त्वा विधिबला द्विचारमाशङ्क्य विध्यगीका
रेपि कर्मण्यत्र पूर्ववृत्तात्य स्यादित्युक्तप्रसङ्गाद्वागम्यानिपक्षेपि क्रमनि
यम उपपादितः । एव मौपदेशिवनित्यानित्यविवेकपक्षो दूषितः ।
शास्त्रजन्यनित्यानित्य विवेकपक्षे दोषान्तरमाह (कथंचेति) (काम
चारेति) ततश्च यथेच्छाचारिणो उपनीतस्य भौतिकपुरुषार्थेच्छा
विरहेण तदर्थं प्रवृत्तिर्न सम्भवति । नच - शास्त्रान्तरप्रवृत्तेः काम
चारान्तर्भावः । बह्वापाससाध्यत्वात् । नच - ख्यात्याद्यर्थं प्रवृत्तिसंभवः ,
चालप्रति तस्य पुरुषार्थत्वासिद्धे , तादृशपुरुषार्थोपे तस्य प्रसिद्धका
मचारादायेव , एतदभिप्रेत्यैव तस्य भोजनैरप्रयोजनवत्वमुक्तः , (य-
थोपलब्धकुक्षिभरेरिति) ननु धर्मविचारानन्तरं अभ्यापकाभावादिना

चेत्तात्पर्येण निरुक्तत्वात् अधीतवेदस्यापि तदर्थविचारे विभिन्ना य
गेगवा प्रेरितत्वात् तयोश्च । निरुक्तिलक्षणीश्रवणमन्तरेणानुपरमात् ।
अक्रमप्रवृत्तास्तु नशास्त्राधिकारिणइति स्वीकृतम् । अन्यथेदानीमेव -
अकृतव्रतस्य अनधिगतामास्य लिखितपठितस्वाभ्यासस्यैव मीमांसा
धिक्राग्नसमात् सौमतादीनामप्य स्मन्मतदूषणार्थिना ब्रह्मविचाराभि
कारप्रमगाच्च । अतो हेतुन्तरा नित्यानित्यरस्तुविवेकोऽयं माशामो
दकापते । तेनान्यस्मात्तदसिद्धो न तद्वतो ब्रह्मविचार , तेनैव तद्व
त्तेति नु मिथस्सश्रय पुनरन्मज्जति । एतदभिप्रायेण माध्यम् “नित्यानि
त्यान्नुविवेकादयश्च मीमांसानामप्य तरेण न सम्पत्स्यन्त ” इत्या
दि । एतेनैव द्वितीयोऽपि नयो दूषितइति भाष्यकाराभिप्रायः ।
तथाहि यदि नित्यानित्यो परस्परभागेन निश्चित्य तद्वत्ते हेयो
पादेयवे निमित्तेते तदा पूर्वोक्तमेवोक्तम् , चक्रकापत्ते । अथ
नित्यमस्तिचेत्तदुपादेय अनित्यचेदनुपादेयमित्येव सामविशेषः , तद
पि मदम् , अपुरुषार्थत्वे नित्यस्याप्यनुपादेयत्वात् , अनित्यस्यापि-

ब्रह्मविचारप्रवृत्तिप्रतिषेधे रूपान्तरार्थं सांख्यादिशास्त्रे प्रवृत्तिर्गुण्यत
एवेतन्नाद (अक्रमप्रवृत्तास्त्विति) अध्ययनविधिप्रयुक्त क्रमातिक्रमे-
ण प्रवृत्तान्तिर्यथ । (मीमांसाधिकारप्रसङ्गादिति) अतश्च “अथातोऽधर्म
जिज्ञासे” इत्यत्र वेदाध्ययनानन्तर्यं मथयाद्वाक्यं न स्यादिति भावः । एव
“अथातोऽपेक्षलक्षण” मित्यादावपि पूर्वपूर्वाध्यापार्थवृत्तता अथ शब्दा-
र्थो न स्यात् । (सौमतेति) तथाच साधनचतुष्टयस्यापि पूर्ववृत्ताय
तत्र नसम्भवतीति भावः । हेयोपादेयत्वविवेकइति द्वितीयफल्य दूषय
ति (एतेनेति) (पूर्वोक्तमिति) अन्योन्याश्रयइत्यर्थः । चक्रय मपिहि
तद्वर्धमेव , श्रवणेन नित्यानित्यनिश्चय तेन हेयोपादेयताज्ञान मतेनभ
वणमिति चक्रवमित्यर्थः । (अपुरुषार्थत्वइति) पुरुषार्थशब्दस्मुक्तादि
परः , उपादेयत्वशब्दश्चाविषयत्वपरः , विधेयिना मानित्यनुपादेय

पुरार्थताया मुपादेयत्वात् । अनण्वदानित्यस्वरूपस्य मोक्षसाधनरया
 नुष्ठानं । अथ पुरुषार्थेषु नियमस्ति चेत् तदेवोपादेयमिति विवे-
 कः; एवं निभमंशयामकमिदं कन्तु शास्त्रान्तरे कर्मविचारेऽपि प्रवर्त-
 यितुमशक्यमिति नासाधारण्यम्, तत्रापि हि "अपामसोऽमममृता अभूम" "अ-
 क्षयैर्ह्येचानुमस्यया जिनस्सुट्ठं भवती" "ति नियमव्यापातप्रती-
 त्या संशयउपपत्तेः । अन्तस्तत्रानित्यफलं नास्तीति चेत्किमतः ;
 अधिभुत्वाणस्य तदनिश्चयात् । आप्तत्रयपादेयादौ निश्चिनोतीति-
 चेत्; तर्ह्यत्रापि तत्रैव नियमस्तीति निश्चिनोतीति नियम-
 म्निचेदित्येवं रूपयशुपनिबन्धनानुपपत्तेः । तथा निश्चये च प्राप्तदेवो-
 र्ता । यदि नित्यमस्तीति सामान्यतो नित्यम् ; तर्हि इदं नित्य-
 इदमनित्यमिति विविच्योपादिष्टेऽपि शक्यं विश्वसितुं, तथाच दृष्टा-
 येदान्तराजयविचारः । अथ च शब्दमादिसाधनसम्पत्ता सा कि-
 मर्थोऽयि नानाऽर्थः अथ च विवक्षितः, उत "शान्तोदान्त" इत्या-
 युक्तजितेन्द्रियस्वरूपे । अथ च शब्दमादिसाधनसम्पत्ता, तस्यासदप्रत्य-
 श्रयणसाधारण्यत्वात् नास्तीति शब्दमादिसाधनसम्पत्ता सा तद्विषया-
 युक्ता । सात्यादिश्रयणेऽपि हि साधनमादाविकल्पन्यादि सम्पद्यते-
 च । द्विर्भाषातु न श्रयण इति साधन - "शान्तोदान्त उपर-
 तमिनिभुम्सगाहितभूत्वा इत्यभेवागान पश्ये" इति दर्शनसाध-

मेवेत्यत्राह (अतएवेति) सामान्यतो येदान्ते नित्यमस्तीति निश्चये-
 दोषान्तरमाह (तथेति) विवृणोति (यदीति) (नित्यमिति) अनु-
 यम्य सामान्येन येदान्तवाक्यानि नित्यपुरुषार्थप्रतिपादकानीत्युपदेशः,
 विविच्यतु नोपदेशः, ' यं प्रति विचारस्तार्थक्य इति चेन्न, निष्फल-
 सम्भाषनयापि प्रवृत्त्युपपत्तेः, तस्याश्च सांख्यधनतदर्थ सिद्धायात्,
 औपदेशिकनित्यवावधारणस्य कल्पनानुपपत्तेः । तर्हि भग्न कर्मवि-
 चारस्य पूर्ववृत्तप्रमात्यत्राह (तस्याइति) श्रवणद्वारा दर्शनागत्य धु-

ननु रा तच्छ्रुते । नच - तद्दर्शनं श्रवणफलमिति दर्शनसाधनभूतश्रवणागत्र शमादीनामिति वक्तुं युक्तं , श्रुतहानाभूतमलसद्यादि दोषप्रसङ्गात् । अत्रिषेयज्ञानमाह शब्दजन्यप्रत्यक्षयादयं निरस्तव्यात् । एषात्र शमादीनां ब्रह्मविद्यागतयोपादेयत्वसाधनत्वक्षणे शमदमात्रिकण्डोऽङ्गत्वव्यम् । अतएते शमादयं कथं शारीरकश्रवणापूर्वमुपायस्तु । अत्रमत्रसप्रह - शान्त्यादयोऽत्रिषेयते विद्यागन्धेन सयुता । शास्त्रारम्भे कथं तेषां उपयोगस्त्वयोज्यते ॥ * ॥ इदंचोक्तं भाष्ये - “ निधानिचरतुनिवेकादयश्चे ” त्यादिशब्देन सप्रतात् । तथं शमादीनामाधनत्रायगते कर्मभीमासापेक्षतया कर्मविचारपूर्वकतया दुस्त्यजनमध्युक्तम् - “ एषासाधनत्वाच्च विनियोगावसेय, विनियोगश्च श्रुतिटिङ्गादिभ्यस्तत्त्वताया ” इति । यद्यपि दारीस्वर्मासायागेन अपेक्षिता श्रुतिटिङ्गादयोऽपि न्युपादयितुं शक्नुवन्ते, तथापि सगतिविशेषात् त्वानन्यतास्तृतीयाध्यायस्य तद्व्युत्पादनं प्रसप्तमिति सिद्धोपयोगान्तरमनर्कत्वव्य, नपुनस्तद्व्युत्पादनेप्रयत्नितं य । इदंच तार्तीयश्रुत्यादिसापेक्षताभिमानप्रदर्शनार्थं, कथं तदप्रागाप्यस्य प्रपन्नमन्तरेण तदर्थभूतमसाविचारोपि स्यात्, तत्प्रागाप्यच प्रपन्माध्यायसाध्यं, कश्च सामान्यतदशास्त्राणां शास्त्रार्थानं रा द्वैतीयभेदाभावेऽनुष्ठानतादुस्थं प्रागाप्यं प्रतिष्ठितमनेत ,

तदर्थइत्यत्राह (नचेति) (श्रुतिरिति) “ शान्तं चैव ” इति स्मरस्तत् भूतस्य साक्षात्साधनत्वस्य त्यागः अभूतस्य श्रवणसाधनत्वस्य कल्पनश्चेत्यर्थः । ननु - दर्शनस्याविधेयत्वेन तदगत्वास्तव्या न्मनननिदिध्यासनयोश्चागत्वेन मुख्यगत्वे सम्भवति तदगत्वात्कल्पनायोगात् श्रवणप्रत्यगागत्यमित्यत्राह (अविधेयेति) निश्च - श्रवणागत्वेने कलोपकार्यगत्वा ब्रह्मादि पृथक्त्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । त्वन्मते दर्शनसाधनतया श्रवणविधानश्च न सम्भवतीत्याह (शब्दजन्येति) श्रवणप्रवृत्त्यनन्तरमेव विचारेण ब्रह्मविद्यागतमवधारयानन्तरमेव प्रविद्याय

कुर्यान् निचारयेत्पु शास्त्रार्थविशेषेषु भेदाभेदचित्तावकाशः, तेन शब्दा-
न्तरादयो द्वैतीया विशेषतश्चिन्त्या । तार्तीयापयोगस्तु दर्शितस्य न्तरे
भाष्यः, श्रुतिबिद्वादेस्सर्गप्रेक्षणात् । उद्गीथविद्यादेः क्लृप्तव्यपुस्तकार्त्वा-
दिनिमर्शस्तु तोर्यप्रयुक्तसापेक्षः, पोटानिभक्तपाञ्चमिकममप्रमाणापेक्षिणी
चाचिराधातिवाहिकगणः पार्थपर्यव्ययस्था, कर्तृलक्षणन्यायोपजीविनी च
ब्रह्मविद्याधिकारनर्णाश्रमादि धर्मविशेषस्थापना । एव 'तेषामेकैकएव
ज्ञानं न्यायानसो पूर्णं' इत्यादिष्वप्यतिदेशादिसापेक्षमनुसन्धेयम् ।
सूत्रकारोऽपि "तदुक्त"मिन्यादिना कर्ममीमांसायाः सामान्यन्यायान् प्रथ-
निसिद्धानुदाहरतीति भरद्वाजपिब्याख्यातमेव । नचायः शारीरकेवक्तव्य-
मेव तद्राष्ट्रतया परोपजीवनेन दर्शयताति वाच्यम्, तत्र तत्रैव तत्सं-
गते स्थापितत्वात् । नच - प्रसिद्धेन्याये स्वयमेव नैदप्रामाण्यादिक-
निचारयाम किं जमिनीयेनेति वाच्यम् । तथापि कर्मविचारपूर्वम्
तत्त्वस्य दुष्प्रतिक्षेपत्वात्, तत्र निचारसागरे परिणमनानां यदि जेमिनि-
ना फर्णधारयित, स एष श्रम्यतामपराधः । एव च लोकोत्तरप्रज्ञेन
मरता वादरायणीयमपि नादरणीयमविशेषात् । नचायः क्रमानिव-
मोर्द्धस्वभावादापतन् जमिनायो वादरायणीमोरा, येन तत्राभ्यसूयि-
ष्यति । अतः कारुण्येन कर्ममीमांसासापेक्षत्वप्रदर्शनार्थमेव शमादिस-
धनं नागते स्मार्तीयापेक्षाभाषणः । मधुपीहामुनः फलभोगरिरागमुमुक्षुने

तथा तदनुष्ठानां नवस्य श्रवणात्पूर्वत्वं युक्तमित्याह (दशमिति)
विधास्यन्ते - ब्रह्मविद्यागत्वेन कर्तव्यतया निरूपयिष्यन्ते । (तत्रैवे-
ति) मुख्यक्रमाद्यनुसारेण कर्मविचारपूर्वत्वे सिद्धे तत्रापेक्षिततया
न्यायानां तत्रैव सङ्गतत्वादित्यर्थः । ततश्च एतदधिकारिणा तेषां न्या-
यानां ज्ञातत्वादेवेद्वानिरूपणं, नतु तन्द्रालुत्वादिति भावः । (दुष्प्र-
तिक्षेपत्वादिति) मुख्यक्रमानुरोधन्यायादिति भावः । इष्टापत्तिमाशङ्क्य
तत्रानादरेषु मुख्यक्रमादिसिद्धे क्रमे नाभ्यसूया वायेत्याह (नचाय-
मिति) नन्वेव सति मुख्यक्रमादेरेव पूर्ववृत्तत्वसाधकत्वं नतु न्याय-

पूर्ववृत्तत्वेनभाषिते—(यद्यपि इहामुत्रफलमोगिरिगौ मुमुक्षुवचे
 त्युभय नियतपूर्वमसाधारण सप्रयोजनाभिधानं चेत्यभ्युपगन्तव्यं,
 तथोक्त भाष्ये -) “ अधिगतात्पास्थिस्फलकेनलकर्मज्ञानतया
 सञ्जातमोक्षाभिलाषस्य अनन्तान्तरफलब्रह्मविज्ञासाध्यनन्तरभाविनी” इति,
 तथापि पुरयप्रवृत्तिरूपविशेषसूचनरारस्यात्, कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वो
 क्तस्यैतदयोरप्यर्थलब्धत्वात्, अनन्ताधिरफलतया प्रथममायात प्रती
 तकर्माद्य प्रतिपन्नकनिवृत्तिसूचनेन निरिघातब्रह्मविचारारम्भद्योतनात्,
 यज्ञादिनाक्यार्थापेक्षित पदार्पणनिधयवत्त्वव्यजनाद्यथान्वितब्रह्मतदुपामना
 दि तत्त्वानुगमहेतुभूत-न्यायकलापशीलनोद्भेदात् अपरगोपायभूतोपासनापे
 क्षिता नभिसहितफलसहकारिर्गस्वरूपानिश्चयाशोपजीवनाभिप्रायाच्च
 कर्मविचारस्थेन पूर्ववृत्तत्वोक्ति प्रयोजनवच्चापेक्षेति तामेवाद्रियामहे ।
 अव्यग्रहित पूर्ववृत्ततया वक्तव्यमितिचेत्तर्हि मुमुक्षुत्वमेकमेव तथापि वक्त
 व्यम् । तदर्थतया पूर्वपामुक्तिरितिचेत्तुल्यम् । प्रयोजनाधिक्यं मिथ्य (सप्र
 याद्यभावाच्च विशेष । एतेन तापत्रयाभिहितपूर्ववृत्तत्वनादिनोपि -
 प्रत्युक्ता, तापत्रयाभिहितमात्रस्य मन्त्रौपाधिनीतिशास्त्रादि प्रवृत्ति
 साधारण्यात् । दृष्टानु श्रितिकविषयविरुद्धा पर्यन्तायास्तु तस्या क
 र्मविचारसापेक्षत्वास्थापनात् । तथोक्त साहचर्येण “ दुःखत्रयाभिघा
 ता जिज्ञासातदुपघातकेहेतौ । दृष्टेसापार्थाचे नैकान्तात्यन्ततोभाना
 त् ॥ दृष्टदानुश्रविकस्सह्यविशुद्ध क्षयातिशययुक्त ” इति । एव
 कर्मपरिक्षोपनृहितैव सा भाष्येप्युक्ता “ तापत्रयातुरै रमृतत्वाय स
 एव जिज्ञास्य ” इति । श्रुतिश्च “ परीक्ष्यलोकान् कर्मचितान् ब्रा
 ह्मणो निर्देदमायात् ” इत्यादिका । अतः “ अधातोब्रह्मजिज्ञासे ”
 तत्र न साधनचतुष्टयाद्यानन्तर्यं सूत्ररुदभिप्रेत, अपितु कर्मवि
 चारानन्तर्यमेव । तथाच वृत्तिकार “ वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं
 साविविदिपे ” इति । अयं पक्षो भास्करैरप्यङ्गीकृतः । निरीश्वरमी
 मासकैरपि “ वृत्त्याप्येतुर्निर्देशो वेदार्थविज्ञानाय धीमासारम्भ ” इति

वदद्भिः कर्मोपक्रमं शास्त्रमर्थतो ब्रह्मविचारशिरोरुम्भयिष्युपगन्तव्यमे
व । नच द्वादशाध्याय्यमात्रे शास्त्रं पर्यवसितं; शयस्वामिप्रभृति-
भिः संकर्षकांशस्य सूत्रोपादानात्, शास्त्रान्तरत्वादुपनिषद्भागाधि-
न्येति पक्षस्यच त्वदीयैः कैश्चिपत्रिहादिति ।

इति श्री कर्त्तारिकर्कसिंहस्य सर्वतंत्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैफटनः-
यस्य वेदांताचार्यस्यकृतिषु

शतदूषणां माधनचतुष्टय पूर्ववृत्तस्य भंगोष्टमः ॥

सोपक्षताया इतिचेत, अन्यम्, शास्त्रापेशितानां न्यायानां कर्मविचारं
तिष्ठतया कर्मविचारस्य अथातःशब्दपरामर्शं योग्यताप्रतिपादनपर-
त्वाद्भाष्यस्य ।

इति श्रीबाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्यं पादसेवात्मजि
गत परापरताययाध्याग्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपरि
चरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महागुरुपापपरनाम
धेयेन रामानुजदासेन विरचितायां अत
दूषणांश्चाख्यायां चण्डमास्ताख्यायां
छायाचतुष्टय पूर्ववृत्तस्योक्ति

भंगोनाम

॥ अष्टमस्कन्धः ॥

श्री. ।

श्रीमते रामानुजायनमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकायनमः ।

अथ नवमोवादः ॥

हयग्रीवसुधासिन्धु हर्षहेपारवोर्मयः ।

जयन्ति वादवेळान्तक्षित बाधकुट्टयः ॥

(हयग्रीवेति) चन्द्रदर्शनजन्यहर्षेण समुद्रोर्मिपूकटय दशना
 दवाप्पुक्कटावसिद्धये हर्षार्धानत्वमाह (हर्षेति) तेन दूरक्षेपो व्य-
 ष्यते, ऊर्मयोहि वेळान्ते क्षिपन्ति - हेपास्तु वेळान्तादपि क्षिपन्ति,
 उपपन्नतया सुधापदेनानन्दस्य विवक्षितत्वाच्च स्वाभाविकानवधिका-
 तिप्रधानम् छायेन चन्द्रदर्शनजन्यहर्षादतिशयो हि गम्यते, तेन प्र-
 सिद्धोर्मिभ्योतिशयसिद्धिः । वादवेळान्तादित्यर्थः । पंचमीति योगवि-
 भागेन तपरइतिवत्समाचः । वादस्य वेलात्वेन रूपेणात् भाष्यका-
 रादीनां हयग्रीवात्मक सुधासिन्धुतया तदुपदेशसूक्तेहेपात्वेनच रूप-
 णं विवक्षितमिति गम्यते । उपदेशस्य वादवेळान्तात् क्षेपकाधीनया-
 हेपात्वरूपेणच, 'एतच्च विस्तरेण' इत्यतः प्राचीनग्रन्थस्योपदेशरूपत्वमु-
 त्तरग्रन्थस्थशंकाणां परिहारमर्थं, तस्य भस्मप्लवंच व्यस्यते, तेन-
 वादान्तरे विव सिद्धान्ताकथनात् ग्रन्थो न पूर्णइति न श्रमितव्यम् ।
 सिद्धान्ताकथनेन कथानधिकारि कथानधिकारवत्या कथंयवर्ततेति शंका
 परिहाराभिप्रेति । बाधात्मविट्टिरित्यनेन निश्क्षेपमेव शंका परिहृता । अयं
 भावः ; ॥ ॐ ॥ बाधात्म्यं हि प्रमाणानां साधकावे प्रयोजकं । तद्य-
 स्तत्वं परन्यायात्ततो मानमसाधकम् ॥ श्रुतिभासिकमानेन व्यावहारि-
 कसाधनं । व्यावहारिकमानेन तत्तन्सिद्धयेनान्यथा ॥ श्रुतिभासिक-
 मानेनच धाचिसिद्धिरततोच । किन्तुमानान्तरादिव संवादाग्रीवसाधकम् ॥
 स्यान्नार्थमोत्तरज्ञान अनुमापकमुच्यते । तेन नरया नयास्यानां हेतुनां

विगरेण कुदृष्टिमनमनुभाष्य “ तदिदं”मित्यादिना “ न्यायानु-
गृहीतवाक्य प्रत्यक्षादिमकलप्रमाणवृत्त यावात्स्वविद्विरनादृणीय ”
गिन्यन्तेन शिष्यान् प्रत्युपदिशतो भाष्यकारस्याय भाव,
सं गतानामिह प्रच्छन्नमौगतानामपि कथायामनधिकार इति ।
चेदार्थमप्रहेच स्पष्टमाह— “ सर्वान्यवादिनो ब्रह्मव्यतिरिक्तमर्मज्ञानुमि-
थ्यायवादिनश्च स्वपक्षस्थापकप्रमाण पारमार्थ्यान्भ्युरगमादभियुक्तं
धीदानधिकारेण प्रतिपादित, “ अधिकारेणुपायवान्न वादे शून्य
वादिन । ” इति । अयमाशय -- ॥ * ॥ यद्विप्रपच मिथ्याय वादी
पादाधिकारिता । भजेन्माय्यभिरुत्वापि भजेद्वादाधिकारिता ॥ त
थाच प्रकृततरुते निर्गुण निष्प्रमाणक । कथ मध्यम बौद्धस्य विनादि

चप्रमाणता ॥ असाधकाभिमानस्य योग्येस्वमतनीतितः । साधक यत्र
मेणैव कथासनमनुत्तमम् ॥ प्रमाणभूषैरारुढ प्रापितस्तिदुरचना । नि
प्तासनीपास्तेसर्वे चांद्रगोष्ठीसमीपतः ॥ ॥ इति । ‘विस्तरेणानुभाष्य-
शिष्यान् प्रत्युपदिशत’ इत्यनेन सर्वत्र शिष्यान् प्रत्येवोपदेशाः
क्रियन्ते, मायिककृतकंन्द्रजालैस्साविकान् कुदृष्टयो यजमानयैषु
स्तिपधिकारमारोप्यतेस्तद्विवादाभिनयेकृते शिष्याणां ह्यताभवतीति तः
भिनयः क्रियतइति सूच्यते । “ परमपुरुषवर्णीयताहेतुगुणविशेष वि
रहिणामनादि पाषयासनादूषिताशेष दोमुर्षाकाणा ” मित्यादिना सां
गतसाधारण धर्मोक्तपास्याधिकारे तद्विरोधप्यधिकारो भवेदिति प्रति
बन्धिरभिप्रेतइत्याह (अयमाशयइति) सर्वशून्यवादिनइत्याख्य गन्धवा
दिनइत्यन्तो चेदार्थमसहग्रन्थः । अभियुक्ता पूर्वतत्त्वदाख्यारः ।
(अनुपायत्वादिति) प्रमाणतर्वाणां तन्मते शून्यत्वात् तन्मतेनैवान-
धिरारुडत्यर्थः । शून्यवादिविषयस्य कथ प्रकृतसंगति स्तिपाशक्याह
(अयमाशयइति) प्रतिपन्त्युत्थापकत्वान्नसंगतिरिति भाव । मध्यमो
माध्यमिक । खद्वि कथानधिकारा त्रिष्वारुनीय इति मन्यसे तवापि
तादृशत्वात् त्वया कथ तन्निष्ठात्मनमिति भावः । नापलप्यतइत्ययमा

श्रीः ।

श्रीमते रामानुजायनमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकायनमः ।

अथ नवमोवाद्ः ॥

हयग्रीवसुधासिन्धु हर्षहेपारवोर्मयः ।

जयन्ति वादवेलान्तक्षित बाह्यकुदृष्टयः ॥

(हयग्रीवेति) चन्द्रदर्शनजन्यहर्षेण समुद्रोर्मिपृक्तदृष्टव दर्शना
 द्वाप्युत्कटत्वसिद्धये हर्षार्धानत्वमाह (हर्षेति) तेन दूरक्षेपो व्य-
 ज्यते, ऊर्मयोहि वेलान्ते क्षिपन्ति - हेपास्तु वेलान्तादपि क्षिपन्ति,
 वपाध्यनुक्तया सुधापदेनानन्दस्य विवक्षितत्वाच्च स्वाभाविकानवधिका
 तिगयानन्द लाभेन चन्द्रदर्शनजन्यहर्षादतिशयो हि गम्यते, तेन प्र-
 सिद्धोर्मिभ्योतिशयसिद्धिः । वादवेलान्तादित्यर्थः । पंचमीति योग्यि
 भागेन तपरइतिवत्तमासः । वादस्य वेलारवेन रूपणात् भाष्यका
 रादीनां हयग्रीवात्मक सुधासिन्धुतया तदुपदेशसूक्तेर्हेपात्वेनच रूप-
 णं विवक्षितमिति गम्यते । उपदेशस्य वादवेलान्तात् क्षेपकाद्योक्त्या-
 हेपात्वरूपणेनच, 'एतच्च विस्तरेणे' त्यतः प्राचीनग्रन्थस्योपदेशरूपत्वमु-
 त्तरग्रन्थस्थशंकाणां परिहारगर्भत्वं, तस्य अस्पष्टत्वंच व्यस्यते, तेन-
 वादान्तरे ग्यिष सिद्धान्ताकथनात् ग्रन्थो न पूर्णइति न भ्रमितव्यम् ।
 सिद्धान्ताकथनेन कथानधिकारे कथानधिकारकथा कथंभवततेति शंका
 परिहारमभिप्रेति । याथात्म्यविद्विस्तिन्येन निश्शेषमेव शंका परिहृता । शयं
 भावः ; ॥ * ॥ याथात्म्यं हि प्रमाणानां साधकत्वे प्रयोजकं । तच्च-
 सत्त्वं परन्यायात्ततो मानमसाधकम् ॥ प्रातिभासिकमानेन व्यावहारि-
 कसाधने । व्यावहारिकमानेन तत्त्वसिद्धयेन्नचान्यथा ॥ प्रातिभासिक
 मानेनच क्वचित्सिद्धिरततो नच । किन्तुमानान्तरादेव संवादाद्यैवसाधकम् ॥
 रयाभ्यागंगोचरज्ञान मनुमापकमुच्यते । तेन नरयानराभ्यानां हेतूनां

मित्तरेण मुदृष्टिमतमनुभाष्य ॥ तदिदं मित्यादिना “ यावानु
गृहीतवाक्य प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्त यावात्म्यनिद्रिरनादरणाय ”
मित्येतेन शिष्यान् प्रयुपदिशतो भाष्यकारस्याय भावः,
सौगतानामपि प्रवृत्तसागतानामपि कथायामनधिकार इति ।
चेदार्थसंग्रहेच स्पष्टमाह— “ सर्वश्रुत्यादिनो नञ् यतिरिक्तसर्वज्ञस्तुमि
ध्यावशादिनश्च स्वपक्षस्वपक्षप्रमाण पारमार्थ्यानिभ्युपगमादभियुक्तं
वादानधिकारण प्रतिपादित, “ अधिकारोनुपाय इति वादे श्रुत्य
वादिन । ” इति । अयमाशयः ॥ * ॥ यद्विप्रपच मिध्यायवादी
वादाधिकारिता । भवेन्मायामित्यपि भवेद्वादाधिकारिता ॥ त
थाच ब्रह्मतरुते निर्गुण निष्प्रमाणक । कथं मध्यम मौद्गल्यस्य विवाद

चप्रमाणता ॥ असाधक्यभिमानस्य योग्येस्वमतनीतित । साधक्यवन्न
मेणैव कथास्तनमनुत्तमम् ॥ प्रमाणभूवैराकूढ प्रापितस्तन्तिबुर घना । नि
ष्कासनीयास्तेष्वच वादगोष्ठीसमीपत ॥ ॥ इति । विस्तरेणानुभाष्य
शिष्यान् प्रयुपदिशत इत्यनेन सर्वत्र शिष्यान् प्रयेवोपदेशः
क्रियते, मायिषकुतवेन्द्रजालैस्सावित्रान् कुदृष्टयो वशमानययु
रित्यधिकारमारोप्यतेस्सहविद्यादाभिनयेकृते शिष्याणां ह्यद्यताभवतीति त-
न्नित्यं क्रियत इति सूच्यते । ‘ परमपुरुषवाणीयताहेतुगुणविशेष नि
रहिणामनादि पापवासनादूपिताशेष शैलुपीडाणां ’ मित्यादिना सां
गतसाधारण धर्मात्म्यास्याधिकारे तद्गुरोरप्यधिकारा भवेदिति प्रति
बन्धिरभिप्रेतयाह (अयभावइति) सर्वगुण्यगानिहयारभ्य अन्यथा
दितइत्यन्तो वेदार्थसंग्रहग्रन्थ । अभियुक्तं पूर्वतन्त्रयाख्यातार ।
(अनुपायत्वादिति) प्रमाणतर्काणां तन्मते अन्यथात् तन्मतेनैवान
धिरादित्यर्थः । गुण्यवादिविषयस्य कथं प्रकृतसंगति रित्याशङ्क्याह
(अयमाशङ्कइति) प्रतिबन्धुपापकृतात्समातिरिति भावः । मध्यमो
माध्यामिक । सहि कथानधिरात् त्रिप्रासनीय इति मन्यसे तच्चापि
तादृशयात् त्वदा नञ् नहिप्रासनीयमिति भावः । नापश्यतइत्ययमा

नानालप्यते ॥ * ॥ एतच्चविस्तरादुपपादयाम । तत्र यत्तान
 त्वागुटत, कश्चकयो प्रमाणादिसत्ताभ्युपगम कस्यहेतोः कितसत्ता
 भ्युपगमसाहचर्यनियतस्य व्यवहारस्या यत्र प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् । उ
 त्तनद्वयवहाप्रति तस्यहेतुत्वात् । लोकव्यवहारसिद्धत्वात् । तदनभ्युपगम
 त्वेन न शक्यतातिप्रसन्नत्वाद्वा । न प्रथम तमतरेण तत्तीर्थकैस्तद
 नुमाारभिध्व व्यवहारस्य प्रवर्तमानत्वात् । अन्यथा भवतस्तन्निरास
 प्रयामानुपपत्ते । साधनत्राधनक्षमो व्यवहार प्रमाणादिसत्ताभ्युपग
 ममाहचर्यनियतइति तमतरेण तक्षमत्र न स्यादिति चेन्न, सा
 धनत्राधनक्षमत्र प्रति सद्व्याभासः तक्षमयोगिवाच्यत्र प्रयोजकत्वा
 त् । सत्त्वाद्यभ्युपगमे सत्यव्याभासे तक्षमत्वस्य सर्वसम्भवे । अ
 त्मद्वयाव्याभासत्रस्य दुरुपपादत्वात् । सत्तानभ्युपगममात्रेणाभासत्रो
 क्तौ सत्ताभ्युपगमेन भवद्वयवहारस्याभासइति विपरिवर्तप्रसगात् ।

अथ इत्यन्यथ । इत्य सक्षितोऽर्थो विस्तरेणोपपादनीयइत्यत्राह (ए
 तच्चति) इयंपक्षविस्तरात्परमुत्पेन सिद्धात्त्याशयोद्वाटनादुपपादया
 ॥ इत्यर्थः । इयंपक्षमाह (तत्तेति) यत्तच्छिद्धत तत्र सायदित्यन्यथ ।
 तस्य प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमत्वेत्यर्थः । यथाफलमन्यतराथति-
 र्धात्तन्म । प्रमाणसत्तानभ्युपगमे प्रतिवाद्यभिमतत्वात् यत्र नतिद्वये-
 निति भावः । (तत्तीर्थकैरिति) - सिद्धातिवात्प्रस्तुता शून्यमित्या
 वादिना गृह्यते । तदुपलक्षे याधय तत्सम्मत्येवाह (अथयति) प्रमा
 णतत्र वात्सल्य साध्यायाधनक्षमता न स्यादथप्रतिपादित्वात्सम्भवात् ।
 तन्निरासप्रयासश्चाधिरागभ्युपगमात् सभ्युपपादत्वात्त्याशयते (साध्या
 याधानि) (एतच्चति) सद्व्याभास साधुयचाप्रतियोगिना
 भावः (अत्रसत्यमिति) अतस्तदिति । ननु प्रमाणादिसत्तामन
 भ्युपगमत्वात् परीयत यथ प्रमाणादिभिरेवद्वयवहात् तत्रैव व्यवहार
 यत्तत्राह, तस्यैवातिर्था यथ प्रतिपादितं पर्यव्याप्यद्वयवहात्प्रमाणात्रेराभा
 साय तादृशता अथय इत्यमवागमस्याभासमिति, इत्यमत्र यादृशता

अस्तिच सत्ताभ्युपगमेमत्यपि असिद्धिर्निन्द्येयमामत्र । ननु प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमाभावे व्यवहारार्थेन धर्मिणोऽसिद्धौ तस्य कथमामासन्वसाधनं, कथं सद्रूपनाभास लक्षणयोगित्वादि प्रयोजनाय वधारणामुत्वेन दूषणदूष्यादि व्यवस्थापनं; सर्वेषां स्थापनानां नाना प्रमाणार्थान्त्वात्; मेव सत्ताभ्युपगममात्रेण प्रसिद्धिसिद्धप्रमाणादिभिस्माकं व्यवहारोपपत्तेः । उक्तञ्चेष्टसिद्धिकारं - ' स यः प्रसिद्धिरिति, नतत्र व्यवहारम्, किन्तु नास्यामूलपश्याम ' इति । यथाप्रमाणादीनि सद्रूपाणि स्वीकुरुता भवता प्रमाणसाधक नतदाभासज्वाले व्यग्रहियते तत्र व्यवहारिभिरेव सर्वे प्रमाणादिसत्तासत्त्वचिन्तायामुदासीनं कराप्रवर्त्यतामिति ह्यादिशाम । यदिच न नानुमयसे तिष्ठामह्ययास्मात्परोषिते सत्तानभ्युपगमपक्षे । तथापि माप्रति तदुक्तमाश्रया सिद्ध्यादिदूषणदुर्बलं, दूषणहीन कथाया प्रवृत्तस्य वाच्यम् न पुनराहरतो निहरतो वा । साच कथा कथापि मर्यादया प्रवर्तनाया, तत्र नादिप्रति नादिभ्यां सत्ताभ्युपगमे तादृक्पर्यनुयोगानन्वकाशः । उभाभ्यामतया

णयोगि - अतद्वदूषणन दूष्यमिदं नेति व्यवस्थाम्यात्, स्थापनानां बाधनानां च प्रमाणादीनासिद्धित्वात्, प्रमाणस्यैवास्तत्त्वे कथं लक्षणयोगादिनिर्धारणमिति शक्यते (प्रमाणादीति) (सत्ताभ्युपगममात्रेण प्रसिद्धिसिद्धिरिति) व्यावहारिकैरित्यर्थः । व्यवहारे प्रमाणादीनां सत्त्वमप्रयोजकमित्यभिप्रायेणेष्टसिद्धिग्रन्थं विवृणोति । (ययेति) किंवा निप्रतिवादिभ्यां उभाभ्यां सत्ताभ्युपगमेन प्रवर्तिताया कथायामिदं दूषणमुच्यते ? उतो भाभ्यामतत्वाभ्युपगमेन प्रवर्तिताया ? यद्वा - एकेन सत्त्वमितरेण चास्तत्वमुपगम्यप्रवर्तिताया ? अथवा उभाभ्यामपि प्रमाणादि सत्ताभ्युपगमो दासीन्येन व्यवहार नियमे - स मय वचना प्रवर्तितायामिति मर्यादाविभाग मभिप्रेत्य क्वापि मर्यादाया नास्मान् प्रति दूषणो द्वावन सभव इत्याह । (तत्र नादिप्रतिवादिभ्यामित्यादिना) प्रतिबन्धिमुक्त्वापरिहारान्तरमा

विनियमसिद्धिः सत्ताभ्युपगममर्भेति शक्यम्, सत्ताभ्युपगमपराजयप्राप-
 यिकोभयसम्भावितव्यवहारनियमसमयग्रन्थमात्रेण समीहितसिद्धे । नच
 समयग्रन्थेऽपि सत्ताभ्युपगममात्र, प्रमाणतर्काम्यां व्यवहर्तव्य परस्पर
 प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमनिग्रहस्थान प्रदर्शनीय, तद्व्यपादने तद्वर्तमानो
 व्यवहर्तव्य, अन्यथा तद्व्यपादनासमर्थस्य, अ(न्य)भ्रमात्तुजेतेति व्यवह-
 र्तव्य, प्रामाणिकतया प्रतीति पक्षस्तत्रमिति व्यवहर्तव्य इत्येवमादिभिर-
 रूपेण नियमप्रेषितसत्ताभ्युपगम प्रसगाभासान् । नच समयग्रन्थेऽपि हेतुर्नान्य,
 सच कयाप्रवृत्तिमन्तरेण नक्तु शक्यइति, सत्ताभ्युपगमहेतुनाभिधान
 विषय प्रत्यक्षाधानप्रतिनित्यतार, तत्तन्निर्णयविषयमूलत्वेन लोकादि
 दृष्ट्याविचारित रमणीयस्य व्यवहारनियमस्य हेतुमन्तरेण वादिभ्यां द्वा-
 भ्यामपि स्वेच्छैवग्रहणात् । नचैव प्रमाणमूलत्वामात्रेण विचार तद्विष-
 य तत्तन्निर्णयप्रसङ्ग, अनादिपारम्पर्यागतस्य लोकादिव्युत्पत्तिसमादिनस्त-
 स्य असमवायवाभावाभावात्प्रत्यक्षतदनुदिमिद्वत्वात् । नच प्रमाणादिस-
 चापि स्वेच्छैवानीकार्या, व्यवहारनियममात्रेणैव नित्यव्यतिरेकवत्तातिरिपेक्षे

वसमपेनियम्यन्ते नतु सत्त्वमिति कुतइति न शक्यसम्भवइयाह (न
 र्थात्) यद्येवशक्ये ततदा दोषमाह (सचेति) सहेतुश्चसत्त्वमि-
 त्यर्थ । समयग्रन्थे प्रमाणाद्यन्यथे सत्तानन्वयेव कोहेतु किमयम-
 यवेति सशक्य अन्यतरनिर्वाणपावाभ्यां कथाप्रवर्तनीया, तथाचात्रै-
 वरूपायामधिकारोदुरपद्वइति कथान्तरकथप्रनधिकार, ततश्चसत्ता-
 भ्युपगमस्य कथाहेतुत्वसमर्थनविषयकथाया प्रतिवादिन. प्रत्यवस्थान
 यथानीक्रियते तथान्यत्रासीति याप्रतिबन्दी वाहरनेवेदापि प्रतिबन्दीत्या-
 दित्यर्थ । उपसृष्टइति (सत्त्वनिर्णयेति) ग्रहणादित्यनन्तर नसम-
 यग्रन्थहेतुर्वाच्यइत्यप्याहार । तस्य-व्यवहारनियमस्य (अस्तमेवेति ।
 अस्तभवान्यपाभावाभावरूप स्वतःशुद्धासह सिद्धत्वादित्यर्थ । स्वे-
 च्छैवैवप्राप्तियमागीवास्वयमपि स्वच्छशसत्ताभ्युपगमस्य हेतुत्वमगा-
 दुर्मदस्यत्राह (नचेति) (व्यवहारनियममात्रेणेति) अनादिव्यव-

ण कथाप्रवृत्ति तत्फलेपपत्तो तादृशेतरनिरर्थकसत्ताभ्युपगमायां गात ।
 नापि तृतीय, लोकव्यवहारइतिप्रामाणिकव्यवहारप्रतिक्षाया तस्य वि-
 चारप्रवृत्तिमन्तरेण दुनिरूपतया तदर्थमेव पूर्ण नियमस्य श्वेषणात्,
 पामरादिव्यवहारप्रतिक्षाया निर्मूलव्यवहारशरण्यस्य ते शरीरात्मवा-
 दयोपि इतिकर्तव्यास्यु, पश्चात्तन्नाथात्तत् परित्यागश्चे त्प्रमाणादिसत्ता-
 पि सागायतो विशेषतश्चा स्मदुक्ताभि र्युक्तिभि र्बाध्यमाना परित्या-
 ग्या । अथ बाधाभावात्तत्परिग्रह, तथापि न लोकव्यवहारस्य तत्परिग्राह-
 कता, बाधाभावाच्चेद्रेचपुनर्नियमान्वेषणाग्रतार । नापि अन्तर्धु ;
 प्रमाणादि सत्तामभ्युपगच्छता त्वयेन तत्सत्त्वासवानुसरणोदासीनेन मयापि
 तथानिधत्स्यैव व्यवहारनियमस्याखडबनात् तस्यच मा प्रति फलान्तिप्रसज-
 कथे त्या प्रयपि तुल्य प्रसगस्यात् । यथाचाम्यवहारदिव्यापरे
 प्वपिसत्तामनिष्ठतामाभ्यमिकादीना तफलनियम, तथात्रापि ।

हारसिद्धनियममात्रेणेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकौ साधनबाधनाभ्यां, नैर-
 पक्ष्य सत्ताप्रतियोगिक, तादृशेतर - अन्वयव्यतिरेकवद्विध (पृथं
 मिति) ततश्चतद्विचारेनसत्ताप्रवेशइतिभावः । पामरव्यवहारप्यगृह्य-
 त नच शरीरमप्रतिबन्दी, शास्त्रश्रवणानन्तरम तद्बाधादित्याशयते
 (पश्चात्तनति) (सामान्यतइति) प्रपञ्चोमित्या दृश्यरादिन्यादियिष-
 क्षेत्तम् (विशेषतइति) खण्डनोक्तप्रमाणादिसख्येन विशक्षित । उ-
 प्पाराभिप्रायेणशक्तं (अयेति) तथापीति) प्रतिज्ञाभगइतिभावः ।
 गेवान्तरमाह (बाधाभावेति) तद्विचारच न सत्तामवेशावकाश इ-
 ति भाव (प्रमाणादीति) सत्त्वाभ्युपगमवादिनापि न हेतोस्तत्त्वमा-
 णाधनिर्णय किन्तु साधुहेतुनेन, ततश्च सत्त्वानभ्युपगमोपि नाति-
 शङ्क्य एतत्प्रतिप्रसगापादने सत्त्वाभ्युपगमवादेपि तथा स्यादित्य-
 धं । परिहारान्तरमाह (यथाचेति) * खन्वोपगमसाहित्य तद्व-
 तुत्याश्लोक्तथा । धनादिव्यवहाराच्च पत्रस्यातिप्रसगत । सत्त्वाद्युप-
 गमनेन कथायामगिरारिता । प्रातिभासिरतान्वस्य गातादी पृगे

ननु व्यवहारनिवमसमयवन्धश्च सत्ताम्युपगमोनुप्रायेष्टः, व्यवहारो
 पिहे क्रिया, साच निष्पादनामिका, तच्चासत स्सद्रूपताप्रापणं,
 प्रमाणादिभि र्व्यवहर्तव्यमित्यत्र प्रमाणादेः कारणत्वं नियमंतर्गतं,
 तच्च कारणत्वविशेषः, कारणत्वेन नियतपूर्वकाउत्तवं, दूषणसत्ते
 भंगः, साधनांगभूतव्याप्यादिमत्वेच तद्विषय स्तवमितिच नियम्य
 ते, अतो व्यवहारनिवमसमयवन्धादारेव व्यवहारक्रिया तत्कारणदूष
 णसाधनांगादे स्सत्त्वं कण्ठोक्तमिति कथं सत्तामनभ्युपगम्य कथा-
 रंभदग्निः मैवं ; एभिरेषि सत्तानभ्युपगमयाधकैः कथायां प्रवृत्तामा-
 मेन सत्ताम्युपगमस्य प्रसाधनीकयात्, ततश्च पूर्वोक्तवाधाया दुस्त
 रत्वात् ।

इति शोकप्रितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकट्यनाथस्य वेदा

न्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्या कथानधिकारादो नमः ॥

साधनात् । विस्तरोपमभिप्रेतो विस्तरादिति बुध्यताम् ॥ ४ ॥ ननु-
 कथामवर्तकसमवायोहि कथाधिकारः, प्रवर्तिकाच मानादिसाधक
 ता बुद्धिः, साधनमः प्रमावेति न निरूपणमर्हति, तथासामान्यतर-
 साधकाना माभासत्वनियमेनान्यतरवादिन स्साधकत्वभ्रमस्यापि नि
 पततया कथायापवोच्छेदात्, सत्त्वानभ्युपगमाभासत्व नियन्धनभ्र
 मयोरविशेषादिति चेन्न; निजमतिरीतिसिद्ध मसाधकत्व मविगणव्य
 कथामधिकुर्वन्तच्छिन्ननासाडय न प्रक्षणीया इति मनीषया शिष्यान्
 प्रत्युपदेशादेति . —

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
 परावरताय यायात्म्येन तदेकदेव तेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन
 तत्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
 शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमास्तमहितायां कथानधिकार
 वादभंगोनाम नवमः स्कन्धः ॥

श्री ।

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिरायनमः ।

अथ दशमस्कन्धः ।

त्रिचित्र यत् स्वेन स्फुगति विषयाग्रमिदुर
 तदेव ब्रह्मैक त्रिगुण मपि साक्षा त्कृतमिति ।
 वेदन्तो ज्ञेयात्मा द्रुहन्ति ह्यन्याद्वत् धियो
 त्रिभूयन्ते हत श्रुतिशत शिरदग्नौ वचसः ॥

य एष मन्त्राद , यद्यपि प्रमाणानि सर्वाण्यपि सविशेषमर्थं मभि
 निविशते , तथापि स्वप्रकाशाप्यक्ष सिद्ध निर्विशेष सत्रिसद्भावे न वि
 मन्तव्य, अन्यथा धाष्ट्यात् सर्वापह्नवस्यापि दुर्निवारत्वात् । किंच
 सचित्स्रप्रकाशत्वं तान् तत्त्व्यन्तविदा सर्वेण भविष्यत् , तत्र प्रकाशात्मता-
 मात्रेण स्वतस्सिद्धाया सविदि न जडस्वरूपमर्मानुपप्रेक्षावकाशः । ॥

सर्वेषां प्रत्यक्षादिप्रमाणानां सविशेषविषयत्वा निर्विशेषव-
 स्तुनि न विधि त्प्रमाण मिति वदतः प्रत्याह पूर्वपक्षे (यद्यपीति)
 (अन्यथेति) स्वप्रकाशसिद्धेऽपि विमतौ प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धेऽप्यना-
 श्वासात् सर्वापह्नवः स्यादित्यर्थः (भविषीतमिति) परन्तु निर्विशेष
 विषय सविशेषविषय वेत्येव विवाद इति भावः । ततः त्रिमित्याशङ्क्य
 किं जडरूपधर्मविषयतया सविशेषविषयत्व , उक्तजडत्वविषयतयेति ,
 विवक्ष्य अभिप्रेत्याह देवमाह (तत्रेति) स्वाभिन्न प्रकाशात्मनश्चैव
 सवि स्वात्मानं प्रकाशयति , न जडमपि प्रकाशयति , तस्य मिथ्या-
 त्वेन दोषार्थानस्य स्वरूप निबन्धनं प्रकाशविषयत्वापेक्षादित्यर्थः ।
 द्वितीये दोषमाह (प्रकाशात्मना इति) प्रकाशात्मना धर्मा इत्युच्य

काशामकास्तु नतत्तनो विरेक्त शस्यन्ते , अन्यथा तेषां परप्रका-
श्यतया प्रकाशान्मत्रासिद्धेः । नन स्वरूपमात्रप्रकाशो अन्यतो धर्मासिद्धि-
रिति गान्यं, अनुषङ्गम्यमानसाधनात् तद्वाग्रनयल्लुप्यतात्, निर्विशेषानुभवे
न तन्निरामव्याघातात्, सविशेषानुभवानां तदपेक्षया दुर्बलत्वात् तेहि
तद्विषयतयैव लब्धसत्ताका प्राथमिकेन सर्वसाक्षिणा निरपेक्षेण
दुष्टकारणशंकादरीयसा एवानुभवेन सह न स्पर्धितुमर्हन्ति । तादृ-
शप्रकाशस्यतु भ्रान्तिर्योक्तौ संनिदसिद्धया सर्वसिद्ध्यापातात् ।

ते तेषां सविदभेद एव स्यादित्यर्थः (अभ्यथेति) सविदपेक्षया भे-
द इत्यर्थः । ननु स्वरूपमात्र प्रकाशकतया सिद्धे स्वरूपप्रकाशे
विशेषस्यापि विषयत्वं प्रकाशत्वेन हेतुना घटप्रकाशवत् सविशेष
विषयत्व साधनात् सिद्धयतीत्यत्राह (नचेति) प्रकाशो - प्रकाशतये-
त्यर्थः । ताप्रतीति विषयत्वेनानुषङ्गम्यमानस्य ताप्रतीतिविषयत्वसा-
धनादपि ताप्रतीतिविषयत्वाभावांगीकार एवोचितः, प्रतीते रधि-
क विषयकत्वकल्पने गौरवा दित्यर्थः । प्रकाशत्वहेतुश्च प्रतिकूलत-
र्कं पराहतइति भावः । नन्वेव मपि स्वप्रकाशो न निर्विशेषसाधने
प्रभवति, प्रकाशमानावादिना निर्विशेषायाभावस्यैव साधनात् इत्य-
त्राह (निर्विशेषत्वेति) (व्याघातादिति) बाधादित्यर्थः । ननु स-
विदि आश्रयविषयकता विशेषा प्रत्यक्षमेधानुभूयन्ते इत्यत्राह (स-
विशेषेति) हेतुद्वयेन दौर्बल्यमुपपादयति (तेहीति) तेऽनुभवात्मकत्वा-
ज्जडतया मित्र्याभूता एवेति साक्ष्यधीन सत्ताका, अतः प्राथमिके-
नोपजीव्येन न स्पर्धितु मर्हन्ति । तद्विषयतयैव लब्धसत्ताकत्वोपपा-
दनायाह (सर्वसाक्षिणेति) किञ्चानादित्वा त्साक्षिणो न दुष्टकारणज-
न्यता, विषयप्रकाशांशे दोषापेक्षायामपि न स्वरूपाभिन्न निर्विशेषप्र-
काशांशेपि तदपेक्षा, जन्यप्रत्यक्षन्तु तदपेक्षमेव, अतस्सविशेषानुभव-
स्वप्रकाशेन बाध्य इत्यर्थः । सविद्विषयताहि सविदभेदेनाभ्यासः, ते-
न न पूर्वोक्त जडधर्माननुभवेशोक्ति विरोध इति भावः । ननु स्वप्र-
काशो भ्रान्तिरित्यत्राह (तादृशेति) बाध्यमुक्तवा साधकाभावादिपि

नच प्राक्कामायेन भ्रान्तिर, नचाननुभवेनैव बाध इति नाय,
 नचात्र योग्यानुपपन्न, करणाद्ययोग्येन विशेषणासिद्धे, स्वयो-
 ग्येतेषां भेदानुपलभायोगेन विशेष्यासिद्धे । नच नरविषाणादि
 सद्राशेऽपि एव साधयितुं शक्यइति वा यम्, तस्य स्वमिद्वया
 समर्पणे तस्ययानुभूतित्वात्, अन्यतस्तु तदसिद्धे, साधनेच वा
 धात् । यद्यपि जागरस्वप्नयो रितिचित्र बाह्योपलम्भ क्लृप्तिताधियोर्न
 तद्विभित्ताभास, तथापि सुषुप्तिमदमूर्चासमाधिमुक्त्याद्यवस्थासु तस्यैव
 साम्राय । नच सुषुप्त्यादियु तत्प्रकाशस्य प्रतिबुद्धेन प्रतिसम्भान
 प्रसंग इति वाच्य, इष्टप्रसंगरूपत्वात् । एतान्त का न किञ्चि
 दहमज्ञापिष, सुख मह मन्त्राप्स मिति तादात्मिक ज्ञान सुखसाक्षित
 या तत्प्रतिसन्धानात् । तदेवमात्मसाक्षिक निर्विशेषानुभवरस्या रेषि
 तोपराग विनिवारणमुखेन सत्रादिकतया यानुप्राप्तक मनुमानागमादिक
 मप्याद्वियामहे नरेति ॥

तत्रोच्यते । किमनौ निर्विशेषा सन्ति स्वप्रकाशसिद्धेति स्व-
 सत्र भूत्वा प्रतिपादयामि, अत्र ततोऽन्यत्र तदस्थस्ता उपलभ्य ।

न भ्रान्तित्वमित्यत्राह (नचेति) यदि स्वप्रकाशेनैव निर्विशेषस्वरूप सिद्ध
 मित्युच्यते, तत्वनुभवान्तरेण, तर्हि अननुभवादेव तादृशस्वरूप बाधितमि-
 त्यत्राह (नचेति) उपपादयति (नचात्रेति) चोदार्थ । नह्यनुपलम्भमात्रेण बा-
 ध, किन्तु योग्यानुपलब्ध्या, तत्र विवरण तज्जन्यज्ञानयोग्यता विवादिता,
 उत स्वयोग्यता, आद्ये दोषमाह (करणेति) द्वितीये दोषमाह (स्वयो-
 ग्यत्वेऽर्पाति) आभास समा योगक्षमता माशस्य निराकरणेति
 (नचनरविषाणेति) पाटात्त्वान्वि नरे विषाणसाधक मस्तीत्यत्राह
 (साधनेचेति) ननु लोकासिद्ध सविद् ण्वदि त्वया निर्विशेषविषय-
 त्वमुच्यते, साच सवित्सविशेषविषयैव दृश्यत इत्याह (यद्यर्पाति)
 तद्विभित्ताभास - वास्तव्यविशुद्धभास ।

न प्रथम, तस्यास्त्रयाध्याम्यप्रतिपादनादि सम्भवेत्युच्यते । अन्य
या तस्याएव त्रिपदादिबहिर्देशस्यावर्जनायन्त्रेण स्वनिर्वाशेषोक्ते रज्ज् क
वाङ्मव प्रसगात् । त्रिपदादिनिशेषाणां मारोपितत्वा नाङ्गीकृताद् इति
चेन्न, तदनुल्लेखे तन्निर्वाशेषक्ययोगात् । तदुल्लेखेन त्रिपदादिप्रका
शस्यम्भवात् न ह्येन निनिशेषप्रकाशः । नापि द्वितीय, सन्तु
तामुपभूतान् ततोऽप्यपाना तथैव वा स्यात्, पूर्वत्राप्यत्र नि
शेषः, अनुपपन्नस्य वेद्यत्र पक्षपातात् । उत्तरत्रापि सर्वलक्षण
म्यता समिदमेव तथोपभूते तत्ताड्यात् । आद्ये भ्रान्तिनापात्,
नापि त्रिपदाद्यत्र स्वगतनिशेषे निशेषत्वेन सर्वे स्मर्यन्ते । नच
तत्तन्निध्यानेपि समिदं स्तप्रकाशरूपनापह्नवः । नच योगादप्र
भावात् त्रिशुद्धप्रकाशो जात इति वाच्यम्, योगस्यैव भ्रान्तिना
पातात् । नच शुक्तिपारजतप्रकाश मन्वाल्मन्यनमात्रेणैव मिति
वदन् योगाद्यपि न भ्राम्यति । द्वितीयेपि त्रिमसा महाभाग
स्त्रयाएव त्रिसुवादिना सिद्धातीं ता परम्मा उपदिशति, उ
त्तप्रतिपादिनोपि तत्र सिद्धाः । नापि, अपिस्तम्भात्, पुच्छोद्ग
गादिरत् त्रिगाभावात् । नेत्र, स्वप्नप्रवृत्तिद्वयस्य पञ्चदश

(अग्न्यधोति) तस्मा स्तादृशसम्भवे प्रतिपद्यभूतविशेषेण प्रतिपद्येन
शब्देन प्रतिपादने सम्प्रदानं प्रतिपादिताच्च त्रिपदतया वैशिष्ट्यवाच्य,
अग्न्यधो प्रतिपादना सम्भवात्, ततश्च निनिशेषाविति रज्ज्वाद्यद् एत्यर्थः ।
(स्थादिति) उपालम्भमानस्त्रयादित्यर्थः (पूर्वत्रिति) स्वभिन्नप्रकाशस्य घट्यस्य
चेयत्वप्रवृत्त्यादिना भवः (उत्तरत्रप्रकाशे) निनिशेषत्रिपदतया प्रतिपद्येन ।
ननु योगाद् देवप्रसादाद्वा प्रसिद्धसविद्वज्जनिनिशेषत्रिपदतया वगाचरा प्र
तीति शोयतइति तत्सवाङ्गास्यास्त्वविदो भ्रान्तित्वप्रसङ्ग इत्यत्रा-
वगाहः (नञेति) (यागस्येति) योगज्ञानस्येत्यर्थः । तदुक्ता वधि
सम्भवि पुच्छोद्गगादिना हृषादित्यत्र चेन्नचाङ्गीकृतेन तस्य तादृशानु
भवाः अनुभूयता मि त्वाहः (पुच्छरिति) त्रिष्व त्रिमसपञ्चदशस्त्रयानुभूत

निरपेक्ष्यात् । नहि सुखादिसद्भावात् परस्मा उपदिश्यते । न
च सहृदय कश्चि त्तथविधानुभवा मप्येतु मीहते, नापि योग्या
नुपलम्भ निराकृत सद्भावा मभ्युपगन्तुम् ।

न न कश्चि त्मासिध्यति, अत स्वस्मे परस्मैवेति को वि
कल्पानुभावा इति चेत् सा तहि न सिध्येदत्र, सिध्यतीना क
श्चिदत्र स्यात् । सिद्धिमात्र मियमिताति चेत्, कस्य क प्रतीति ष
त्तत्र । न कस्यचि त्कश्चिप्रतीतिचेत्, न तर्हि सा सिद्धिशब्दा
र्थाया व्युपपत्तु शक्या । स्वस्याएव स्वामान प्रतीति चेत्, इदन्तु
दायदहनमित्रश जरादजगर परिभ्रमणम्, कथमसौनराक ह्यस्या एव
स्या मान प्रति सिद्धिरूपा ता ततोऽन्य स्तत्रैवोपलभते । तमयाभूत्

निवृत्तान प्रति, उत अस्मिन् तादृशानुभवाभाव सुपलम्भमान प्रति ।
नाद्य इत्याह (नहीति) द्वितीय आह (नापीति) उभयग्रापीहमानो
या न त्वदुपदेशेभ्रद्धा पुरत इति भाव (अत स्वस्माइति) स्वस्मा
एव स्वसुखादिवत् सिद्धचन्ता परस्मै उपदिशति, उत प्रतिवादिनोऽ
पि सिद्धा मित्युक्तविवक्षानुभावा इत्यर्थ (नसिद्धचेदिति) स्व
रूपमेव न स्यादित्यर्थ । व्युपहारानुपस्था साव्ययमगीकार्येवैयम्नाह
(सिद्धचन्तावेति) नहि सर्वाऽपि पदार्थ कस्मैचिदेव, उपत्र विनष्ट
घट तदभावादिति शङ्के (सिद्धिमात्रमिति) सिद्धे कर्मसापेक्षत्व आ
श्रयसापेक्षत्वच नियत मित्यर्थ । उभयमप्यसिद्ध मिति शङ्के (न
स्यचिदिति) (नतर्हीति) आश्रय कर्म सापेक्षत्वेनैव सर्वत्र सिद्धे क
पलम्भादितिभाव (स्वस्याइति) कर्मणिपट्टी । (इदमिति) ताद
राज्ञजगर पुरतो दहन मुहोक्ष्य ततो निवृत्त पश्चा ज्जिगमिषु स्तत्र
पि तमेव दृष्टा वनचि दग्गशशन गन्तु मशक्त पुन स्तमेव दश ग
त्या दहन निवर्तति, तथा पूर्वदाय एव पतिष्यतीत्यर्थ । तदत्रापपात्र

त्वा तयोपलभत इति चेन्न, प्रागेव दूषणान् । ततो लोकसिद्धा सं-
विदिषयाश्रयादिविशिष्टैव स्वतः प्रकाशते, तदुत्तीर्णानु न स्वतो नापि
परत इति तस्याः शशविषाणतुल्यतैव ।

चनु लोकोत्तीर्णसंवित्स्वरूपं स्वप्रकाशमिति भवद्वि रपोध्यते, त-
त्कथं गमदुक्ते विरागः । तर्हि समबुद्धिरसि, वयं हि प्रत्यक्षाद्यगोचरं
ब्रह्म स्वरूपं, तस्य स्वप्रकाशत्वादि धर्मवर्गं च श्रुतिबलात्स्यानुर्म,
भदनस्तु प्रमाणपोतं परित्यज्य स्वप्रकाशान्धानु परिग्रहेणा पारमाण-
रं निस्तर्तु मिच्छतो नेदानीं प्रभूता श्रुतिः पुरस्कार्या, तत्पुरस्कारेपि
स्त सविक्षेपमेव प्रतिपादयतीति वक्ष्यामः । अतो न साम्प्रमिति ।

यः पुनस्तं, प्रकाशतमन स्वस्यैव स्वतस्सिद्धत्वात्, जडात्मनां के-
पांविदपि धर्माणां तदन्तर्भावानुपपत्तिरिति, तदसिद्धस्यासिद्धेन सा-
धनं, कस्यचित्पुरुषस्य कंचिद्धर्मविशेषं प्रति प्रकाशविशेषरूपतयै-
व सर्वेषामनुभूतानां स्वतस्सिद्धे । अतः स्वगिन्यन्वसाश्रय धर्मा-
भावे तुल्यन्यायतया स्वतस्सिद्धिरपि न स्यादेव ।

यति (प्रागेवेति) स्वयाथात्म्य प्रतिपादनादि संरंभ वैमुख्यादि त्यु-
क्तत्वादित्यर्थः । कथमित्यस्य प्रभार्थमभिप्रेत्याह (तर्हीति) (समबुद्धि-
रिति) तत्रचित्पक्षपाती भवति, तत्त्वबुभुस्तुरसीति यावत् (अपारस्तागरमि-
ति) - संशयो विद्यादोषा विवक्षितः । किं स्वरूपप्रकाशमात्रेण जटविषयत्वा-
भावस्ताध्यते, उत स्वरूपप्रकाशन इतरविषयाभावस्यापि विषयीकरणात्,
नाद्यः, स्वरूपप्रकाशेऽपीतरप्रकाशाविरोधात् । नह्येकमेव प्रकाशमिति
नियमः, व्यभिचारात् क्वापि तददर्शनाच्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूष-
यति (तदसिद्धस्येति) तदेवोपपादयति (कस्यचिदिति) यद मद्
जानामीति किञ्चित्पुरुषाश्रयतया घटत्वाद्याश्रयविषयकतया अपरोक्ष-
त्वादि विशेषरूपेणच स्वतस्सिद्धे रित्यर्थः (अतइति) एवं स्वरूपाति-
रिक्तस्यापि प्रकाशमानत्वोच्यते सविषयत्वादीनां प्रकाशापह्ने,

यपुन प्रकाशमवास्तु न ततो विवेक शक्यत इति, तद-
प्यसत्, साक्षात्मात्रेण तादात्म्येतिप्रसगात्, ज्ञानरूपो ज्ञा-
नाश्रयश्चात्मा स्वाभिरिष्यते, तद्वद्भामभूतज्ञानमपि यदि ज्ञानस्वरूप-
प्रधर्मात्तराश्रयतया उपलब्ध तदा तदप्यगानुर्म, अनुपलम्भात्
तदनभ्युपगम, नच विविच्यमाननमात्रेण स्वप्रकाशमता भग,
सर्वमानमपि सविदा स्वय प्रकाशानामपि सविदतरकर्मत्वस्य स-
मर्पयिष्यमाणत्वात् ।

यत्तु स्वरूपमात्रस्वप्रकाशोपपत्तौ धर्मसिद्धि रित्यनुपलभ्यमान-
साधना तत्साधनस्य लघुत्वमुक्त, तदपि चार्वाकसौहार्द, अनुमा-
नायुच्छेदप्रसगात् । उपलभ्यतेच धर्मा इयुक्त ।

यदप्युक्त निर्विशेषस्यानुभवेन तन्निरसनयाच्चात, सविशेषानु-
भूतानां तु तदपेक्षया दुर्बलत्वमिति, तत्तदा सुन्दर, यदि द्वयोःपि
स्वरूप मुपलभ्य बलात्तलचिता वर्तेत, इहतु निर्विशेषस्यानुभवे एव
नोपलभ्यते ।

यच्च निर्विशेषानुभवेक विषयतया सविशेषानुभूतानां सत्ताला-
भादिकमुक्त, तदपि प्रस्तुतप्रताप, प्रकाशमता भातया स्वतस्ति

स्वरूपस्यापि तदपहव स्तुशय इत्यर्थं । प्रकाशमवस्य विशय-
स्य किं सविदभेदानुभवा तत्तादात्म्य, उतसाक्षात्स्यानुभवात् ? नाद्य, असि-
द्धे । ज्ञानात्मक ज्ञानुभेदनेव सविदनुभवात् इत्यभिप्रेत्य द्वितीये दोषमाह
(साक्षात्मात्रेणेति) सर्वेषामपि घटानां एवत्वापत्ते रित्यर्थं । तर्हि ज्ञा-
नस्य ज्ञानाश्रयाव प्रसंग इत्याशयस्य इष्टापत्त्या परिहरति (ज्ञानरूपइति)
यदि ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्व मिष्यते तर्हि धर्मभूतज्ञानस्यापि ज्ञानाश्रयत्व-
प्रसंगइत्यत्राह (तद्वदेति) अन्यथा तेषामपि परमवाप्यतया प्रकाशा-
त्मकरवासिद्धेरित्युक्त दूषयति (नचेति) यद्यनुपलभ्यमानस्य वरूपना-
मात्रमेव गुरु तदा दोषमाह (तदपीति) यदि ज्ञानस्याधिकविषयवय-
वपनायां गौरव, तत्र दोषमाह (उपलभ्यतइति) (तन्पि प्रस्तुतेति)

द्धाया सविदि कथं विषयाश्रयादि विशेषित सविशेषानुभवांतर प्रकाशः । करणाययोग्यात् न योग्यानुपलम्भ इत्येतदनुभूते रनुभूत्यन्तरविषयस्य वक्ष्यमाणत्वात् निस्तम् ।

यच्च स्वयोग्यत्वेऽपि स्वेनानुपलम्भायोगेन योग्यानुपलम्भे विशेष्यासिद्धिरिति, तत्र कं स्वेनानुपलम्भं व्रजति, सविशेषतया तु स विदुपलम्भं ब्रूम, ननु निविशेषतयेति, स्वेन निविशेषतयोपलम्भस्य योग्यानुपलम्भं वदाम, तथाहि — किं जागरदशायामेव निविशेषस्यैव प्रकाशतडाति मन्यसे, उत स्वापाद्यनस्थाया, यद्वा सर्वान् स्थानुपलम्भमपि युक्तिबलात् निविशेषतया निष्कृष्यत इति, अथोपलम्भयुक्त्यन्यथापि शब्देन तथा निर्दिष्यत इति । न प्रथमं, विषयाश्रयस्वगतविशेषे विशिष्टतयैव तदानीं स्वतएव तद्गोचरानुभवा न्तरेणया सविस्वरूपस्य प्रकाशमानत्वात् । तदेतदाहुः “ इदमहमदर्शमिति केनचिद्विशेषेण विशिष्टविषया तस्यैवा अनुभवाना ” मियादिना । नापि द्वितीयं, तत्रापि ह्यनुभवोऽस्ति चेत् स विशेष एव, न चेन् वस्य निविशेषतया प्रकाशः । “ स्वापमदमूर्त्तसुच सविशेष एवानुभव इति स्वासरे निपुणतर मुपपादयिष्याम ” इति भाष्य । अयमभिप्रायः, सुपुत्तयादिदशाया मिदमर्थप्रकाशनं शब्दात् नास्तीति सर्वसम्मतं, अहमर्थप्रकाशस्तु तस्या नेत्यते, इष्यमाणत्वेऽपि न तस्य निविशेषतया स्वरूपं, प्रथमत्वा नुसूलनादिरूपेण

विषयताच नाभेदाध्यास विशेषमित्यात्वस्येत. प्रागस्तिद्धे रिति भावः । (सविशेषतयेति) व्रजति विविशेषतयेत्यर्थः) (उपलम्भं युक्त्यन्यथात्वेऽपीति) उपलम्भयुक्तयो र्निविशेषविषयत्वेऽप्येत्यर्थः । (विषयाश्रयेति) स्वगतविशेषा - ज्ञानत्यापरोक्षादयः । ननु भवद्भिर्ज्ञानस्य निरात्वा द्वीयारात् स्वापादिषु विषयादिभाना नभ्युपगमान् विषयविधिवुरीय

स्फुरणात्, अन्यथा तत्प्रकाशएव नास्तीति । अथ पुनर्जानामीति प्रतीयमानोर्यं स्तदानीं विषयाश्रयशून्यः प्रकाशतइति मन्यसे, तदपि न; तस्य तन्निरूपणीयस्वभावनतया तद्विरहेण प्रकाशयोगात् । नहि छेद्यादिनिगुर विच्छिनत्ति परशुः । वयन्तु - यद्यपि नित्या सविदं श्रुतिबलादभ्युपगच्छामः, तथापि तस्या न निर्विशेषायाः प्रकाशमिच्छामः, निराश्रयायावा स्थितिः । अतः स्फुप्तावपि सा साश्रयैव, सकोचादिधर्मनतीच एकदेशिमतेनात्म विषयतया सविषयाच्च । तस्य सुखमहमस्वाप्स मिति परामर्शोप्युपपन्नः । तन्न तु न तथा, अनुपलब्धे । नहि सुप्तएव तथा परामर्शं गर्हति, विषयाश्रयरहि तेयं सविद्विवर्ततं इति परामर्शं प्रतिमंबन्धितया विषयाश्रय प्रतीत्यनर्थम्भावेन सुप्ति व्याघातात् ।

नापि प्रतुष्ट सत्या प्रतिसन्बन्धे, नहि सुप्तोत्थित एतावन्तं कालं विषयाश्रयरहितज्ञप्तिरूपेणा ह मवस्थित इति परामृशति, अपितु सुप्तोहं नाज्ञासिपमिति ज्ञप्तिनिषेधेनैव । अहंकारविगमात् निषयानुभवाभावात् त प्रतिसन्धानमितिचेत्, हन्त भगानेव निर्विशेषं हन्ति, त-

संखित् तदा प्रकाशत इति वाच्य मित्यत्राह (वयत्विति) (तत्-
श्चेति) सविशेषाया सविद स्फुप्ता यनुभवादेव सुप्तोत्थितस्य तु
प्रतिबिम्बिततया अहमयाश्रयतयाच स्मृतिरूपपक्षादीति परामर्शशब्दौ
ज्ञानपरौ । किञ्च यदि तथा नुभवः स्यात्, तदा सुप्तोत्थित सा
था परामृशेत्, न तथा परामृशतीत्याह (नापीति) प्रमुत ज्ञाना
भावमेव परामृशतीत्याह (अपित्विति) (अद्वैतोति) अहद्वारस्य
सुप्तौ प्रलीनत्वात् ज्ञप्तिरूपेणाह मवस्थित इति न सुप्तोत्थितस्य प
रामर्शसंभवः । किञ्च स्वरूपप्रकाशे सत्यापि विषयानुभवाभावात् सुप्तोत्थि
तस्य परामर्श संभव इत्यर्थः (हन्तेति) सुप्तोत्थित परामर्शाभावोपपादनेन
स्यापदज्ञायां तादृजानुभवे मानाभावम्ययोपन्यासात् न तदा तादृजानुभ-

दप्रतिसन्धानस्वैरोपपादनात् । किञ्चान्याभासस्य अन्यानुष्ठेयस्यच
दृष्टमात्रस्मृतिप्रतिबन्धकत्वा योगात्, अन्यथा अतिप्रसगात् । नचा
नुमृतस्य स्मरणनियमो नास्तीति वाच्यम् । प्रतिदिनस चिरका-
लमन्यत्रैश्वर्येण प्रत्यक्षेणैव प्रकाशमानस्यार्थस्य निरिच्छसंस्कारतिर
स्मारक मरणवेदनादि प्रवृत्तप्रतिबन्धकाभावेऽपि साधनेनापि
निगमेनास्मरणस्या नुभवाभावरूपयसनात् ।

यत्त्रेतावत् काले न किञ्चिदहमज्ञातिप्रमिति अज्ञानसाक्षित्वे
नानुभूति प्रकाशत् इत्युक्तं, तद्विपर्ययः, नहि ज्ञानप्रतिषेधएव
ज्ञानप्रकाशे प्रमाण भवितुं मर्हति । ज्ञानाभासतिरिक्तत्वज्ञान नि
रसिष्यते ।

किञ्चाय परामर्शोऽहमर्थानुवृत्तिं ज्ञाननिवृत्तिच परामृश नहमर्थनि
वृत्तिं ज्ञानानुवृत्तिच वदत स्तेत्यन्तप्रतिकूल एव । एव सुखग
हमत्वाप्तमिति परामर्शोऽहमर्थस्येव सुखतया प्रकाश प्रदर्शये नपुन
स्सुखसाक्षितया सनिप्रकाशम् ।

एव मदमूर्च्छास्थानुच भाव्य, ततो न स्वापाद्यनस्थानपि निविशे
नप्रकाशसिद्धिरिति ।

नापि तृतीय युक्त्यापि निरालम्बनतया निष्कर्षस्याशक्यत्वात्,

यसिद्धि रित्यर्थः । (किञ्चेति) अहमर्थाभावे माभूत् सुमोक्षितस्य तत्प्रति
सन्धानमपि, तदानीं प्रकाशमान सचित्प्रतिसन्धानन्तु स्यादेव, नह्यन्याभासो
ऽन्यानुष्ठेयस्य स्पष्ट प्रतिपन्नसविन्मात्रस्मृते प्रतिबन्धक इत्यर्थः (अन्यथेति)
कस्यचिद्भावात् वस्यचिदनुष्ठेयान्न प्रतीताशस्याप्यस्मृती स्मृतिमा
त्रोच्छेद प्रसङ्ग इत्यर्थः । अनुभूतस्य स्मरणनियमाभावा चानुभूतावापि
सपि तत्पर्यंत इत्यत्राह (नचानुभूतस्येति) किं युक्त्या निरालम्बनत-
या निष्कृत्यते, इत मित्पालम्बनतया' आद्य आह (युनयेति) द्वि-

आलम्बनमित्याश्रयस्य निर्धर्मकत्वस्यच निराकरिष्यमाणत्वात् ।

किञ्च सप्रतिविशेषा एकादितिहि निष्कर्षप्रकार, तत्र हेतुसा-
ध्यरूपमन्यये कथनिर्निशेषता, तदनन्वयेतु साध्यसमत्वसाध्याभावो,
तान्मेध्यात्वेऽप्यन्ततस्तथैव, तयो सप्रतिस्वरूपैक्ये पक्षहेतुविभागाभाव,
मिद्धसाधनताचेत्यादयो दोषा द्रष्टव्या इति । तदेतदभिप्रेत्याह "स
विशेषोऽप्यनुभूयमानोऽनुभव केनचि युक्त्याभासेन निर्निशेष इति
निर्दिष्टमात्रेण सत्तातिरोकिभि स्वासाधारणे स्वभाविशेषै निर्निशेष
इति निष्कृष्टय" इत्यादिक ।

नपि चतुर्षु , निर्गुणवादस्या खण्डयाम्यस्यच वि

त्तीय भाद (आलम्बनेति) (तदनन्वयइति) हेतुनन्यये साध्यसम-
ता, साध्यानन्यये साध्याभाव इत्यर्थ । नहि साधनस्य तुच्छता, वि-
तु मित्यप्यत्यमेव, मित्यप्यत्येभि व्यावहारिकसत्य मस्यैवे-
त्यत्राह (मित्यप्यत्येऽपीति) हेतामित्यप्यत्ये पारमार्थिकतया मिहित नि-
विशेषत्व समान सत्तावत्त्वाभावात् न तस्य साधकत्व, साधनयोग्यमनु-
पारमार्थिको हेतुस्साध्यवदासिद्ध मत्र साध्यमित्यप्यत्ये सिद्धान्तसिद्धसा-
ध्याधिक्य निर्निशेषतया सिद्धि रित्यर्थ । हेतुसाध्ययो स्तविदभेदात् पा-
रमार्थिकत्व माश्रय्याह (तयोरिति) (पक्षहेतुविभागाभाव इति)
स्वरूपासिद्धिरिति भाव (सिद्धसाधनतेति) परस्य सिद्धत्वादिति
भाव । असिद्धावाश्रयासिद्धि रादिशब्दार्थ ।

इति श्रीगणेशपुराणतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमाधिगत पराव-
रतव्यापातम्येन तदेवदेवतेन तच्चरणपाचिरण परायणेन तत्प्रसा-
दलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतद्वय-
गीत्याष्टपायां चण्डमारुताख्याया निर्निशेष रामराशत्यभंगो नाम

स्तेरेण निराकरिष्यमाणत्वात् । सामान्यतोऽपि पश्याम ,
 शब्द किं पदरूपेण स्थित्वा निर्निशेष बोधयति वाक्यरूपेण वा
 नाय , अन्विताभिधानादेतु केन पदस्याप्यचकन्वात् । यथोक्त-
 “पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितायकं । न्यायसंगतदिव्यक्ति
 पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ” इति । अभिहितान्वयवादेऽपि प्रत्येक-
 पदानां प्रमाणत्वाभावात् , यथाह — “ पदमन्याधिकाभावात् स्म-
 रका न विशिष्यते ” इति । प्रत्येकपदशक्तिचिन्तायामपि प्रकृ-
 तिप्रत्ययरूपेण स्थितस्य पदस्य क्वचिन्निरूप्यार्थविशिष्टं क्वचिन्न-
 यार्थविशिष्टं प्रतिपाद्य इति कथं निर्निशेषबोधकता । स्वार्थि-
 कप्रत्ययनिगिष्टेषु पदे पुनः प्रकृत्यर्थनिशेषस्य प्रत्ययान्तरेण वि-
 शिष्टविषयत्वमेष्टव्यम् । अन्ययान्यपि विशिष्टं मर्थमेव द्योतयन्ति अ-
 भिदधति वा । निर्निशेषमिति पदेन किं बोध्यत इति चेत् किं
 फोस्तेन , उक्तं वाक्यस्थेन , पूर्वत्र वस्तुतो न किञ्चित् , अणुपण-
 भ्रान्तोक्तयोरर्थनिशेषानपेक्षणात् । प्रतीतिमात्रमपि जायमानं मनसा
 सिद्धिदृष्टिद्वयं तन्निर्निशेषमिति परामृशेत् , तत्रापि वाक्यच्छायाया वै
 शिष्ट्यमेवेति दृष्टयेत् । वाक्यस्थेन तु तेन पदान्तरोपस्थापितं निशेषा-
 निशेषेन तद्विवक्षितनिशेषं निषेधेन कियते , यथा नरपतिरद्वि-
 तीय , नगरी निर्निशेषत्वादिषु । सन्निवृत्तनिशेषशून्येति भवात्क-
 रिष्यताक्यन्तु भ्रान्तिमात्रजनकमिति न ततोर्धनिष्कर्षः । नापि
 द्वितीयः , तत्तत्पदोपस्थापितानेकं पदार्थनिशेषसत्तर्गस्य सत्पदस्य
 वा बोधेन निर्निशेषप्रसंगाभावात् । तदेतदखिलमभिसन्धायाह -
 “ शब्दस्य तु विशेषेण सनिशेषेन वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यम् ” मित्या-
 दि । अतः प्रतीयमाणा निष्कर्षार्थलङ्घनशब्दत्ययोगाच्च न निर्निशेषस्य
 प्रकाशत्वं सिद्धिरिति ॥

इति श्रीकनिताकिकासिंहस्य सर्वतन्त्रसूतन्त्रस्य श्रीमङ्कटनाथस्य श्रीनेदा-
 न्ताचार्यम्यकृतिषु शतदृषण्या निरनिशेषं साप्रकाशमगारादोदशम् ॥

श्रीः ।

श्रीमेतरामानुजायनमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकायनमः

अथ एकादशस्कन्धः ।

मे प्रज्ञातरियतिमधिगते निर्विकल्पे समाधौ-

शान्तावयं स्तिमितग्रहुलानन्दसन्दोहमन्तः ।

यत्तद्ब्रह्मस्फुरति यमिमांपूर्णपाङ्गुण्यरूप-

सामेनिरांहृदि ह्यमुली देवता सान्निध्यात् ॥

पदेतदाहुः अस्तितावन्निर्विकल्पकं नामप्रत्यक्षं, प्रथमाक्षसन्निपातस्य मनन्तरं अधिदिष्टविषयापरोक्षानभासस्य दुरपहवत्वात् । अभ्युपेतथै-
रासर्वनादिभिः । ननु शब्दास्तत्रापि शब्दानुबोधयिच्छन्ति, यथाहुः—“न
सौऽस्ति प्रत्ययोऽप्येकैयशब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिदं ज्ञानं सर्वं शब्देन
गृह्यते ” इति । सत्यं तैरपि समाभिदशायां तस्यैव शब्दस्य निरस्तसम-
स्तकम्पनाजालस्य उपलम्भः स्वीकृतः । किंच शब्दानुविद्धत्वं न सर्व-
प्रज्ञाने दर्शयितुं शक्यं, यालादिविज्ञानेषु तदसंभवात्, अन्यथाचैषां व्यु-
त्पत्तिभूतरेण तत्तद्वाचकपरिज्ञानं प्रसंगात् । बलादि विज्ञानान्यपि सू-
क्ष्मशब्दानुविद्ध विषयाभिहिते चेत् । तथापि तस्य शब्दस्पर्शैरनभ्युपगमात् ।
अभ्युपगच्छतामपि तदनुवेद्यस्य दुस्साधत्वात् । पदज्ञानमेव तत्त्वप्रत्यक्षं
किं पुनस्तदनुविद्धरतस्यविषयः । नच सूक्ष्मशब्दानुविद्धत्वं व्याप्तं-

तत्र हेतुमाह (अनुविद्धमिति) सर्वमपि ज्ञानं शब्दगोचरत्वे-
नैव अनुभूयत इत्यर्थः (कल्पनाजालस्येति) (माहादीति) सूक्ष्माव-
उच्चारणाणोपायं । (तथापि तस्येति) वर्णं पद वाच्यं व्युत्पत्तिस्फोटा-
तिरिक्तस्या नभ्युपगमादित्यर्थः । प्रत्यक्षादिविकल्प मयिमेव प्रत्यक्षं
तावद् दूषयति (पदज्ञानमेवेति) यतश्च चालादिविज्ञानस्य इतरान् प्र-
त्यक्षप्रत्यक्षत्वात् किञ्चिद्विशिष्टरूपेण सुतरां प्रत्यक्षत्वेन शब्दानुविद्धवि-
षयतया न प्रत्यक्षमित्यर्थः । अनुमानं दूषयति (नचेति) अनुपपत्ति-

विद्युनस्त[दनुविद्धो]ऽपि विषय । नच सूक्ष्मशब्दानुविद्धत्वात् किंचिद्दृष्टं
 गमासि । अथ व्युत्पन्नपुण्यबोध दृष्टान्तेन बालादिज्ञानेष्वपि प्रत्यय-
 द्यादिहेतुभिः शब्दानुविद्धविषयत्व साध्येत , तदप्यशक्य , पूर्वो-
 क्तप्रसंगा[पाता]त् । अस्तु सूक्ष्मशब्दानुबोधस्य वा , तत्सहकृता
 त्यक्षरमेतावता त्सूक्ष्मशब्दानुबोधे स्तिष्यतीति चेन्न । वाचकतया नु
 बोधेयिभिरावां सूक्ष्माभिमत शब्दस्या वाचकत्वादेव तदनुबोधसम्भवात् ,
 नहि व्युत्पत्तिपदानीदानीयसस्तस्य वाचक्य भुप्रेक्षणीय । अव्युप-
 न्नोऽपि शब्द स्ववाचकइतितु परिभाषामात्र, शब्दवाचकतायामपि श-
 ब्दस्य व्युत्पत्तिसापेक्षत्वात् । स्ववाचक्यसिद्धारपिच न वस्तुन तदनुबो-
 ध , तस्य तद्वाचकत्वेनाव्युत्पत्ते । अस्तु रूपादिव दवाचकात्वेना नुबो-
 धेति चेत् न-अतन्निष्ठत्वा दारोपासमग्राच्च । सौगतेरपि शब्दाप्यासौ व्युप-
 त्तिरूपेण कृत्स्नितु बुद्धा ये[वादिष्यते]रोदाह्रियते, नतु निरिक्त्वपे ।
 अतश्चक्षुरादिभि र्येषु स्वरूपेणोपलब्धेषु व्युत्पत्तिसमय सहा नुमूतार्य
 संदर्शनादुद्बुद्ध सम्कारयशा द्वाचकत्ववगतासत्या वस्तुन स्तज्ञाननिरूप-
 इति न प्रथमाक्षसन्निपातजेषु ज्ञानेष्वव्युत्पन्न बाल मूक तिर्यगादि बुद्धिषु च

भादितिभावः । (पूर्वोक्तेति) व्युत्पत्ति मन्तरेण तत्तद्वाचकपरिज्ञा-
 नप्रसंगादित्यर्थः । बाधउक्त , प्रसगहेतु व , शब्दानुबोधः कियत्वा-
 यतया उक्त रूपादिवत्स्वरूपेण भावभाह (वाचकत्वमेति) शब्दस्या
 द्वाचकत्व बह्व्यतइत्याशङ्क्याह (नहीति) व्यवहारादेव व्युत्पत्ते
 ग्राह्यत्वादित्यर्थः । व्युत्पत्ति मन्तरेणापि शब्दाना स्ववाचकत्व मस्ये-
 वेत्याशङ्क्यपरिहरति (अव्युत्पन्नइति) शब्दाना व्युत्पत्तिमन्तरेण स्व-
 वाचकत्व मभ्युपगम्य अर्थस्य तदनुबोधासम्भवाह (स्ववाचकत्वेति)
 अर्थे व्युत्पत्तिमन्तरेण वाचकत्व नसम्भवति अतिप्रसगादितिभावः ।
 द्वितीयशक्यते (अस्तिवाति) (आरोपेति) अस्यैव प्राथमिकज्ञानत्वे
 पूर्वं मधिष्ठानज्ञानाभावात् बाधज्ञानसत्त्वाच्च नारोपतासम्भवतीत्यर्थः ।
 सौगते शब्दानुबोधो ऽद्वीकृतइत्यत्राह (सौगतेरपीति) सज्ञानधिक-

शब्दानुबोधसमयः । मामूर्च्छन्नुबोधस्तत्र, तथापि, सगानेन्द्रियमात्रा जाति
गुणादि विदित्वागेन सर्वत्र यः प्रथमाक्ष सन्निपातादप्युत्प्लव्यते इति चेत् ?
तदपि न, अकारण कारणैकपक्षि प्रमगात्, विशिष्टज्ञानस्य सर्वस्य स्वरूप
पञ्चानपूर्वकत्वं दर्शनात्, प्राथमिक स्वरूपज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानस्यानुपपत्ति
प्रसंगात् । विगीता बुद्धि स्वरूपज्ञानपूर्विका, विशिष्टबुद्धित्वात्, सप्रतिप
क्षरादिष्वनुमानात् । अस्तु स्वरूपज्ञान, तदेव स्वरूप जातिगुणादि सर्वामक
मपि निर्विकल्पे न तथा विविच्यते, विकल्पेन जातिगुणाद्यात्मना तदेव
विकल्प्यते इति चेत्, तन्न ; जातिगुणादीना परस्पर माश्रयाद् भे
दसिद्धे । अभेदो ऽपि सद्व्यतिहरतीति चेन्न, साधकाभावात् ।
प्रथमापिण्डग्रहण मस्तीति चेत् ? तत्र प्रथमापिण्ड ग्रहणशब्देन किं
पिण्डस्य प्रथम ग्रहण विनक्षितः उक्ता नुपलब्धचरं चैकजातीयेषु
कस्यचि 'प्रथमस्य पिण्डस्य ग्रहणमिति' न प्रथम, प्रथमाक्ष ॥
निपात समनन्तर जायभिन्न वस्तूपलम्भे तस्यैव विकल्पत्वापातात् ।
अनुवृत्तनाथाकाराग्रहणा दविकल्पनमिति चेत् ; न तथास्ति जायादि

ह्य - सज्जानुविद्धप्रत्ययः । (स्वरूपेति) विशेष्यस्वरूपज्ञान पूर्वं
जायादित्यर्थः । (सम्प्रतिपन्नवदिति) द्वितीयादिविकल्पवदित्यर्थः ।
प्राथमिकज्ञानस्य जात्याद्यविषयत्वमसहमान, प्रकारान्तरेण निर्विकल्प
क सुषपादपन् कौमारिक शब्दुते (अस्तिवति) जात्यादे स्वरूप
वेभिन्नत्वात् स्वरूपविषयकमापि प्राथमिकज्ञान जात्यादिविषयमेव प्रा
थमिकज्ञानेन न विविच्यते, द्वितीयादिज्ञानेषु विविच्यते, येन न विवि
च्यते तन्निर्विकल्पक, इतरत् सविकल्पक, ननु - जात्याद्यगोचरस्य
रूपगोचर निर्विकल्पक, जात्यादिगोचरसविकल्पक, मिति विभाग इ
त्यर्थः । किं प्राथम्य यद्विषयविशेषण, उतपिण्डविशेषणमिति विक
ल्पयति (तत्रेति) पिण्डस्य प्राथम्य सज्जार्तायेषु प्रथमगृहीतत्वं
(तथास्तीति) जात्यादे स्वासाधारणरूपेणा शब्देन तदभिन्नत्वेन

स्वरूपस्या ग्रहणे तदभिन्नस्वरूपलभ्यासिद्धेः । जात्यादीन्यपि स
 दामना तदैव गृह्यन्तइतिचेन्न ; तथासति सन्मात्रं गृहीतं नतु
 जात्यादिरित्येवपर्यवसानात् । तथाच तदेवास्माकं निर्विशेषमिति ।
 असद्व्यावृत्तिलक्षणा विशेषेण तत्रापि गृहीतस्यादितिचेन्न ; तस्य
 तत्स्वरूपानतिरेकात्, अनिरेकेया तद्ग्राहिण स्तविकल्पकप्रमंगात् ।
 नापिद्वितीयः ; तत्रापि प्रथमाक्षसंनिपातजन्यज्ञानस्य उक्तन्यायेन त
 दभेदग्रहणासिद्धेः । तत्समनन्तरभाविनस्तु विकल्पस्य जातिग्रहणे
 सत्यपि प्रकाशप्रकारिभावेन भेदस्यैवग्रहणात् । तदानीं तत्सजातीय
 रस्यन्तरग्रहणाभावात् , जाते रस्यन्तरानुगतव्यलक्षण आश्रया
 द्भेदेनगृह्यते, जातिगुणादिविशिष्टेऽपि वस्तुन्येको गौ रित्याद्यैरुदाहृता
 नुविष्टप्रत्यया देवयमुपलब्धमितिचेन्न; वसनाभरणादिविशिष्टे प्येकोय
 मिति प्रययात् । तत्र पुरुषान्तरव्यवच्छेदार्थं मेकशब्दः, ननु विशेषण-

ग्रहो नसंभतीतीत्यर्थः । ननु जात्यादिभिन्नत्वप्रकारेण ग्रहणेहि जात्यादे
 रसाधारणरूपेण ग्रहणापेक्षा , सति गृह्यमाने जात्यादिकमपि सदा-
 भिन्नं सदातमनागृह्यते , नच तत्रजात्यादे रसाधारणरूपेण ग्रहणा
 पेक्षेति शङ्कते (जात्यादीन्यपीति) (तथासतीति) स्वरूपापेक्षया
 जाते रभेदे किममाणमिति पृष्टे सत्स्वरूपविषयकं ज्ञानं सदाभिन्नात्वा,
 जात्यादिकमपि सद्रूपेण गृह्यतीत्युक्तं, ततश्च अन्योन्याश्रयः, अभेदे स्ति
 ज्ञे सङ्ज्ञानस्य सद्रूपेण तदभिन्नजातिविषयत्वसिद्धिः, सद्रूपेणच त-
 द्भेदसिद्धे अभेदसिद्धिरिति, तथाच सन्मात्रमेव गृहीतम् नतु जात्यादि
 कमित्येव पर्यवसानात् निर्विशेषविषयं निर्विकल्पकं सिद्ध मित्यर्थः । न-
 न्वेवमपि ननिर्विशेषनिर्विकल्पकसिद्धिः, असद्व्यावृत्तेः ग्रहणादिति ,
 शङ्कते (असद्व्यावृत्तीति) भेदग्रहणासम्भवम् यदन् जातिव्यक्त्यभे-
 दे प्रमाणश्च शङ्कते (तदानीमिति) (एकेति) एकइतिशब्दानुविष्ट-
 प्रत्ययादित्यर्थः । (वसनेति) तत्राप्यभेदप्रसङ्गइतिभाषः । (तत्रे-
 ति) विशेष्यपुरुषमात्रणकशब्दानुबोधित्यर्थः । मानान्तरशङ्कते

विशेष्यैवार्थ मितिचेत्, अत्रापि गत्वान्तर्गदिव्यवच्छेदार्थ इत्येवास्तु । नन्वभेदरहितेषु विशेषणेषु मन्वर्थोपनिरपेक्षं सामानाधिकरण्यं दृष्टम्, जातिगुणादिषु मन्वर्थोपनिरपेक्षं सामानाधिकरण्यं दभेदेऽप्यभ्युपगन्तव्यइतिचेत्; अमेदप्रसंगरहितेष्वपि शरीराभादिषु देवो हं मनुष्योह ममादेवो जातः कर्मभि रित्यादिमन्वर्थोपनिरपेक्षसामानाधिकरण्यदर्शनात् । लक्षणयात्रसामानाधिकरण्यमितिचेत्; तत्रापि केष्विदं तथाभ्युपगमात् । अपृथक्सिद्धत्वा दपर्यवसानादितृत्यां तत्रसाम नाधिकरण्यमितिचेन्न; शरीरेषु तथा सुवचत्वात् तत्रापि तथासुवचत्वात्, अपृथक्सिद्धत्वस्य मन्वर्थोपनिरपेक्षप्रयोजकत्वादिति । अस्तुतर्हि अपृथक्सिद्धत्वादेव जातिगुणादे रश्रयतादात्म्यमितिचेन्न; भेदगर्भेण सम्बन्धे न्य भेदसाधने व्याघातात् । नायमभेदो भेदाभावात्मा; नापिभेदविरुद्धोभर्मः येनव्याघातरस्यात् अपिचव्याघादइतिचेन्न ; तथापिधस्य कस्यचिद भेदस्या प्रसिद्धत्वात्, भेदाविरुद्धस्य कस्यचित् स्वभावान्तरस्य सा धने स्माक गनिष्टाभावाच्च । एतेन सहेतुपलम्भनियम दभेद इत्यपि

(नन्यभेदेति) देयोहमिति व्यवहारस्य भ्रान्तिमूलत्वं माशङ्क्य विवेकिनां प्रयोग मुदाहरति (आमेति) (लक्षणयेति) देहवाचिनादेहादिपदेन तद्विशिष्टात्मलक्षणयोग्यः । (तत्रापीति) जातिवाचिपदेऽपि मीमांसकैकदेशिभि रक्षणाभ्युपगमादितिभावः । (अपृथक्सिद्धत्वादिति) लक्षणात्मन्तरेण मन्वर्थोपनिरपेक्षसामानाधिकरण्य मभेदप्रयोजकं तदेवमप्यस्तीतिभावः । (शरीरेऽपि) अपृथक्सिद्धत्वादिना सामानाधिकरण्यस्य शरीरेऽपि सुवचत्वात् तत्राप्यभेदप्रसङ्गात् पृथक्सिद्धिरपर्यवसानं वा कुत्रापि मन्वर्थोपनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोजकमेतिभावः । “ सुवचत्वादिति ” पञ्चम्यन्त सुत्तरपञ्चम्यन्तहेतुः । मानान्तराङ्गते (अस्त्विति) भिन्नेष्वपृथक्सिद्धैरवशंनादितिभावः । अत्रध्यतिरेक्यनुमाने विवक्षित । (अनिष्टेति) प्राणमिकस्य स्वरूपाविषयकस्य ज्ञानस्य जात्याद्यविषयतया स्मद्भिमतनिर्विकल्पकाविरोधादि

निरस्त , सहोपलम्भस्य तन्नियमस्यच तादाम्ययैरेत्यात् । तदेव
भिनेत्य भेदसाधकाभिद्वौ भेदाभेदयो प्रतात्पर्या दमितोऽइ
ति धाट्यमात्रेणोच्यते, अतो जातिगुणाद्यामस्य एकस्यासम्भवा
देव तद्विषय निर्विकल्प माशान्नसगोत्राणा माशामात्रपरिकल्पित ।

अस्तुतहि परस्परमन्यतभिन्नानाद्रव्यजातिगुणादाना मगृहीतविशेष
णविशेष्यभावाना स्वरूपमात्रगृहण निरुक्तं नरु, ततएवच तत्समनत
रभाविषयल्योपत्तिरपि निर्व्यूढाभवति, नद्यगृहीतविशेषणा विशिष्टचुद्धि
रुपपद्यते । नच नान्यादीना विशेषणाना तत्तद्विद्विधेण ग्रहणयोग्य ना
तत्तद्विद्विषयसम्प्रयोगादि सामग्रया सया मग्रहणमुपपद्यते, अतो विशेषण
स्वरूपग्रहणरहित निरुक्तकल्पक नास्तीति , तदप्यसार, यदि विशे
षणविशेष्ययो स्वरूपग्रहण, कस्तादृशिकपाद्वेद । समवायाग्रहणमि
तिचेन्न , अपृथक्सिद्धेषु जात्यादिषु वेदात्तविद्वि स्वरूपातिरिक्त
समवायानभ्युपगमान् , तथाच वैशेषिकनिगकरणाभिरुक्ते सूत्रम्
" समवायाम्बुपगमाच्च साम्यादनस्तिरिते " इति । अस्तुता सम
वायाय सम्यध , स किं तदा न गृह्यते? अयोग्यवादिति चे

तिभाव । (सहोपलम्भस्येति) सहभावरूप भेदगर्भतयातन्नियमस्य
च भेदनियमसाधनत्वादित्यर्थ । (आशाम्भरेति) भेदाभेदवादित
या द्विगम्भरसगोत्राणामित्यर्थ । नैयायिक स्वमतसिद्ध निर्विकल्पक
माशङ्कते (अस्त्विति) एवमपि न जात्याद्यविषयानिवेकलक्षणसिद्धिरि
तिभाव । सविकल्पकव्यापृत्यर्थ (अगृहीतविशेषणविशेष्यभावानामि)त्यु
क्तम् । (ततएवेति) निर्विकल्पकस्य जात्यादिविषयत्वादेवेत्यर्थ ।
(नहीति) अत्र निष्ठया भूतवस्य विवक्षितत्वात् पूर्वं विशेषणज्ञाना
भावे विशिष्टभुद्भिन्नस्यादित्यर्थ । अत्रविशिष्टचुद्धित्वेन हेतुना विशि
ष्टवैशिष्ट्यज्ञानव द्विशेषणज्ञानसाध्यत्व विवक्षित । एव कार्यवशात्पू
र्यं विशेषणज्ञान प्रसाध्य इदानीं सामर्थ्यावशाच्च तत्साध्ययति (नचेति)
सत्यासामग्र्याम कार्यविलम्बो नुपपन्नइतिभाव । (सन्निमित्ति) कु

न, नित्य तदग्रहणप्रसगात् । एवमपि कौश्लिदिष्यतइति चेन्न, त
 थापि विकल्पाविशेषप्रसगः । नहि तदा विकल्पेऽपि समनाग्रह
 ण सम्भवति । तथापि विशेषणविशेष्यभागे गृह्यत इति चेन्न, तर्हि
 ततएव तत पूर्वं विशिष्टप्रत्ययेऽपि वक्तव्या, जातेहि विशिष्टप्रत्य
 ये निष्कर्षकानुध्या विशेषणमिदं विशेष्यमिदमिति विनियम्यते, तत्र
 च प्रथममेव विशिष्टप्रत्ययेऽपि निर्विकल्पकम् । माभूत् स्वरूपायो
 ग्यत्र "सहकारिकस्यास्तु निर्विकल्पके समनाग्रहण" इति
 न्यायाचार्याइति चेत् ? किं तत्सहकारि, अग्रच्छेदकग्रहणमिति चेन्न,
 अग्रच्छेदकयोः सप्रत्ययश्रेयिणो स्वरूपस्य निर्विकल्पकेऽपि ग्रहणात् ।
 अग्रच्छेदकग्रहणस्य सम्बन्धग्रहणकारणत्वात् पूर्वं अग्रच्छेदकग्रहण
 मपेक्षितमिति चेन्न, तस्य कारणत्वे प्रमाणाभावात्, सम्बन्धग्रहणद
 शयाच्च येन रूपेणानुसृत्य तदग्रच्छेदकं मयच्छिन्त्यात् तद्यदि
 रूपं युगपद्ग्रहणेऽपि सम्भवति, किं तस्य पूर्वग्रहणेन, व्यर्थविशेष

तोनगृह्यतइत्यर्थः । (एवमपीति) समनाग्रहणं कौश्लिदिष्यते तदे
 च वयमप्यङ्गीकुर्महेति भावः । (तथापीति) विशेषणविशेष्यभावग्रहणादे
 च निर्विकल्पकस्य निर्विकल्पकत्वादिशेषइत्यर्थः (तर्हि) विशेषणविशेष्य
 भावोऽपि विशिष्टप्रतीतिनिबन्धनः, अतः प्रथमतो विशिष्टप्रतीतिं जाताया
 विशेषणमिदं विशेष्यमिदमिति ज्ञानान्तरेण गृह्यतइत्यर्थः । सहकारिपदेन
 किं प्रयोजकत्वं विचक्षितं उक्तकारणत्वमिति विकल्पमभिप्रेत्याद्येदोष
 माह (अग्रच्छेदकयोरिति) द्वितीयं शङ्कते (अग्रच्छेदकग्रहणस्येति) प्रति
 योगिज्ञानाभावे सम्बन्धज्ञाननष्ट्यतइत्यत्राह । (सम्बन्धेति) येन रूपेण
 दण्डत्वादिना ज्ञायमानत्वरूपेण, तद्यदिरूपम्-ज्ञायमानत्वरूपम् विशेष
 णस्य युगपद्ग्रहणेऽपि सम्भवति किं तस्य पूर्वग्रहणेनेत्यर्थः ।
 सम्बन्धिनो ज्ञानविषयत्वमपेक्षितं ननु पूर्वं ज्ञानविषयत्वं पूर्वत्वविशेष
 णस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । सत्यपि पूर्वग्रहणे तादात्म्यग्रहणं पूर्वग्रहण
 चापेक्षितमिति न तत्र चरन्तु गौरवात्, ततश्चान्यतरस्यापेक्षानित्ये

णमात् । सत्यपि पूर्वग्रहणे तादात्विकान्छेदक स्वरूपोद्देश्यमस्ति
अवच्छेदोद्देश्योपेक्षित , पूर्वग्रहणेसत्यपि तादात्विकान्छेदकोद्देश्यो
भावे तदवच्छिन्नसम्बन्धोद्देश्योपेक्षितसमभावात् । अस्तु सम्बन्धस्यापि स्वरूपग्रहण,
तथापि तस्यावच्छिन्नत्व न गृह्यतइति चेन्न, अवच्छेदकयो रात्रयाध्यायिणे
अवच्छेदस्य च सम्बन्धस्य स्वरूपग्रहणे कथं भवच्छिन्नताग्रह , अवच्छेदक
स्वरूपग्रहणातिरिक्तस्य तदवच्छिन्नत्व ग्रहणापेक्षितस्या सम्भवादनन्वय
गमाच्च । एतेन समवायस्य निर्विकल्पकैकविषयन यदन्तो भूषणमतानुसा
रिणोपि प्रयुक्ता । अतो यदि विशेषणग्रहण तदा न कथंचिदपि,
निर्विकल्पक्यतिद्वि । विशेषणपरितस्वरूपग्रहणे तु तदेवास्माकं नि
र्विशेषग्रहण मिति । भवतु निर्विकल्पके निर्विशेषग्रहण, तथापि
विशेषाण्य स्मरक्षणापरनामान इयं भक्तिचित्रिता केचिदनाधि
ताश्च तन्मृह्यन्ते नाद्वितीयमिति चेन्न, प्रमाणाभावात् नीलरपादि
प्रतिनियत विचित्रविकल्पोपपत्ति र्नेन प्रतिनियतकारणमन्तरेण नुपपद्य
माना निर्विकल्पकेपि स्वानुरूपविशेषोद्देश्य व्यसथापयतीति चेन्न, ए
कस्मिन्नद्वितीये संज्ञेपु निर्विकल्पेपु गृह्यमाणे तत्तद्विचित्रतासनादि
रूपभ्रमसामग्रीसामर्थ्यादेव प्रतिनियतविकल्पोपपत्ते । किं मेवस्या

सति पूर्वग्रहणोपि तादात्विकावच्छेदकग्रहणाभावे विशिष्टज्ञानस्ति-
जे. यत्र पूर्वग्रहणमस्ति तत्राप्यप्यभिचारात् तादात्विकग्रहणमेव -
प्रयोजनं ननु पूर्वग्रहणमित्याह (स्वरूपेति) (अस्त्विति) निर्विक
ल्पक्यइति शेष (अवच्छेदकोति) स्वरूपशब्देन अवच्छेद्यस्वरूप गृ
ह्यत, अवच्छेदकावच्छेद्यस्वरूपग्रहणच समानचालीनतया पेक्षित
ननु पूर्वपतितमेति भावः । गुरु शिष्यमुपास्युमुपक्रमते (तथापी
ति) (नाद्वितीयमिति) गृह्यतइति शेष । (स्वानुरूपेति) तत्तत्स्वरूप-
विशेषोद्देश्यमित्यर्थः । उक्तमेवोपपादयति (विमेरस्यामिति) ननु स

मेव रज्जौ गृह्यमाणायाम् विचित्रा स्पर्शभूदलनाम्बुधारादिकल्पा-
क्रमणो नसन्देह्यन्ते ; युगपदपिवा किं मेकस्मिन् गगने गन्धर्व-
नगरप्राकारतोरणादिकल्पा प्रकल्प्यन्ते ; विकल्पानां च भ्रान्ति-
रूपत्वं भरद्वाजोपपद्यते । विशेषाणामेवामात्रे कथं विचित्रासना-
दिसंभवं इति चेन्न, विशेषाणां वासनाहेतुत्वाभावात्, तत्तद्विषयविज्ञप्ति-
बोजान्येव वासनामकुर्यन्ति, अन्यथा शुक्तिरजतादिप्रिययमिव्यात्रेन
तदनुभवंजन्यवासनाभावात् तदनुस्मरणं तन्मूलचैलाचलग्नादि वि-
घटनादयो न सम्भवेयुः । नन्वापणादिषु सत्यरजतगहणां द्रव्यत-
वामना, ततश्च तदेव रजतं वासनावशादेव देशान्तरकालान्तरयो र-
सदपि प्रतीयते, तत्प्रतीतिमूलं पुनः सस्कारस्मृत्यादिप्रवाह इति
मुच्यते; यस्य तु क्वचिदपि विशेषो न सन्ति तस्य कथं विशेष-
वासना निर्वाह्या उच्यते - मिथ्यार्थज्ञानायापि तावद्वासनाजनकत्वं
भरद्वाजोपपद्यते, ततश्च पूर्वपूर्वभ्रमविशेषजनितं सस्कारविशेषादेव
सर्वत्रिकन्योपपत्तौ किं क्वचिद्विचित्रेणा र्थेन विकल्पं वैचित्र्याय
प्रत्यक्षतया तदनुमेयतया कल्पितेन । अस्य चार्थस्य वैशद्याय समा-
नसमयाचारा योगाचारादय उपास्यन्ताः । तत्र तु भ्रान्त्येव तेषां
बाह्याभेदापह्नव्यायेन आन्तराभेदापह्नव परानिष्टमुद्घाटयन्तु,

सांदिग्धमाणां वासनावशात्सम्भवेऽपि प्रकृते तदसंभवं इत्यत्राह (विकल्पाना-
मिति) ननु भ्रान्तिज्ञानवैचित्र्यार्थं विचित्रवासनासिद्धये विषयविशिष्टा-
नस्य जनकता वाच्या, विचित्रविषयाभावेऽपि विचित्रवासना न स्यादिति
शक्यते (विशेषाणामिति) विज्ञप्तिर्वाजानि-विज्ञप्तिरप्यवर्थाजानि (अन्यथेति)
विशेषाणां वासनाहेतुत्वं इत्यर्थः । ननु तत्तद्विषयविज्ञप्तेर्योऽसनाहेतुत्वोप-
भ्रमरूपविज्ञप्तेरपि वासनाजन्यत्वात् तन्मूलज्ञानापेक्षायां क्वचित्प्रमाया
मेव पर्यवसानं वाच्यम्, अन्यथा - अनवस्थानात्, क्वचिदपि विशेष-
पानगीकारे कथमेतदिति शक्यते (नन्वापणादिष्विति) (उच्यते इ-
त्यादि) भाषणस्थरजतानुभवोऽपि भ्रमणस्य, न च तन्मूलसम्भारज-

अतो विचित्रविक्रमोदयस्य अन्यथासिद्धे निर्विकल्पकेऽपि विचित्र
विशेषग्रहणरूपना नयुक्ता, तत्कल्पनेऽपि वा लावण्य विचित्राद्दे
त विश्वविषयमार्थीयता । नचकस्या नैकस्वभावताव्यावात, रू
परमगन्धस्पर्शस्वभावा पार्थिवा पृथमाणव, रूपरसमर्थस्वभावा
आद्या, रूपस्पर्शस्वभावास्तैजसा इति भवद्वि रैकैकस्थानैकस्वभाव
कल्पनात् । अतएव नैकस्य विद्वत्स्वभावातेत्यपि दत्तोत्तर, लोका
दृष्ट्या पराद्वान्तिभिश्च रूपनरत्नत्वादे रविरद्वस्वभावतया रसा
कायात्, भवद्विस्तु ज्ञान्या सिद्धाग्नीभवद्व्याद्यनकुटादेरिव नीला
यलादेरपि वैरस्यस्य शमयितुं शक्यतात् । तस्मादस्मदमिमत्त मदे
तमेव शुद्ध चित्रया निर्विकल्परूपदमिति शत्रुमित्रविभागोदासीनैश्च
संगतैरपि समग्रहणीय, तत्र प्रमण्येष्टस्य प्रत्यक्षस्य प्रथममेव नि
विशेतेत्येवमात्त विकल्पोऽद्विष्टविशेषाणा भ्रान्त्या निर्वाहात् नञ
वय ' निर्विशेषस्तुनाद प्रमाणमिति नशक्यते वक्तु ' मिति ।

अत्रोक्तं माह - निर्विकल्पकमपि सविशेषविषयमेवेति । अयमभि
प्राय, तत्र यत्तावच्छब्दकोमारिखदिमतदृश्या तदस्माकमपि एवमेव ।
तत्र यदुक्तं विशिष्टग्रहणस्य स्वरूपग्रहण कारणमिति, तन्न
सार्वत्रिक, भिन्नसामग्रीयेषु । सविशेषणविशेष्येष्वेव तथादर्शनात्,
एकसामग्रीयेषु तु समानकालीनविशेष्यग्रहणेनैव विशिष्टग्रहणमिदं ।
उक्तञ्च तथापि तत्कालीनविशेषणग्रहणमेव विशिष्टेष्टेष्टोपयोगीति ।
तद्वादिशेष्यग्रहणस्य पूर्वगृह्यतास्यापि तादात्रिकोऽप्येवाभावे विशिष्टग्र
हणमिदं, सतितस्मिन् स्तमिदं, पूर्वग्रहणस्य नरोक्षिततात् ।

नवासंभवः, जन्मन्तरीयरज्जतानुभवस्यैव तन्मूलत्वात् नवानवस्था,
प्रवाहनादित्वेनादोषवादिति भावः । (भिन्नसामग्रीति) अन्यपण्य-
तिरेकौ भिन्नसामग्रीयेषु विशेषणविशेष्यमाचर विशिष्टशुद्धिविषयायेव,
ननु सामान्यतो विशिष्टशुद्धिमात्रिषया, अतो न प्रत्यक्ष स्वरूपग्रहणस्य

अतएव विशिष्टग्रहणत्वात् स्वरूपग्रहणपूर्वकं ननुमानं प्रयुक्तं । यच्चोक्तं
विशेषणग्रहणेऽसति न कश्चिदपि निर्विकल्पकसिद्धिरिति, तदप्यसत्, नि-
र्विशेषग्रहणरूपनिर्विकल्पके शशविषाणायमाणे यदि विशेषणग्रहणे निर्वि-
कल्पकनाम न किञ्चित्स्यात्, न स्यादेव, न ह्यप्रामाणिकमन्यमगीर्तुम् ।
योगशास्त्रेषु निर्विकल्पकसमाव्युपदेशा न्नतस्याप्रामाणिकप्रमितिचेन्न,
तत्रापि निर्विशेषग्रहणस्य अनुपदेशात्, आगमानाच्च सविशेषपरत्वाय
स्थापयिष्यमाणत्वात्, ममात्रिक्षणानुप्रविष्टस्य अर्थमात्रावभासस्य
“स्वरूपशून्य” मित्रेण्यस्य निर्विशेषग्रहणपरत्वाभावात्, ध्यानमेव हि य-
थावस्थितत्वेयमर्थशचातिशयात् तन्निर्गण्यस्वरूपं मित्रं भवतीति

विशिष्टबुद्धिकारणत्वे प्रमाणमित्यर्थं । (अतएवेति) भिन्नसामग्रीवेद्य-
विशेषणविशेष्यगोचरं बुद्धिष्वेव स्वरूपग्रहणपूर्वकत्वं दर्शनादित्यर्थं ।
भिन्नसामग्रीवेद्य विशेषणविशेष्यगोचरत्वं सुपाधिरित्युक्तं भवति ।
ननु - रूपयदशब्दाभ्यां विशेषणविशेष्ययोः पृथग्बोधनात् साधन-
व्यापकत्वं, - विशेष्येऽस्यैव विशेषणे संप्रकृताश्रितत्वमिति प्रत्यक्षेऽपि
सामग्रीभेद इति साधनव्यापकत्वमिति चेत्, न, भिन्नसामग्रीपदेन लौकिक-
कालौकिक सन्निकर्षभेदस्य विवक्षितत्वात् । ततश्च स्वजनवेन्द्रिय-
निरूपितं तदानीन्तनालौकिक सन्निकर्षवद्विशेषण गोचरविशिष्टबु-
द्धिः सुपाधिरित्युक्तं भवति । अथैव प्रत्यक्षत्वाच्चिदत्र साध्यव्या-
पको बोध्यः । ननु विशेषणग्रहणे सति कश्चिदपि निर्विकल्पकात्
भवात् स्वरूपग्रहणमेव निर्विकल्पकवक्तव्यं मित्युक्तं मित्यत्राह (य-
च्चोक्तमिति) निर्विशेष निर्विकल्पकं तावद्वर्णितमव, न च तत्स्वीयं पुंशस्य,
विशेषग्रहणात्परापि निर्विकल्पकं यदि न सम्भवति माभूत् किमग्निर-
मित्यर्थः । ननु - निर्विकल्पकतायां चाप्रामाणिक योगशास्त्रसिद्धत्वात्,
विशेषणग्रहणे च तत्र सम्भवतीति स्वरूपग्रहणमेव तद्वैष्टव्यमिति शक्यते
(योगेति) ननु - यत्र तानां सम्बन्धावत्त्वात् तत्रैव निर्विशेष निर्विकल्प-
कस्यां प्रामाणिकत्वे यत्राह (आगमात्तमिति)

तत्रोपदिश्यते; प्रहृष्टदामदेवादि समाधिषु चानन्तविशेषणविशिष्टप्रज्ञा-
 नुभवरूप श्रूयने; अनो नशास्त्रा निर्विशेषविषयनिर्विकल्पकसिद्धिरिति ।
 अत्र प्रामाणिके कस्मिंश्चिन्निर्विकल्पके यथोपलब्ध मणीक्रियमाणे स
 स्काराननेक्षप्रथमाक्षमणिपातमात्रमभं प्रत्यक्ष निर्विकल्पक, तत एव सं-
 स्कारसहकृतेन्द्रियजन्यं तदेकविरयं तज्जातीयपिण्डान्तस्त्रिपमं प्रत्यक्षं
 सविकल्पक, तच्च येनाकारेण पूर्वापणुवृत्तेन ह्यविषयविशिनष्टि तदाज्ञा
 रविशिष्टस्य पूर्वमपि ग्रहणानुरूपमात्रात् प्रथमाक्षसंयोगजस्यापि वि-
 शिष्टविषयमेव युक्त, तदाह “सविकल्पके एवमिदं अनुभूतपदार्थविशि-
 ष्टप्रतिबन्धानहेतुत्वा ” इति । निर्विकल्पकतच्चविशिष्टविषयमिति स
 वचनविरुद्धमिति चेत्; प्रमाणतया चण्डदृष्टिसकौचे ऽवश्यमात्रिणि प-
 रामर्शदशाविपर्याक्रियमाणविशेषणानुवृत्तिमात्रेण निर्विकल्पकताचोपुक्तेरु-
 पपत्तेः । तदाह “निर्विकल्पकताम केनचिद्विशेषेण विपुक्तस्यार्थान्त-
 रस्य ग्रहण नसर्वविशेषरहितस्ये”ति ।

यदुक्तं प्रथमाक्षसन्निपातमनन्तर मविशिष्टविषयपरिष्कारभासो दुरपह्नव

(भवइति) निर्विशेष निर्विकल्पकस्या प्रामाणिकत्वात् , प्रामाणिकं नि-
 र्विकल्पकं सुषुप्तमस्तिद्धेयैव किञ्चिदङ्गीकर्तव्यं, ततश्च संस्कारनिरोपक्षस्य
 नूनविषयत्वात्तद्वैव निर्विकल्पकमित्यर्थः । यत्संस्कारासहकृतेन्द्रियजन्य-
 निर्विकल्पकमित्यते तत्सर्वं मविशिष्टविषयमेवास्तिवत्यत्राह(तच्चेति) सविकल्-
 पकहि गृवांनुभूते इदानीं मनुभूयमानेचानुवृत्ततया प्रतीयमानधर्मेण
 स्वयविशिनष्टि ‘अयमपिगौरिति’ स एवायमिति वा, अतः पूर्वमपि गौत्व-
 विशिष्टातुभव आवश्यकइत्यर्थः । (निर्विकल्पकमिति) विकल्पशब्दस्य वि-
 शेषणवाचित्वादित्यर्थः । परामर्शदशा संस्कारजन्य प्रतिबन्धानदशा
 विपर्याक्रियमाण विशेषणमनुवृत्तिः, ‘भाष्येकेनचिद्विशेषेण’ एवमुन्निर्विकल्-
 पिता, भाष्ये तथाभूतस्य निर्विशेषवस्तुनो यद्ग्रहणं निर्विकल्पकं त-
 म्पादज्ञानादित्यर्थः । कथमदज्ञानं, तादृशनिर्विकल्पकस्य स्वभावशक्ति

इति तत्राह 'तथाभूतस्य कदाचिदपि ग्रहणादर्शना ' इति । अयमभिप्रायः न तावन्निर्देशेनस्तुग्रहण इदमित्यन्तदुत्तरकाले व्यक्तं परामृशाम, नच तदानामेव । यद्यपि निर्देशेनस्तुग्रहणमपि स्वप्रकाशत्वात् स्वतस्तिद्वमित्यन्तुशक्यः; तथापि तथाभिप्रायः स्वतस्तिद्विरी तयाभूततद्गोचरममर्शमन्तरेण दुरुपपादेत्युक्तं, अन्यथा दृश्यविषयग्रहणमपि स्वप्रकाशसिद्धमिति घृष्टोक्तेरनेस्तारात्, तथाच न किंचित्प्रातिभ्येयस्यात्, सर्वस्यापि तथातथासिद्धे सुवचकादिभिः । माभूत् तथाभूतस्य ग्रहणम्, उपपत्त्यात्कल्यत इति यदाह तत्राह "अनुपपत्ते" इति उपपत्त्यभावादित्यर्थः । व्याख्यातमिदं प्रागेव । अदर्शनं विवृणोति - "केनचिद्विशेषणेन इदमिदमिति द्विसर्गाप्रतीतिरुपजायत" इति । उपपत्त्यभावरिवृणोति "त्रिकोणमात्रादित्वाधानविशेषेणात्रिणा कस्यचिदपि पदार्थस्य ग्रहणयोगा" इति । यद्वा "तथाभूतस्य कदाचिदपि ग्रहणादर्शना दनुपपत्तेष्वे" इति योग्यानुपलब्धिनाधमुपपत्तिबाधचाह, तदुभयविराण - केनचिदित्यादिप्रथमद्वयम् । यद्वा पूर्वप्रथमद्वयम् - सावकाभावर, उत्तरात् - तदुपपत्त्य

इत्यादियत्राह (अयमभिप्राय इति) (व्याख्यातमिति) विशिष्टबुद्धित्वं सौपाधिकमित्युक्तमित्यर्थः । (उपपत्त्यभावरमिति) प्रथमाक्षसन्निपातसमनन्तरविशिष्टज्ञानविशेष्यज्ञानपूर्वक - विशिष्टबुद्धित्वात्, सम्प्रतिपक्षवदिति पराभिप्रेतमनुमान, प्रथमाक्षसन्निपातसमनन्तरवर्तिज्ञानविशेषणविषय, बुद्धित्वात्, सम्प्रतिपक्षवदिति अनेन प्रतिरोधादाभास इति 'त्रिकोणे' त्यादि भाष्याभिप्राय इति भावः । (उपपत्तिबाधमिति) इदमेवानुमानमैन्द्रियकत्वाविशेषादित्यादित्वं साचिख्यादधिरबलमिति भावः । (उत्तरत्विति) चक्षुरन्मीलनसमनन्तरमेव साद्यादिविशिष्टमद्राक्षमिति प्रायश्चवाध "केनचि" इति भाष्येऽभिप्रेतं, उक्तेरविद्यानुमानवाध "त्रिकोणे" त्यादिभाष्येऽभिप्रेत इति भावः । नेनु "अतः" इत्यादिभाष्ये लक्षणपरमिष प्रतीयते, तद्यानुपपत्त्य, उन्मत्त "प्रथमप्रतीति" त्यादिभाष्येण लक्षणस्य यथातत्

कपरमिति विभाग । उक्तप्रकारनिर्विकल्पकसविकल्पपरिभाग मुदाहरणमुपेन विशेषेण दर्शयति “ अतो निर्विकल्पक मेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहण द्वितीयादिपिण्डग्रहण सविकल्पकमियुज्यत ” इति । निर्विकल्पकमत्रिकल्पकोदाहरणविशेषभूतयो प्रथमद्वितीयपिण्डग्रहणयो केनचिद्विशेषेण नियुक्ति मयि युक्तिर्घटयति- “ तत्र प्रथमपिण्डग्रहणे गोत्यादे रनुवृत्ताकारता न प्रतीयते , द्वितीयादिपिण्डग्रहणे ध्वेनानुवृत्तिप्रतीतिरिति । ननु यदि कस्यचिद्ग्रहणा निर्विकल्पकम् , तर्हि द्वितीयादिपिण्डग्रहणमपि यत्किञ्चिदस्वत्तराग्रहणा निर्विकल्पकमेव स्यात् , ततश्च सविकल्पपरिभाषाकल्पकयो व्युत्पत्त्यनुसारेण विभाजरु लक्षणमात्रमिति , तत्राह ‘ प्रथमप्रती मनुमहितमस्तुसंस्थानरूप

नचोभयमपिलक्षणमिति वाच्य , विशेषात् , भवेन्नहि लक्षणेना तु वृत्तः प्रादिणोऽपि द्वितीयग्रहणस्य सविकल्पक इव स्यात् तेन तु न स्यादित्यत्राह (उक्तप्रकारेति) ‘ एकजातीयेष्विति ’ -सविकल्पकोदाहरणेऽपि सचक्ष्यते । प्रथमपिण्डग्रहणमात्रस्य निर्विकल्पकोदाहरणत्वे जन्माद्यग्रहणमेव निर्विकल्पक स्यादिति ‘ एकजातीयेष्वेति ’ त्युक्तम् । जन्मनि द्वितीयव्यवहारार्थं मनुवृत्तिप्रतीतिस्फोरणार्थं च सविकल्पकोदाहरणे एकजातीयपदम् । ननु प्रदर्शितोदाहरणे सविकल्पपरिर्विकल्पकपदप्रयोगमिति मित प्रदर्शनवरे भाष्ये प्रथमपिण्डग्रहणमात्र निर्विकल्पकोदाहरण द्वितीयादिपिण्डग्रहणमात्र सविकल्पकोदाहरणमिति प्रतीयते , तदनुपपन्नं , निर्विकल्पकलक्षणस्य सस्वाराजस्य द्वितीयपिण्डग्रहण साधारत्वादित्यत्राह (निर्विकल्पकेति) उदाहरणविशेषपरभाष्य , नतु उदाहरणपरिच्छेदपरमिति भावः । ननु “ निर्विकल्पकनामे ” त्यादिभाष्ये कस्यचिद्ग्रहण निर्विकल्परूपदप्रयोगनिमित्तमित्युक्तं , ततश्च द्वितीयादिपिण्डग्रहणमपि निर्विकल्परस्यादिति शक्यते (नन्विति) (व्युत्पत्त्यनुसारेणेति) निर्विकल्पकसविकल्पकपदयो रसवीणार्थत्वेनैव लोके व्युत्पन्न इति भावः । “ निर्विकल्पकनामे ” त्यादिभाष्ये यो गार्थप्रद

गोत्वादे रनुवृत्तिधर्मविशिष्टः द्वितीयादिपिण्डग्रहणावसेय इति
 द्वितीयादिग्रहणस्य सन्निकल्पकः, सास्त्रादिनस्तुसंस्थानरूपगोत्वादे रनु
 वृत्तिर्नप्रथमपिण्डग्रहणे गृह्यत इति प्रथमपिण्डग्रहणस्य निर्विकल्प-
 कत्वं, नपुन संस्थानरूपजायादेरगृहणा " इति । अयमभिप्रायः
 सत्कारसहकृतेन्द्रियजन्यतया सप्रयत्नमर्शं ज्ञानं सन्निकल्पकं, सत्कारनि-
 रपेक्षेकैरलेन्द्रियजन्यज्ञानं निरकल्पकं, तदेतद्वदयते प्रथमपिण्डग्रहण-
 दशायां मिदं भिद्येत् गृहणां द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु तज्ज्ञातायतया
 सोऽयं मिति परामर्शादिति । ननु यदि प्रथमपिण्डग्रहणे जातिगृह-
 णस्यात् तदैवविभागस्स्यात् तत्रैतन् किं प्रमाणं ? नह्यनुवृत्ताकारजा-
 तिग्रहणं मेरुपिण्डग्रहणे समवतीत्यत्राह—“ संस्थानरूपजायादे रस्यै-
 रद्रव्यकत्वाविशेषात् संस्थानेनयिना संस्थानिनः प्रतायनपक्षेऽथ प्रथम-
 पिण्डग्रहणेऽपि संस्थानमेवस्त्विति गृह्यत " इति । एतेन वैशे-
 यिकाद्युक्तं निर्विकल्पकमपि निराचकार । ननुक्तेन लक्षणप्रकारेण
 विभागे प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि सन्निकल्पकत्वं सम्भवति, यथा प्रथम-
 पिण्डस्यैव द्वितीयादिपिण्डग्रहणे सोऽयं गौरिति, द्वितीयादिपिण्डग्रहणेष्वपि
 निर्विकल्पकत्वात्, यथाविस्मृतप्रथमपिण्डस्य परामर्शाभावात् द्वि-
 तीयादिपिण्डेष्वप्ययं गौरिति, अतो लक्षणोदाहरणयो रसामञ्जस्य
 भिन्नमिति, अनुवृत्तस्वरूपाया जाते ग्रहणं मेरुपिण्डमात्रग्रहणे न सम-

ज्ञानपरं ' इदमुल्लक्षणपरं, तथाच निर्विकल्पकशब्दो योगरूढइत्यभिप्रा-
 यः । प्रत्यभिज्ञाया मव्याप्ति माशङ्क्याह (अयमभिप्राय इति)

इति श्री बाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
 परावरतत्त्वपाथाभ्येन तदेवदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन
 तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन : रामानुजदासः निरचिता
 या शतदूषणोव्याख्याया चण्डमारुताख्याया निर्विशेषविषयति-
 विवर्त्यभगो नामैवाद्गताः च ।

वर्त्ताति चेत्तथापरिहृत, तत्राह - "ततोद्वितीयादिपिण्डगृहणेपुगोत्रादे र
 नुवृत्ति धर्मविशिष्टता सस्थानतत् सस्थानिरञ्च सर्वद्वगृह्यतइति ते-
 पु सन्निकल्पकत्वमेवेति"ति । अयमाशय, निरिक्त्यकसन्निकल्पकविभाग
 स्तानुक्तप्रकारमन्तरेण नोपपद्यतइतिदाशित, उदाहरणमपि सम्भव
 हृक्षणव्यक्तिनिषयम्, अतः प्रथमद्वितीयाद्यनादएव, येषुतु प्रथमस्यैव पि
 ण्डस्य द्वितीयादिगृहणेपु प्रतिसन्धानसम्भव तेषु सन्निकल्पकत्वमेवास्तु,
 येषु द्वितीयादिपिण्डगृहणेपुच प्रथमस्यैव पिण्डस्य द्वितीयादिगृहणेपुच
 प्रमुपितसंस्कारस्य प्रतिसन्धानामभन तत्रापि निरिक्त्यकत्वमेव, येषु-
 पुन द्वितीयादिपिण्डगृहणेपु गोत्रादे रनुवृत्तिधर्मविशिष्टता सस्थानि र
 त् सस्थानञ्च सर्वदेव गृह्यते, तेषु सन्निकल्पकत्वमेवेति, तद्वितीयविक
 ल्पोदाहरण, योग्यतया सस्थानस्य प्रथममेव स्वरूपग्रहण आश्रयभे
 दग्रहरूपसहकारिनिशेषस्य अभिवादननुवृत्तिरूप धर्माग्रहण, द्वितीयादि
 पिण्डेषु गृह्यमाणेषु तथानिध सहकारिसद्भावात् सस्थानस्वरूप
 स्येव तदनुवृत्तेरपि ग्रहणमिति नसकट किञ्चिदिति । निगम
 यति - "अतः प्रत्यक्षस्य नकदाचिदपि निनिशेषनिषयः" मिति ।
 "अतः" इति साधकाभावात् बाधकसद्भावात् प्रामाणिकस्य निरिक्त
 त्यकसन्निकल्पकविभागस्य लोकशास्त्रानिरेधेन निर्गहाच्चेत्यर्थ । "क
 दाचिदपी" ति सन्निकल्पकदशाया मिव निरिक्त्यकदशाया मपीत्यर्थ ॥

इति श्री कण्ठिकाक सिंहास्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य ने
 दान्ताचार्यस्य कृतिषु शतद्रुपण्या निनिशेषनिषय निरिक्त्यकमभगनाद-

एकादश ।

श्री ।

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकायनमः

अथ षादशस्कन्धः ।

यस्य सत्त्वेन निश्चयस्य सत्ता सदसदात्मन ।

प्रत्यक्षाद्यपरिच्छेद्य तत्सदकमुपासमहे ॥

यत्तु प्रत्यक्षादिविरुद्ध शास्त्रार्थं मुपपाद्य पुनस्तानुशयैरुक्त - प्र-
त्यक्षादिविरोधे सत्येति शास्त्रस्य वलीयस्त्वयुक्तव्य, विरोधमेव नपद्याम,
प्रयुक्तेकास्य, प्रत्यक्षस्यापि शास्त्रम्येव निर्निशेषसन्मात्रग्राहिनात् । न
नु यदि सन्मात्र प्रत्यक्षेण गृह्यते तदा घटोऽस्ति पटोऽस्तीत्यादि ना
नाकार वस्तुनिषयोपलम्भ व्यवहारयो विरोधः, नहि स सदित्येव प्रती-
तिव्यवहाणमिति चेन्मेव, यथेद रजत भिन्यादिरूपेषु शुक्तिरजतादिभ्रमे
विदमशस्याबाधितस्य सर्वत्र प्रत्यक्षेणग्रहण रजताद्यशस्य त्वारोपित
स्येव भ्रान्त्येति मित्रिन्यते, तद्वदत्रापि सर्वत्र सन्मात्रप्रकाशव्यवहार-
यो प्रत्यक्षोपज्ञत्वं, घटपटादिभेदविषययोस्तु तयो भ्रमोपज्ञानमिति
निविश्याम, तथाहि घटोऽस्तीत्यादा वस्तित्व तद्भेदश्चप्रकाशते व्यवहृ-
तेच, तत्र मिथिव्यपरिच्छेदयोर्भावाभावात्मनो रैक्यायोगात्, भेदस्तान् द-

(यस्येति) विदचिदात्मकस्य प्रपञ्चस्य यदधीन सत्त्वं तद्रूप-
मिति भावः । तत्रहेतु (प्रत्यक्षेति) भवेन चादार्थस्त्वृहीत (सा-
नुशयैरिति) शास्त्र शब्दविज्ञाना दसन्निरूपेविज्ञान “ असन्निरूपेया
चाचद्वयमत्रजिहासित । ताद्रूप्येणपरिच्छित्तित्तद्विषयतोऽपिचे ” तिन्यापे
न प्रत्यक्षबाधितेऽर्थे शास्त्रस्या प्रवृत्त मन्वानैरित्यर्थः । उपलम्भा-
सिद्धिशक्यपरिहाराय - व्यवहारग्रहण । (शुक्तिरजतादिभ्रमेति)
शुक्तिरजत व्यवहारमगोजरजानेपित्यर्थः । (इदमिति) ज्ञानस्य म

ज्ञाकार्यं, ततश्च स्वरूपभेदयोः सद्घटयोः किं द्वयोगि ग्राहक
प्रत्यक्षः? उतान्यतरग्राहीतिविचारणाय, पूर्वत्राणि किं युगपद्ग्राहक उत
क्रमेणेति? न प्रथमं, स्वरूपग्रहणस्य निरपेक्षतया स्मृत्युपपत्तेः, भेदग्र
हणस्य त्वाश्रयप्रतियोगिग्रहणसापेक्षस्य जघन्यत्वाच्च यौगपद्यासम्भवात् ।
न द्वितीयं, क्षणिकस्य ज्ञानस्य निरपेक्ष स्वरूप मगलम्भ्यास्तन्नि-
स्य भेदग्रहणाय क्षणान्तरारिक्ते रक्षक्यत्वात् । अन्यताग्राहीत्यपक्षेपि
न भेदमात्रग्राहित्वं, निराश्रयभेदग्रहासम्भवात् । ततः परिशेषात् त्वम्भ-
पमात्रग्राहिप्रत्यक्षमिति सिद्ध्यति । एव प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वासम्भ-
वे तन्मूगना प्रमाणान्तराणामपि न वस्तुतो भेदसमर्थनसामर्थ्यमिति
धुतस्तत्सिद्धिः । सिद्ध्यन्नपि च भेद इतरभ्यन्तरेदरूपतया स्वयमभा-
वामतया षष्ठप्रमाणवेगइत्यतोऽपि न तस्य प्रत्यक्षग्राह्यता । एव प्रत्यक्षे
प्रथमाक्षसंज्ञपातक्षणभाविनि स्वरूपमात्र मगलम्भ्य विधाने प्यभिद्या

मात्रव्यवस्थापनेन भ्रमस्येवंरजतमिति रूपत्वासिद्धेः । यद्वा लोके भ्र-
मत्वेन व्यवहियमाणेष्वित्यर्थः । प्रकाशः - व्यवहारयोग्यता । तयो
प्रकाशव्यवहारयोः । (अन्यतरेति) अन्यतरमात्रग्राहीत्यर्थः । (क्ष-
णिकत्वेति) अक्षणिग्राहेऽपि विषयसम्बन्धस्या ग तु गत्वायोगाच्चेति
भावः । प्रथमविश्लेषं द्वितीयकोटिं दूषयति (अन्यतरेति) ननु -
प्रत्यक्षस्य सन्मन्त्रविषयत्वेऽप्यनुमानादिना शास्त्रस्य निरोधस्यादित्य-
त्राह (एवमिति) भेदे प्रामाण्याभावात् न तद्विरोधोदोषइतिभावः ।
पक्षन्याय्यादिप्रद्वणाभावे ऽनुमानस्या प्रवृत्ते तद्ब्रह्मस्य च प्रत्यक्षमूलत्वे
वाच्ये तस्य सन्मात्रविषयसमर्थनेन प्रत्यक्षस्य तद्विषयत्वाभावे सिद्धिं
प्रत्यक्षस्थलीयव्यवहाराय फलसम्भ्रममूलत्वमेव अनुमानादे वांच्यमिति
न तेषां भेदे प्रामाण्यं, अतो न तद्विरोधोदोषइत्यर्थः । भेदस्य प्रत्यक्षवि-
षयत्वाभावे हेतुन्तरमाह (सिद्ध्यन्नपीति) ननु सन्निकर्षजन्यत्वाद्दे-
दज्ञानमपि प्रत्यक्षमेवेत्यत्राह (एवमिति) सन्निकृष्टसद्वारोपितत्वात् न

वशात्तदनन्तरमाविनिविकल्पेऽपि सन्निकर्षात् प्रत्यक्षाभिमानमात्रं जायते, ननु साक्षात्पत्यक्षता, इति भ्रान्तिमूल एव भेदव्यवहार इति ।

अत्र प्रथम — ॥ * ॥ भेदापद्रवलोभेन भेद विधिनिषेधयोः ।

स्वयं समर्थयन् मूलं सम्प्रत्ययेण गण्डित ॥ * ॥

यदुक्तं स्वरूपभेदव्यवहारपक्षमेव ब्रह्मणमिति, तत्र योग्येषु भेदेषु पुनश्च देहे तत्रैव । तदाह “एकक्षणवर्तिनेषु प्रत्यक्षज्ञानाय तस्मिन्नेव क्षणेऽस्तु भेदरूपतस्तत्स्थानगोपादेर्गृहीतत्वात् क्षणान्तरमाह न किञ्चिदिति प्रति” इति । स्वरूपव्यवहारिगुणादेरपि तत्तद्विद्वययोग्यतामिच्छेत्वात् एवमानमीदृशत्वं निर्विकल्पकनिष्पन्ने गदादीनाम् । नच जात्यावतिरिक्तं भेदमिच्छाम । त्वमपि हि घटोऽस्मात्पादेषु घटत्वादिकमेव भेदतपोदाहरति, घटत्वादेश्च स्वरूपेण गृह्यमाणस्य न प्रतियोगिज्ञानापेक्षा, आश्रयप्रसाशापेक्षायामपि सहोपलब्धादेन नैवकाश्च समर्थितः । प्रतियोगिनिरोधकस्य कथं भेदमिति चेत् यदि तस्य भेदत्वनास्तीति मन्यसे, त

तपश्चाद्यधमहाययं । (भेदेति) विधिनिषेधयोर्भेदाभावे निषेधात्मकतायां भेदस्य भयशेषविषयत्वाभावसमर्थनायोगात् तद्वच्च विधिनिषेधयोर्भेदसाधनं स्ववाक्यादुक्तमित्यर्थः । (तदाहति) स्वरूपग्रहणदशायां मिथयर्थं गौयादेर्महं, गोयादे स्वरूपाद्विज्ञात्वात्, तथात्वे इति प्रसंगादित्याशङ्क्य एकस्यामतीत्याद्युपपन्न इत्याह (स्वरूपवदिति) नन्येयमपि भेदविभागात् इत्यत्राह (नचजातीति) नहि त्वदनिच्छामादेन तत्सिद्धिरिति याह (त्वमर्थाति) प्रतियोगिज्ञानसापेक्षस्य कथं सहोपलब्धादेर्गौयादाह (घटत्वादेरिति) प्रतियोगिज्ञानापेक्षादि स्ववाक्येन तथा कृत्यादिनात्वात्, स्वरूपेण ग्रहणदशाया नोभयवर्धित्यर्थः । ननु स्वरूपतो ग्रहणे व्याश्रयप्रसाशापेक्षास्तथेवेत्यत्राह (आश्रयेति) स्ववदितदपेक्षाया भावगप्यत्वाद् न हेतुत्वेनापि तदपेक्षा, गौर्यादित्युक्तमित्यर्थः । (प्रति योमीति) प्रतियोगिज्ञाननिरोधकस्य । किं वचं शब्दं स्वरूपं, अधमभ्रातृत्वं भिन्नेत्याद्यत्राह (यदीति) तदप्य - भेदव्यवहारः ।

हिं तदप्युपपत्त्यस्यैव तद्वत्तत्त्वत्वादेरपि ग्रहणे न कश्चिदोपः । न
 चापि नसन्मात्रग्राहकत्वमिद्विः, सौहार्देननुसन्नामः, ज्ञानादीनामेव म्यस्ये-
 ण गृह्यमाणानां न प्रतियोग्यपेक्षा, तेषामेव न भेदत्वात्वेन स्वभर्मेण गृ-
 ह्यमाणानां कदाचि त्प्रतियोग्यपेक्षेति सर्वेषां स्वप्रतीतिसाक्षिक मेत-
 त् । भेदत्वज्ञानान्तरमेव भेदनिगूढेण शिक्षयिष्यामः । बाधाभावेच सैम्य
 नि शुक्तिकारजतादिवन् । बाध्याग्राह्यांशनिष्ठा चार्तापि निरन्ता ।

यद्योक्तं प्रयक्षस्य भेदग्राह्यत्वामात्रात्मनूत्रानां म्येषां मपिप्रमाणानां
 नभेदममर्षनमामर्षमिति; तत्र किं तेषां कस्यचिदप्यग्राहकत्वं निराक्षिप्तं ;
 उताभेदग्राह्यं, यद्वा भेदग्राह्येपि तत्र प्रामाण्यंगाम्नीति । नायदीतियौ,
 प्रतीतिबाधासिद्धांतादिदोषप्रसङ्गान् । ननुतीयः, भेदबाधकानां निरन्तित्व
 माणन्यात् ।

प्रतियोगिस्वापेक्षत्वशंकाया अप्यभावादित्यर्थः । (फाल्गुनमाह) (तदापी
 ति) भेदत्वपक्षइव भेदत्वाभावपक्षेपीत्यर्थः । प्रभार्यत्वमाह (सौहार्दे
 नत्विति) (सर्वेषामिति) भेदस्य भेदत्वेन ज्ञाने प्रतियोग्यपेक्षा, आका
 रान्तरेणतु ज्ञाने नतथेत्येतावन्मात्रे संप्रतिपत्तिरुच्यते, अतिरिक्ताभाव-
 वादिभिरपि प्रमेयत्वादिक्रमेण ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानावेशनेत्यत इत्यर्थः ।
 उपसंहरति (बाधाभावेचेति) उक्तप्रकारेण बाधाभावे सिद्धेति वा-
 ध्यायाध्यांश विवेकः क्रियत इति कथापि निरस्तेत्यर्थः । (तन्मूलानामि-
 ति) तदनन्तरभाविनामित्यर्थः । (उताभेदेति) अभेदमात्रग्राह्यत्वमित्य
 र्थः । आदिशब्देन - व्यवहाराणुपपत्तिग्रहणम् । किंभेदस्य बाधित-
 त्वा दनुनानादीनां तत्रप्रामाण्याभावः ? उत प्रत्यक्षविषये सन्मात्रस्य
 सत्त्वावेदकत्वात्, स्वविषयभूतेपि भेदे तत्त्वावेदकत्वाभावात् ? यदास-
 न्मात्रविषयप्रत्यक्षसहचरितभ्रान्तिमूलत्वाद्वा ? आद्येदोपमाह (भेदबाध
 चानामिति) द्वितीयशंकते (यदिचेति) किंच स्वातन्त्र्येण सत्त्वावे-
 दकत्वं हि प्रामाण्यं, तच्च स्वासाधारणविषयभेदस्य बाध्यं, सन्मात्रे प्र-
 त्यक्षचरिते स्वातन्त्र्याभावात्, भेदेषु तत्त्वावेदकत्वाभावंदता त्वया

यदिचप्रत्यक्षचार्थितचरणेन तदर्थेऽप्रामाण्यमनुमानादेः, तदातीन्द्रियस्य क
 त्वचिदपि कुतश्चित्सिद्धिर्न स्यात् । यदिच स्वविषयभेदे अनुमानादीनां प्रामा
 ण्यनां गीकृतं; कुत तर्हि तेषां कस्यात् । ननु त्रयमिदमिति चेत्, तर्हि प्रत्यक्षैरुप
 गमनादिचार्वाकः प्रत्यक्षाप्राप्तविषय प्रमाणान्तरप्रदर्शनेन किं त्वया प्रतिक्षि
 प्यते । धर्माधर्मपरत्वादिगोचर वेदप्रामाण्य प्रयाशयेति चेत् ? चार्वाकवदेन
 वस्तुतस्तत्र तत्प्रामाण्यमनिच्छतस्ते किमनयार्थेण चासुखोपरोधिन्या दुःख-
 शया । प्रत्यक्षस्य भेदग्राहिन्याभावे लिङ्गोऽग्यादिभेदो विकल्पसिद्ध इति तन्मू
 लानां मनुमानादीनां प्रामाण्यमिति चेत्, तर्ह्यनुमानादिकं प्रमाणमेव न भव-
 तीति चार्वाक्यङ्गहि, न पुनर्भेदे न प्रमाणमिति । किंच—प्रत्यक्षमूलस्यापि

उक्तं रूपं प्रामाण्यं नानागोक्तमिति, कुत्रापि तेषां मुक्तरूपं प्रामाण्यं न
 स्यादित्यर्थः । (प्रत्यक्षेति) स्वातन्त्र्येण तत्त्वावेदकत्वप्रदर्शनेन किम-
 र्थं प्रतिक्षिप्यते, स्वविषये तत्त्वावेदकत्वलक्षण प्रामाण्याभावादित्यर्थः ।
 ननु—तत्त्वावेदकत्वप्रामाण्यसिद्धयर्थं न प्रतिक्षिप्यते, किंतु धर्माधर्मा
 द्वौ स्वातन्त्र्येण शुक्तिरजतादि धर्म व्यावृत्त विद्यमानार्थं वि
 पयत्वरूप प्रामाण्यस्य स्वीकारात्, तत्स्वित्यर्थं भवेत्त्याशंकते (धर्म
 ति) (चार्वाकवदिति) यद्यपि व्यावहारिकं प्रामाण्यं त्यजेष्यत इति
 वैषम्यं, तथापि न तदंगीकारेण प्रयोजनं किंचिदस्ति, प्रामाण्यस्य मित्वा
 त्वात्, न च मित्वात्वस्य व्यावहारिकत्वात् तद्वद्वेदकेनापि व्यावहारिकेण
 भवितव्यमिति वाच्यम् । अत्र शुक्तिरजत विषयस्य व्यावहारि-
 कत्वेऽपि तद्वद्वेदकस्य शुक्तिरजतस्य व्यावहारिकत्वात् दर्शनात् । तस्मात्
 ॥ * ॥ बौद्धागमोऽत्र तुल्यो म्यान्मानता त्वन्मते शुतेः । अर्थाभावे प्यतो
 नाशा प्रामाण्ये पुज्यते तत्र ॥ * ॥ अतः स्वैरसंचार विरोधेन स्वपरर्पीड्य
 त्वफलमिति । तृतीय शंकते (प्रत्यक्षम्येति) भेदग्राहित्वा भावे सि-
 द्धेस्तर्थात्त्यर्थः । (न पुनरिति) ननु—भेदप्रत्यक्ष प्रसक्तत्वात् तत्र निषेधः
 प्रामाण्यनिषेधस्य च तात्पर्यमिति चेत्, तर्हि चार्वाकनिरासोपपत्तिः, व्या
 घ्रहारिक प्रामाण्यांगीकारात् तन्निरासश्च दूषितः । प्रत्यक्षस्य भेदाग्रा
 हित्या भाषायां तन्मूलानामपि तत्र प्रामाण्य मित्यत्र दोषान्तरमाह
 (किंचेति) त्वेदकदेशिना प्रत्यक्षनिरासं शास्त्रस्य प्रामाण्यांगीकारात्

साधनस्य प्रयोज्यविशेषोऽपि प्रामाण्यं सम्भरतीति मन्यमानस्य
तदनुमानादेरपि तदर्थं कोविरोधः । यथाभावात्तस्य भेदस्या
भावाप्रमाणत्वेना न प्रयोज्यत्वं सम्भरतीति; तदभावात् प्रमा-
णांतरं प्रमेयान्तर्गता नन्वुपगच्छता गोत्राणु नावतिष्ठते । भवतु राय
ष्टं प्रमाणं, तथापि तत्रैव भेदमाह्वयान्मुपगमेन क्रमयोगपक्षिक
न्यानुपपत्ति स्तद्वत्त्वा । प्रयोज्यताधिकरणग्रहणे संस्काराद्येभ्यस्तथा प्र-
तियोगिस्मरणेभ्यो क्षणिकेनाव्यमात्रजन्यज्ञानेन भेदग्रहणं मुपपद्यते इ
ति चेत्; इत्तं तर्हि पूर्वप्रयोज्यताधिकरणग्रहणे तथैव प्रतियोगिस्मरणेच
मपि क्षणिकेनापि प्रयोज्यान्तरेण भेदग्रहणं कानुपपत्तिः । पूर्वो-
क्तप्रयोज्यो. परस्परवार्तानभिज्ञाया वैशिष्ट्यनसिद्धपेदिति चेत्, इत्तं
किं प्रयोज्यताया भावाप्रमाणम्यत्र परस्परवार्तानभिज्ञा शिक्षिताभवता !
येन तत्र वैशिष्ट्यं बोद्धव्यमिति मन्यते । प्रथमोदितप्रयक्षसंस्कारा द्वि-
शिष्टज्ञानोदय इति चेत्, किं प्रयोज्यताया तथा निर्वाहो राजशासनता-

दनुमानादे स्तथात्वे कोविरोधः, इह तथा विरोधोऽपि नास्ति, किन्तु
तदगोचरविषयत्वमात्र मित्यर्थः । (तथेति) स्वैकदेशिनाऽभेदोप-
चारः, अस्याप्रत्यक्षशास्त्रयो विरोधादित्यात् । यद्वा विद्वद्भ्यो विष-
यपरं, प्रत्यक्षस्य सम्भावाविषयत्वेऽपि यथान्वयव्यतिरेकाभ्यां तन्मू-
लस्य शास्त्रस्य प्रपञ्चमित्यात्वेऽपि क्रमाव्यभिचारे, तथानुमानादे
रन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षमूढस्यापि भेदेभावाप्य मित्यतामित्यर्थः ।
एव यदि प्रत्यक्षान्वयव्यतिरेकानुविधापित्वस्य तदगोचराविषयत्वे
प्रयोजकत्वं मन्येत तदा दोष उत्तइति ध्येयम् । (क्रमयोगपक्षेति)
प्रतियोग्यधिकरणेन विना अभावग्रहणस्या सम्भवादिति भावः । (प-
रस्पर वार्तानभिज्ञतयेति) अधिकरणग्राहिप्रत्यक्षस्य उत्तरप्रत्यक्षवि-
षय भेदविषयत्वाभावात् भेदग्राहि प्रत्यक्षस्य पूर्वप्रत्यक्ष विषयभू-
ताधिकरण विषयत्वाभावात्, भेदाधिकरणयो वैशिष्ट्यं न केनापि प्र-
माणेन सिध्येदित्यर्थः । (प्रथमोदितेति) प्रथमतस्तत्र प्रत्यक्षसंस्कार

रिति । अतएव प्रत्यक्षाभासेन विकल्पेन भेदग्रहण मियेतदपि दत्तो
 त्तर । एव प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वासम्भवे तुल्यन्यायतया पष्ठप्रमाणस्य
 प्रत्यक्षाभासस्यच भेदग्राहित्वासम्भय सिद्ध कृत्वा “ अपिचे ” त्या
 दिना प्रतीतिविरोधादिक मुदाजहार भाष्यकार, तद्व्यानुर्म, यदिस
 न्मात्र प्रत्यक्षग्राह्य नभेद तदा तुल्यन्यायतया पष्ठप्रमाणप्रत्यक्षाभा
 सादेरपि भेदग्राहित्वासम्भयात् घटोक्ति पटो स्तीति विशिष्टविष
 याप्रतीति निरुध्येत, अन्वार्थिनश्च महिषदर्शने निवृत्तिर्नस्यात्, भेद
 ग्रहणासम्भयस्य त्वयोक्तत्वात्, सदितिग्रहणस्य चाश्वादिर्सर्वासाधा
 रणस्य निवर्तकत्वायोगात् । सर्वेषां प्रत्यक्षज्ञानानां समात्रविषयत्वे त
 त्प्रतिपत्तिविषयप्रतिनियतानां सर्वेषां शब्दानां स्मृतिप्रसंग, ततश्च
 तत्प्रयोगोपि यथा निरक्षमेवेति सर्वेषां शब्दानां पर्यायत्वप्रसंग । स
 र्वेषांच प्रत्यक्षज्ञानानां पूर्वपूर्वगृहीतमात्रग्राहितया स्मृतिरैलक्ष्यजनस्यात्,

सहकारा तद्विशिष्टज्ञान युगपदेवाभासप्रमाणेन भेदाधिकरण विष
 यक जायतइत्यर्थ । सस्कारस्य सहकारित्ववर्णनं ज्ञानस्य क्षणिय-
 त्वात्, प्रतियोगिस्मरणकाले विनष्टत्वाभिप्रायेणेति ध्येयम् । इदञ्च क्वा
 चित्त्वाभिप्रायेण, प्रतियोगि स्मरणानन्तरमपि क्वचिदधिकरण ग्राह्य
 त् (दत्तोत्तरमिति) ऋमयौगपद्य विकल्पानुपपत्ते र्वेत्यर्थ । ननुभाष्ये
 सन्मात्रग्राहित्वे घटोऽस्ति पटोऽस्तीति विशिष्टविषया प्रतिपत्ति विं
 रुध्यत इत्याद्युक्त, तदयुक्त विशिष्टविषय विकल्पाङ्गीकारेण प्रतीति
 विरोधाद्यभावादिति शकाया भाष्य व्याकुर्वन् दृष्टान्तराण्याह एव
 प्रत्यक्षस्ये' त्यादि (सर्वेषामिति) वस्तुतः तत्तदर्थे नियतानामपि श
 ब्दानां त्वदुक्तन्यायेन विशिष्टप्रतीते रसम्भवात्, सन्मात्रपद व्युत्पत्ते
 ग्राह्यतया सर्वेषां शब्दानां सर्वत्रस्मरणस्यात् । ततश्च सत्प्रयोगोप्य
 र्धविशेषप्रतीति नियतोनस्यात्, किन्तु यथा विवक्षमेवेत्यर्थ । (स
 र्वेषांचेति) अनुमित्या द्यतिरिक्तचेत्येति गृहीतमात्र ग्राहित्व स्मृतित्व
 प्रयोजनमितिभाव । प्रत्यक्ष पदग्राहिन्नाच्चा नुमित्याद्यतिरिक्तत्व ल-

नच तदित्येव, मर्यादित्यनवज्ञानानां भेदप्रिययने ऽप्युपगतं गगना
 व्यापप्रवृत्तं निरवधानाद्यभिप्रायिभेदं सप्रतिनिधनं निषययोगं जन
 यन्तेतुनेत्यभेदकल्पमिधं नस्यत् ।

यत्तु- शास्त्रस्य प्रत्यक्षप्रतिपक्षविरोधाभावात् तयो र्वैप्रिययनं सा
 भितं, तदपि शास्त्रस्य प्रतिपक्षप्रिययानुवादकभावादकं । अत्रणक्ष प्र
 त्यक्षरेयञ्च शास्त्रयो र्यधिकरणार्थमिदं, 'नमदशेतिष्टनिष्टपमस्य न
 चभुवापश्यते यश्चनैन', 'नच गुणगृह्यते नापिमाचा', 'मनसातुभिनु
 द्वेन', 'नमामचभुरभिर्माक्षतेत', 'नमामच गुणगृह्यते भूत सशस्यत'
 इत्यादि धृतिमृतिरिदं । किञ्च प्रत्यक्षजपक्षणिजज्ञानेन समा
 गम्य प्रमाणं सुपपादयता अत्रणण्य दृश्यरुक्तस्यात्, ततश्च तत्र
 युक्ततया तदभिमतानि जडञ्च नाशिन मिथ्यात्वादीनि दुर्निमाराणि ।
 अने जात्यादिदृक्षणं भेदविशिष्टं ब्रह्मपतिरिक्तं घटादिसादृशेयमि
 यमेव असददिप्रत्यक्ष, योगिप्रत्यक्षमपि तत्तद्वृत्तादिविशिष्टब्रह्मनिषय
 मिनुक्तं । अपिच-संछन्दार्थं स्वमय घटादिशब्दार्थस्तु भेद इ
 तिकेनानुक्तः । अथा, घटपटादिषु सदनुवृत्ते स्सतिघटादेश्चमिथोभ्यावृत्ते
 रितिचेत्, घटादे स्सदनुवृत्ते स्सत्त्वस्यचासतोघटादप्यावृत्ते रित्यपीति
 किंनस्यात् । अमतोऽपि किं घटञ्च मितिचेत् मैव, नहि सञ्चछदिरि
 ति बुद्ध्याभिरेवर्णनात् । यदाच घटोऽग्निं पतयेत्तीति सदनुवृत्त्या

भवेत् । नच सिद्धाते धारयादिज्ञाने द्वितीयादिषु स्मृतित्वमसंगं,
 तत्तत्कालोपपत्त्येव गृहीतमात्रं ग्राहित्वाभावात् (इन्द्रियभेदेति) अने
 तद्विषयभेदाभावेऽपि वरुणभेदस्य सत्त्वाच्च भुवाद्यभावनिवन्धनोऽन्य
 त्वाद्विषयपदेश इति निरस्तः । एव समात्रग्राहित्वे दूषणमभिधाय तत्क
 ले शास्त्रप्रत्यक्षैकरस्ये दूषणमाह (यत्त्विति) (स्वरूपमिति) अपि
 वरुण स्वरूपमित्यर्थः । (वेनानुवृत्तमिति) एच्छब्दार्थं व्यभेदं, घट

सत स्वरूपत्वं मिथ्यते, तदा घटोनास्ति पटोनास्तीत्यसदनुवृत्त्या त
स्यापि स्वरूपत्वं किञ्चेत्यते । सतितद्व्यावृत्तेरिति चेत् ; असति
सतोपि व्यावृत्ते स्तस्यापि तन्नैथ्यताम् । अतो घटवादिभ्यस्त
त्वमसत्त्वञ्च तत्तद्वस्तूनां धर्मएव । स्वरूपन्तु घटादीनां घटत्वादेः सत्त्वा-
दे श्चाश्रयतया परस्परसंकीर्णं प्रत्यक्षेण गृह्यते । अतः स्सच्छब्दार्थः, स्व-
रूपं चेद्घटशब्दार्थोऽपि स्वरूपमेव । घटत्वादेः धर्मतया निष्कर्षे स-
त्त्वादेरपि तथेति न स्वस्वरूपम् । अतो यस्वरूपं घटादीनां प्रत्यक्षप्रा-
प्त्य तत्परस्परं व्यावृत्तं सत्त्वा घटत्वाद्यनन्तं विशेषमिशिष्टं चेति न त-
स्य निर्विशेषैकस्वरूपता । अनुवर्तमानं चैकं सर्वं घटादिधर्मभूत-
मिति न तस्यापि सर्वधर्मभूतब्रह्मता । यद्य प्रतिवस्तुनियतं प्रा-
माणिक्यादिकमेव सत मिच्छति तस्य पुस्तं सत्त्वं मेरु मियपि
दुस्ताधम् । अतः प्रत्यक्षस्य सर्वस्य नेरुमिपयत्वं, नतरां निर्वि-
शेषविषयत्वं, नतमां मज्जमिपयन्वमिति सिद्धे प्रत्यक्षमूलानां प्रमाणा-
न्तगणामपि प्रत्यक्षागोचरमिशिष्टविषयत्वे न कश्चिदोपः, प्रयुत-
निर्विशेषमिपयत्वं एव प्रत्यक्षादिबाध इति सिद्धम् ।

इति श्री कवितार्किक सिंहस्य सर्वतन्त्रतन्त्रस्य श्रीमद्वेकटनापरस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां मन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षभंगनादो द्वादशः ।

शब्दार्थः स्वरूपमित्यादि वक्तुं शक्यं, विनिगमकाभावादित्यर्थः । कि-
तर्हि तत्त्वमित्याकांशायामाह (अतो घटत्वादिवदिति)

इति श्री बाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवात्म-
धिगत परावरत्तत्त्वयायात्ययेन तदेकदेवतेन तच्चरणं परिचरणं
परायणेन साप्रसादलब्ध महाचार्या परनामयेवेन रामानुजदासेन
विरचितायां शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमाहताख्यायां सन्मा-
त्रग्राहि प्रत्यक्षभङ्गो नाम द्वादशस्तव्यः ।

अथ त्रयोदशस्कन्धः ॥

श्रीमदृक्ष्मण योगाद्र सिद्धान्तेष्व्यासनिर्गत ।

भेद विभिसता चित्त भिन्नेतर्कामरुत्सार ॥

यदेतत् स्वमर्मघट्टन - भेदस्वरूप धर्मोक्ता न तावत्
स्वरूप, शुक्तिरजतादिभ्रमानुत्पत्ति प्रसगात्, इद मित्यधिष्ठानतयाहि शु
क्तिस्वरूपमगम्यते, अन्यथा निराधिष्ठानभ्रमप्रसगात्, अगमते शु
क्तिस्वरूपे तस्यैव रजताद्भेदत्वेन कथ शुक्तिरजतयोर्भेदाग्रह, क
थतराच तन्मूल इशुक्ता रजताप्यास, कथतमाच तदधीना
कठयौतामिलापिण करतलप्रसारण ग्रहण चेलाचलनिग्रधन त
द्रक्षणप्रमृतय, कथचा घ्यासाभावे नेदरजत मितिबाध । किंच
नेद रजत मिति व्यवहाराहेतु द्वेदग्रह पूर्ण मस्तिगा नना' अस्ति
चे व्यथममेव तथा व्यवहारस्स्यात्, नचे द्वेदस्या ग्रहे स्वरूपस्या

(श्रीमदृक्ष्मणेति) अनेनपदेन भावान्तराभाव पक्षेण भेददूषणोद्धार
स्तभवति, पक्षान्तरेतु परोक्ता नवस्यादिदोषा भवरयेवेति स्मर्यते ।
परस्मैपदाभनेपदाभ्या पृथगक्षसिद्धान्तन्यायफलयो. परगताव
कर्तृगामित्यचप्रतीयते, पूर्वपक्षन्वायफलस्य परगतावच तेनै-
यन्यायेन जीवब्रह्माभेदखण्डनस्य सिद्धान्त्यभिमतस्यसिद्धे. । (य-
च्चैतदिति) एतदित्यनेन दिगिरियेतदन्त परामृश्यते । मर्मघट्टन - मर्म
वेधन, स्वव्याघातक वचनमिति यावत् । व्याघातश्च-भेदाभावे तदुक्तधि
वल्पानुत्थानात्, स्वोक्तन्यायेनैव जीवब्रह्मा भेदखण्डन सिद्धेश्च (शुक्ति
रजतेति) भेदे भासमाने अध्यस्ताभेद प्रतीत्यसम्भवादितिभाव । [निवृत्ति'
शभावः । आदिशब्देन वक्ष्यमाण करतलप्रसारणादि गृह्यते ।] अस्तु स्व
रूपग्रह', तथापि कथ भ्रमासभवइत्यत्राह (अवगतइति) (कथचेति)
अप्यासाभावे प्रतिपन्नोपाधौ निषेधरूपो बाधोनस्यादिति भाव (नचे
दिति) भ्रमात्या क्स्वरूप ग्रहाभावे तदानीमिदमिति व्यवहारो न
स्यात्, अधिष्ठानसामान्यग्रहलक्षणसारणाभावेन भ्रमोपि न स्यादित्यर्थः ।

प्यग्रहा दिग् मितिरनुरूपव्यवहार उदरजत भिन्नधातुस्थ गम्याता ।
यदिच पटस्वरूपमेव पटस्यभेद , तदा घटोभेद इति पर्याया प्र
सज्येत, घटोभिन्नइतिव्यवहारो घटोवटोविशिष्ट इत्युक्तचस्यात् , भि
न्नशब्दस्य भेदोविशिष्टाचिन्नात् , भेदस्यच घटस्वरूपत्वात् । यद्वा घटो
भेद इत्येव व्यवहारस्त्यात् । यदिच घटाद्भेद पटस्वरूपरूप तदा
कुड्ये पटस्वरूपत्वाभावात् कुड्यस्य घटाद्भेदाभावे घटो घटादात्म्य
प्रसज्येत इति तेनेन क्रमेण सर्वस्य जगत स्तादृशमे स्वरूपभेदनात्
सर्वाभेदएव पर्ययस्यतीति जितमायुमता । अथेतद्व्यपारेहाराय घट
व्यतिरिक्तानां सत्तद्वास्तूनां तानितानि स्वरूपाणि प्रत्येक घटाद्भेद
इति मन्यमाना तदा घटव्यतिरिक्तेष्वखिलेषु वस्तुषु परस्परव्यावृत्ते
षु घटाद्भिन्न इत्यनुवृत्तव्यवहारस्या अनुवृत्तोपाध्यमाना श्रियमवगम्याहा
रायोगाच्च परस्परस्वरूपाण्येव परस्परानुवृत्तानीति पुनरपि तदेव स
र्वतादात्म्य प्रसज्येत । किंच घटादीनां स्वरूपाणि सप्रतियोगिना
नि निष्प्रतियोगिकानिना * पूर्णत्र प्रतियोगि स्मृत्यभावे घट पट इ
त्यादिव्यवहारो न स्यात् । उत्तरं सप्रतियोगिकभेदरूपं व्याह्रयेत् ।

दूषणान्तरमाह (घटोभिन्नइति) घटस्वरूपस्यैव भेदत्वे भिन्न इति
व्यवहारस्य घटविशिष्टविषयत्वं वा स्यात् , भिन्न इति व्यवहारोषा
नस्यादिति भाव (यदिचेति) यदि पटस्वरूपमेव घटाद्भेद त
दा कुड्यादे पटान्यस्य सर्वस्य पटस्वरूपत्वाभावात् घटाभेद स्यात्
एव पटस्वरूपस्यैव पटभेदत्वात् कुड्यादीनां पटभेदोपि दक्षतव्य , त
दापि कर्मणोरपि तद्विपर्ययादात्म्यात् परस्परतादात्म्य वक्तव्यमिते
न सर्वतादात्म्य प्रसज्येतेति भाव (घटव्यतिरिक्तेष्विति) सर्वव्यक्ता
नां घटभेदत्वे घटभेदइत्यनुगत व्यवहार निषामवस्यानुगत
स्य भेदत्वात्पर्ययस्य असम्भवात् स्वरूपेणैव तेषामनुवृत्तिर्वाच्य
तात् सर्वतादात्म्य प्रसज्यतेत्यर्थ । (नचेदिति) त्रि धर्मधर्मिणोरैक्या
द्धर्मधर्मभेदा नास्त्यित्युच्यत, विद्यान्यतरपरिणेषात्, तत्राग्रे स्पष्ट-

अथ धर्मोभेदः तदा धर्मधर्मिणो भेदोऽस्ति नराः ? नचे धर्मधर्मिणो
रभेदाद्धर्मस्यैवाभावेन धर्मभेदाभावात् पुनरपि सर्वतादात्म्यप्रसज्येत ।
यद्वा धर्मिण एवाभावात् कस्य भेदोऽर्जनीयः । अथ धर्मधर्मिणो
भेदोऽभ्युपगम्यते, तत्रापिभेदः स्वरूप धर्मोऽनेति त्रिकल्पे स्वरूप
पक्षस्य दूषणत्वात् धर्मपक्षेण परिशिष्यते, ततश्च तस्यापि धर्मभे-
दापेक्षायानसत्तात्वात्, एवञ्च स्वरूपधर्मयो रन्यतरकोटिर्बाह्यभावभावात्
अन्योन्याभावापृक्चविशेषाणामपि भेदत्वं पलायेनमिति । किञ्च य-
धर्मधर्मिणो राश्रयप्रतियोगिनोश्च भेदग्रहः सदाकारग्रहण मन्तरेण स्थ-
रत्वेण गृह्यमाणयो रनसम्भवति, धर्मधर्मिणादि तत्तदाकारग्रहश्च त-

पपक्षोक्तदोषः । द्वितीये धर्मपरिशेषोवा धर्मपरिशेषोवेति विकल्पम-
भिप्रेत्य दूषयति (धर्मधर्मिणोरिति) (अभेदादिति) भेदाभावादित्यर्थः ।
(धर्मभेदाभावादिति) धर्मभूतभेदस्याभावादित्यर्थः । द्वितीयदूषयति
(यदिति) (किञ्चधर्मधर्मिणोरिति) भेदतद्धर्मिणोरित्यर्थः । आश्रय-
प्रतियोगिनो-भेदाश्रयप्रतियोगिनो । धर्मत्वधर्मित्वरूपेणहि भेदतद्धर्मि-
णोर्ग्रहणम्, धर्मत्वधर्मित्वग्रहश्च भेदग्रहेस्तत्वेत्येवत्यन्योन्याश्रयः । एव-
धर्मितया प्रतियोगितयाच भेदधर्मप्रतियोगिनो ग्रहण एव भेदग्रहण
भेदग्रहणे सत्येवच धर्मित्वप्रतियोगित्वग्रहण, ऐक्यग्रहे तदसम्भवादिति-
त्यर्थः । किञ्च देशकालव्यवहितवद्वेष्टस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षायोग्य-
त्वात् न तत्प्रत्यक्ष सम्भवात्, तथाहि - किं प्रत्यक्ष विधिन्यापार-
हृतव्यवच्छेदव्यापार उतोभयव्यापारमिति । आद्ये वस्तुस्वरूपविधिमा-
त्रोपक्षया नान्यन्यावृत्तिरूप भेदमुद्रावाहितु मुत्सहते प्रत्यक्षम् । नापि
द्वितीयः, विधिमन्तरेण व्यवच्छेदस्तद्धि । दृढ्यरूप एव दृढ्य-
रूपस्य निषेधात् । तृतीये किं विधिपूर्वको व्यवच्छेदः, उत व्य-
वच्छेदपूर्वको विधिरिति, अथवा पुनपदुभयमिति । आद्येऽनवच्छि-
न्नवस्तुस्वरूपविविक्ता विरोधादनन्तर व्यवच्छेदासम्भवः । द्वितीये
विधिपूर्वकाद्व्यवच्छेदस्य तदभावे सुदृढमप्यभवः । नापि

यो भेदग्रहेसतीति परस्पराश्रयणं, वस्त्वन्तरसिद्धा वैकविधि रन्यव्यय
 च्छेदः व्यवच्छेदसिद्धौ वस्त्वन्तरसिद्धिरिति च । नच भेदग्रहण मन्त
 रेणापि स्वरूपेण गृह्यमाणयो र्धर्मित्वादिग्रहइति वाच्यम् । भेदग्रहाभावेहि
 गृह्यमाणयोरेकत्वग्रहे पर्यवसानं स्यात्, अनेकत्वाग्रहेवा, उभयधापि ध
 र्मेत्वधर्मित्वलक्षणवैलक्षण्यं कथंचिदपि न सम्भवति । कथं ताहिं सार्वलौकि
 को ऽयं भेदग्रहः ; अविद्यामाहात्म्यादिति प्रमः । नचाविद्यामूलेपि भे
 दग्रहे - विचाराः प्रागुक्ताः प्रक्रमन्ते, अविचारितरमणीयतैकवैपत्वा
 त् । नचैतावता परमार्थत्वसिद्धिः, वस्तुतो विचारासहत्वात् । नच
 वाच्यम् प्रमाणप्रमेय तदुपकरण तदवान्तरभेदकथक सिद्धान्तसाध

तृतीयः, विधिनिमित्तत्वाद्ध्यवच्छेदस्य, नाहि हेतुहेतुमतो युगपत्स-
 मुद्भवः । तथाच विधिरेव व्यवच्छेद इति परिशिष्यते, तत्रापि
 यदस्तु विधीयते तदपेक्षयैव व्यवच्छेदो विधि रित्युक्तम्, प्रती-
 तिबिरोधात् । शब्दार्थबिरोधाच्च । अत एकविधि घंस्त्वन्तरापेक्ष
 या व्यवच्छेद इति परिशिष्यते । एवंस्थिते दोषमाह (घस्त्वन्त
 रेति) एकविधिरेव अन्यव्यवच्छेदक इति वदता घस्तव्यम् - घट
 इत्याकारको विधिः पटादे र्व्यवच्छेदः न घटादे रिति कुतः, पटस्य
 तदन्यत्वादिति चेत् ? ताहिं पटस्यान्यत्वे सिद्धे घट इत्याकारस्य वि-
 धे स्तद्व्यवच्छेदतासिद्धिः, पटव्यवच्छेदतासिद्धौ च घटा त्पटस्य घ-
 स्त्वन्तरतासिद्धि रित्यन्योन्याश्रयतेत्यर्थः । इति चेन्न्यनन्तरं परस्पराश्र
 यणमित्यनुपगमः (अविद्यामाहात्म्यादिति) प्रत्यक्ष सुक्तदोरे भेदविषय
 त्वासम्भवा त्सन्मात्रविषयं, अविद्यामाहात्म्यात् सकलदोषमवधीयां अपि भे
 दध्नम उत्पद्यत इत्यर्थः । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकौतु शधिष्ठानभूतस-
 न्मात्रग्रहोपक्षीणाविति भावः । (घस्तुतइति) आपाततो विचारसहत्वे
 न प्रतीतिमात्रमित्यर्थः । तदुपकरणं- तकांदि । तदवान्तरभेदः-प्र-
 माण प्रमेयतदुपकरणान्तरभेदः । भेदव्यवस्थेति टन्टः । इदमेव
 प्रमाण प्रयोस्तव्यम्, इयमेव यथा प्रयतेनाया एन एव निषदा दृष्टायनीया

नदूषणादि भेदव्यवस्थाभंगात् स्ववचनविरोध स्वसाध्यभंगादिरिति,
साध्यत्वाभिमत मिथ्यानुप्रविष्ट स्ववचनस्वसाध्यादिभंगेऽपि साभिमतता
द्वैत सिद्धेस्वर्जनायत्वात् । किंचासिद्ध भेदेन केनचिद्भेदसाधन
मशक्यं, अन्यथाचनवस्थेनेत्येषा दिक् ।

इत्यादि समपबन्धो व्यवस्था (स्ववचनेति) प्रमाणादिभेदवचनस्य भेदो ना-
स्तीति वचनेन विरोधप्रसंगः । स्वसाध्य-भावरूपाज्ञानादि । भेदसाध-
कत्वाभिमत प्रमाणस्य भेददूषका ज्ञेद-सिद्धो नयेति विकल्प्य द्वि-
तीये दोषमाह (असिद्धभेदेनेति) आद्य आह (अन्ययेति) भेददूष-
का द्वित्रतया सिद्धं हि भेदं साधयेत्, दूषकाद्वित्रतया च येन सि-
द्धिस्तत्राप्येवं विकल्पसम्भवादिति भावः । 'एषादिगि'त्यनेनेदमपि सू-
चितं, यदाहनर्तनः - किमन्योन्याभावो भेदः, उतवैलक्षण्यं, अथवा -
स्वरूपं । नाद्यः, तत्प्रतियोगिधर्मितानानामसम्भवात् । तत्र न तावदूष-
कः प्रतियोगी घटात्यन्ताभाव घटान्वोन्याभावयो रभेदप्रसङ्गात् । स
सम्बन्धिनिरूप्य स्वभावानां समानकालीनानां संयोगादीनां सम्बन्धिभे-
देनैव भेददर्शनात् । किञ्च भेदोद्भवेदविरोधी, तस्माज्ज्ञेदोऽभेदस्यैवा-
भावः स्यात्, न घटस्य । नच घटादिरेव अभेदः, घटाधिकरणे घट
भेदाभावप्रसङ्गात् । नापि तादात्म्यं प्रतियोगि, तद्धटस्वरूपं वा,
घटत्वं वा अभेदो वा, अखण्डधर्मो वा । नाद्यः, परमते घटेऽपि तज्ज्ञेद-
प्रसङ्गात् । भेदस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च । नद्वितीयः,
तद्वित्रस्य तादात्म्यत्वानुपपत्तेः । घटत्वस्य स्वाभाधानधिकरणतया
घटत्वे घटभेदानुपपत्तेश्च । अभावस्यैव भावस्यापि विरुद्धत्वेन स्वा-
भाधानधिकरणत्वात् । नच विरुद्धयोरैकाधिकरणमेव विरुद्धं, नत्वा
धारापेयत्वमिति वाच्यम् । अभावे तदभावस्यापि क्लृप्तत्वात् । किं
च अभावाधिकरणत्वयोग्यभूतत्वस्य घटाधारतादशायां तदभावानाधार-
त्वं तदधिकरणत्वायोग्यघटाधारत्व प्रयुक्तमेव । एवं घटत्वमिह नास्ति
अपघटो नेति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यानुपपत्तेश्च, भेदस्य घटप्रतियोगिकत्वानु-
पपत्तेश्च, अन्यप्रतियोगिकस्याभावस्य अन्यप्रतियोगिकत्वानुपपत्तेश्च ।

किंच यो यस्य यदभेदविरोधीतस्य तस्माद्भेदः, तथाच घटधर्मि
 कपटाभेदविरोधीवटस्य पटाद्भेदः, सचाभेदो नवास्तव इति तर्हि
 तो वाच्य, तथाच यत्र यदभेदे तर्किते यस्यानुपपत्ति प्रसज्यते,
 ततस्य तस्माद्भेदः, नच पटेषटत्वाभाव पटेषटतादात्म्यस्य
 तर्कितस्य विरोधी, वृक्षस्याग्रत्वाभावप्रसगात् । नवर्ताय -
 भभेदतादात्म्ययो रन्योन्यज्ञानार्थानज्ञानतया न्योन्याश्रयात् । न-
 चतुर्थं. - शाब्दघटज्ञानाद्भेदज्ञानाभावप्रसगात्, तादात्म्यस्य श-
 ब्दादनुपस्थित, जात्यतिरिक्तापण्ड तादात्म्याभ्युपगमेतेनैव सध्वंघहा-
 रोपपत्तौ जातविलापप्रसगाच्च । तादृशापण्ड तादात्म्यप्रतियोगिवाभा-
 वस्य घटाद्यप्रतियोगितया तद्भेदत्वानुपपत्तेश्च । नह्यन्याभावोऽन्य प्रतिपोगे-
 य । एव धर्मपि दुर्निरूप, तथाहि-यत्र प्रतीयत भेदस्तदेषास्या-
 स्पद यदि । अप्रतीतौ मुषुमचादौ विश्वमेक भवेत्तदा ॥ यदा कदा
 चिद्विपणा तस्य स्थाननियामिका । इतिचेत् ? पुद्वेषपि स्यात्
 भेदस्तप्रतीतित ॥ यत्र प्रतीयते भेदस्तदेवास्यास्पद मतम् । इति
 ध्वेन्नूनमापातो दुष्टात्मान्योन्यसश्रय ॥ यत्र यस्यास्ति सत्ता तज्ज्ञा-
 न तत्रभवे त्रमा । प्रमार्थानाथसत्ताया नान्यन्याश्रयता कथ ॥ अपि-
 च यवास्ति तत्रास्तीत्युक्तस्यात्, कास्तीति प्रश्ने विमुत्तरम्, तथाचा-
 त्माश्रय । किञ्च घटोपि घटभेदज्ञान प्रमेव स्यात्, अथाधात् । न
 हि पटस्य तस्य वा स्वरूप कश्चि दाधेत । ननु तादात्म्यभेदज्ञानयो
 द्वेयोरपि कथमयाधितत्वमितिचेत्, एवसति बाधएवाप्रमा, भवि-
 निगमोवा । ननु पटे घटभेदसम्बन्धस्या बाधातत्त्वतर्ही -
 प्रमा, घटंतु सम्बन्धस्य बाधादप्रमतिचेत् । पटपि सम्ब-
 न्धान्तरा भावात् । पट स्वरूपमेव सध्वंघो न घटस्वरूप,
 अतोनाविगमइति चेत्, तर्हि कुट्टादौ घट भेदो न स्यात्,
 तत्रापि कुट्ट्यादिस्वरूपमेव सध्वंघोऽस्तीतिचेत्, तर्हि भेदप्रमाया
 विषयघेशिष्टघस्याननुगतपटादिस्वरूपविषयावे घटेऽपि यथाज्ञान तदवा-
 धित, इदस्वरूप सम्बन्धइति नियामकाभावात् । नच घटातिरिक्त
 स्वरूपमेव तासम्बन्ध, किमतिरेक स्वय सम्बन्धयदिभूत सम्बन्धः

त्मकस्वरूपमुपलक्षयति ; किंवा स्वयमपि सम्बन्धांतर्गत स्वमन्ध,
त्मकस्वरूपविशेषणं भवति ; आद्ये घटस्वरूपमपि तद्वेदसम्बन्धः
म्यात् ।

नन्वातिरेकस्वसम्बन्धिनमेवोपलक्षयति ; नच घटस्तासम्बन्धीति
चेन्न ; सम्बन्धस्यैवाद्यानिरूपणात् । विशेषणत्वेच न स्वयमेव स्वसं-
सर्गः , घटेऽपि तत्प्रतीतिरबाधमसंगात् । अन्यश्चे तस्यापि नियता
धिकरणसंसर्गो नस्वयं , उक्तदोषात् । नचप्रथमः नियाम्यस्य नि-
यामकत्वा योगात् । अपरश्चेत् भेदानन्त्यं । तत्रच प्रथमस्य क
स्यचित्संसर्गाभावे तदधीनसंसर्गाणा मन्येषां न संसर्ग इत्यसंसर्गाण
य सर्वे स्युरिति तद्विशिष्टज्ञानं सर्वत्र भ्रान्तिस्तस्यापि वा प्रमास्यात् ,
सर्वेषां तुल्यात्वात् ।

ननु नान्योन्याश्रयादिदोषः ; नहि भेदो भेदेनजन्यते ,
नवा ज्ञायते , नवा तदाश्रयावे धर्मिण स्तदपेक्षा , अनादि-
भेदाश्रयत्वस्यानपेक्षत्वात् ; नच भेदाश्रयत्वज्ञाने पूर्व भेदाश्रयत्वज्ञान
मपेक्ष्यत इत्यन्योन्याश्रयादिरिति वाच्यम् , घटादे भेदाश्रयत्वज्ञानाभावे-
पि तन्निष्ठस्य भेदस्य प्रमितत्वात् , नहि भेदज्ञानेयद्विषयतदाश्रयत्व-
ज्ञानं हेतुरितिचेन्न । भेदधर्मित्वस्यानिरूपणे इदमस्माद्भिन्नमिदं नेति
व्यवस्थाया आकस्मिकत्वप्रसंगात् । भेदाश्रयानिरूपणप्रसुक्तभेदज्ञान-
प्रमात्वविप्रतिपत्तिर्हि भेदाश्रयानिरूपणेन निरसनीया , तदनिरासे इद
मस्माद्भिन्नमिदंनेति व्यवस्थाया अयोगात् । तथाच भेदाश्रयस्य प्रति-
योग्यतिरिक्तत्वनिश्चये साक्षाश्रयानिरूपणाभावात् भेदज्ञानस्य प्रमात्व-
निश्चयः , तन्निश्चयेच भेदाश्रयतया प्रतीतस्य प्रतियोग्यतिरिक्तत्वनि-
श्चय इति परस्पराश्रयप्रसंगात् भेदस्य प्रामाणिकत्वात्तिद्वेः ।

किंच यदिप्रतियोगितावच्छेदकात्यन्ताभावरूपमप्यन्योन्याभयवत्त्वे
न प्रयोजकं तदानियामकाभावात् भेदाधिकरणस्य इदमित्यनुरूपणात् तत्र
मात्वाप्रमात्वयोर्व्यवस्थायाअयोगात् सर्व सर्वतोभिद्येतनभिद्यतेवा । अथ-
तत्प्रयोजकं तदा घटे भेदसत्ताविना अद्यभमानसत्ताक्रम्य प्रतियोगिता

चच्छेदकात्यन्ताभावस्य तत्र भेदसत्ताप्रयोजकत्वायोगात् . येन विना यस्य सत्ता नास्ति तस्य तत्सत्ताप्रयोजकत्वेऽन्योन्याश्रयात् , उत्पत्त्यन्योन्याश्रयस्याप्यनेनैवप्रकारेण दोषत्वात् । ननुमाभूद्भेद स्वाश्रयः , आत्मवदनाश्रितएव सत्यो ऽस्त्वितिचेन्नः श्रुत्या तादृशभेदस्याप्यसिद्धेः , प्रत्यक्षादिनातु साश्रयस्यैव तस्य प्रतीतेः ।

ननुक्तरित्याऽऽश्रयानिरूपणादेव स्वातन्त्र्यासिद्धिः सत्तावदितिचेत् ; तस्याश्रितत्ववत्स्वरूपस्याप्यपारमार्थिकत्वेऽपि प्रत्यक्षादितः प्रतीत्युपपत्तेः स्वतन्त्रभेदस्य जीवन्नैक्याविरोधाच्च । भेदस्य स्वाश्रय एव स्वप्रतियोग्यभेदविरुद्धत्वात् । किंचाभेदविरोधिनएवभेदत्वात् भेदत्वमस्यपारिभाषिकमेव स्यात् ।

किंच भेदज्ञानमापि नसंभवति , किमेतौ परस्पर भिन्नावितिवा , इदमिदं नभवतीतिवा , अस्माद्भिन्नइतिवा ; सर्वधाऽप्यन्योन्याश्रयः , प्रथमे द्वितीयज्ञानस्य भेदज्ञानाधीनत्वात् दूरस्थवनस्यायोरपि तद्विज्ञानप्रसंगात् , अभेदग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वे यत्संशयेतिन्यायात् भेदग्रहस्यहेतुत्वात् , परस्परभावस्यापि भेदरूपत्वात् । नद्वितीयः भेदेभेदज्ञानविना तद्विशिष्टज्ञानानुपपत्तेः । अतएव नतृतीयः , प्रतियोगित्वग्रहस्य भेदग्रहार्थीनत्वात् , पञ्चम्याः प्रतियोगितार्थकत्वात् ।

अपिच घटे पटाभेदानुपलब्धे रतन्यथासिद्धत्वनिश्चये धितानतदभायरूपभेदधीः , तन्निश्चयश्च यदि घटः पटस्स्यात् तद्वेवोपलभ्येतेति तर्कावतारात् , तद्वदिति सादृश्यगर्भः तर्कश्च भेदज्ञानादित्यन्योन्याश्रयः । अनुपलब्धिमात्रज्ञानस्य सत्तानिश्चयरूपत्वे करतलामलकादिज्ञान इव ध्वनिर्द्विप्रामाण्यसंशयस्य भेदज्ञानेऽनुपपत्तेः , सत्तानिश्चयार्थं तर्कं बाध्यक इतिदुस्तरौऽप्यन्योन्याश्रयः ।

किंच तस्यैतस्माद्भेदसंशयव्यातिरेकनिश्चयदशायामस्य ततो भेदनिश्चयीतेति सार्वजनीनमिति तस्यैतद्भेदनिश्चयोः रय ततो भेदनिश्चये कारणं यत्संशयेतिन्यायात् , एवमितरपि भेदनिश्चये सहेतुस्त्वित्यन्योन्याश्रयः । नच घटधर्मिकभेदः परमते तावदिति

गिकोभवति येन तस्य ग्राह्यतया तत्संशयादिप्रतिबन्धकः स्यात् ;
अयं सन्नभवतीति ज्ञानस्य विशेषणतया विशेष्यतया वा तद्वतभेद-
विषयत्वायोगाच्च तस्येन्द्रियासन्निकर्षात् । नच प्रतियोगिनि धर्मिता
चच्छेदकाभावनित्यप्येव तद्धेतुः, विनिगमकाभावात् । मूलेऽप्रत्या-
भावनित्यप्यप्रवृत्ते मूलवृक्षाभेदनिश्चयेन भेदधर्मदशायां तस्मिन्-
सत्यापि तद्दर्शनात् , धर्मितावच्छेदकीभूत घटावाद्यभावनित्यप-
स्यापि घटादिभेदज्ञानार्थिनत्वात् । पटावनिरूपणस्य घटभेदानिरूपणा-
र्थिनत्वात् , प्रतियोगितावच्छेदकस्यैतद्वृत्तित्वनिश्चयदशायां प्रतियोगि-
नि धर्मितावच्छेदकाभावस्य अनित्यत्वाच्च तत्राप्यन्योन्याश्रयात् ।

एवं भेदनिरूपकप्रतियोगिज्ञानस्यापि भेदज्ञानार्थिनत्वादन्योन्याश्र-
यः । प्रतियोगित्वज्ञानंच विशेषणज्ञानतया कारणं, सन्निकर्षातिराभावाच्च
तज्ज्ञानकारणं, प्रतियोगिनेभेदाज्ञानदशायांच प्रतियोगित्वं न ज्ञायतइति
भेदज्ञानंतद्व्यकरणं । अपिच घटापटोभिरत्र इत्यत्र मत्वर्थो भाति , घ-
टस्य भेदइत्यत्र पटवचर्थः । तदुभयज्ञानंच घटाद्वेदज्ञानार्थिनं , तदज्ञा-
नदशायां नियमेन तदमतीतेः । नचवस्तुसद्भेदसत्तैवापेक्षिता , तद्-
भावेऽपि ज्ञानदशायां सम्बन्धमतीतेः , तत्सत्त्वेपि तदज्ञानदशायां
यमज्ञयोस्तदमतीतेश्च । तदज्ञानातिरिक्तस्यच दोषस्याभावात् । एवं भे-
दमति घटभिरत्रः पट इत्यत्र घटा विशेषणत्वेनभाति , पटोविशेष्य
तया भाति । इदंप्रतियोगिधर्मिणो विशेषणविशेष्यत्वज्ञानमपि भेदज्ञा-
नार्थिनं । अन्यथा एकत्र विरुद्धयो ज्ञानासम्भवात् । तथाच भेद-
ज्ञानेपि भेदज्ञानान्तरमपेक्षणीयं , तत्रापि तदज्ञानान्तरमित्यनयस्था ।
एवंच क्लृप्तकारणाभावेऽपि कार्यं स्वप्नरयादिव न्यायिकमेव ।

किंवास्त्य प्रतियोगिनस्त्वयं नभेदः स्थावृत्तित्वात् , अभेदस्यचाउब-
न्धत्वात् , भेदो भिरत्र इति मतीत्यैरवैलक्षण्यापाताच्च , स्व-
स्यैव स्वंप्रति विशेषणविशेष्यत्वायोगाच्च । भेदान्तरचाधिकरणभेदमा-
त्रादनुपपन्न , तथात्वैतथात्वेषा अवाधाविनिर्गमाभ्या पटोऽपि सःस्या-
दित्येकत्रैवस्य भेदद्वयं न्यात् , एव तृतीयोऽपि, अन्यथा द्वितीयस्य घ-
टभेदायोगात् । प्रथमस्यच स्ववृत्तिवृत्तिचानुपपत्तेः । अन्यथैतौभे-

दौ घटाद्विघ्नाविति प्रथमद्वितीयभेदयोः प्रतीत्ययोगात् । नहिपुण्य
त्स्वविशेष्यं प्रति स्वयं विशेषणं भवति । अयमप्यवाधाविनिर्गमा-
भ्यां पृथगेव । ततश्चतुर्थादिरप्यखिलवृत्तिस्स्यादित्येकस्यानन्ताप्रा-
माणिकभेदाः । एवं तेषामप्यन्योन्यं द्रष्टव्यम् ।

नापि वैलक्षण्यं भेदः, तद्धि विविधलक्षणकत्वंवा विरुद्धलक्षणयोगि-
त्वंवा । नाद्यः, एकस्याप्यात्मनः परमते बुद्ध्याद्यनेकलक्षणात्वात् । द्वितीये
यदि परस्परान्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वं विरोधः, तर्हि सुखादावपि समा-
नं । अयपरस्परान्यन्ताभावेनैव समानाधिकरणत्वं, सुखादिकंच परस्परेणा-
पि समानाधिकरणमिति चेन्न, तस्यापि धर्मिभेदाधीनत्वात् । अथ
परस्पराश्रयभेदसमानाधिकरणत्वं, परस्पराश्रयात् । नापि स्वरूपं
भेदः, भेदस्य विशेषणविशेष्यतयैव प्रतीतिः, एकग्रचतदयोगात् ।
अपिच अभेदविरोधी भेदस्तस्मिन्सति तदप्रतीतिः । नच घटादित्यरू-
पं भेदः घटादिमात्रात्मतदभेदविरोधी, तदुभयसमानाधिकरण्यध-
र्मधर्मिभावयोस्सत्त्वात् । नच पटस्य पटस्वरूपतोऽयः कश्चिज्ज्ञेयो
ऽस्ति, सप्रतियोगिभेदस्य निष्प्रतियोगिस्वरूपत्वानुपपत्तेश्च । घटभे-
दयोर्धर्मधर्मिभावानुपपत्तेश्च । तस्माद्वास्तवभेदमतेभेदप्रतीतिर्नि-
विषयैव । सिद्धांतितु कथंचित्सासविषया । तथाहि-
इदमिदंनेतिप्रतीतिस्तदुभयनिरूपिताभेदाभावं विषयीकरोति,
पदद्वयसमानाधिकरण्यार्थभेदस्यैव नञर्थप्रतियोगित्वानुभयात् ।
संभवतिच तदुभयाभेदः, अस्तिहि घटपटयोस्तद्विदंस्तदिदमित्य-
नृशून्यसाम्यरूपाभासः । सच्च घटाद्यधिष्ठानं 'आत्मैवेदं सर्वं' मि-
तिश्रुतिप्रसिद्धात्मस्वरूपम् । नच सत्ता तद्विषयो नास्तीति वाच्यम् ।
'सदेवसौम्ये' त्यादिश्रुतेरात्मस्वरूपातिरिक्तनिषेधात् । सर्वत्र अधिष्ठा-
नसदान्मानुगमादेवानुगतसद्बुभ्युपपत्तेः तदन्यसत्तायां मानाना-
चात् । तस्यैवानुगततया भावप्रत्ययान्तशब्दार्थत्वाच्च । तदेवच सन्न-
पटइत्यादौ घटाद्यात्मकतया भासमानं घटादेः पारमार्थिकं स्वरू-
पम् । स्वरूपमेवचाभेदः, परैरपि तयाभ्युपगता । अयंच स्यग्रपा-
देदे वास्त्वदः । पदच घटपटादिनिरूपिता भेदात्यन्ताभावो विषया

अत्रोच्यते - न तान्भेदप्रतीत्यपह्नवशक्य, स्वयमचनविरोध वा
धापसिद्धात्तादिप्रसंगात्, तथासतिहि युष्मदस्मप्रत्ययगोचरयो निप
यनिर्वापिणो स्तम प्रकाशन द्विरुद्धस्वभावयो रितरेतरभावानुपपत्ति
रिन्यादिभाषणमपि व्याहृत्येतेति । नच भेदप्रतीतिकारणापह्नवश
क्य, कार्यस्य कारणापह्नवमायात् । अन्यथा लोकायतमतापाता
त् । नच भेदप्रतातेरकार्यत्वं वक्तुं शक्य, नित्यव्युत्पन्नयो स्थ
येन त्यागात् । नच - दुनिरूप तत्कारणमिति वाच्यम्, एतत्कार

कल्लो धर्मप्रतियोग्याभितो षट् षटो नभवतीति प्रतीयते, इमौ
भिन्नावितिच । इमौ विभक्तावित्युभयाभितवे ऽपि भयमस्माद्विभक्त
इतिवद् यमस्माद्विन्नइति प्रतीति । सचभदस्साक्षिभास्यइति नतत्रप्रति
योग्यादिहान्नापक्षा । नचैव सर्वदा भदप्रतिभासप्रसंग, साक्षिमात्रभा
स्यस्याप्यालोचस्य स्वावच्छेदकालोकावारवृत्त्यभिव्यक्तिसाक्षिणा प्रति
भासादिवत् भेदप्रतियोग्यभेदप्रतियोग्यभेदनिरूपकषट्पटाद्यसाधारण
स्वरूपोपस्थितावेव भेदस्य साक्षिभास्यतया कदाचिद् प्रतिभासोप
त्ते । भदप्रतियोग्यभेदप्रतियोग्यभेदनिरूपकषट्पटवन्नच षट्पदे प्रतिभासो
नभेदप्रतियोगिकत्वनचति नषट्पादिप्रतियोगिकत्वानुभवविरोधो ऽपीति ।

धर्मधर्म्यादिविवक्षितदूषण पश्चादुद्धरिष्यन् प्रथमतः प्रतीत्या -
भेदस्यरूप साधयति 'नतावदि'त्यादिना 'एवञ्चे' इत्यतः प्राक्तनेन अ
न्येन । तत्र भेदप्रतीतिर्तौ परस्परश्रयस्य प्रागाभिधानात् तदुद्धा
रेण विना प्रतीत्या भेदसाधनायोगात् तद्दूषणमुद्धर्तुं किमन्यान्प्राथम्य
णोद्गायनेन प्रतत्यपह्नवोपभिते, उतकारणापह्नवन प्रतीतिमित्याद्य
यद्वा निर्वचनीय कारणत्वात्प्रतीति मित्यात्य, किंवा निर्वचयत्य, अथ
वा वाध्यविषयत्व, इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति (नतावदि
ति) (स्वयमचनति) 'अविद्यामूले भेदग्रह' इति स्वयमचनविरोध । प्रतत्यभा
ववचनमथाङ्गीकारे भाष्यव्याहृतचेत्याह (तथासतीति) भेदप्रतीत्य
पह्नवे सती यथ । (नच भदम) मित्यात्रापि नापह्नव कारण

णत्वेनेव सुनिरूप्यतात्, अन्यव्यतिरेकशत इन्द्रियादिविशेषप्र-
सिद्धेऽथ । भगतापि चाविद्याकारणमिति विशेषतो निर्णीत, अन्यथा
परमार्थत्वप्रसगात् । नचास्य निर्विषयत्वं सुवचम्, प्रतीत्यपह्नवपक्षोक्त
दोषानुपपन्नात्, स्वप्नाध्यभेदविषयप्रतीत्यभावेन परसिद्धान्तविराजि-
रणात् । अतो वाच्यविषयात् मगशिष्यते, तदपि दुर्वच, बाधक
प्रमाणस्य भेदग्राहित्वे भेदाभावग्राहित्वे यत्किंचिद्ग्राहिवाभावेच
भेदस्य विररीकरणत् । भेदाभावापि सिद्धत्वं भेदाद्विज्ञाप्य सि-
द्धतिः, अन्यथा तदभिद्धे तत्सिद्धेर्भा भेदसिद्ध्यापातात् । पर
च सामान्यत स्थापिते भेदे न पृथग्जल्पाना मुत्तरापेक्षा । याचा
न भेदतिरस्करिणी, सापि साध्वसागुनिरेक दिव्यचक्षुषि जने
न जागर्ति । तथाहि—स्वरूपधर्मोभेति विकल्पयन् किं सामान्यत
स्वरूपधर्मयो भेदमगीकृत्य विकल्पयत्यनगीकृत्यसः ? न प्रथम,
विषयस्य निष्कल्पात्, अन्यथा म्युपगमवादात् । न द्वितीय,
विकल्पस्यानुयानात् । न पुन पर्यायेण विरूप । नच - निर्मु

‘वाच्यमिति भाव (स्वनाध्येति) भेदविषयप्रतीत्यभावेन तन्निरास
इति भाव । भेदाभावाग्राहित्वे कथंभेदस्थिरिकरण, तथातत्पतिम
सङ्गादित्पत्राह (भेदाभावोपपत्ति) अन्यथा भेदाद्विज्ञात्वेन सिद्धचभावे ।
तदसिद्धे-भवाभावासिद्धे (तत्सिद्धेयेति) यदिभेदाद्विज्ञात्वेनासिद्धा
चापि भेदाभावसिद्धि स्तदा भेदात्मकतयैव सिद्धेरभेदसिद्धयैव भेद-
सिद्धिस्त्वादित्यर्थ । एवमप्युक्त दूषणानां च प्रतिक्षेपइत्यत्राह -
(एवमेति) (सामान्यतइति) धर्मत्वधर्मित्वविशेषानादरेणेत्यर्थः । अ
भ्युपगम्यापेक्षामाह (यत्वेति) (निष्कल्पादिति) भेदाभावसिद्धिरस-
ण फलसिद्धिरित्यर्थ । (अन्ययेति) भेदाभावसिद्धिरूप फलसिद्धा
वित्यर्थ । उपरान्तवाचाप्यत्र अभिमत । एवमस्तुविषयत्वमात्रेण
न पदद्वयस्य पर्यायतानाहलुत्फलमितिवादिदित्पत्राह (नयेति) भेदमात्रनि-
रासं भूतिनिमित्तभेदस्यापि निरासाद्व्यवधानमात्रयो रप्युपायं न

क्तोपाभिभेदकरस्तुगोचरयो रशब्दयो रपर्यायता, प्रतीतिकभेदमू-
लेय विकस्य परमार्थभिभेदमूलं तदूपणमिति चेन्न, निम-
शभेदस्यापि पारमार्थिकत्वान्म्युपगमात्, स्वमूलत्वात्तयोगाच्च । अ

वाभावादित्यर्थः (प्रतीतिकभेदेति) प्रतीतिविमर्शयो कभयोरप्यपार-
माव्याविशेषात् किं केन वाच्यत इति चोद्यपरिहाराय पारमाव्यावि-
शेषणं (स्वमूलेति) विमर्शविशेषमूलाहि दूषण, नत्वविमर्शमात्रा-
धीन, विशेषश्च भेदश्च, अतो भेदनिरास स्वमूलत्वात्तदनुपपन्नइत्य-
र्थः । यद्वा भेदविमर्शयो भेदाभावा दूष्यदूषणभावो नोपपद्यते, यदि भे-
दविमर्शयोरपि भेदः प्रतीतिक, तर्हि तन्मूलदूष्यदूषणभावोऽपि प्रा-
तीतिकपक्षेति भेदतात्त्विकत्व निष्प्रत्यूहमेवेति चोद्यपरिहाराय पार-
माव्याविशेषण । विमर्शभेदः - विमर्शाद्वेदस्य भेद, विमर्शस्य भेदा-
द्वेदइतिवा । यद्वा, विमर्शस्य प्राचल्ये परमार्थविषयत्व हेतुरित्यभिप्रा-
येण पारमाव्याविशेषणम् । पारमाव्याविषयद्वारक विवक्षितम् । भे-
दो विशेष (विमर्शभेदस्यापीति) शुस्तिरजतादिभ्रमनिवृत्ति प्रस-
गादिरूपाणा विषयाणा पारमाव्या नाभ्युपगतमित्यर्थः (स्वमूलत्वात्ता-
योगादिति) धर्मधर्मिभेदप्रतीतिसुपजीव्य प्रवृत्ते विमर्शो न भेदप्रती-
ति बाधितु क्षमत इत्यर्थः । यद्वा (प्रतीतिकेति) प्रतीति सिद्ध धर्मधर्मिभे-
दमवलम्ब्य प्रवर्ततइत्यर्थः, । पूर्वोक्तमभ्युपगमबाध परिहर्तुमाह
(पारमार्थिकेति) विमर्शविषयभूतो भेदो विमर्शभेदः, तन्मूल तदप-
लम्बन- तद्विषय दूषणप्रवर्ततइत्यर्थः, पारमार्थिक भेदोदूष्यइति वा-
च्यत् । तथावाभ्युपगतस्य प्रतीतिसिद्धभेदस्वरूपस्य अनिरासात्राभ्यु-
पगमबाध इतिभाव । प्रतीतिसिद्ध भेदस्वरूपादन्यस्यैव पारमार्थिक-
भेदस्य दूष्यत्वादभ्युपगम विरोधपरिहारः, किंवा प्रतीतिसिद्धभेद-
स्य पारमाव्यामात्रनिरासादिति विवक्ष्यमभिप्रेत्याद्य दूषयति (विम-
र्शभेदस्यापीति) तथाच पारमार्थिकभेदस्य दूष्यत्वासम्भवात् नि-
विषय दूषण स्यादित्यर्थः । द्वितीय आह (स्वमूलेति) पारमाव्याधर्म-
मात्रनिरासेहि भेदस्य मित्यावासिद्धं पारमाव्यारूपेण भेदस्यैव

तएव परमसिद्धभेदोपजीवनेन विकल्पइति प्रत्युक्त, अनर्गीकृत
मूलघातकेन परमतेन तत्सिद्धे अन्यथा परमतेनापि तदसिद्धे स्त
मूलविकल्पासम्भवात् । अतो यदि विकल्पयसि सिद्धो भेद ।
यदि न तथापि सिद्ध, विकल्पोपक्रमया चक्षणास्य । नचानु
पलब्धे किं विकल्पेनापीति वाच्यम्, तथासति तस्यानिर्वचनीय
पक्षनिक्षेपासम्भवात्, सन्निधनुपलम्भनाचो युक्ते धैर्यं सुलभत्वात् ।
किंच अभेदस्वरूप धर्मोवा? स्वरूपचेत् भेदभ्रम कचिदपि न
स्यात्, भेदविरोधिन्यभेदे दृष्टे तदारोपासम्भवात्, अभिन्नो घट
इत्यादेः पर्यायतादि प्रसगश्च प्राग्वत् । अथतु धर्म, तर्हि सि

निरासो वाच्य, अयमेव तस्य बाधो यदभावप्रमापण, तथाचोपजी
व्यबाधो दुर्घोर इत्यर्थः । अभ्युपगमबाधश्च सिद्धइति भावः । येन
परमतेन भेदो निश्चीयते तर्हि स्वघातकासहिष्णु उतसाहिष्णु, आ
द्यभाह (अनर्गीकृतेति) यद्यनर्गीकृतमूलघातक तदा तेन विरोधा-
द्यद्विकल्प्य दूषणामृतेः परमार्थतयैव भेद स्तिभ्येदित्यर्थः । द्विती
या भाह (अन्यथेति) ननु माभूदेदनिश्चय, परोक्त्या प्रतीतिमात्र-
विवक्षितमित्यत्राह (तन्मूलंति) निश्चयमूलोहि विकल्पः, न प्रतीति
मात्रादित्यर्थः । अनर्गीकृतेत्यादेरेव वार्थः, मूलभूतरवघातकासहि-
ष्णुनाग्रहिपरमतेन भेदस्य निश्चयो भवति, अन्यथा स्वघातकसाहिष्णु
त्वेन ज्ञातादधावधारणानुपपत्तेरित्यर्थः । माभूदेदनिश्चयः परोक्तिप्रती
तित्वमात्राद्विकल्पः स्यादित्यत्राह (तन्मूलंति) पूर्ववदेषार्थः । ननु
नवयविकल्पदूषणं ब्रूम, येन मूलघात, विनवनुपलब्धरेव भेद-
स्य बाधः त्रम इत्यत्राह (नचानुपलब्धेति) (तदारोपासम्भवादिति)
नच भेदमदपि तस्य तिरोधानात् भ्रम इति वाच्यम्, स्वरूपेभा
समाने तिरोधानासम्भवात् । अन्यथा स्वरूपभेदपक्षेऽपि लोकासिद्ध-
दोषेण स्वरूपभेदतिरोधानात् भ्रमोपपत्तिप्रसगात् । (पर्यायतादी
ति) गद्याभिन्नमित्युक्ते ब्रह्मब्रह्मवदित्युक्तं स्यात् । ब्रह्माभेदइति
व्यवहारस्यान । अभेदेन प्रतीतिरभेदधामप्रतिपादितज्ञान

श्रो'भेद', धर्ममिभावस्य तद्व्याप्तत्वात् । यद्यभेदरूपेणापि धर्मेणा
भेदः, मचेत् स्वरूप सएय टोय', धर्मभेदनमध्येति त्वदुक्तमयादा
प्रवर्तने का वार्ता । उपलम्भइति चेतुल्यम् ।

मित्यन्योन्याश्रयणमित्यादिकमादिशब्दार्थः । एतेन स्वरूपाभेदस्यै
व प्रतिपोगिघटिततया कल्पितभेदवत्त्वेन विशेषणविशेष्यभाषाद्युपपत्तिरि
ति निरस्तम् । तथासति ब्रह्मब्रह्मवदित्युक्तस्यात्, ब्रह्माभेदइतिव्यवहार
स्यादित्युक्तत्वात् । ननु - ब्रह्मणएव अभेदरूपत्वेपि ब्रह्माद्याभेदाव
यो भेदेन सम्बन्धितावच्छेदक भेदादभिन्न ब्रह्मेति सम्बन्धव्यवहारः, न
तु ब्रह्मब्रह्मवदिति तत्र सम्बन्धितावच्छेदक भेदाभावादिति चेत्तर्हि, सं
बन्धितावच्छेदकभेदएव सम्बन्धप्रयोजको ऽस्तु, किं कल्पिताभेदेन,
तथाच प्रकृते ऽपि घटभेदयो स्सम्बन्धितावच्छेदक भेदादेव भिन्नइति
सम्बन्धव्यवहार स्तिष्ठः । किंच स्वरूपभेदवद्वेदस्यापि कल्पितभेदा
देव भिन्नइति विक्षिप्तव्यवहार किन्नस्यात्, त्वग्मते घटोनास्तीति घ-
टत्राद्यमते घटाभावेन घटइतिवत् धर्मधर्मिभावस्येति । ननुपय तर्हि
स्वरूपस्यैव भेदत्वपक्षे धर्मधर्मिभावानधीनोभिन्न इतिव्यवहारः कथ
मितिचेन्न, तस्य तादधीन्यासिद्धे, व्यवहारश्च भेदाप्रयोग्यसम्बन्धवि
षयः (सएवेति) भेदभ्रमातुपपत्ति दौषइत्यर्थः । एषकारो धर्मपक्षे वक्ष्य
माणदोषस्य तत्र व्यवच्छेदकतयाऽवधारणार्थो नभूतप्रत्यभिज्ञानार्थः,
अन्यथाहि धर्मपक्षेपि धर्मभेदपक्षोक्तानवस्थातिदेशार्थं धर्मभेदपि स-
म्बन्धवक्ष्यत । अवधारणस्यच प्रयोजन धर्मपक्षे तद्दृष्टव्यं दृष्टान्तर व्या-
प्तीतिसूचनमिति, (त्वदुक्तेति) इत्यनेन अभेद स्वरूप धर्मावेत्याभ्याक्तोऽर्थः
परामृश्यत । परेणहि भेद-स्वरूप धर्मावेति विवक्ष्यता - प्रकाशान्तर
नास्तेव, तत्रापि यद्येकत्र स्वरूप सर्वत्रापि स्वरूपमेव, क्वचि
द्धर्मत्वेतु सर्वत्रापि धर्मएवेति, मयादाविवक्षिता, अभेदेपि तादृशमया
दा कल्पनेन दूषणोक्तौ किमुत्तर मित्यर्थः (उपलम्भ इतिचे दिति)
शुनपादि स्वरूपग्रहेपि भेदभ्रमदर्शनात् तत्राभेदोद्धर्म, शौक्या-

न काचिदिति-चेत् किमर्थस्तर्हि भेदापह्नवः । अनन्यार्थएवेति चेन्न; अग्र
विष्टमाध्यमिकपक्षेण त्वयातथानभ्युपगमात् । नभेदापह्नवसाध्यमद्वैतं अपि
तु स्वतास्तिद्धमिति चेन्न ; अद्वैतमित्येव तत्तिद्धे रन्यथा स्वरूपमात्रस्य
भेदाभेदविकल्पसहस्य तत्त्वायोगात् । तस्माद्वेदस्वरूप मपह्नवानै रभेद
स्वरूप मप्यपन्द्गतं स्यात् ।

दिस्वरूप ग्रहे शौक्लयादौ तद्वेदभ्रमादर्शना तत्रस्वरूपं भेदइति य-
थोपलम्भं स्वीकारेन दोष इति चेदित्यर्थः । (नकाचिदिति) ना
स्माभि रभेददूषण परिहारः कार्यइत्यर्थः । तथाच तद्दूषणे इष्टा
पत्ति रिति भावः । (किमर्थं इति) जीवब्रह्माभेदसमर्थनार्थमेवाहि भे
दापह्नवः, अतोनेष्टापत्तिरिति भावः । (अनन्यार्थइति) भेददूषणमभेद
समर्थनार्थं न भवति अपितु भेदासिद्धयै, तस्माद्वेदापह्नव इष्टापत्तिरेव-
ति भावः । (अग्रविष्टेति) माध्यमिकवत् सर्वगुण्यत्वानंगीकाराद्
गीकृतस्य ब्रह्ममात्रस्य स्वात्मकजीवाभेदाभ्युपगमादभेदनिरासो नेष्टइति
भावः । ननु नवयं भेदापह्नवेनाभेद साधयामः येन भेदवत्तैरेव तर्कै-
रभेदस्यापि निरासस्स्यात् किंतु तर्कैर्भेदनिरासमात्रं कुर्मः, न-
श्च तत्राभेदोऽपि भेदपक्षोक्तदोषप्रसंगः, दृढतमप्रमाणसिद्धेर्ध्वं तर्का-
णामप्रवृत्तेः, इत्यभिप्रायेण शङ्कते (नभेदेति) द्वैताभावात्वेन सिद्धि-
र्हद्वैतसिद्धिः, स्वप्रकाशश्च न तादृशइति नाद्वैतस्य स्वतस्सिद्धिरित्य
भिप्रायेण परिहरति (अद्वैतमिति) स्वरूपेण सिद्धिरद्वैतसिद्धिः कुतो
नेत्याशङ्कयामाह (अन्यथेति) यदि अद्वैतमित्याकारता नम्यात् तदा
स्वरूपतामकप्रकाशमात्रस्य भिन्नमभिन्नवेति संशयसहस्य अद्वैत
सिद्धित्वायोगा दद्वैतमित्याकारेण सिद्धिरेव अद्वैतसिद्धिरित्यर्थः ।
उपसहरति “तस्मादि”त्यारभ्य “माध्यमिकतापातादि”त्यन्तेन । तस्मात् -
दृढप्रमाणसिद्धत्वाभावात् । भेदवद् भेदस्यापि तैरेव तर्कैर्निरासप्रसं-
गात्, इष्टापत्तेश्च माध्यमिकमतापातेन कर्तुंमशक्यत्वात्, भेदनिरा-
सो शक्य इत्यर्थः । ननु माभूदेदयदभेदोऽपि, नचेतायता माध्यमिक

नचास्त्विति वाच्यम् , माध्यमिकमतापातान् । नचानुभयाका-
 रत्वसिद्धिः , उभयाकारत्ववद्वाधातात् । नचवय-
 मेकस्यैवेकस्माद्भेदमभेदं च स्वाकुर्मः , येनास्मन्मते तत्प्रसंगः ;
 नचाभेदमपि सर्वत्र परित्यजामः येन प्रकारेण भवत इवसर्वा-
 भावः स्यान् ; अतः सर्वं वस्तुजातं स्वव्यतिरिक्ततासर्वस्मा-
 द्भिन्नं स्वस्माच्चभिन्नमिति सासिद्धिर्हीयं तत्प्रव्यवस्था । अथ या-
 वत्सम्भनच निकल्पितं देवानामप्रेयेण, धर्मान्तराणां (धर्म्यन्तराणां) स्वाध्वस्य
 च स्वरूपधर्मं बाहिर्भावाद्वापान्तर्कत्वेन भेदत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च उभय-
 वेत्यपि निकल्पः किं ननिकल्पितं , स एव हि न स्तमयः । यथा
 सम्भनं स्वरूपधर्मयो भेदत्वस्यानुपप्रेषोपलम्भात् , व्यावृत्त-
 व्यवहारहेतुर्हि भेदः , स च व्यवहार कचित्स्वरूपतः कचिद्-
 र्मतश्च दृश्यते ।

वापातः, भिन्नाभिन्नविलक्षणं वस्तुस्वरूपमात्रसिद्धेः, शून्यवादिमते क-
 स्मापि सिद्धेरनभिमतत्वादित्यत्राह (नचेति) अन्यतराभावस्या न्यतर-
 सत्त्वभ्याप्तत्वाद्दुभयाभावे उभयसत्त्वप्रसंगः , तथाचानुभयात्म-
 कत्वं व्यावृत्तमित्यर्थः (उभयाकारत्ववदिति) उभयाकारत्वोक्तिराका-
 रयोः परस्परविरहरूपत्वाद्द्वयादितार्था, तथा उभयशून्यत्वोक्तिरपि
 तत्तदपव हेतोर्व्यावृत्तार्थेत्यर्थः । ननु भेदवादिना त्वया अभेदोपपत्तिरिति
 यते नया, आद्ये व्यापातः , द्वितीये स एव माध्यमिकमतापात इत्य-
 त्राह (नच वयमित्यादिना) तर्हि कस्माद्भेदः कस्मादभेद इत्याका-
 शमात्राह (अतदिति) अन्यदपि कौट्यन्तरमाह (उभयवेति) कचि-
 द्धर्मः कचिद्धर्ममिति कल्पः कुतो नोक्त इत्यर्थः (स एवेति) धर्मैव भेद इत्य-
 रूपमेव भेद इति पदादयं व्यपच्छिद्यते । अनङ्गीकारं हेतुं दर्शयति।
 (पपासम्भनमिति) कथमनुपप्रेष इत्यत्राह (व्यावृत्तेति) ततः -
 किमित्यत्राह (नचेति) शोक्लगादिप्रदे सति तद्धर्मिणो धर्म्यन्तरातस्य-
 च चाण्ड्यादिभ्यो व्यावृत्तिव्यवहारदर्शनात् स एव धर्मिणो धर्म्यन्तरातस्यस्या

शुक्तिरजतभ्रमादेः शुक्तित्वादिधर्मभेदाप्रतीति निबन्धनत्वं स्या
न्यव्यतिरेक सिद्धत्वाच्च भ्रमाद्यनुपपत्तिः । नहि शु-
क्यादीनां स्वरूपमेव रजतादिभ्योभेदः । घटोभिन्नइति व्यवहारगत
चोदान्यपि घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तविलक्षणसार्वत्रिक प्रयोगयोग्यभिन्न
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तयोगात् परिहृतानि । तच्चनिमित्तं घटत्वादिभेदा-
नामेव व्यावृत्तव्यवहारहेतुत्वं भ्रान्तिप्रतिपक्षोपलम्भत्वं मित्यादिरूपेण
ग्राह्यं, अतएव व्यावृत्त्यनुवृत्त्यादि प्रयुक्तव्यवहारसाधनतादात्म्यप्रसं-
गो ऽपि प्रयुक्तः स्वरूपशब्दवत् ।

न्यस्माज्जभेदः छाद्यवा दिति भावः । एवं सति स्वरूप भेदपक्षे रजत-
भ्रमा नुपपत्ति दोषं मायुक्तं परिहरति (शुक्तीति) ननु स्वरूप
स्यैव भेदत्वाद्धर्माप्रतीताद्यपि तस्य गृहीतत्वात् कथं न भ्रमाद्यनुपप-
त्तिरित्यत्राह (नहीति) शुक्तित्वादिकमेव रजतादिभ्यो भेद इति भा-
षः । ननु घटत्वादेर्भेदत्वे घटो भिन्न इति पर्यायताप्रसंगः, घट इति
व्यवहारवद्विज्ञेति व्यवहारो ऽपि प्रतियोगिनिरपेक्षः स्यात्, अन्यतर
पदवैपर्ययं स्यादित्यत्राह (घटोभिन्नइति) (व्यावृत्तेति) तदविषय
कव्यवहारमयोजकत्वं ततोभिन्नत्वं, तदविषयकत्वं च तद्विषयत्वाभावात्
(भ्रान्तीति) बहुव्रीहिहरयं । यदिच घटाद्भेदः पटस्य स्वरूपमित्यादि
ना परपूर्वपक्षिणोक्तं तत्रपटादिस्वरूपाणि प्रत्येकं घटाद्भेदइत्येगीकृ-
त्प तेषां परस्परव्यावृत्तत्वे ऽनुगतव्यवहारस्य निर्विषयत्वेन बाधापातः
अनुवृत्तत्वे सर्वतादात्म्यप्रसंग इत्युक्तं दोषमुद्धरति (अतएवेति)
सार्वत्रिकप्रयोगयोग्यप्रवृत्तिनिमित्तयोगा द्विरेष्वप्यनुगतभेदव्यवहारा
पत्तेरित्यर्थः । (अनुवृत्त्यादीति) घटभिन्नवस्तुस्वरूपाणां पर-
स्परानुवृत्तिरित्यसिद्धता, ताद्यन्मात्रेणच तेषांपरस्परतादात्म्यासिद्धावपि य
टतादात्म्यासिद्धेर्न सर्वतादात्म्यप्रसंगः, अतः पटभेदव्यवहारविषयाणांपटमि-
न्नवस्तुस्वरूपाणांपरस्परानुवृत्तिरादिशब्देन विवक्षिता, तथाचक्रुः कदाचित्
घटपटोभयतादात्म्या सर्वतादात्म्यप्रसंग इति भावः । (स्वरूपशब्दवादिति)
यथा स्वरूपशब्दविषयाणां परस्परानुवृत्त्यभावे ऽपि तत्स्वरूपशब्दस्य ति-

घटस्वरूपं पटस्वरूप मितिभेदो ह्येतेनैव हि स्वरूपश-
ब्दः सर्वत्रप्रयुज्यते । ततएवतत्रापि स्वरूपमात्रतादाम्य
मितिचेन ; स्वधीयचनादिभिरोधात् । भेदः स्वरूपमित्यनेनाभेदस्व-
रूपसिद्धिरिति कस्वदन्योमन्येत । सप्रतियोगिकत्वाप्रतियोगिकत्वत्रिक-
स्योऽपि भिन्नइति व्यग्रहारमात्रस्य प्रतियोगिनिरूपिताकारे व्युत्पन्न-
त्वात् प्रतियोगिसाक्षांशतेतिनिरस्तः । स्वरूपधर्मभेदसमर्थनाच्च धर्म
धर्मिणो भेदोऽनन्यस्यापरिहारश्चसिद्धः ॥ * ॥ अयमत्रसंप्रद यस्मिन् यद-

विषयावं तथेत्यर्थः (दृष्टान्तमुपपादयति) (घटस्वरूपमिति) भेदो-
ह्येतावच्छास्त्रस्वरूपशब्दानुवृत्तिरिति भावः (ततएवेति) अनुगतव्यव-
हारस्य निर्विषयत्वमसंगादेवेत्यर्थः (स्वधीति) समभिध्याहृतपदार्थवि-
शेष्यांश्च स्वरूपशब्दार्थइतिनानुगतव्यवहारस्य निर्विषयतापातइतिभावः ।
दोषान्तरमाह(भेदेति)घटस्वरूपमिति व्यवहारात् तेनापि सर्वतादात्म्यमस-
ज्येत नच तद्युक्तान् भेदस्वरूपस्यैवासिद्धिमसंगादित्यर्थः । (यस्मिन्प्रदर्श-
नइति) अत्र अध्यासस्तादात्म्याध्यासो विवक्षितः, अन्यथा शुद्धित्व-
हानौ च शुद्धतौरजतसंसर्गाध्याससम्भवादव्याप्तेः । घटात्यन्ताभाव-
घत्तयाऽवगते घटाध्यासासम्भवेन घटस्यापि तादृशघटात्यन्ताभावश्च
तथा घटाद्वेदप्रसंगादतिव्याप्तेश्च । अध्यासपदं च शुद्धयादौ शु-
द्धित्वादिभेददर्शना निवार्यस्याभेदज्ञानस्य वस्तुतोऽध्यासस्वरूपावा-
दस्तुकीर्तनपरम् । प्रवृत्तिनिमित्तशरीरान्तर्गततन्तुतादात्म्यज्ञानत्वमाहम्,
नतु तदध्यासत्वम् । तद्विन्नतदैक्यज्ञानस्वरूप हितादात्म्याध्यासात्वं । तथा-
च भेदचटितत्वेन भेदपदप्रवृत्तिनिमित्तज्ञाने न्योन्याश्रयमसंगात् । नन्वे-
वास्मिन् घटे क्रमेण श्यामरक्तरूपोत्पत्तौ श्यामिकादर्शनस्य रक्तद्र-
व्यतादात्म्याध्यासाविरोधित्वा द्रव्यभेदत्वापत्तिः । तथाच घटस्यैव घट-
भेदप्रसंगः, नचात्रेष्टापत्तिः, कालभेदेनाविरोधादिति वाच्यम् ।
“परमात्माननोर्योग परमार्थ इतीष्यते । मित्येतदन्यद्वक्ष्य हि नै-
तितद्वक्ष्यतां यतः ॥ ” इति यचनत्रिरथादितिचेन, यस्मिंस्तत्त्व-

शने येषामन्यासोनोपपद्यते । तस्यभेदः सतेभ्यस्स्यात्तदुक्तिस्तु विवक्षया ॥ इति । एवंतर्हि धर्मभेदपक्षएवांगीकृतः स्यात्, न पुनः स्वरूपस्य भेदत्वसिद्धिः; तस्य भ्रमसहत्वात् इति चेत्; सत्यं; तथापि धर्मविशेषाणां धर्म्यन्तरमनपेक्ष्यैव स्वस्मिन्नन्यतादात्म्याभ्यासविरोधित्वात्तेषां स्वरूपमेव तेषां स्वधर्मिपर्यन्तेभ्य इतरेभ्यो भेदइत्येष्टव्यं,

रूपभेदस्य तत्रनिषेधात् । ननु विशिष्टभेदस्यापि निषेधः । यथा प्रमाणं विशिष्टभेदस्य विशेषणाभावदशायाम् तस्मिन्नेव सत्त्वात् । यद्वा तादात्म्यं तद्व्यक्तिस्वरजतत्वादिकं ननु श्यामरूपादि, अतो न श्यामतासंस्पर्गाभ्यासविरोधित्वेऽपि भेदत्वं पीततादेः । ननु यदि घटत्वादिकं भेदः तर्हि तस्मिन् गृहीते घट इति व्यवहारवद्विघ्नइति व्यवहारोऽपि स्यादित्यत्राह (तदुक्तिस्त्विति) भिन्नशब्दस्य प्रतियोगिनिरूपिताकारे व्युत्पन्नत्वात् तदाकारविवक्षायां तथा व्यवहार इत्यर्थः । (सत्यमिति) अवधारणांशोऽनंगीकृतः (धर्मविशेषाणामिति) - दण्डादि पृथक्संख्यधर्मव्यावृत्तिः । स्वस्मिन्नन्यतादात्म्याभ्यासविरोधित्वमिति यत् सत्संप्रदायं धर्मविशेषाणामिति विवक्षितम् । ननु स्वस्मिन्नन्यतादात्म्याभ्यासविरोधित्वं न भेदत्वं, घटयादिधर्मस्य स्वस्मिन् घटतादात्म्याभ्यासविरोधिनो घटाभेदत्वप्रसंगात् । न चेष्टापत्तिः, तस्मिन्नेव तद्वेदस्य विरुद्धत्वादिति शङ्कानिराकरणार्थं "स्वेषां स्वधर्मिपर्यन्तेभ्य" इति विशिष्योपादानं । अयं भावः - भेदप्रतियोगिनो न भेदाधिकरणत्वं विरुद्धं, परन्तु नुयोगित्वमेव, घटत्वात्मक घटप्रतियोगिकभेदस्य च न यदोऽनुयोगी किन्तु घटत्वं । ननु घटत्वात्मकपदभेदं प्रत्यनुयोगी च घटो भवत्येवेति चेत् सत्यं, परस्परनिरूपितभेदप्रतियोगितानुयोगितयोरेवैकत्र विरोधः । घटनिष्ठप्रतियोगिता च घटत्यनिष्ठानुयोगितानिरूपिता, अनुयोगिता तु घटनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपितेति न विरोधः । ननु भेदएवानुयोगी, ननु तद्वा न, अतः कथमनुयोगी घट इति चेन्न, भेदोऽहं यथा स प्र-

तच्च स्वरूपमाश्रयापेक्षया धर्मभेदइत्यपिन्यपदिश्यते , स्वपरनिर्वाह
कसमाधिश्च संवेदनादिषु त्वयापि स्वीकृतः ।

तियोगिकः तथा सानुयोगिकोपि, अस्मादस्य भेदइत्येष व्य-
वहारात् । तत्रास्मादिति समतियोगिकत्वं, अस्तेत्यनुयोगिसम्बन्ध-
श्च सिद्धः । नचास्य भेद इति भेदाश्रयत्वमेव प्रतीयत इतिवाच्यं ,
प्रतियोगिनो वाश्रयाश्रयिभाव विलक्षणस्यैव सम्बन्धस्य तत्र वा
व्यवहारात् । अन्यथा भनृतादिव्यावृत्ते ब्रह्मस्वरूपत्वेऽपि ब्रह्मणाऽनृतादि-
विलक्षणात्वं नस्यात् । यश्च सम्बन्धोऽस्य भेद इति व्यवहियते, स-
एव भनृयोगितेत्युच्यते । यद्वा सर्वत्र भेदएवा नुयोग्यस्तु, तथापि-
नदोषः , स्वप्रतियोगिकत्वेन सम्बन्ध्यमानभेदसत्त्वं स्वस्यविरुद्धं , घट-
त्वात्मकश्च भेदः पटप्रतियोगिकत्ववेषावच्छिन्नो घटेनसम्भाव्यते ,
नतु घटप्रतियोगिकभेदाववेषेण , तेनतु रूपेण स्वात्मना सम्ब-
ध्यते , तथाच घटप्रतियोगिक भेदत्वस्य पट सम्बन्धिता वरुद्धे-
दकारवाग्नविरोधः । अतिरिक्ताभावप्रतेपि घटनिष्ठस्य पटान्मोन्याभाव-
स्य घटाद्भेदः स्वरूपमेवेति घटस्य स्वस्माद्भेद प्रसंगे यथोक्तएव परि-
हारो वाच्यः । अत्रच 'तेषां स्वरूपमेव त्वेषां स्वधर्मिपयन्तेभ्य इतरे-
भ्यो भेद' इति, घटतां वेदांताचार्याणां 'धर्मभूतजायादौ भिन्न इति-
प्रयोग औपचारिकः ' इत्याचार्यग्रन्थो भिन्नइति शब्दस्यभेदाश्रयत्वक-
पसम्बन्धे मुख्यताभ्युपगमेन प्रौढवाद इत्यभिप्रायः । ननु यदि घटव
मेव भेदः , तर्हि तज्ज्ञानमात्रात् स्वरूपव्यवहारात्वेद्भेद इत्यपि व्यवहा-
रस्स्यादित्याशङ्कां निराकरोति (तच्चेति) (धर्मइति) -दृष्टांतापेक्षम् ।
यथा घटइति स्वरूपेण व्यवहियमाणं घटत्वं घटेनसह आश्रयाश्रयिभा-
वविषयतायां धर्म इति व्यपदिश्यते , तथा तत्प्रतियोगिकत्वस्य विषयता
यां घटाद्भेदइति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । एवं परनिर्वाहस्य स्वनिर्वाह-
कत्वं नास्माकमेव मतं, किन्तु परेषामपीत्याह (स्वपरेति) पूर्व वि-
कल्पन्यूनतादोषोद्भावनसमये स्वाश्रयस्य स्वरूपधर्मसिद्धिर्भावादिति

धर्मिस्वरूपस्य न कदाचिद्भेदत्वसिद्धिरिति चेन्न : अगृहीतभेदेषु केन चिद्धर्मैवाश्रयभेदात् भेदव्यवहारदर्शनात्, सौरभादिषु हि धर्मत्वमवगम्यकस्येदमिति सन्दिहाना स्तदाश्रयविशेषदर्शनादिभिस्तन्निष्ठतामध्यवस्यन्तस्तदन्यनिष्ठादन्यतामन्यन्ते । अतो ऽस्ति धर्मिणो ऽपि कचिद्भेदत्वं । सोऽपि धर्मो स्वधर्ममितरगतधर्माद्विन्दानो धर्मान्तरेणाभिन्नइति निनिर्भेदेन भिद्यतइति शका, येन भेदासिद्धिरनवस्थादिकं वा प्रमज्येत । यस्य च धर्मस्य धर्मो भेदः सो ऽपि कदाचित्तस्यैव धर्मिणो भेदस्स्यात्, यदा ह्याकारादिसादृश्यमात्रेण तस्यैव धर्मिणो धर्म्यन्तरादश्रयच्छेदासिद्धिः - यथा विलीने घृते तैलसन्देहदशायां गन्धविशेषेण तद्व्यावृत्तिः, अतो ऽत्र नान्योन्याश्रयशंकापि,

धर्मिणो ऽपि भेदत्वमुक्तं, तदुपपादयितुं शक्यते (धर्मिस्वरूपस्येति) (अगृहीतभेदेऽपि) स्वरूपतो धर्मतोऽपि विशेषः (सौरभादिष्विति) सौरभविशेषे गृहीते तदाश्रये चानवधृते तैलघृतगन्धयोर्धर्म्यमगृहीतवतोऽप्युपकरणस्य भवति संशयः, किमीयोऽयं गन्धः, किंतु लगत एवायं गन्धः, उत ततोऽन्य इति । तत्र घृतरूपाश्रयविशेषे निश्चिते सति तैलादिगन्धोऽनेति भेदव्यवहारात्, तत्संशयनिवृत्तेश्च भाश्रय एव भेद इत्यर्थः । ननु धर्म्यपि किमिन्न एव धर्म भिन्न इति उत निर्भेद एव ; द्वितीये तादृशेन न भिन्नत्वसिद्धिः । भाषेऽपि धर्मस्यैव धर्मिभेदकत्वस्य वाच्यत्वात्, तस्य च धर्म्यधीनभेदत्वे ऽन्योन्याश्रयप्रसंगात्, निर्भेदस्यैव धर्मस्य धर्मिभेदकत्वं वाच्यम्, तच्च न सम्भवतीत्युक्तं । किंच निर्भेदस्यैव भेदकत्वे भिन्नयोर्भेदकं तस्यापि भेदस्तत्रापि यदेकं तस्यापि तयो रनवस्था स्यात्, तथाच - एकस्याप्यसिद्धेऽन्यतापत्तिश्चेत्यत्राह (सोऽपि धर्मोऽस्ति) धर्मान्तरेण । अन्योन्याश्रयः परिहृतः, यस्य धर्मस्य धर्मिभेदाच्च ततोऽन्यस्य धर्मिभेदकत्वात् नान्योन्याश्रय इत्यभिप्रायः (येनेति) निर्भेदेन भेदत्वपर्यन्त इत्यर्थः । ननु विलीनघृतादौ तैलादि तादात्म्यसन्देहस्य सौरभविशेषोऽपलम्भादेव निवृत्तिः, अतएव धर्मिणो भेदकः स एव चेद्धर्मिणो भेदस्तत्पक्षेऽप्यन्योन्याश्रय इत्यत्राह (-यस्येति) (कदाचिदिति)

अपेक्षानियमाभावात्; गन्धजातिभेदस्य धर्मभेदाप्रतीतायपि प्रयत्नेन प-
ट्टकरणानां प्रतीते रस्फुटस्पर्शधर्मद्वयभेदाभेदचिन्तायाश्च तद्भेदकस्याथ
यादिभेदस्य प्रत्यक्षावसिततदकारान्तरयोगित्वेनैव सिद्धिः । एव नियम
धर्मादिषु नियमादिभ्योऽपि भेद उदाहर्तव्य । यच्चेत्त - धर्मधर्मिन्या
दिग्रहो भेदप्रहाततश्च सङ्गन्योन्याश्रयइति, तदपि न; तयोर्भेदान-
भ्युपगमात्, धर्मधर्मिणादिरेव हि भेदोपपद्यते । तथात्माश्रयापातइति चेत्त;
तस्यैव तत्रहेतुत्वानभ्युपगमात्, प्रत्यक्षादिसामग्रीशब्देरेव हि तद्ग्रह । स-
मर्थितएव सच जात्यादिरूपभेद. प्रत्यक्षादियोग्यइति । यच्च - स्वस्वन्तर
सिद्धौ एकविधित्वव्यवच्छेद व्यवच्छेदसिद्धौ स्वस्वन्तरसिद्धिरिति; तद-
पि न, वस्तुनोर्द्वयोरपि प्रतिनिबन्धनधर्मविशिष्टतया प्रत्यक्षादिभिर्ग्रहणात्तात्र
तएव व्यवच्छेदग्रहरूपत्वात् । यच्चेत्तमविद्याशब्देदग्रह तत्रचावि-
चारितरमणीयतेकत्रेयत्वात् वस्तुतोऽविचारसहत्वात् नकाश्चिदोपइति ;

यदास्वय धर्मिणाभेद्यते तदानधर्मिणस्वयं भेदक इति तात्पर्यम् ।
ननु तादृशधर्मस्य नियमता धर्मैवभेदक इति कदाचिदपि
कथं तस्य धर्मभेदकाय मन्योन्याश्रयादित्यत्राह (अपेक्षेति) परस्पर-
रापेक्षानियमाभावादित्यर्थः । तत्र धर्मस्य धर्मपेक्षानियमाभावाभ्युपग-
दयति (गन्धजातीति) धर्मिणोऽधर्म्यपेक्षानियमाभावाभ्युपगदयति (भस्कु-
टेति) प्राशुक्त धर्म्यन्तराणां भेदत्वमुदाहरति (एवमिति) विषयि ज्ञा-
न, तद्धर्म विषयित्वः आदिशब्देन विषयोऽगृह्यते । घटज्ञानस्य घटाविषयक ज्ञा-
नापेक्षया घटाभेद, घटाविषयित्वस्यापि घटाविषयित्वापेक्षया सएवभेदः, त-
ज्ज्ञानविषयस्य तदविषयापेक्षया तज्ज्ञानभेदइति क्रमेण उदाहर्तव्यमित्यर्थः ।
(तयोरिति) धर्मधर्मित्वादेर्भेदस्यचेत्यर्थः. (तथेति) तथासत्तित्यर्थः ।
धर्मत्वधर्मित्वादेर्भेदस्यमभ्युपेत्यैतदुक्त । वस्तुतोऽजात्यादेरेवभेदत्वात्तस्य-
च वस्तुना सहैवग्रहणात् नान्योन्याश्रय शङ्कापीत्याह (सचेति)
(वस्तुनोर्द्वयोरिति) विधिरेव व्यवच्छेदः ; सच न तस्यैव, व्याघा-
तात्, किन्तवन्यस्यैव, अन्यस्यच तत्तत्प्रतिनियतो धर्म, तत्तादात्म्यज्ञान-

तत्रांकप्रत्यक्षस्यैव शिरसि भारोऽयं निक्षिप्यते; तत्प्रामाण्यसिद्ध्यर्थमिति चेत्, तदपि वा किमर्थं न परित्यज्यते । लोकाविरोधादिति चेत्, तुल्यं निकल्पेऽपि । तत्सिद्धे स्वरूपमात्रे बाधकाभावादिति चेत्, भेदेऽपि बाधकाभावस्य उक्तत्वात् । अस्तु तर्हि प्रत्यक्षमप्यप्रमाणमिति चेत्, हन्ततर्हि तत्सिद्धस्वरूपमात्रस्यापि मिथ्यात्वाग्जितं माध्यमिकैः । केनाप्यसिद्धं तत्स्य तत्सिद्धमिति चेत्, तथाभावे तस्य किं त्वया प्रमाणमुपन्यसनीयम् । नाकेचिदिति चेत्, सागुसिद्धान्तस्ममर्थितः

विरोधि धर्मस्तदपेक्षयान्यत्वमिति यावत्; तद्यथा - घटादन्यत्वं पटत्वं तच्च आपेक्षैव गृह्यत इति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः । (सद्यः किमिति) अन्योन्याश्रयादि दोषवर्जनं लक्षणो भारः किमर्थं प्रत्यक्षस्य शिरस्यारोप्यते न पुनर्भेदविकल्परस्यापीत्यर्थः । प्रमाणस्यैव विचारार्थं, नान्यस्य; तथाच प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यसिद्धये अन्योन्याश्रयादि दोषवर्जनापेक्षेति शङ्कते (तत्प्रामाण्येति) लोकेहि सन् घटाद्यादौ बुद्धये कथं प्रतीतिरस्यसिद्धं, तत्रान्योन्याश्रयादि दोषसहं प्रत्यक्षाद्विभ्रं भेदभ्रमरूपमेकं ज्ञानं, अपरन्तु प्रत्यक्षप्रमात्मकं सगमात्रविषयं दोषा सहमिति कृतौ ज्ञानद्वयं कल्प्यते; लापचादेकमेव प्रत्यक्षकरणैर्धर्मरूपं ज्ञानमुत्पन्नमस्तिवत्प्राशयेन परिहरति (तदपि चेति) (तत्सिद्धमिति) बाधात् धस्तदिति मत्प्रकृन्तायत् प्रमाण भेदविषयत्वेन तस्यान्योन्याश्रयादि दोषप्रासाजप्रामाण्यं स्यादित्यतो ज्ञानभेदः कल्प्यत इत्याभिप्रायः । (बाधकाभावादिति) न परित्यज्यत इत्यनुपगमः (उक्तत्वादिति) अतो बाध्यविषयत्वमवशिष्यत इत्यारभेत्यर्थः (अस्तुता हीति) प्रामाण्याप्रामाण्यं लक्षणयैषम्यदेवभावात् एकमेव सात्त्विकप्रमाणभेदोभयविषयकं प्रत्यक्षं अप्रमाणधेत्यर्थः (केनापीति) पेन्द्रियकमात्रेण दोषोत्पत्त्यर्थः । तथाभावे - तस्य स्यतस्मिद्धाये, हि प्रमाणमित्यर्थः ।

अथप्रत्यक्षादिकमेव , किमप्रमाणमपि प्रमाणतया उपन्यस्त
कार्यकरं, तथाचसति परपक्षप्रतिक्षेपः कस्यापिनसिष्येत् । परैः प्र
माणतया म्युपगमात्तदुपन्यासइतिचेनताप्रतानिर्णायकम् , तत्प्रव्यन
स्थित्यसिद्धे . । किंच स्वयप्रकाशप्रत्यक्षेणापि सकलेतरव्यावृत्तमेव
प्रत्यक्षस्वरभासत इत्यतोपिभेदः प्रत्यक्षएष्ट्यः, अन्यथा जडता
दात्म्यप्रसगात्, आकारभेदानम्युपगमेन सामान्यस्फुरणायोगात्, तावत्
अभ्रममहत्वेनभेदत्वासिद्धेर्धेति ।

इति श्री कनिताकिंरु सिंहास्य श्रीमद्वैकटनक्षत्रस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिपु
स्तकद्रव्या भेददूषणनिस्तार स्वयोदश ।

(अपेति) प्रमाणतयोपन्यसनीयमिति शेषः । परिहरति (किमिति) प्रमाण
तयोपन्यासमात्रा न कार्यकरत्वं , येनोक्तदोषः स्यात् किन्तु
परैः प्रमाणतया भ्युपगत कार्यकरमिति शङ्कते (परैरि-
ति) (किञ्चेति) अत्र सकलेतरव्यावृत्त मित्यनेन व्यापृतिवैशिष्ट्यं
विवक्षितम् । स्वरूपातिरिक्त भेदविशिष्टमिति यावत् (अन्यथेति) स्व
रूपस्य भेदाविषयत्वात्, प्रमाणान्तरस्य तदुक्तरीत्या असम्भवात्,
जडाद्वेदे मानाभावात्, जडतादात्म्यप्रसङ्गइत्यर्थः । किञ्च स्वरूपा-
तिरिक्तजडभेदस्या स्फुरणे सामान्याकारेण वा प्रत्यक्षस्तुनः स्फुर-
ण वस्तुत्वं, स्वरूपमात्रेणवा, तत्र नाद्यइत्याह (आकारभेदेपीति) द्वि
तीयेपि किं स्वरूप जडभेदः, उतत्र तत्राद्ये दोषमाह (यावत्इति)
प्रत्यक्षस्तुस्वरूपमात्रस्येत्यर्थः । द्वितीये जडतादात्म्यप्रसङ्ग उक्तएव ।
अतः परिशेषादतिरिक्तभेदः प्रत्यक्षएष्टव्यइतितात्पर्यम् ।

यदुक्तं अन्योन्याभावस्य घटप्रतियोगिकत्वे यदात्यन्ताभावात् भेदो
न स्यादित्यादि, तन्नकिमेकजातीयानां समानकालीनानां सम्बन्धि-
निरूप्य स्वभावानां सम्बन्धिभेदादेश भेदइति विवक्षितम्, किं वा
समानकालीनानां सम्बन्धिनिरूप्य स्वभावानां सम्बन्धिभेदो वैजात्य

प्रयोजक इति, यद्वा तादृशानां सम्बन्धिभेदादेव भेद इति । नायः, ए-
 कपटगोचर नानापुरुषज्ञानानां भेददर्शनात्, एकस्य पुरुषस्य चर-
 णादिनानावयवावच्छेदेन भूतले नानासंयोगदर्शनात् । एकावच्छेदेन
 विद्यमानानां भेदो न स्यादित्यापादनं विवक्षितमिति चेत् ; तर्हि-
 भिन्नावच्छेदेन विद्यमानानां भेदः कुत इष्यते । ऐक्यासम्भवादिति चेत्
 हिं भिन्नाधिकरणे विद्यमानयोरत्यन्ताभावान्योन्याभावयो रैक्यं कुत
 शं न सम्भवतीति तयोरपि भेद इष्यताम् । नहि घटाधिकरणे वि-
 द्यमानस्यान्योन्याभावस्य घटात्यन्ताभावेनैक्यसम्भारः । यद्यधिकरण
 भेदेन घृत्यभाषण्यापद्येत, तर्हि सम्बन्धिभेदाभावे भिन्नावच्छेदेन-
 घृत्यभाषः कथं न स्यात् । भिन्नावच्छेदेन घृतेरुपलम्भादिति चेत्,
 इहापि भिन्नाधिकरणे घृते रूपलम्भादिति नुवृत्त्यम् । किञ्चैवमात्यन्ता-
 भावान्योन्याभावयो रैकजात्याभावएव सिद्धयेत्, कामं सिद्धयतु न
 काचित्क्षतिः । न द्वितीयः, एककालीन योर्भिन्नाधिकरणयो रैकपट-
 गोचरयो र्ज्ञानेच्छयो र्ज्ञानद्वेषयोश्च दर्शनात् । किञ्चैव मात्यन्ताभावा-
 न्योन्याभावयो रैकजात्याभावएव स्यात्, तदङ्गीकारे कोविरोधः, अधि-
 करणभेदव्यतिरेकेण वैजात्यादर्शनात् । सम्बन्धिभेदाभावे वैजात्येन-
 विना अधिकरणभेदएव न सम्भवतीति चेन्न देवदत्तपद्मदत्तयोरेक-
 पटगोचरज्ञानदर्शनात् । यदि स्वगोचरप्रतीति र्वैचित्र्यात् प्रतिब-
 न्धप्रतीतिर्यैचित्र्याच्च वैजात्यं सिध्येत्, तदा प्रतीतिसिद्धत्वादेव-
 न तदपद्मवशाक्यः । एवं कल्पद्वयनिर्गुणादेव कल्पान्तरमपि निरस्तं वेदि-
 तव्यं । प्रतियोगिभेदाभावे अभावभेदेन सम्भवतीति चेन्न, तथाप्यधिकरण
 धर्मावच्छिन्नाभावाङ्गीकारेण एकप्रतियोगिक समानाधिकरण व्यधिकर-
 णधर्मावच्छिन्नः भावद्वयाङ्गीकारात् । ननु समानाधिकरण धर्मावच्छि-
 न्न घटाभावो घटमात्रप्रतियोगिकः, पटात्वावच्छिन्नपटाभावस्तु कु-
 र्यादिप्रतियोगिकोपीति चेत् ; किंप्रतियोगिनानात्वस्या भावनानात्वप्र-
 योजकत्व मिष्यते ; उतभ, आद्ये व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि-
 प्रतियोगिनोभित्तत्वात् एकप्रतियोगिक समानाधिकरणव्यधिकरण धर्माव-
 च्छिन्नाभावद्वयसिद्धिः । द्वितीये प्रतियोगिभेदाभावे प्यभावभेदे न-

क्षतिः । ननु योभावो यदभावापेक्षया भिद्यते सतत्प्रतियोग्यन्य प्रति
 योगिको दृष्टः, यथा घटाभावात् भिद्यमानः पटाभावः, व्यधिकरण
 धर्मावच्छिन्नाभावश्च सर्वप्रतियोगिक एकएव इति चेत्; तर्हि ज्ञा-
 नेऽपि तत्प्रतियोग्यन्यप्रतियोगिकत्वएव भेददर्शनाद्देशकालभेदेऽपि भे-
 दो न स्यात् । तत्र यदि देशकालभेदे ऐक्यासम्भवात् तत्प्रतियोग्य-
 न्यप्रतियोगिकत्वाभावे ऽपि भेदः, उक्तप्रयोजकं चातन्त्रमित्यप्य-
 ते; तर्हि प्रकृतेऽपि अधिकरणभेदेनैक्यासम्भव स्योपपादित्वात् भेदः
 उक्तश्चातन्त्रमिति पश्य । ननु नात्रातन्त्रार्थं ज्ञानइव भिन्नाधिकर-
 णयैकप्रतियोगिकत्व निश्चयाभावात्, अस्मदुत्तरस्था अभेदप्रतियो-
 गिकत्वस्यैव सम्भवात्, इति चेन्न; तदसम्भवस्य चक्ष्यमाणत्वात्,
 ससम्बन्धिकपदार्थान्तरे प्रयोजकत्वाभाव निश्चयेनात्राप्यप्रयोजकाच्च नि-
 श्चयाच्च, यत्र क्वचन सहचारदर्शनमात्रेण प्रयोजकत्वकल्पनेति प्रस-
 गात् । किञ्च एतद्वद्वत्यरूपसमानाधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावस्य
 एतद्वदान्यत्यरूपव्यधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावस्यच एतद्वदमा-
 नप्रतियोगिकात्वेनोक्तप्रयोजकस्य तत्रापि व्यभिचारः, अधिष्ठाने-
 प्रातिभासिकस्याभावो धिष्ठानातिरिक्तस्सत्यः ततोऽन्यत्र प्रा-
 तिभासिकइतिमते तत्रापि व्यभिचारः । यदुक्तव्यभिचारपरिद्वाराय वि-
 शेषणान्तरदानेन प्रयोग्यसंकोचः क्रियत, तर्हि अप्रयोजकत्वमेव आ-
 विष्कृतं स्यात् । यदुक्तप्रभेदस्यैव भेदोभावस्स्यात्, न घटस्येति; तत्र
 शिष्टभेदस्य घटान्योन्याभावत्वं, एत घटात्यन्ताभावत्वं, नाद्यः । इ-
 ट्वात् । नद्वितीयः, इत्यभावात् । प्रतियोगिविरोधित्वाभावे अभा-
 वत्यमेव दीयतेति चेत् ? प्रतियोगिविरोधिनोवाभावस्य कृतः, प्रतियो-
 गिविरोधादेवेति चेत् ? इहापि प्रतियोग्यविरोधादेवाभावस्य । प्रति-
 योगिविरोधिनो भावत्वेनोपलम्भादिति चेत्; प्रतियोग्यविरोधिनो-
 व्यभावत्वेनोपलम्भादिति तुल्यम् । अतएव प्रतियोगिसमानाधिका-
 णस्याप्यन्यान्यवृत्ते रत्यन्ताभावत्वसिद्धिः, त्वन्मते व्यधिकरण धर्माव-
 च्छिन्नाभावस्य सिद्धिश्च । नय तत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न प्र-
 तियोगिविरोधो स्येवेति वाच्यम् । तादृश प्रतियोगिनोऽप्रसिद्धे । ननु

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधः ,
 विरोधश्च प्रतियोगितावच्छेदकस्य प्रतियोगिन्यवृत्तिरेवेति चेत् ? य
 धेवं प्रतियोगितावच्छेदक विरोधात् घटाभावत्वं, कथं तर्हि तादृ-
 शविरोधवतोऽन्योन्याभावस्य घटप्रतियोगिकत्वा सम्भवः । प्राप्नुता
 भावान्तरे क्लृप्तसामानाधिकरण्याभाव लक्षणविरोधस्य परित्यागात्,
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना भावस्यैवासम्भवः । अन्योन्याभावस्य तु प्रति-
 योगितावच्छेदकेन सह सामानाधिकरण्याभाव लक्षणस्य विरोधः ।
 अभावान्तरे प्रसिद्धं प्रतियोगिविरोधित्वं , विरोधस्या सामानाधि-
 करण्यलक्षणात् त्वोभयं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे त्यक्तम् , अन्यो-
 न्याभावे तु प्रतियोगिविरोधित्वमात्रं त्यक्तम् । प्रतियोगितावच्छेदक
 विरोधित्वं तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे त्वदंगीकृतमेवान्योन्याभावेस्वी-
 कृतम् । त्वदंगीकृतः प्रतियोग्यवृत्तित्वलक्षणविरोध स्वन्योन्याभावेऽपि । न
 न्यभावसमानाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकस्यावृत्तिरेव विरोधः, स च समा-
 नाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावमात्र साधारण इति
 चेन्न प्रातिभासिकाभावे तदसिद्धेः , अभावसमानाधिकरणे अभावसमान-
 सत्ताक प्रतियोगितावच्छेदकस्य अभावो विवक्षित इति चेन्न प्रा-
 तिभासिके घटाभावे व्यावहारिकघटत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत-
 याऽभावसमानसत्ताक प्रतियोगितावच्छेदकस्या प्रसिद्धतया विरोध-
 स्य दुर्यचत्वात् । अभेदेन विरोधात् भेदस्तत्प्रतियोगी त्वेतच्चासंग-
 तम् , तथासति गोत्याश्रययोः परस्परप्रतियोगित्वापत्तेः । तथापि
 चाभावा तयोः परस्परप्रतियोगित्वाभावे च तत एव भेदो नाभेद
 प्रतियोगिकः, घटप्रतियोगिकत्वेनैव भानात् । भेदाभाव इत्यापि प्रती-
 यते इति चेन्न ; घटभेदातिरिक्त घटभेदात्यन्ताभावस्यैव तत्प्रतीतिवि-
 षयत्वात् । भेदस्यैव तत्प्रतीतिविषयत्वेऽपि घटभेदः घटाभेदाभाव इति
 प्रतीतिभ्यां घटं प्रति भेदत्वस्य घटाभेदं मत्प्रत्यन्ताभावत्वस्य च सिद्धेः ।
 किञ्च अभेदाभावस्त्वादिति यदुक्तं ; तत्र किं अन्योन्याभावापादनं --
 विवक्षितम् , उतात्यन्ताभावापादनं । नाद्यः प्रतियोगिविरोधिनोऽन्यो

न्याभावस्य छाप्पदर्शनात् । द्वितीये इष्टापादनवादिन प्रति विमु-
 चरम् । नह्यभेदात्यन्ताभावत्वं घटान्योन्याभावत्वं विरोधि । एतेन-
 तादात्म्यप्रतियोगीति पक्षोऽपि निर्व्यूढः , एवमेवाभावस्तादात्म्य घट
 प्रतियोगिकः , तादात्म्यस्यायमत्यन्ताभावः घटस्य त्वयमन्योन्याभावः ।
 सम्भवति हि देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पुत्रो विष्णुमित्रस्य पितेति । तच्च ता-
 दात्म्य घटाचमेवास्तु, तादात्म्यादि तदात्मनो धर्मः , अतस्तादात्म्य ध-
 र्मिणो भिन्नमेव वाच्यमिति तद्विभ्रस्य तादात्म्यत्वानुपपत्तेरिति व-
 चनं व्याहृतार्थः । स्वाभावानधिकरणत्वं निबन्धनदोषश्च स्वाभावाधि-
 करणत्वादेव निरस्तः , तथा हि- विमिदं विरुद्धत्वं विवक्षितम् , किं
 वैयर्थ्याधिकरण्यं, किं वा घट्यघातकभावः अथवा तदात्मत्वाभावः , य-
 टाः वभयोरन्यतरस्यान्यतरानधिकरणत्वं , तदभावात्मकत्ववा-
 नाथः , व्यधिकरणयोजान्तिव्यक्तयो राश्रयाश्रयिभावः दर्श-
 नात् । न द्वितीयः , अस्ति हि । न तृतीयः , आश्रयाश्रयिभावस्यैव तादृशी-
 न्यात् । न तुरीयः , घटाभावस्य घटानधिकरणत्वात् घटस्य घटाभावा-
 नधिकरणत्वं साध्यते, उत घटस्य घटाभावानधिकरणत्वादेव नाथः ,
 जातेर्बन्धननधिकरणत्वेऽपि व्यक्तेर्जात्यधिकरणत्वदर्शनात् । न द्वितीयः ,
 आत्माश्रयात् । न पञ्चमः , अभावे प्रतियोग्यनधिकरणतायाः भावान्यात्व नि-
 बन्धनत्वात् । न च भावाभावसाधारणमभावत्वमेव प्रतियोग्यधिक-
 रणत्वे प्रयोजकः । क्वचित्सहचरदर्शनमात्रेण प्रतीतिषाधमवधीर्यं प्रयो-
 जकत्वयरूपनेति प्रसंगात् । दृश्यते हि घटे घटो नास्तीति प्रतीतिः । किं
 च भावाभावसाधारणमभावत्व विमनधिकरणत्वमात्रे प्रयोजकः उत
 प्रतियोग्यनधिकरणतायाः । नाथः , घटादे रूपाद्यनधिकरणत्वं प्रसंगा-
 त् । न द्वितीयः , तथास्त्यभावस्य प्रतियोग्यतिरिक्ताधिकरणत्वं प्रसङ्गात् ।
 नन्वभावप्रमनधिकरणताप्रयोजकः भावाभावसाधारणमभावत्वमु प्रति-
 योग्यनधिकरणताप्रयोजकमिति चेन्न, अवग्यकरूप्येज्ञानधिकरणताप्रयोज-
 केनैव अभावे प्रतियोग्यनधिकरणत्वस्यापि सिद्धौ प्रयोजकातरस्य
 गौरवेणावरूपनीयत्वात् । यच्च किञ्चाभावाधिकरणत्वयोग्येत्यादि-
 तत्र तद्योग्यतायाः स्वदभावाविरोधित्वात् । नहि दण्डोपटजननयाग्यो

ऽपि सर्वदा घटं जनयति । किंचैवमत्यन्ताभावस्य नित्यतया घटस-
 त्रिधानदशायामपि घटात्यन्ताभावस्य तत्र सत्त्वेन तद्दशायां घटाभावा-
 नधिकरणत्वासम्भवात्, तत्प्रतीतिश्च घटाभावानधिकरणत्वं घटोपाधि-
 कं, यथास्फटिके रक्तिमा जपोपाधिकइति कल्प्यते; अथवा रुमाग-
 तकाष्ठे लवणसम्बन्धाद्भवणान्वयवद्घटाभावनिधिकरण घटसम्बन्धाद्भू-
 तले साक्षादेव घटाभावानधिकरणत्वं भवतीति, कल्प्यते । नाथः
 एवमपि घटाभावस्य घटदशायां तत्रसत्त्वे तद्दशायां घटाभावप्रतीति-
 प्रसंगात् । यदि स्फटिकशुक्लताया इवोपाधिसंसर्गादप्रतीतिः कल्प्य-
 ते, तथापि घटदशायां घटाभावाधिकरणत्वप्रतीति भ्रमो न स्यात् ।
 तस्माद्भावस्योत्पत्तिविनाशांगोकारेणाभावसम्बन्धस्य कादाचित्कत्वां-
 गोकारेणवा घटदशायां घटाभावानधिकरणत्वप्रतीति निर्वाहः कार्यः,
 नतूपाधिसंसर्गेण । अतएव नदितीयः; घटसंसर्गात् घटाभावानधिकर-
 णत्वे सत्यपि घटाभावस्यापि विद्यमानतया घटदशायां घटाभावप्रती-
 तिप्रसंगादेव । किञ्च घटाभावे विद्यमाने तदनधिकरणत्वं ब्रह्मणापि न
 तत्र सम्पादयितुं शक्यं । किञ्च एवंसति तृणादौदाहृत्यानधिकरणे
 बहिसम्बन्धादाहृत्यदर्शनात्, तत्र हेतुतया बह्वेरापि दाह्यत्वप्रसंगः,
 यदिच बह्वे रदाह्यत्वे ऽपि तत्संसर्गादाहः तदा घटस्य तदभावा-
 नधिकरणत्वानधिकरणत्वे ऽपि घटसम्पर्काद्भूतले तत्सिद्धिरस्तु । कि-
 ञ्च घटाभावाधिकरणे भूतले घटाधिकरणतायां किंनिबन्धनमभिमत-
 मायुष्मता? घटसामग्र्यां सत्यां तत्सन्निधानादेव घटाभावस्तत्र नतिष्ठ-
 तीति यदि; तर्हि घटसन्निधाने घटाभावो यतो नतिष्ठति अतए-
 व तदधिकरणावमिति पश्य । प्रतीत्यवैलक्षण्यं न प्रसज्यते, प्रतियो-
 गिवैलक्षण्यात् । अन्यथा देवदत्त पुत्रत्वपक्षदत्तपितृत्वपुण्यो रेफविष्णु-
 मित्रविषययो रवैलक्षण्यप्रसंगात्, नचैकस्योभयप्रतियोगिकत्वानुपप-
 त्तिः; लाघवेन एकस्योभयप्रतियोगिकत्वे फलमे क्वचिद्दर्शनमात्रस्य भ-
 किंचित्करत्वात् । यच्च किञ्च योपस्येत्यादि तत्र; घटायात्यन्ताभावस्य
 घटाभेदविरोधित्वेन गटभेदस्यावहुक्तभेदप्रयोगकानिबन्धस्तु उदगम्य ।

अभेद प्रतियोगीतिपक्षोऽपि निर्व्यूढः, षट्त्वस्यैवाभेदत्वात् तत्रच नान्योन्याश्रयशक्यावकाशः । एष प्रतियोगिनिरूपितो धर्म्यपि सुनिरूप्य
अभाव कुत्रचर्ततइति प्रश्ने कुत्रचिदित्युत्तरस्य सुवचत्वात्, भावेऽपि
हि तथैव चाच्यम् । अतोऽधिकरणतावच्छेदकनियमस्य अभोधे अ
दर्शनादभावे तद्विबन्धोनिर्वाहबन्धनएव । यत्र प्रतीयते तत्रेत्युक्तावपि न
विरोधः, ईश्वरस्य यत्रप्रतीयते तत्रेत्युक्ते । यत्र प्रतीयतइत्युक्तावपि
नविरोधः, ईश्वरस्य यत्र तदभावप्रत्ययोनोऽस्ति तत्र तदितिविवक्षि
त्वात् । मास्तुयाधिकरणनिरूपणं नहानि । किमधिकरणमिति पृष्ट
तत्रोत्तरं यस्तत्त्वमितिचेत् किमप्यलौकिकानां प्रश्न उतवादि
न, नाथ, विवक्षादिना तत्तज्जनैः कुत्र घटोस्तीति पृष्टे कु-
शल्यगृह इत्यादि रूपेण तैः स्तैरेव पुरुषैः वृत्तरदा-
नेन तत्रास्मद्वक्तव्याभावात् । अभोधेपि तत्तत्पुरुषप्रश्रस्यतैस्त्वैरेव पु-
रुषैर्वृत्तरदानेनास्माभिर्वक्तव्याभावात् । न द्वितीयं घट कुत्रास्ति किं
यत्परमाणुकोयं घट इत्यादि प्रश्रस्योत्तरानुक्तावपि तत्सिद्धिबद् अभ-
भाव सिद्ध्युपपत्तेः । विश्वैष मात्यन्ताभावाधिकरणस्यापि दुर्निरूपत-
या तस्याप्यसिद्ध्यापत्तेः । भेदबुद्धेरभेदात्यन्ताभावविषयत्वकल्पनश्चा-
नुपपन्नः । अतएव भेदबुद्धेर्दृष्टं तदत्यन्ताभावादन्तामपि अधिकर-
णस्य दुर्निरूपतया दूषणमिष्टमेव कृत्स्नस्यापि मित्यप्यात्वादिति निर-
स्तम्, भेदप्रतीतेरन्योन्याभावविषयत्वमधिकरणनिरूपणेन परित्य-
ज्याभेदात्यन्ताभावविषयत्वकल्पनानुपपत्तेः । यच्चोक्तं घटेऽपि घट
भेदज्ञानप्रमैव स्यादिति तत्र, तत्र तत्सम्बन्धस्य साधितत्वात् ।
नच स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वात् सर्वेषां स्वरूपाविशेषात् इदं स्वरू-
पसम्बन्ध इदं स्वरूपं न सम्बन्धइति नियामकाभावः, सम्बन्धान्त-
राद्वीकारेऽपि अत्रायं सम्बन्धो नास्तीति नियामकाभावात् । नायं स्वरू-
पसम्बन्धनक्षयः दोषः, इदं षट्स्वरूप इदं षट्स्वरूपं ब्रह्मस्वरूपमि-

तत्रापि नियामकाभावात् तत्स्वरूपाणां मप्यसिद्धिप्रसङ्गात् । प्र-
 तीतिश्च सर्वत्र समाना । यच्चोक्तं भेदधर्मित्वस्यानिरूपणे इदमस्माद्भिन्न
 मिदंनेति व्यवस्थाया आकस्मिकत्वप्रसङ्ग इति तत्र निरूपणं यदि
 ज्ञानं, सिद्धमेव तत् । यद्यवच्छेदकोक्तिस्तदा त्यन्ताभावस्य घटादेर
 प्यसिद्धिप्रसंगः, तत्राप्यवच्छेदकानुक्तेः । अतएव तेषामपि मित्यात्वं
 मितिचेत्, तर्हि सत्यस्य वस्तुनो ऽनुगतधर्मिनियम्यात्वं कुत्र दृष्टमा-
 युष्मता । प्रतीतिरपि सुनिरूपणा, एतौ परस्परं भिन्नौ इदमिदंनभवति अय-
 मस्माद्भिन्नइत्यादीनां तत्प्रतीतित्वात् । यदुक्तमाद्ये द्वित्यज्ञानं भेदज्ञानाधीन-
 मिति तत्र, द्वित्वभेदयोरेकज्ञानविषयतया तज्ज्ञानयोः परस्परकार्यकारणभा-
 वासिद्धेः । नचदूरस्थवनस्पत्योर्द्वित्वज्ञानप्रसंगः, दूरस्थत्वादेव भेदज्ञानाभा-
 ववत्, द्वित्वज्ञानाभावस्याप्युपपत्तेः । यच्च परस्पराभावस्यापि भेदरूप-
 त्वादिति तत्र, घटप्रतियोगिकभेदवान् पटः पटप्रतियोगिकभेदवान् घ-
 टः इतिहितस्यार्थः । तत्र भेदज्ञानस्य भेदज्ञानाधीनत्वाभावात् ।
 यदुक्तं द्वितीयेभेदभेदत्वज्ञानं विनातद्विशिष्टज्ञानानुपपत्तिरिति तत्र
 किं भेदभेदावज्ञानयोर्भेदाविशिष्टज्ञानत्वमभिप्रेतं उततयोर्भेदविशिष्टज्ञा-
 नविषयत्वं ; नाद्यः, असिद्धेः । द्वितीयं स्विष्टएव, तत्र दोषाभा-
 यात् । प्रतियोगित्वज्ञानं च नभेदज्ञानाधीनम् अतो न तत्र युक्तदोषः ।
 अतस्त्वृतीयोप्युपपन्नः । यच्च भेदज्ञानस्य तत्करूपज्ञानाधीनतया दूषणमु-
 ष्मत् तत्तत्करूपस्याभावः ग्रहहेतुत्वाभावादेवनिरस्तं, सत्तानिश्चयार्थं तर्कापि
 क्षायां घटज्ञानादावपि तत्करूपज्ञानप्रसंगः किंच अनवधारणात्मकज्ञा-
 नस्य प्रागुत्पत्तौ पश्चात्तत्कार्यकारणसत्यवधारणात्मकज्ञानस्य उत्पत्तौको-
 विरोधः । यच्च तस्यैतस्माद्भेदसंशये व्यतिरेकनिश्चये च सति एतस्य
 तस्माद्भेदनिश्चयनेति सार्वजनीनमतस्तस्यैतस्माद्भेदनिश्चय एतस्य तस्मा-
 द्भेदनिश्चये हेतुर्वाच्यः, तथाचान्योन्याश्रयः इति ; तत्र तत्रसंशयस्य प्र-
 तिवन्धकत्वात् । व्यतिरेकनिश्चयोऽपि न तत्र प्रतियन्धकः भवत-

स्माद्भिन्नोनेति ज्ञानानन्तरं समानसवित्सवेद्यतया अनुमानेनया स ए
 तस्माद्भिन्नोनेति प्रतीतौ सत्यां सैवयाज्ञव्यतिरेकनिश्चयत्वात् तस्यै-
 तस्माद्भेदग्रहं प्रतिबध्नाति । स सम्बन्धिकपदार्थेषु सर्वत्रायमेव निर्वाहः ।
 अतएव देयदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्त इति ज्ञाने सति देयदत्तो यज्ञदत्तापि
 तेति ज्ञानम् । अन्यथा भूतले घटात्पन्ताभावनिश्चयो घटे भूतलवृ-
 त्तिव्याभाव व्यतिरेकनिश्चय प्रतिबध्य इति तत्राप्यन्योन्याश्रया दत्त-
 न्ताभावस्यापि साक्षिवेद्यत्वापत्तिः । नचेष्टापत्तिः, पष्ठप्रमाणविलोपाप-
 न्नैः । नच सशय पदोपादाना तात्सदृशपस्यचाप्रतिबन्धकतया दत्त-
 न्ताभावा निश्चये न सहेतुरिति वाच्यम्, अन्योन्याभावेपि तथा स
 भवात् । किंच एतत्प्रतियोगिकभेदव्यतिरेकस्य ण्तस्त्रिभेदप्रतियो-
 गित्वाभावव्याप्ति ग्रहात् सण्ड प्रतिबन्धकः । किंचास्माक पटस्य -
 घटाद्भेदः पटश्च पटभेदश्च घटे पटत्व, नच पटे पटाव्यतिरेकनि-
 श्चयः घटे घटावनिश्चयविरोधी । घटभेदव्यतिरेकस्य प्रकारनिश्चय पटभेद-
 स्य प्रकारकनिश्चय विराधीति चेत्, तत्र, सर्वघटभिन्न नयेति सशयपदशापा
 भयपटोनेति निश्चयदशनात् । यच्च प्रतियोगित्वज्ञानार्थितोन्योन्याश्र-
 य इति, सोऽपि नास्तेषां प्रतियोगित्वस्य पूर्वगृहीतस्योपपन्नस्य सम्भ-
 वात् । सम्भर्त्ताह प्रतियोगिसन्निकर्षदशयां तदव्यवहितदेशे तद-
 भावप्रदणस्थले प्रतियोगिताप्रत्यक्ष, पूर्वजन्मगृहीत प्रतियोगितायाः स-
 न्यपानेष्टसाधनतायत्त उपनयेऽपि न विरोधः । किंच प्रतियोगि-
 त्वस्य स्वसर्गविधेयैव भावेन विशेषणतया भावाभावान् न पूर्वज्ञा-
 नोपेक्षा । नच प्रतियोगिद्वयसन्निकर्षाभावात् सम्बन्धप्रत्यक्षासम्भवः,
 अभावास्य सन्निकृष्टभूतकाश्रयात्, प्रतियोगिनश्चोपपन्तार् सन्निक-
 र्षसिद्धेः । भिन्नद्वयत्र मवर्गसम्बन्धप्रतीतावपि न तस्य भेदज्ञानसा-
 ध्यता, अन्यव्यतिरेकासिद्धे । यद्यन्यव्यतिरेकी स्मात्ता तत्कार-
 णत्वं त्वयाप्यष्टव्यमेव । साक्षिणा युगपदेव भेदसम्बन्धयो भावार्गा-
 वारे जन्वज्ञानेनैव तथातया भावमङ्गीक्रियताम् । यापि घटभि-
 द्घ पट इत्यन्योन्यान्ता, सापि नास्तेषां, विरुद्धधर्मज्ञानस्य भेद-

ज्ञानसाध्यत्वे स्पूलोह चन्द्र प्रादेशपरिमाण इत्यादीना मनुदयप्रस-
गात् । यच्च भेदज्ञानस्य विरुद्धधर्मज्ञानहेतुत्वे हेतूपन्यास , विरुद्धयो-
रेकत्र ज्ञानासम्भवादिति, सत्तात्यन्तासगत , घट पटाद्वित्रइत्यत्र -
घटपटयोरुभयोरेव विशेषणविशेष्यभावज्ञानात् । विरुद्धयोरेकतया ज्ञा-
यमानयो ज्ञानासम्भवादिति विवक्षायामपि असगतिरेव, घटपटयोरेकत-
याज्ञानासिद्धे । क्लृप्तकारणाभावेपीत्याद्युपसंहाराश्चासगत , यदि भे-
दे भेदज्ञानेवा िचित्कारणक्लृप्ति , तर्हि तस्याभावेपि कार्यसति त-
स्यैव सायिकतास्यात् , नतु भेदमात्रस्य तज्ज्ञानस्य वा । भेदे भद्व्यवहा-
रस्यच स्वरूपमेव विषय , नच स्वेन सम्बन्धासम्भव , तथासति
घटस्वरूपमित्यादि व्यवहारासम्भवात् । आश्रयाश्रयिभाषो भिन्नइत्यत्र न
विषय , किन्तुन्य एव सम्यग्ध , सत्ताभेदोपीति नविरोध । भेदा-
न्तरागीकारेवा किं बाधक, याद्यत्प्रतीतिवस्तुगीकारे बाधदाभावात् ।
घटे पटाद्यनवभिन्न प्रतियोगिकानन्ताभाववत् एकप्रतियोगिकानेकभे-
दस्त्वैरि विरोधाभावाच्च । ग्रामाणिरुत्सार्थस्य मित्यात्वकल्पनादपि
हि तदनुसार्यथान्तरकल्पनमेव युक्तम् । अन्यथा पीतत्वेन रात्रिभो-
जन नकल्प्येत । एवमन्योन्याभावो भेदइत्यत्र न काचिदुपपत्तिः ।
वलक्ष्य वा भेद यत्र भेदप्रतीतिरवाधिता तद्वतो धर्मस्य वैलक्ष-
ण्य । निर्धर्मकेच कालसम्बन्धादिस्वरूपमेव वा भेद । अभेदेपि ष-
शेषणविशेष्यभावो घटस्य स्वरूपमित्यागविव गानुपपन्न । यदुक्त
पटात्मकपटाभद्विरोधित्वा भावा द्दृश्य घट पटभेदो न भवतीति
तत्र भेदस्यभेदविराधित्वं कुत्र दृष्टमायुष्मता, यनैव ब्रवीषि । गिरा-
धस्य भवाद्विरेवार्गीकारात् अभेदइत्यत्र नत्राविरोधप्रतीतिश्च विरो-
धो वाच्य इति चेत् ? तर्हि यथाप्रतीति विरोधोऽपीवाय , यस्य -
यस्मादभेद तस्य तस्माद्भेदो विरुद्धोदृश्यते, पटरवरूप पटस्य पटा-
दभेद , पटस्तु यद्यपि पटाद्भेद , अथापि घटस्यैव भेद , नतु पट-
स्य, अतः पटस्य घटाविरोधित्वेपि न दोष । यस्य यस्मादभेदस्तस्य
तस्माद्भेदो विरुद्धइत्युक्ते रसम्भवएव, यस्य यस्मादभेदस्तस्य तस्मा-
द्भेदस्याप्रसिद्धे गिराधश्रयानिरूपणादिति चत्र तस्य तस्मादभेदो न

स्माद्भेदस्य तत्प्रतियोगित्वाभावस्यैव विरोधरूपतया विवक्षितत्वात् ।
 अतः पटाद्भेदरूपे घटे पटप्रतियोगित्वाभाव इक्षणविरोधोऽस्त्येवेति न
 दोषः । ननु यद्यपि पटप्रतियोगित्वाभावः, पटाद्भेदइति प्रतियोगित्वस्यै
 वाभिधानादिति चेत् ? अस्त्येतस्माद्भेदइत्यत्र यष्पष्ठचर्यं । सप्रतियोगि
 तोति विवक्षितत्वात् । नच सप्रतियोगिभेदस्य निष्प्रतियोगित्वरूपत्वानुप
 पत्तिः, सप्रतियोगिदुःखस्य निष्प्रतियोगि देवदत्तत्वानुपपत्तिप्रस
 गात् । नच धर्मधामभावानुपपत्तिर्दोषः, धर्मधर्मभावस्यैवातिशे । भिन्न
 इति धर्मधर्मभावः प्रतीयते । किन्तु ततोऽप्यप्य दध्नात्सम्बन्धविशेष
 यः । नचाभेदेऽसौप्यनुपपन्नइति घाच्यम्, घटस्य स्वरूपमित्यादौ सम्बन्ध
 दर्शनात् । सम्बन्धितावच्छेदरभेदस्यैव सम्बन्धप्रयोजनत्वात् । यद्य-
 स्मत्तोपपादनं तत्परमतस्यैव साधकः, तथाहि अधिष्ठानराक्षसं भवेदइति
 यदुक्तं, तेन घटाद्भिन्नतया घटवत् वत्तादात्म्यरूपं न सम्भवतीत्येतद्
 यणमुद्धतम् । अभेदात्यन्ताभावस्यैव घटपटोभयनिरूपित भेदत्यागी
 यारेण घटत्वात्यन्ताभावस्य घटान्योन्याभावत्वं सम्भवः स्तमर्थितः ।
 भेदोविभागः दुभयनिष्ठ इति यदुक्तं, अस्तुया तत्सर्वभेदप्रत्ययास्तु
 विनष्टिन् भेदस्यैवोपपादनात्, घटः पटोनेत्यत्र घटः पट
 इत्यगस्य घटपटोभयोपस्थापनपरत्वेन घटइत्यगस्य निषेधा
 धिवरणातुपस्थापकत्वात् । अत्र घटत्वात्यन्ताभाव एवघटान्योन्या
 भाव इतिव्यापहारिकं मर्यादामनगीकृत्यदुरन्ध्रगमनं बुद्धिविधसादेयः ।
 एवञ्च भेदोऽप्यभेदमेवसाधयतीत्यसंगतः । यच्चाधिष्ठानमेवयदादे पारमा
 र्थिकरूपमित्युक्तं, तत्र, त्रिमित्रपट्टीमुख्या उतामुख्या, मुख्याय घटत्वादि
 कर्मापि स्वरूपम्यात् इतितदभावः हुतोभेदोऽनस्यात् । तदपरमार्थइति
 चेत् अपरमार्थस्वरूपप्रतियोगिकप्रभेदोस्तु कितवच्छिद्यते । किंचाय
 घटाद्भिन्न इत्युपदेशो नाय घटाद्भिन्नइति बुद्धिर्निवर्तते, अयमेतेन तुल्या
 धिष्ठानवइति बुद्धिर्निवर्तते, अतोनाधिष्ठानभेदः । पटद्वयसामानाधिकर
 ण्यार्थाभेदस्यैव नञर्थप्रतियोगित्वमनुभूयतइति यदुक्तं तत्र, तथासति
 निषेधाधिवरणाप्रतीतिप्रसगात् । घटः पटोनेत्यत्र घटः पट इत्यगस्य
 घटः पटाभेदोपस्थापन परत्वेन घटइत्यग निषेधाधिवरणापन्था -

पक्त्वाभावात् । किञ्च इह घटोनेत्यत्राभीह्यटडति घटभूतल-
 ससर्ग प्रतिपाद्यतन्निषेधः क्रियतडतिस्पात्, तथाच वायौरूपनास्ती
 त्यादावप्रतिद्वसंसर्गनिषेधः स्यात्, निराधिकरणनिषेधश्च, अनुवृत्तसदात्म
 स्वरूपमेव अभेदइत्यप्यसंगतं, घटस्सन् पटस्सान्नित्यभेदज्ञानाविरोधिना घ
 टपटौ भिन्नाविति ज्ञानस्यतदभावगोचरत्वानुपपत्तेः । नन्वियमनुवृत्तस
 तैवाभेदइति लौकिकानां ज्ञानाभावात् अभेदाभाव प्रतीतिरुपपद्यते, य
 थात्यन्मते घटकलशयोः घटत्वमभेद इतिज्ञानाभावात् घटव्यरूपाभेदज्ञाने
 पि घटकलशौ भिन्नाविति भ्रमइतिचेन्न ; त्वादृशामप्यनुवृत्तसतैव अ-
 भेदइति ज्ञानवतां घटपटयोर्भेदज्ञानदर्शनात्, घटत्वमिव घटकलशाभेद
 इति ज्ञानवतांतु घटवज्ज्ञानेसति घटकलशभेदज्ञान नभवत्येव । अपर-
 मायंस्य घटादेरात्मसतैव स्वरूपमित्यप्यसंगतं, तस्य ततो भिन्नात्वात् ।
 किञ्च दूरस्थ वनस्पत्योरभेदव्यवहारस्य कोविपयः, आत्मसतैवचेत् ?
 तयोरभेदज्ञान प्रमा, साचदूरत्वदोषजन्या, समोप गतस्य भेदज्ञानभ्रम,
 सचशोषनिवृत्तौजायतइतिपरिहास्यम् दूरस्थवनस्पत्योरभेदव्यवहारस्य
 मिथ्याभूत वनस्पतिस्वरूपमेवभेदोपिपयचेत् ? सर्वत्रसएवाभेदोस्तु ।
 एतत्सर्वमभिभेत्यानुगृहीत "यथासम्भ्रम स्वरूपधर्मपांभेदस्यानु प्रवे-
 शापदम्भात् " इति ॥

इति श्री बाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासम
 धिगत परावरतत्त्वयाथात्मेन तदेकदेवतेन तच्चरण परिचरण
 परापणेन तात्प्रसादलब्ध महाचारां परनामधेयेन रामानुजदासेन
 विरचिताया कृतदृषणी व्याख्यायां चण्डमास्तुत्यायां भेददू-
 षणनिस्तारो नाम त्रयोदशस्कन्धः ।

श्री ।

श्रीमतेरामानुजायनम ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिवायनम ।

॥ अथ चतुर्दशो वादः ॥

यदामानो वेदा यदनुगुणगर्णाकृतितु
प्रमाण यत्रेते नियतमपरिच्छेद्य विभरे ।
यस्यामाहर्ता ढनुजमयनो याजिप्रदन
स्समेदेयश्चामान्विदळ्यतु सम्मोहमखिलम् ॥
वेदप्रामाण्यत्राट्मात्र कचुकृन्मर्मणाम् ।
बुद्धसिद्धातसद्गदा सत पश्यतु बाध्यताम् ॥

अतीष्टियेऽहि धर्मादौ वेदा प्रमाणमिति साधित प्रथमकाण्डे ।
तदुपजीवनेन सिद्धेऽपि प्रामाण्य शारीरके । अतस्तथागता धागम
स्तत्तानुष्ठानयो रप्रमाणमिति सर्वभोमासकसम्मत । तदेतत्सन्निमानव्य

(यदात्मान इति) यदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिका इत्यर्थ । यर्णा
अक्षराणि । आकृति - आनुपूर्वी । यदनुगुणेत्पादिना पदवाक्यस्वारस्य विव
क्षित । फलितमाह (प्रमाणमिति) अनेन निर्विशेष पदवाक्यस्वारस्य प्रान्ता
प्यच नास्तीतिगम्यते । आहर्ता-मधुकैटभहताना आहर्ता । मर्म वेदमाह
ता । नदि प्रचमिष्यात्वमते भेद प्रतिपादयवेदपूर्वभागस्य प्रामाण्यमभ्युप
गम्यते, किं तद्वैतपरवेदान्तभागस्यैवेत्यत्राह (तदुपजीवने नेति) अ
थौत्पत्त्यादिसिद्धवेदप्रामाण्योपजीवनेनेत्यर्थ. । सामान्येन प्रामा-
ण्येसिद्धेदि वेदान्तासिद्धे प्रमाणमुत्कार्य इति विचारसम्भव एव
च अर्णोरूपेयत्वादिभिः प्रामाण्यासिद्धे पूर्वभागेऽप्यविशेषात्तस्या
पि प्रामाण्यमर्णोकार्यमितिभाव (अत इति) वेदविरोधादितिभाव ।
(तदेतदिति) मीमांसक सम्प्रतिपा प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थापन (सवि
न्मात्रेति) मित्याविषयत्वेन वेदाप्रामाण्य प्रसगात्, अन्यथाबुद्धाग

तिरिक्तमित्यात्मनादे नसगच्छते । तदुक्तमभियुक्ते, ॥*॥ “प्रमाणं प्रमा-
णत्वे पुण्यपापादितत्फल । मिथ्यात्वादमन्तार्थं नामयेयादिकल्पना ॥
सर्वेषु लक्षणेभ्यः स्वप्रमाणगणोत्थिति । वचनव्यक्तिभेदेन पूर्-
सिद्धात्पक्षता ॥ कर्मस्य फलसम्बन्धं पारलौक्येहलौकिक । स-
र्वमित्याद्ययुक्तं स्यादर्थशूयासुबुद्धिषु ॥*॥” इति । तदिह किं नाम वैश्व-
माश्रित्य वेदा प्रमाणं बुद्ध्युपदेशानप्रमाणमिति निष्कृष्यते । किं
शब्दस्वरूपसत्यत्वास्तत्त्वान्भ्युपगमेन, उत्तरमार्थभूतं प्रामाण्याप्रामा-

मस्यापि प्रामाण्यप्रसंगादितिभावः । व्यतिरिक्तशब्देन स्वतन्त्रवस्तुवन्त-
रप्रतीतिरित्याह, तथाच स्वगतभेदमित्यात्मस्याप्रतीतिरित्यस्य
प्रामाण्यं सम्भाव्येत, मात्रपदेन तु स्वगतभेदमित्यात्मत्वसिद्धे स्तुगुण-
वाक्यस्याप्यप्रामाण्यं फलितम् (प्रमाणत्वेति) प्रमाणत्वं प्रथमाध्याप्यार्थं,
अप्रमाणत्वं विरोधाधिकरणार्थं स्तुतीयपादार्थोपलक्षणम् । प्रामाण्यप्रतियोगि-
तयोपस्थितत्वात् पादान्तरार्थापेक्षया प्रागेतदुक्तम् । षट्प्रामाण्यसमर्थनसि-
द्धमर्थमाह (पुण्येति) आदिपदेन मोक्षसाधनपरिग्रहः । ‘विधी’ इति प्रथमपा-
दार्थं । “अर्थवादमन्त्रे” इति द्वितीयपादार्थं । “नामयेयादीति” अतुर्थपादार्थं ।
आदिपदेन नामधेयापवादपरिग्रहः (सर्वेष्विति) द्वितीयाध्यायादिष्वित्यर्थः ।
सर्वेष्वेव लक्षणेषु परिनिष्पन्नं तत्तदधिकारिणस्तत्तत्परिणिरविशिष्टतत्-
त्त्वमर्थस्तत्तत्फलसिद्धिरूपमर्थमाह (वर्मभ्य इति) इत्यादिसर्व-
मित्यन्वयः । आदिपदेन लौकिकार्थपरिग्रहः । तत् - तस्मात्, अर्थमपि
रूपत्वाविशेषात् । इह - प्रमाणा प्रमाणविप्रतिपत्तिरिति विषययोर्धेदपात्रा-
गमयोः । किं वैश्वमाश्रित्येवेदा प्रमाणं परागमोऽनप्रमाणमिति स्वयं
मध्यवसीयते परं प्रतिपत्तिरप्युच्यते, नवेनापि स्वयमप्यवसितुं
परं प्रतिस्थापयितुं च शक्यत इत्यर्थः । किमित्यादि व्य-
वहाराविसयादा त्वाचीनं विवल्पास्त्वर्थेभ्युपगमभेदपरा, अचिदुक्ति-
रुपलक्षणार्थाः । अभ्युपगमभेदेनिरस्ते अप्यवसायसाधनयोः भयोरपि नि-
रासस्तिष्ठतीति तत्रिरासः । भेदश्च-एवमाद्यभ्युपगमे इतरादिनास-
त्वादिगिरसामन्तरादिगिरसाचयोऽप्यमाश्रयोभ्युपेतं तद्विपरिताश्रय-

व्याश्रयत्वेन, उत्तप्रमातृसत्यत्वासत्यत्वाम्युपगमभेदेन, यद्वा सत्यभूतप्र-
मिति हेतुवाहेतुत्वाम्या, किंवा नित्यत्वानित्यत्वाम्या, अथानादित्यसा-
दित्वाम्या, उत्तदोषतदभावाम्या, अथ व्यवहारविसमदसमादाम्या, अथ-
वा महाननपरिग्रहवह्निष्काराम्या, आहोस्वित् वेदत्वानेदत्वमात्रेण, अ-
थानिर्देशोप जनिताभिमानानभिमानमात्रेण, अथप्रेक्षुक्षीरादिनस्या-
त्ममात्र साक्षिकेणा निर्देश्यस्वरूपभेदेनेति । नाद्य - असिद्धे, नहियो-
गाचारादिभिः शुद्धप्रणीतोऽक्षरशक्तिस्तत्त्वइत्युपगम्यते, नापि भव-
ता वेदरूप । न वयं वेदस्य शशशृगादिनर्देसत्यत्र मभ्युपगच्छामइ-
तिचेत् किं तर्हि सत्यत्वमभ्युपेत । तदपि नेतिचेत् तर्हि कोविशे-
प । व्यावहारिकापरपर्यायकल्पनिक सत्यत्वाम्युपगमइति चेन्न तैरपि-
सवृत्ति सत्यत्वाम्युपगमात् । अयमेव तादृशोपइति चेन्न, पर्यायमा-
त्रस्य वेपम्यानाधायकत्वात् । अन्ततो वचनार्थस्याप्युभयोरपिशेषात् ।
यथा “ तुल्यार्थेपिचतेषा मिथ्यासवृत्तिशब्दयो । वचनार्थोप

सागोचराद्य, तथासतिहिपरानिरस नमुपपद्यते, नतूभाभ्या तुल्यरूपत-
यागीकारइतिभाव । क्वचिदंवाभ्युपगमभेदविवक्षाया मसाधारणहेत्वभा-
वात्, दूषणग्रन्थानुसारात् अभ्युपगमपरत्वमेवा विवक्ष्यानामवग-
म्यते, अभ्युपगमभेदस्य विद्यमानत्वात् । सत्यत्वादिवैषम्यमाश्रित्य
किमिच्छप्यतइतिपोजना (सत्यभूतप्रमितीति) प्रमितिशब्दोक्तानप-
र । शुद्धप्रणीत वेदरूप इत्यत्र अवधारण द्रष्टव्य (तैरपीत्यादि) उभाभ्या
मभ्युपगमैरूपस्य सत्यत्वस्यागीकारात् तन्निराकरणसम्भवइतिभाव ।
परेणसर्वेषा तुच्छत्वमेवाभ्युपगम्यप्रामाणिकजनवचनार्थ सावृत्तिवमित्यु-
च्यत इत्यत्राह (अन्ततइति) निरूप्यनिर्णयइतिभाव (तुल्यार्थत्वइति)
यथापरेण तुच्छत्वमेवाभ्युपगम्यप्रामाणिकजनवचनार्थ सावृत्तिरूपस्यमि-
त्युच्यते तथाचैविकजनवचनार्थ एषा सावृत्तिवशब्द परित्यज्यतस्यै-
वार्थस्य मिथ्याशब्देनोपन्यास यथागलेयत्ते तुगुप्ताजायेतेति यस्मात्स

न्यासो छालावक्रासवादिवत् ॥ नास्तिक्यपरिहारार्थं सृष्टिं कल्पिते
 तिच ” इति । नच युष्माभिः सृष्टिः सत्यत्वस्याप्यस्य सकेतित ।
 उक्तञ्च - गूढपापण्डितगोष्ठिगिरिष्ठे, तदेतत्सृष्टिः इति गीयतइति । अस्तु
 वा तदभ्युपगमेन त्रैपम्यं, भवतातु निपुणधिया द्वयोरपि व्याख्या
 रिक्तसत्यप्रमात्रिशिष्टमेष्टव्यम्, व्यवहारानुबन्धिप्रमात्रास्य तुल्यत्वात् ।
 अतो भवता परित्यक्तपक्षपानेन न तद्वहिष्कारः कार्यः । यदि
 चाभ्युपगमसिद्धेन सत्येन प्रामाण्यसिद्धिः, तर्हि यमापिका
 द्यागमाना तदभ्युपेतेन तेन तत्सिद्धिरनिवार्या । एतेन द्वि
 तीया तृतीया चतुर्थानिरस्ता । विशेषतोऽपि त्रयं द्वितीयतात्प्रामाण्य
 लक्षणत्रैपम्यसिद्धिः प्रामाण्याश्रयणेति वदता साध्यमेवसाधनत्वेनो
 पयस्त । ननु विशेषणप्रतिपादकारेण साधनस्य, स्वरूपतस्तु साध्यत्व
 मितिचेन्न, विशेष्यासिद्धौ विशिष्टस्याप्यसिद्धे । भवतातेति विशेषणमप्यसि
 द्धमेव, वेदप्रामाण्यापि ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य पारमार्थ्यानभ्युपगमात्, तद
 भिमानमात्रस्य चोभयोरपिशेषात् । तृतीयेऽपि सत्यप्रमात्रत्वेनकस्तान

यशब्दोपन्यासः । (नास्तिक्यपरिहारेण) (सृष्टिं कल्पितेतिचेति) नास्तिक्यपरि
 हारार्थमित्यन्वयः । सृष्टिः स्वभावरिगाकृतेति वाङ्मनानामुक्तिरपि वचनाथं
 मित्यर्थः । वचयितुं मुख्यं कुर्यात् सृष्टिं स्वभावरिगाकृतेति सत्य
 सृष्टितत्त्वपक्षेन न व्यवहर्तव्यं किन्तु मिथ्याशब्दस्यैव व्यवहर्तव्यं मि
 त्यस्यवतितात्वात् आहचमेव प्रकटोक्तम् । असकेतितत्त्वादेव त्वर्थापरिभेदा
 मिधानादित्यत्राह (नचयुष्माभिरेति) (गूढत्वादि) खण्डनचाराविवक्षितं ।
 तत्तद्वहिष्कारः । वाद्यतदागमयोर्दूषणान्तरमाह (यदिचेति) पारमार्थिकत्वा
 त्तिरेकेण विचित्सत्त्वमात्रेष्टमेव त्वदभ्युपगममात्रेण तत्सिद्धौ वैभाषिका
 दिभिः स्वागमे पारमार्थिक सत्यत्वस्यैवावधारितेन तत्प्रमा
 ण्यसिद्धिरनिवार्येत्यर्थः (एतेनेति) अस्तित्वसिद्धिरप्येतत् -
 चत्तन्तु वक्तव्येनेत्यर्थः । व्यावहारिकसत्यत्वमभ्युपगतमेवेत्यत्राह (तद
 भिमानाति) त्वदभिमानमात्रेण तत्सिद्धौपरागमापि त्वन सांश्रुतिः

दिध्यते भवता? किं सति मात्रमुन तदेवोपहित मुतोपाधिभेदएव । आद्ये
व्याहृत्यपसिद्धात् । अनन्तरे प्रमातृत्वसत्यतानभ्युपगमनेष्टमिद्वि ।
तत्र त्वरूपमात्रस्य सत्यता योगाचारैरप्यङ्गीक्रियते । उपाधिमात्रपक्षे तु उ
पाधिरूपस्य तत्प्रमातृत्वस्याप्यसत्यत्वमेवेति । नापि चतुर्थ, रिक्त्या
सहत्वात्, तत्र किं प्रमिनेस्त्वरूपतः सत्यत्वं विगच्छिनमुताक्रियत । न
पुन, शास्त्रजपाया प्रमितेर्भवता स्वरूपसत्यत्वानभ्युपगमात् । तेन तु त
दभ्युपगमेन तदागमस्यैव प्रामाण्यापातः । तुल्यैस्तु तदपि नेष्यत इति त
एवमत्रोऽत्रान्तरगमस्य चित्त । नाप्युत्तर, क्रियत सत्यत्वस्य चिद्वयति
रिक्ताशे भवता योगाचारेणाप्यनभ्युपगमात् । चिदशस्य क्रियत येभ्युपगम्य
मानेपि सत्यत्रमुभयसम्मत, तत्र क्षणिकत्वनिमित्तादिभेदस्तु दुरुपपा

वस्तुत्वप्रामाण्याभ्युपगमात् तस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । सावृत्तिवत्त्वं
व्यावहारिकत्वयो रभेदस्तर्मापितण्येति भावः (व्याहृतीति) निविशेष
परमात्रपदमात्राद्याकपाः । (प्रमातृत्वस्येति) तदुपाधेरित्यर्थः । तत्र-विशि
ष्टे । स्वरूप-विशेष्यस्वरूप । अपिशब्देन त्वपापीति गम्यते । तदागम
प्रमातृत्वादि विशिष्टे विशेष्यभूतचैतन्यस्य सत्यताया युक्त्याभ्यामङ्गीकारात्
तदागमस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । अभ्यवस्तुसाधनयो रुभयोरप्यस
म्भवद्योतनाय वादिद्वयग्रहण (उपाधिमात्रेति) भव विकल्पोभिरेत शेष
योगाचारण । त्वद्वयप्रयोजकस्य तेनाभ्युपगमात्तन्मतानुसारेण तदा
गमस्य प्रामाण्य स्यादित्यर्थः । वेदे तु तस्य प्रयोजकस्य त्वयानभ्युप
गमात्तस्य प्रामाण्य त्वन्मते नरयादित्येवकारार्थः (तुल्यैरिति) मा
ध्यमिकैरनङ्गीकारात् उभयत्रापि तुल्यवदेव प्रयोजकप्रामाण्य सिद्धिरि
ति भावः (चिद्वयतिरित्येति) अत्र स्वातन्त्र्यं च विवक्षितं तत्र क्ष
णिकत्वे तदाद्युत्तरग्रन्थानुसारात् (चिदशस्येति) विषयतस्तत्त्वतयोन्तोरि-
ति शेषः । यद्वा चिदशस्य क्रियतत्वं त्वन्मते नास्त्येव अभ्युपगम्य
मानपीत्यर्थः । नित्यस्य चैतन्यस्य क्षणिकत्वोक्तत्वे तदागमस्य चिदय
तोऽस्त्ययं चिदशेपीत्यत्राह (तत्रेति) कल्पितनिमित्तादि विषयत्वे

द , निर्नृतसमस्त धर्मनिष्ठाहि सन्निद्धाद्विस्तैश्च परिगृह्यते । न पिपचम ,
 आग्निहोत्रस्य वेदस्य भगतापि नियन्त्रानभ्युपगमात् , अभ्युपगमेना निय
 ससारादिप्रसंगात् , क्षणिकत्वनित्यत्वादि कल्पनाभेदस्या व्यप्रयोनकत्वा
 त् । नापिषष्ट , अनिद्याकल्पितत्वाभ्युपगमेनानादित्वासिद्धे , अनादित्वे
 नैवेय कल्पनेति चेन्न , बाह्येऽपि सर्वज्ञसन्तानान्तरित धर्मदेशनासत्ता
 नस्य अनादित्वाभ्युपगमात् , क्षणभगतदभानादिकनु वात्त्यार्थयाथार्थ्य
 प्रयर्किचि करमेव । नापि सप्तम , तत्पक्षेण तदागमस्य दोषमूलत्वाभा
 वात् , भगत्पक्षेण तूभयोरपि दोषमूलत्वा निक्षेपात् , वस्तुदोषो
 वेदे नाभ्युपेत इति चेत् , किं दृष्टेद्विद्यादिपुंसोऽभ्युपेत ? येन तदप्रा
 माण्य सिध्येत् । अतो येन केनापि दोषेणाप्रामाण्य स्यादित्यनुसंधस्य ।
 अनिद्याद्वयोपमूलत्वमपि वेदस्य नेष्टमिति चेदागतोऽसिपन्धान , अनएव
 कल्पितत्वादेरपि प्रतिक्षेपात् । अकल्पित त्रेऽपि प्रतीतिबाधाम्यामिध्यान
 मिति चेन्न , ब्रह्मणोऽप्यकल्पितस्य तदभिमतयुक्त्याभासर्वाव प्रसगात् ,

घा द्वयोरप्यप्रामाण्यं स्यादिति भाव (नित्य ससारादीति) सत्पत्यग्रह ।
 ननु काल्पनिकक्षणिक्त्वं नित्यत्वाभ्या विशेषइत्यत्राह (क्षणिवत्ये-
 ति) काल्पनिकस्यासत्त्वात्प्रयोजकत्वं (अनादित्वेनैवेति) कल्पनाप्रवा
 हरूपेणानादिरित्यर्थ । धर्मदेशना-धर्मोपदेश । तत्र प्रवाहानादित्य मस
 द्देवेति चेन्न त्वन्मते वेदेऽपि तस्यासत्त्वात् । क्षणः विशिष्ट प्रवाहाना
 दित्व बौद्धानां , अस्माक तदभावविशिष्टमिति वैषम्यमाशङ्क्याह (क्ष
 णभगति) अर्थयाथार्थ्यप्रयोजकताभिमानेनानादित्वादि कल्पपरिग्रह ,
 तत्र तदप्रयोजकविशेषण प्रक्षेपोऽनुचितइति भाव । परागमस्य दोष
 मूलत्व वेदस्य तदभावश्च किं तन्मतं नोच्यते उतत्वन्मतेन , इति वि
 कल्पमभिप्रेत्य दूषयति (तत्पक्षेणेति) (अतइति) नन्वसदर्थजनक-
 त्वेनाविद्यादोष नत्वप्रामाण्यापादकतयेति चेत् , एवमपि प्रमाणस्य
 मिध्यात्वे तद्विषययाथात्म्येऽज्ञात्वात् । नद्वारोपितधुमेन वद्विस्ति
 ङि । पन्थान-सत्पत्यमार्ग । (तदभिमतइति) दृश्यत्वदृग्दृश्यसम्बन्धनिर्वाण

अनिर्वचनीयं कुसूत्रेण निरसित्यमाणत्वात् । नाप्यष्टम, काण्डोपा
विशेषेण मया अनुदयस्या किञ्चिदुत्थात् ; दोषज्ञानेनैव वागसिद्धे ; तथा
चाहुः - “ द्रष्टकारणयोगेण सिद्धेऽपि निश्चयान्तरे । अर्थात्तु न्यार्थताप्राप्य
वागोपादेनादिना ॥ ” इति । किञ्च वातागमेषु न भिन्नमादस्वयासुच ,
अदृष्टस्यातीन्द्रियत्वेन तत्र तदयोगात् ; दृष्टार्थेषु निग्रहणाद्युपदेशेषु
तत्रापि भिन्नमाददर्शनान् ; तत्र निग्रहेषु प्रत्यक्षादिभिः सादृश्यं तद्विरोधं गम
निराकुसूत्रेणोभयमुच्यमानं , वेदादीनस्य सविनिर्वादादिरूपभेदस्य
वेदप्रामाण्यसिद्धिमनन्तगभिरेयत्वात् ; अन्यथा निपरिवर्तप्रसगात् । एतेन

धारित्यक्षिताः । तद्वन्नोदृश्यत्वं प्रमत्तस्यार्थितमेव । दृष्टदृश्ययोस्तद्वन्धाविद्धौ
दृग्धीनसिद्धिर्वाप्यमिव्याच जटमपचवदेव स्यात् , सर्वशून्यत्वादेन प्र-
हणोऽपि बाधोदृश्यते । शून्यत्वाद्स्याप्रमाणत्वात् कथमेव बाध इति चेत् ?
तदप्रामाण्यं यमप्रवृत्त त्वया, प्रमाणविरोधादिति चेत् ? हन्ततर्हिततप्य
प्रपचमिष्यात्वमपि न सिध्येत् । अस्ति हि प्रत्यक्षादिभिः पूर्वभागेन उत्त-
रभागेऽपि सविशेषात्वात् प्रपचनिषेधस्य विरोधः । अतो वेदान्ता
प्रपचस्यापि निषेधज्ञानस्य । प्रतीतिबाधाभ्यां प्रतीत्यां च्यात्यरूपं मि-
त्यात्वात् सिद्धिरपि नेति वक्ष्यत इत्याह (अनिर्वचनीयेति) (दोषज्ञानेनै-
ति) बाधः - भर्माभावबुद्धिः । (द्रष्टकारणेति) विस्तृतादेन साक्षादर्थभावात्
परिच्छिद्यते, कारणदोषस्तु यद्यपि न साक्षादर्थभावात् परिच्छिनत्ति, इदं
ज्ञानं प्रमाणं द्रष्टकारणजन्यत्वादिति साक्षादप्रामाण्यस्यैव यो धनेन भि-
न्नाविषयत्वात्, अयाप्यप्रामाण्यस्यार्थाभावार्थानतया तत्परिच्छेदे विष-
याभावात् साप्यथात्परिच्छेदात्, विस्तृतादेन तुल्यकार्यत्वादर्थभावात् परिच्छि-
त्तो न विस्तृतादमपेक्षते, यथा प्रणयनार्थतया चमसवद्विहितमपि गो-
दोहनं प्रणयनाश्रितत्वेन प्रणयनस्य स्वेनावगम्यवर्तयत्वात्, अर्था-
च्चमसेन तुल्यकार्यत्वात् ॥ प्रणयनसिद्धौ च चमसनापेक्षत इत्यर्थः । बा-
ध - अनपेक्षत्व (त्वयेति) प्रत्यक्षादिविस्तृतादोऽस्माभिस्तु यच्च (सविशि-
त्यत्वादीति) तद्वन्नोदृश्यत्वं विवक्षितम् (एतेनैति) कारणदोषाविशेषेण महाजन

ननगोऽपि दत्तोत्तर, नृजनप्रियश्चाया समानात्, निपुणान प्रियक्षा
या सनपामप्यज्ञानभ्रमादि कल्पितत्राभ्युपगमेन त्वपक्षे तत्तिद्धे,
हेतुदर्शनरहित पुरुषपरिग्रहविषयायामपि परमार्थतः कारणदाये निष्ठा
ते दोषानभिज्ञे आ तरेण परिग्रहइत्यायात्, तत्र न निरोध । नापि
दशम, सज्ञप्रेषम्यमात्र या विचिदरत्वात्, तद्व्यवहारमेव पश्य
तु विचिकित्स्य प्रस्तुतानुयोगात् । नाप्येवादश, तत्राभिधाभिमान
स्य पुरुषभेदेनोभयत्रापि सुष्ठमत्वात्, नतत यत्र प्रामाण्यमभिगम्यमहइ
तिचे तत्रा किं त्रदे, अतो यस्य कस्यचिदभिमानसिद्ध प्रामाण्यमिति
त्यत्र स्थापनाये त्वमेव क्व तत्र प्रामाण्य नाभिमत्यसे । द्वादशस्तु प
रशिष्यते, तत्र त्रामशब्देन किं सर्वथा प्रमातृणा स्नाया विरक्षि
त, उतभयत्तरामा । नाच, इन्धुक्षारादिरसभेदवत् “ ज्यतिष्ठोमेन
स्वर्गकामो यजेत ” “ चैव वदेत स्वर्गवाम ” इत्यनयो प्रामाण्याप्रामा
ण्य लक्षणभेदस्याप्यनुपलम्भात्, नेतर, भयत्तर मानमपिहि उपमित
रागसमानतयनोनयाम, रक्तनपरीक्षाकनदहमतिशयित प्रज्ञइति
चेत्, सोगतेनाप्येवमुक्तेविमुक्त, मण्यस्पृष्टादिति चेत् तदसिद्धे,
अस्तु वेदप्रामाण्यमप्यविचारितमणाय किं न दिठ्ठमेति चेत् ।

परिग्रहस्या विचिदरत्वादित्यर्थः । द्वाषान्तरमाह (वदजनेति) (स
धंपामिति, वेदतद्धर्धयागस्वर्गसाध्यसाधनभावादिज्ञानस्य त्रयाभ्रमायाभ्यु
पगमादित्यर्थः (हेतुदर्शनेति) दृष्टलाभादिरूपहेतुदर्शनयद्दि परिगृ
हीतोर्षोद्धागम, वेदस्तुतद्रहिती परिगृहीतइति धैपम्यमित्यर्थः । (प
रमार्थतइति) दोषमूलस्यापि पत्थिदो दोषज्ञानेति दृष्टहेतुदर्शनात्,
हेतुदर्शनाभावेतु दोषाज्ञानेन प्रामाण्यभ्रमात्, तत्र प्रथमतयाभावाच्चरम
परिशिष्यते, ततश्चेदनुदर्शनवत्पुरुषपरिग्रहात् भविशेषइत्यर्थः (स
हेति) अन्यथा परित्तंश्रसगादिति भावः । (भस्त्विति) न भविष्येच
रीयावयवन्निनामिति इदय, अविचारितमणीय मय्य निष्पातसाधय

प्रथमं तान्द्रैपम्योपपादनाभिमान, ततो वैदिकपरिष्कार, पश्चात्
तानुष्ठानं ध्ययस्थापनम्, ततश्च स्वर्गपरिष्कारमनमरणे । एतच्च
संगतसौहार्दमयप्रकाशेन द्वैतमिदं महत्तुर्गमैरानुप्रविष्टमिति ।
अत्रच प्रामाण्यादेरप्रयोजनं न केचिन्नया मदगतिरसंगे हशमनाय
उपपन्नस्य निरस्ता । एतदभिप्रायेण यादवप्रसादं स्तुतम् —

“ वेदोऽनृतो बुद्धहतागमोऽनृतः प्रामाण्यमैतस्य च तस्य चानृतम् ।

बोद्धानृतं बुद्धिरेतज्ज्ञानं युवचर्माद्वाप्यमनानसरेत् ” ॥ इति ।

किंच प्रत्यक्षनोऽनुमानतश्च भवद्विर्निर्देशेन प्रसाध्यते, त
तद्व्यवहारार्थतयापि शास्त्राप्रामाण्यं, द्वितीयानुष्ठानस्य पाठमात्रेण महा-
विप्रतिपत्तिः कथं न भवेत् श्रुतिनिराकरणस्य पश्चात् प्रयासादि
कमारभेत् । न नूतनानुमानादिकमस्मिन्निर्दिष्टा तस्मात्तदर्थेति चेत् ? किं
दं श्रुतिप्रामाण्यमगमगीत्यया, उतानुमानादेस्तत्र प्रामाण्यायोगात् । नाहं,
भवद्विरनुक्तेषु तत्तद्व्यवहारेण श्रुतिप्रामाण्यमगमस्य दुर्गतरात्, तस्यैव
दयस्यच शास्त्रयोग्यभिरुक्तानिरस्तत्वात् । न द्वितीयं, ज्ञानोदयादत्र

त्वात् व्यावहारिकप्रामाण्यं नदीयतइतिभावः । (प्रथममिति) एत
मविचारितं रमणीयत्वे सतितादृशं प्रामाण्यं बुद्धागमैर्गमिष्यात्, त
धैर्यास्पात्, ततश्च प्रमाणाप्रमाणविभागादिकमनुपपन्नमित्यर्थः (अ
भिमानइति) 'च्छिन्न' इति विपरिणामेनानुपपन्नम् । (सरणेरिति) भगवत्पुण्य
म् । (संगतेति) उक्तरीत्यावेदयत्पुण्यतागमस्यापि प्रामाण्याभ्युपगम-
प्रसंगर्भात्वावेदप्रामाण्यस्य परित्यागे चाचार्यमहानुप्रवेशस्येष्टमित्यर्थः ।
अविशेषादादिरूपानां प्रामाण्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वाच्चक्षितुं योग्य-
त्वेऽपि स्वरूपसत्यत्वादिवत्त्वात् स्वदमयोजकम् । यथ शक्तिराशयत्राह
(भवत्येति) ज्ञानजनकत्वाभावात् दृश्यप्रामाण्यमित्याह (द्वित्रेति)
अध्ययनविधिबलादध्ययनमात्रं सम्भवति अर्थज्ञानार्थं तदर्थविचारादि-
प्रयासो न भवतीत्यभिप्रायेण प्रयासादिकमित्युक्तं (भवद्विरिति)

नुपत्तिरक्षणस्याप्रामाण्यस्यासिद्धेः; एककोटिनियततयाच संशयस्यस्या
 प्यभावात्; निपुणतर प्रयोगेच प्रयोगदोषाणामभावात् । निपर्ययलक्षण
 तु विषयापहारमन्तरेण न सिध्यतीति । तथाचसति तुन्यत्रियतया तत
 एव शास्त्रमप्यप्रमाणमिति घट्टुत्वा प्रभात । एवच सति अद्वैतान्या-
 नां नतरावेदकत्वं द्वैतान्यानामेव तत्त्वावेदकत्वमित्यभिमतविपर्या-
 सश्च । अतत शास्त्राप्रामाण्यमप्यस्माकमिष्टमेवेति चेन्न पूर्व्यायेन
 दत्तोत्तरत्वात् । असन्दिग्धाविपर्यस्तबोधोदयस्य दुरपह्यत्वात् ।
 बोध्यमित्यात्वेच वैदिकन्यपदेशकचुक मुंचतस्ते बाह्यसमयसुरगा प्र-
 वेशमन्तरेणकथासमरसीग्निसशयापत्तेः । तदेतदखिलमभिसन्धाय भा-
 ष्येसन्मात्रप्राहिप्रत्यक्षप्रतिक्षेपाय गृहीतमात्रप्राहित्वेन सन्मात्राभिमतप्र-
 हस्वरूपपरिज्ञेदान्तान्यानामप्रामाण्य प्रसग उदाहृत । स्थलान्तरेषुनि
 प्रकीर्णं शेषमनधातव्यमिति ।

इति शतद्रूपण्या वेदप्रामाण्यपरिग्रहानुपपत्ति वाद चतुर्दश ॥ १४ ॥

स्वार्थानुमानादपि तत्सिद्धेरित्यर्थः (निपुणतरेति) सन्निर्विशेषं सत्त्वा
 द्वापतिरेके घटवदिति प्रयोगो विवक्षितः । नचाप्रयोजकत्वं त्वयाच-
 क्तुं शस्य, दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्त्यादि तर्काभावे बाधकतर्कसद्भावेच-
 सविशेषश्रुतिषु जाग्रतापु निर्विशेषश्रुत्यापि निर्विशेषासिद्धिप्रसङ्गात् ।
 (अन्ततइति) परिहारान्तरस्यापि कथनादपौनरुक्त्यं । अविपर्यस्तत्वमसि
 क्षमित्याह (बोधेति) मित्यात्व विषयतो ग्राह्य (स्थलान्तरेणिति)
 शास्त्रप्राचल्यनिरूपणभाष्ये - "अबाधितस्यापि दोषमूलस्यापारम्भाप्यनिश्च-
 यात् " इति । अत्रेदमनुसन्धेयम् । किन्तत्प्रामाण्यं यद्वेदे प्रसाध्यते याद्या
 गमेषु निषिध्यतेच । नतावदबाधितार्थकत्वरूपं तत्त्वावेदकत्वं, घेदे पूर्वभागे
 तदभावात् । ननु यस्य यादृशं रूपं तदावेदकत्वमेव तत्त्वावेदकत्वं, ग्रहणक्ष
 कल्पितं द्वैतरूपं अद्वैतरूपंचास्ति, तदुभय सविशेषनिर्विशेषवाक्ये
 प्रतिपाद्यते, यागादेश्च स्वर्गसाधनत्वं रूपमिति पृथग्भागे तदावेदकत्वं

या प्रामाण्यं, क्षणिकत्वादित्वतद्रूपमेव बाह्यागमेनावेद्यतइति न तस्य -
 प्रामाण्यमिति चेन्न; वेदस्याप्रमाणतया सर्वसम्प्रतिपन्नं शुक्तिरजतवान्य
 तुल्यत्वप्रसंगात् । नच शुक्तिरजतवान्यमपि प्रमाणमेव ? तद्वाग्यस्या
 प्रमाणतया सर्वसम्प्रतिपत्तेः । प्रमाणविरुद्धार्थकल्पना साहसम-
 धिरुद्देनापि त्वया तदप्रामाण्यरक्षार्थं सत्तात्रैविध्यं कल्प्यते ,
 तद्वगमंगीकृत्यतापि तदप्रामाण्यरक्षार्थं भूयसीवैय्याकुल्यतुभूय -
 ते, तदर्थमेव यथार्थत्वातिवादिभिरख्यातिसंवलनमिष्यते । परोक्षेण निर्व-
 चनीयोत्पत्तिपक्षे बाह्यागमेऽपि प्रामाण्यप्रसंगश्च । तदनंगीकारेऽपि किं -
 यस्य यद्रूपं यस्तुतस्तद्रूपस्य तस्य रूपस्य प्रतिपादकत्वं विवक्षितं,
 किंवा तस्य तस्मिन् प्रतिपादनं, आद्ये चैतयवन्दनादि वाग्यस्यापि-
 यस्तुतो यागादिगतस्यर्गसाधनतादि बोधकत्वात् प्रामाण्यप्रसंगः ;
 द्वितीये भद्वैतवाक्यानां प्रामाण्यं न स्यात्, तस्य तस्मिन् बोधनमित्य-
 स्य तत्प्रकारक तद्विशेष्यकत्वं पर्यवसानात् । एतेन तद्वति तत्प्रकारक
 त्वमपि निरस्तम् . भद्वैतवाक्ये तदसिद्धेः । ननु अवाधितार्थकत्वमेकं
 प्रामाण्यं, तद्वैतवाक्ये; तद्वति तत्प्रकारकत्वमपरं, तद्वैतवाक्यइति चेत् ?
 किं वेदप्रामाण्येऽसिद्धे तदुपजीवनेन प्रामाण्यभेदः कल्प्यते, उतासि-
 द्धे, आद्ये किन्तु प्रामाण्यं अवाधितार्थकत्वं तद्वति तत्प्रकारकत्वं वा ? आद्ये
 भेदवाग्यसाधारण्येन तत्कल्पनात्तद्वति तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यकल्प-
 नानुपपत्तिः । द्वितीये भद्वैतवाक्यसाधारण्या दवाधितार्थकत्वं प्रामाण्यक-
 ल्पनानुपपत्तिः । नापि व्यधिकरणप्रकारकत्वाभावे, तस्य येदे सिद्धौ त-
 द्दयतिरिक्त प्रामाण्यकल्पनं प्रयोजनाभावात् । किंचावाधितार्थकत्वं प-
 रित्यज्य शुक्तिरजतवान्यसाधारणं व्यधिकरणप्रकारकत्वं कथमिव
 पूर्वं वेदे प्रामाण्यतया कल्प्येत । एतेन प्रातिभासिकाधेकान्यत्व विशेषे-
 षित मिदमेव प्रामाण्यमिति निरस्तं, एतस्य प्रामाण्यत्वे प्रामाण्यभेद
 कल्पने मानाभावात् । किंच प्रातिभासिकान्येति विशेषणंच व्यर्थं ।
 व्यधिकरणप्रकारकत्वाभावे सत्यपि वाधितार्थकत्वेन शुक्तिरजतज्ञान-
 स्थामाण्या तद्वारणात्सार्थकमिति चेत् ; तथासति व्यधिकरणप्रका-
 रकत्वाभावे वाधितार्थकत्वा दप्रामाण्येऽवाधितार्थकत्वमेव प्रामाण्यम् ।

ननु प्रमाणपदमुख्यार्थजनकत्वं प्राग्बेदे साध्यते, अनन्तरंच द्वैताद्वै-
तश्रुत्यनुसाराद्बेदाप्रमाशब्दार्थनिर्णयः क्रियते इति चेत् ; नहीयं वैधीक-
ल्पना, येन कल्पनाक्रमनियमस्तिध्येत ; किन्तु न्यायार्थानां, ततश्च अ-
निर्वचनीयसिद्धौ तद्वद्विव्यावृत्तमवाधितार्थकत्वं तद्व्याप्यधर्मोदा कश्चित्प्र-
माणपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति कल्प्येत, तदसिद्धौ तद्वति तत्प्रकारकत्वं त-
द्व्याप्यधर्मोदा कल्प्येत । किंचैवं वेदार्थानां प्रमाणपदार्थावधारणे लौकि-
कानां प्रमाणपदव्युत्पत्त्यभाषप्रसंगः । अपिच अपौरुषेयत्व स्वतः प्रामा-
ण्याभ्यां हि वेदप्रामाण्यसिद्धिः, तत्रापौरुषेयत्वं भ्रमप्रमादविप्रलिप्साक-
रणापाटव मूलत्वसम्भावना निरसनमुखेन प्रामाण्यं साधयति, तत्र-
भ्रमप्रमादादीनां मयाथार्थ्यहेतुत्वनिर्णयपूर्वकं अपौरुषेयत्वेन निर्णीय-
मानं प्रामाण्यं याथार्थ्यमेव स्यात्, ननु प्रमाणपदमुख्यार्थजनकत्वमात्रं, प्रा-
माण्यस्य स्वतस्तर्घ्वं च तद्योग्यतत्त्वरूपविशेषनिर्धारण पूर्वकमेव निर्णीये-
तेति प्रमाणपदार्थनिर्णयो वेदापेक्षः । अपिच तथा कल्पनायामपि क-
ल्प्यमानं तच्छ्रुतिरजतवाक्यव्यावृत्तमेव कल्प्येत, तथाच कथं तद्विरो-
धात् तत्साधारणं तद्वति तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यमिति कल्प्यते । एतन्
स्वरूपार्थनोचरत्वं प्रामाण्यमिति निरस्तं, शुक्तिरजतवाक्यसाधारण्यात् ।

नच-प्रातिभासिकान्यत्वंविशेषणं युक्तं, स्वरूपार्थकत्वे सत्यपि तत्र
बाधात् । प्रामाण्याभावे भेदवान्यानां कथं प्रामाण्यसिद्धिः? ब्रह्मप्र-
मान्येना बाध्यविषयत्वात् प्रामाण्यमिति चेन्न, शुक्तिरजतवाक्यस्य घ-
टज्ञानाबाध्यविषयकत्वात् प्रामाण्यप्रसंगात् । शुक्तिरूपाधिष्ठान-
तत्त्वज्ञानेन बाध्यत एव रजतं, ततएवा प्रामाण्यमिति, अन्येन बाधो
न तन्त्वमिति चेत् ; तर्हि दैतवाक्यस्यापि तदर्थोधिष्ठानं ब्रह्मज्ञाने-
न बाधोऽस्तीति कथं नाप्रामाण्यम् । किंच किं बाधोनिवृत्तिः, उतसाध्या-
भाव प्रमा । आद्येवाह्यागमस्यापि प्रामाण्यप्रसंगः, तदर्थस्य विशेषणवि-
शेष्यसंसर्गात्मकत्वस्य ब्रह्मज्ञानेनैव निवृत्तेः । नद्वितीयं, ब्रह्मप्रमा
न्येन प्रपञ्चमिथ्येति ज्ञानेन प्रतीयमानाभाः प्रतियोगिविषयत्वात्
दैतवाक्यानां प्रामाण्यापत्तेः । ननु वेदप्रामाण्यसमर्थनदशायामे-
व द्विविधं प्रामाण्यं द्वैताद्वैतवाक्यपर्यालोचनया कल्प्यत इति चेन्न,

एकस्यैव प्रामाण्यस्य लोकासिद्धतया तस्यैव घेदेकत्वनीपयात् । अ-
न्यदपि किञ्चित् यदिप्रामाण्यमिति त्वयाव्यपदिश्यते कामंचदोऽपि
तथाव्यपदिश्यतां, न संकेतं ययंवारयामः । नद्वितीयाः, कल्पकाभावात्,
भेदविधिनिषेधाभ्यां हि तत्कल्पनं, प्रामाण्यस्यैवासिद्धौ कथं घेदमूला-
कल्पना । ननु युक्तिभिः प्रपञ्चमिव्याख्ये सिद्धेव्यवहारानुरोधात्, त-
द्वति तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यमिति कल्प्यते, निरधिष्ठान भ्रमायोगेन
अधिष्ठानेसिद्धे तस्याप्यधिष्ठानान्तरकल्पनाया मनवस्थाप्रसंगेन तस्याया-
ध्यात्वे तत्प्रतिपादकस्या याध्यायैकत्वेचसिद्धे तस्य तदेव प्रामाण्यमि-
तिकल्प्यतइतिचेत्तः, मिथ्यायस्योपपत्ति सापेक्षत्वाभावेस्य पुष्पाभिरेवा-
भिधानात्, अनधिष्ठानानवस्थयोर्दोषत्वात् । अन्योन्याध्यासेऽपि नक्ष-
तिः । श्रुतेरपि प्राप्तायंतया अनुयादकत्वप्रसङ्गश्च । नचज्ञानानन्दात्मकत्वं
न्यायेनातिरिक्तं श्रुत्यायोग्यत इति याच्यम् ; मिथ्यावस्तुनोद्वयधीनसिद्धि-
तया अधिष्ठानातिरिक्त दृग्पट्टीकारेऽधिष्ठानस्यापि दृश्यत्यामिथ्यात्वपक्ष-
द्वेन तस्यैव दृक्षित्यसिद्धेस्त्वप्रकाशत्वस्यापि तत् एव सिद्धे ; ज्ञाना-
तिरेकेण ज्ञानुर्निरासात् तस्यैवात्मतया निरुपाधिमेमास्पदत्वेन आ-
नन्दरूपताया अपि सिद्धेः । अधिष्ठानाव्रियतंकाभावाच्च त्रिविधपरिच्छे-
दाभावांसिद्धेश्च । अथैवं कल्प्येत, तद्वति तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यं, त-
दभावति तत्प्रकारकत्वमप्रामाण्यं, श्रुतिरजतवाच्यन्तु प्रमाणमेव, भद्वैत-
वाच्यन्तु न प्रमाणं नाप्यप्रमाणं, किन्तुभयविद्वक्षणं, तत्रप्रमाणव्यपदेशोऽ-
प्रामाण्यभावाच्चैत्रिणीजः, चाज्ञागमस्तु अतद्वतितत्प्रकारकत्व, अत-
स्त्विदं प्रमाणप्रमाणनिष्कर्ष इति । यच्च हि श्रुतिरजतवाच्यं
प्रमाणं, वेदास्तवाच्यं मप्रमाणमिति साधुसमर्थितः प्रमा-
णाप्रमाणविभामः । अपिच चाज्ञागमः प्रमाजनकान्यत्या-
टा भ्रमजनकत्वाटा अप्रमाणमिति याच्यम्, अन्यथा तत्रप्रमाणव्य-
पदेशस्य परिभाषिकत्व प्रसंगात्, एवंच सति आद्ये भद्वैतवाक्या-
नां चाज्ञागमवत् अप्रामाण्यमनिवार्यम् । द्वितीयेत्यन्मते प्रपञ्चज्ञा-
नस्य भ्रमरूपत्वात् भेदवाच्यादीनामप्रामाण्यं । ततश्च तद्वति तत्प्र-
कारकत्वं न प्रामाण्यं तदभाववति तत्प्रकारकत्वमपि नाप्रामाण्यं ।

ननु भ्रमजनकत्वादेव बाह्यागमोऽप्रामाण्यमित्युच्यते, भ्रमश्च तदभावव
 तितप्रकारः, प्रपञ्चज्ञान शुभितरजतज्ञानश्च न भ्रम, तत्र तद्वचपदेशो
 वायसाम्यादौपचारिकः । नचैवसति प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वभगप्रसंग,
 ज्ञानमात्रसामग्रीप्रयोज्यत्वहि स्वतस्त्व, अद्वैतवादन्यस्यापि ज्ञानसामग्री
 त्वात् तज्जन्यज्ञाने प्रामाण्याभावाच्चेति वाच्यम्, सविशेषगोचर ज्ञान
 सामग्रीग्राह्यत्वस्यैव स्वतस्त्वरूपत्वात् । युक्तचैतत्, तत्रैव प्रामाण्याप्रा
 माण्ययोः प्रसंगात् । मात्रपदश्चन वात्सर्न्यपर, अपितु प्रयोजकान्तरव्यव
 च्छेदक, एवञ्च प्रामाण्यस्य स्वाभ्ययज्ञानसामग्र्यतिरिक्त प्रयोजकानपेक्षणा
 द्वा स्वतस्त्वविरोधः । विश्व कार्यतानवच्छेदकत्वमेव प्रामाण्यस्य स्वतस्त्व,
 भ्रमाप्रामाण्यपरतस्त्वश्च कार्यतावच्छेदकोटिप्रवेश, तद्यथा शाब्द
 भ्रमवस्य योग्यभ्रमजन्यतावच्छेदकत्वे । अद्वैतवाक्यस्य प्रमाजनकत्वाभा
 वेपि न प्रामाण्यस्य कार्यतावच्छेदकत्वप्रसंगः । नच प्रपञ्चज्ञानस्य शुभित
 रजतज्ञानस्यच भ्रमत्वाभावे दोषजन्यत्वाभावप्रसंग, बाधितार्थवत्त्वादेव
 तदुपपत्तेः । नचैव सति दोषस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वं न स्यात् दोषेस्तत्प्य
 प्रामाण्याद्दर्शनादिति वाच्यम्, अनिष्टारूपदोषरया प्रामाण्यप्रयोजकत्वा
 भावात्, परसम्प्रतिपन्नयोग्यताभ्रमादीनामेव तथात्वात् : भविष्या दो
 षत्व चार्थाभासोत्पादकत्वात् इति ।

मैव - प्रपञ्चज्ञानस्य भ्रमत्वाभावे “ भ्रान्तिज्ञानेन पश्य-
 न्ति जगद्रूपमयोगिनः ” इत्यादिप्रतिरोधात्, भ्रान्तिशब्दस्योपच-
 रितार्थत्वे भेदवादिना विजयशब्दोभ्यापेत् । चिच्च बाह्यागमस्या
 पि प्रामाण्यमेव स्यात्, प्राप्तिभासिषविषयत्वात् । परोक्षे प्राप्तिभासि
 ष नास्त्येव, तत्रान्यथाख्यातिरेवागीवारादिति चेन्न, अनिर्वचनीयासि
 द्धिमसद्भात्, ख्यातिबाधाभ्या हि तत्सिद्धिः, तयो परोक्षे प्यप्रिशोपे तत्र
 वध ताभ्या न तत्सिद्धिः । सत्रिक्पाभावेनापरोक्षेऽन्यथाख्याते रसम्भ-
 यात्रैव तत्रानिर्वचनीयसिद्धिरिति चेन्न, तथापि शुभितरजतापरोक्ष्या
 भावप्रसंगात्, साक्षिभावत्वस्यागीवारात् साक्षिणश्चानादित्वात् सवि
 कर्षापेक्षेति चेन्न, घटादिज्ञानइवचैतन्य स्फोरयाचिन्मातृत्वे रिदमा-
 पारान्त वरणवृत्तेर्वा सन्निरुपापेक्षत्वात् । ननु तद्विषयणीवृत्ति स्तस
 सिर्वापञ्चन्या इदमाकारवृत्ते निदम्भभूत शुभितसन्निरुपापेक्षितः,

ननु रजतसन्निपद्यते चेन्न, तत्राशयश्चेत्यत्र प्रतिफलनमयोग-
 चत्वातिरिक्त विषयताया मानाभावात् । ननु घट जानामात्यनुभूयमाना
 विषयतातद्वत्तेति चेत्, तर्हि शुभ्रितरजतज्ञाने रजत जानामात्यनुभूयमा-
 ना विषयतापि दृष्टिगतैव स्यात् । अत्रैवसतिविषयतानुभूयमान घ-
 स्तुनपत्र व्यग्रद्वारेदन्तुत्यागमात् पृच्छेन्न व्यवहारदन्तुत्ये सविदो-
 त्तिविषयवन्वयद्वारा दन्तुत्यारापत्ते स्तज्जटैव स्यात् । अत्र तस्या
 दृष्टिप्रियस्य तद्वैव दृश्यत्वमिति तस्या मित्यप्याद्यमनिवार्यं, तद्वैवस्यैव
 च मानाभावात्सिद्धिः । अतस्त्वनिरूपणभावा दन्वयात्प्राप्त्यस्य
 यो दुर्गन्धः । ततश्च त्यागतिबाधान्या मगानियन्तर्वापत्तिद्विः ।
 तौत्रपर्योक्षणीति यथन्तर्वापत्तिव्यवर्तनीयम् । अत्रिद्वैवदन्तुत्येमात्रा
 रजतविषयताया यज्ञदत्तस्यापि तादृशरजतुत्पत्तौ इदमवच्छिन्न-
 चैतन्यस्य देवदत्तपञ्चदश चैतन्याभ्यामभेदात् तच्चैतन्याभेदेनोप-
 रजत देवदत्तस्यैव भासतइत्यत्र नियमो नोपपद्यते, यज्ञदत्तस्यापि
 प्रसंगात् । अतो रजतरजतारवि रजतविषयैत्यर्गाकृत्य तत्रमात्रमन्व-
 यि तद्वैवविषयरजति मयुक्तविषयचैतन्याभेदस्यैव तदापत्ताप्याज-
 न्नात्, तुष्टेन्द्रियतया देवदत्तस्यैव रजतविषयरजतुत्पत्ता यज्ञदत्ता
 स्याभावाच्च देवदत्तस्यैव रजताभासो न यज्ञदत्तस्येति याच्यम्, अतो-
 रजतविषयरजतेराश्रयत्वात् सन्निरूपणपक्षेऽप्यपि दुर्निवारः । य-
 द्यर्थाय यत्नना परैर्नैकृता तदावयवहुग्रन्थविद्वद्वाच्यं, तथापि स्वयंतो ग-
 तिरिति ये परेषा मियमेव गतिरिति तापि विद्वद्देति मन्वन्वमिति ॥

इति श्रीशङ्खकुलतिष्ठ श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
 पराशरतत्त्वशास्त्राभ्यामेव तद्वैवद्वैवतेन तत्राश्रयपरिचरणपराधनेन
 तत्रसादृश्यमहाचार्यापेक्षामप्येव रामानुजदात्तेन विरचितं
 या शङ्खद्विजोन्मत्ताया चण्डगदताल्याया घट्टामाश्रयनिरालो-
 नाम यत्तुंशस्वम् ।

श्रीः ।

श्रीमतेरामानुजाय नमः ।

श्रीमतेनिगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

अथ पंचदशस्कन्धः ।

अथाशब्दश्च प्रभृतिमितिरगैव्यमृत
 शरीर यस्येद जगदखिलमन्तर्यमयितु ।
 समे तर्करैर्निज विभक्तुण्डाक मयैः
 प्रसीदन्नासीदनिगमशतसीमा ह्यधुख ॥

(अथाशब्दश्च) गतिविगैश्चवाधात जगदखिल यस्य शरीरमवधृतमित्यन्वयः, मिति विषयाणामवाधित विषयत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षादीनामवाधितविषयतया प्रपञ्चस्य सत्यत्वादेव हि क्लेशैः सिद्धं नियाम्यत्वाद्यात्मकं शरीरत्वं कृच्छस्य भूयमाणमुपपद्यते, अन्त्या ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वे जीवब्रह्मभेदस्यापि मित्यात्वेन जीवस्य ब्रह्माभिन्नतया शरीरत्वासम्भवात् "यस्यात्माशरीरं" मित्येतद्व्याहृत्येत । नच शिलापुष्पस्य शरीरमिति व निर्वहः, "यस्य पृथिवीशरीरं" मित्यादिना वैकृत्यप्रसगादिति भावः । नन्वाध्यात्मिकभेदान्निश्चयनमुपपद्यतइति चेत् ? किमयं विषयप्रतिविम्बभावनियन्धनः, उक्तचन्द्रद्वित्यादियदौपाधिकं, उक्तघटावाशयदौपाधिकं । पक्षत्रयेऽपि न ब्रह्मणो जीवान्तः प्रवेशसम्भवः । नहि विम्बस्य प्रतिविम्बेन प्रवेशश्च चिदुपलब्धः, चन्द्रस्य वा चन्द्रेऽप्यवाशयस्य वा घटावाशयान्तरे । तथा नियमनमप्यनुपपन्नं, स्वरूपात्मकस्य स्वाभाविकभेदस्य नित्यं प्रकाशमानत्वात् । नन्वभेदे भासमानेषु न नियमनानुपपत्तिः, स्वप्रयत्नं व्यापारोत्पादनरूपस्य नियमनस्य स्वस्मिन्नपि सम्भवात्, इति चेन्न, यत्रस्य यत्रान्तरार्थान्तरमस्येति न नमम्यानात् आत्मनि यत्तिरेकेण व्यापारातरासिद्धे । यत्र भेदाप्या

यरेतसन्मात्रमाहि प्रत्यक्षदूषणान्तेभाष्यम् “सन्मात्रब्रह्मण. प्रमेय
भायध, तनोजट्टव नशिन्वाद्यस्त्रयैयोक्ताः ”इति । अनेनपश्यतोहराणां
दृश्यानुमानस्यानेकान्तिकत्वमपि सूचित । उत्तरत्रापि कचिपरमत-
व्याप्तचाप्रसंगं प्रायुङ्क्त-“ब्रह्ममिध्या ज्ञानत्रिपयवात् ”, इति । सांख्याधिक-
रणेच व्यावृत्तमसूचयत्- “दृश्यव्याप्यत्वाभ्युपगमा सुतरामसंगतम् ”

खेति नियन्त्रनियाम्यवयो र्व्यवस्थाकृतः । कुतस्नाहि चन्द्रभेदाध्यासे द-
क्षिणोत्तरत्वव्यवस्था? न कथंचित् , अयं दक्षिणश्चन्द्रः अयमुत्तरश्चन्द्रइति-
व्यवहारस्तु तदवधिकदक्षिणत्वस्य तदवधिकोत्तरत्वस्यच तत्रैव दो-
षविशेषेणारोपात् । नहि प्रतीतिमात्रेण व्यवस्थासिध्यति । अनिर्वचनी
योरारविषयेऽपि भेदस्य दक्षिणोत्तरत्वयोश्च एकत्रोत्पत्तौ कथं व्यवस्था ।
ननुभिन्नाधिकरणत्वं हि व्यवस्था, अनिर्वचनीयभेदोपत्तौ साकथं नरया
द्वित्वेनाहि दक्षिणत्वशुक्लभास्वरत्वयो रपि व्यवस्थाप्रसंग, अतस्त
दधिकरण,नधिकरणत्वं व्यवहरेति त्वया वाच्यम् , अतो न दक्षि-
णोत्तरव्यवस्था । तदधिकरणानधिकरणत्वस्य तत्राध्यासाद्व्यवस्थोपपद्य
त इति चेन्न; उत्तरत्वे चन्द्रमतिरोगिरु दक्षिणत्व, अधिकरणाधिकरण
त्वे प्रातिभासिके विद्यमाने तदभावस्य तत्र प्रातिभासिकस्यासम्भ-
वात् । किन्त्वैश्वरस्य संघर्षतया कालनिकतत्वं भेदस्पर्शानतः कथं नि-
यमनं ; नहि कालनिकतत्वेन ज्ञातं कार्यकरं, तथासति कालनिकतया-
ज्ञातपीतभ्रमतः पीताधिनः शंखे प्रवृत्त्यापत्तौ । एतैः-यक्ष्यमाणैः । तन्वेत
चतुष्पुंसारे अष्टैतध्रुतीनां भूपतीवैष्वाकुलीस्पात् इत्याशङ्क्य तासामपि
विशिष्टाद्वैतत्वं तापर्यामित्यभिप्रायेणाह (आसीददिति) आसीददित्यनेन-
स्वारस्यं सूच्यते । शतपदेन कृत्स्नस्वारस्यं. पक्षान्तरे षड् स्वारस्यंव
व्यज्यते । सीमा-पर्यवसान भूमिः । “जडत्वनाशित्वा दय” इत्यादिशब्दे
न मित्यप्यत्वं गृह्यते । तत्र मित्यप्यात्वापादनेन तदभावसम्प्रतिपत्तियोन-
नात् । “अनैकान्त्य सूचितम् ” प्रसंगाभिप्रायत्वात् प्रयोगस्येति भाव. (सां
ख्येति) “अपारमार्थिकत्वेतु दृश्यत्वं वाध्यत्वाभ्युपगमात् सुतरामसंगतम् ”

इति । येऽगाचारोक्तसंवेदन हेतुनिरासेन चेदमपि निरस्तं भाविष्यतीत्यनन्तम् । तदिह नयमिस्तृणामहे । निर्गीतमिथ्या दृश्यत्वात्, यद्यदि न तत्तथा, यथाशुक्तिरजतमिन्यादि । तत्र किमिदं मिथ्यात्वमभिप्रेतं किंतु उच्यते, उच्यते यथाख्यातिविषयः, उच्यते सदसद्विलक्षणः, अत्र त्विपन्नोपाया निवेद्यप्रतियोगित्वरूपं वाच्यं, अथवा स्वात्मताभावेन समानाधिकरणतया प्रतीयमानं, यद्वा सत्यप्रत्यक्षविलक्षणम्, यद्वा यदेव किंचिदिति । नाहं, प्रतीतिविरोधादपत्तिश्चात्र । अतएव न द्वितीयः, मिथ्यात्वाध्यासादिविषयतया सिद्धसाधनं वाच्यं शुक्रयादिरेव हि रजताद्यामनायगात्याते । उपपद्यमानमुपगम्यते,

मिति भाष्यम् । अत्राचार्या यद्विद्याविराधि तदेव तत्साक्षीति घञनमस्त गतमित्यर्थ इति । तेन दृग्भाष्यत्वे हि मिथ्यायः, तद्गर्धानसिद्धिवस्य तत् भवतीति हेतुसाध्ययोर्भाष्यात्तस्सूचितः । चैतन्यस्वरूपतः साधारणस्य रोक्षवृत्त्यवच्छिन्नं निवर्तनमित्यादि निरासस्तु त्विपत्तदनुपपत्तौ द्वेष्टव्यं (योगाचारति) जागरितप्रत्यया निरासम्येन स्ववेदनत्वात् स्वात्मनस्य यदिति बौद्धानुमानं यैवम्याद्यं न स्वप्नादिषु । इति सूत्रभाष्यं भगवता दूषितम् । मायिना प्रपञ्चो मिथ्या दृग्विषयत्वात् शुक्तिरत्नस्याप्याद्ययोर्दिवदित्युक्तं, यच्च ज्ञानत्वेन मिथ्याविषयत्वसाधारण्यं ज्ञाननिष्पत्त्येव मिथ्यायसाधारण्यस्याविशेषात् । ज्ञानस्य हेतुदूषणस्यैव तद्विषयत्वे हेतोरपि भवन्तीत्यर्थः (यदेति) स्वयं यद्वा तद्विलक्षणमित्यर्थः । अत्रापि ज्ञानस्यैव वाच्येति । अत्रापि सत्यत्वात् (द्वैलक्षण्ये) साक्षिते मिथ्यायः पर्यवस्यतीत्याशयेन उपपत्तिरप्युच्यते । (प्रतीतिविरोधादिति) असत्त्वप्रतीयेतेति तैरवामिधानादिति भाष्यम् । अतएव अपसिद्धान्तादित्यर्थः । मिथ्यात्वात् आद्यादिशब्दः क्षणिकत्वपरः । अध्यासात् आद्यादिशब्दः शुक्तिरजतादिलक्षणिराध्यासपरः तया हि तद्गत्तद्गमादेशेन विषयत्वात् । अत्रच मिथ्यायः घटसमासाधिरत्नात्पन्ताभावप्रतियोगित्वाच्च निरसितम् । मिथ्यात्वात् तस्य मिथ्यायः भेदविषयः, प्रपञ्चस्तु यथामिषयशापामादः (शुक्रादिरिति) ननु -

अशोणेपितनेन प्रिययामिष्येत , तथापि सिद्धसाधनता , न
 र्वस्यापि वस्तुनो यत्र कचिद्येनकेनचिदारोप्यमाणत्वात् । न तृतीयः,
 परं प्रत्यप्रसिद्धविशेषणत्वात् ; अर्थापत्तिप्रसिद्धं तदिति चेन्न, तस्या स्था
 वरे दूषयिष्यमाणत्वात् । न चतुर्थः, तद्धि बाध्यत्वं वाच्यमशब्दव्यंश ;
 पूर्वसिद्धसाधनं, तस्य प्रपञ्चसन्ध्याविरोधिवात् ।

स्वाभाविकाधिकरणे ऽ न्यथाख्यातिविषयत्वं विवक्षितमित्याशङ्कते
 (भवेति) (अर्थापत्तीति) व्यातिबाधान्वयानुपपत्त्या श्रुक्तिरजतेप्रसिद्धमि
 त्यर्थः । (तद्धि बाध्यत्वमित्यादि) मित्यात्वस्य मित्यात्वे मित्याभूतस्य
 शङ्कारोपितपीतिम्न, शब्देनेव पारमार्थिकसत्पत्वेना विरोधात् अर्थान्तरमि-
 त्यर्थः, ननु यथाश्रुतसिद्धसाधनमेव विवक्षितं, असम्भवात् । न तावाम-
 तिपन्नाधिकरणे निषेधप्रतियोगित्वमात्रेऽप्यदोषः, विकल्पवैयर्थ्यात् ; अथा-
 ध्यात्वकोटीसिद्धसाधनस्येनाविकल्प्यापि सिद्धसाधनदानसम्भवात् ; नच
 प्रतिपन्नाधिकरणे सर्वत्रेति विवक्षाया मयं दोषः, तादृशबाध्यत्वस्य प्रपञ्चे
 भावात् बाध्यत्वकोटीवपि सिद्धसाधनासम्भवात् , नच बाध्यत्वकोटी मि-
 त्यात्वाभावसिद्धेर्नाप्यं दोषः, अधिकरणपदेनाधिष्ठान विवक्षायां प्रपञ्चस्य
 तन्मित्यात्वस्य चैतन्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि प्रपञ्चे मित्यात्वाभावा
 सिद्ध्यासिद्धसाधनाभावात् ; आश्रयमात्रविवक्षायां मित्यात्वस्य प्रपञ्चनि-
 ष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि स्वाधिकरणांशेन प्रपञ्चस्य मित्यात्वस्यापि सिद्धेः,
 तादृशमित्यात्वाभावस्य स्वानिष्टत्वात् । किञ्च मित्यात्वाभावसिद्धौहि
 सिद्धसाधनशङ्कापि, अत्रच वस्तुतो मित्यात्वस्य मित्यात्वेऽपि तेनरूपेण
 मित्यात्वस्या बाध्यत्वात् सिद्धसाधनासम्भवात् ; अतोर्थान्तरमेव । एतद्
 भिमेत्येवोक्तं "सत्यत्वाविरोधित्वा"दिति । ननु विवदादिसमान सत्ताक
 मित्यात्वं सत्यत्वं, सत्यत्वं प्रपञ्चस्य श्रुतिरजतेप्रसिद्धं पारमार्थ्यस्य सिद्ध-
 त्वात् तस्य धर्मिसमसत्ताकत्वस्य धर्मधर्मिणोर्द्वयोरप्यपारमार्थ्यं विना असं-
 भवान्नार्थान्तरमितिचेन्न, मित्यात्वस्य कल्पितत्वे तस्यापारमार्थ्यविरो-
 धितया तदवश्यम्भावे सति धर्मिसमसत्त्वस्यैवासम्भवात् । नयस्यात्

घटे घटत्वविरोधिधर्मराहित्ये घटत्वस्याकल्पितत्वं न प्रयोजकंकल्पयितुं-
युक्तं, तस्य विप्रतिपन्नत्वात्, किन्तूभयाभिमतं धर्मिसमसत्त्वमेव, ए-
वंच प्रपञ्चमित्थ्यात्वस्य धर्मिसमसत्त्वसाधनात् तद्विरोधिनः पारमार्थ्यस्य
राहित्यं स्यादेवेति; तन्न, एवंसति घटत्ववति प्रातिभासिकस्य घ-
टत्वाभावस्य विरहप्रसंगात् । ननु यावद्विरोधिधर्मराहित्ये नेदं प्रयोजकम्,
किन्तु विरोधिधर्मस्य राहित्यं मावे, तथाच व्यावहारिकं घटत्वरा-
हित्यं प्रयोजकत्वान्नान्वयव्यभिचारइति चेत्तर्हि शुक्तौ रजतस्य प्राति-
भासिकेन रजताभावेन विरोधाद्व्यतिरेकव्यभिचारः । एतेन धर्मिसम-
सत्ताकत्वं तद्धर्मसमानसत्ताकं विरोधिधर्मराहित्ये प्रयोजकमिति नि-
रस्तम् । किञ्च तत्स्वरूपमेव तत्समानसत्ताकविरोधिधर्मराहित्ये प्र-
योजकमिति कल्पना युक्ता, लाभवात्; तथाच पारमार्थिकत्वस्य क-
ल्पितमित्थ्यात्वसमानसत्ताकत्वाभावाद्विरोध्यभावेन तस्यावश्यकत्वा-
द्धर्मिसमसत्त्वासम्भवएव । यद्विच प्रातिभासिकस्य घटाभावस्य भि-
न्नसत्ताकत्वात् घटेन विरोधएव नास्तीत्युच्येत, तर्हि पारमार्थिकेन
सत्त्वेन मित्थ्यात्वस्य समसत्ताकत्वाभावात् विरोधइति तुल्यम् ।
ननु व्यावहारिकसमानत्वमादाय समानसत्ताकत्वसिद्ध्या न पूर्वोक्तधर्मि-
समसत्त्वासम्भवइति चेन्न; पारमार्थिकसत्त्वे विद्यमाने व्यावहारिकसत्त्व-
स्यासम्भवात् । ननु मित्थ्यात्वस्य कल्पितत्वादस्तु प्रपञ्चे तदभावः,
तथापि तदभावमात्रं न पारमार्थ्यं, किन्तु मित्थ्यात्वासमाना-
धिकरणं मित्थ्यात्वाभावः । प्रपञ्चे च मित्थ्यात्वभावो मित्थ्या-
त्वसमानाधिकरणइति चेन्न, प्रपञ्चगतमित्थ्यात्वाभावे मित्थ्यात्वसमाना-
धिकरण्यं तदभावयोस्तत्त्वात्, प्रपञ्चस्यमित्थ्यात्वासमानाधिकरणं तद-
भावस्यसत्त्वात् । ननु मित्थ्यात्वाभावेन मित्थ्यात्वसमानाधिकरण्या-
भावावच्छेदकत्वेसति मित्थ्यात्वाभाववत्त्वं पारमार्थिकत्वं, मित्थ्यात्व-
स्य ब्रह्मावृत्तितया तदवच्छेदेन मित्थ्यात्वसमानाधिकरण्याभावेन ब्र-
ह्मणो मित्थ्यात्वसमानाधिकरण्याभावावच्छेदकत्वात् तत्पारमार्थिकं;
प्रपञ्चस्य तु मित्थ्यात्ववत्तया मित्थ्यात्वाभावस्य तदवच्छेदेन मित्थ्या-
त्वसमानाधिकरण्यस्यैव सत्त्वेनसमानाधिकरण्याभावस्य तदवच्छे-
देनासम्भवात्तस्मात् परमाथइतिचत्तः मित्थ्यात्वसमानाधिकरण्यस्य-

मित्यात्वेन तदभावस्य प्रपञ्चावच्छेदेनापि सत्त्वात् । ननु मित्यात्वा
 भावस्य प्रपञ्चावच्छेदेन यन्मित्यात्वसामानाधिकरण्यं तत्समसत्ताक-
 स्तद्विरोधेन तदभावो ब्रह्मावच्छेदेन यत्तद्व्यभिचारः, अन्यथा ब्रह्मावच्छेदेनापि-
 तस्य मित्यात्वसामानाधिकरण्यं प्रसंगात् , प्रतियोगितदभावयोर्वि-
 रोधिनोरन्यतराभावेऽन्यतरस्य सत्त्वनियमात् ; तथाच मित्यात्वसामा-
 नाधिकरण्यं समसत्ताक मित्यात्व सामानाधिकरण्याभावावच्छेदकं
 मित्यात्वाभावाधिकरण्यत्वं पारमार्थिकत्वं । प्रपञ्चावच्छेदेनापि यद्यपि
 मित्यात्वाभावस्य मित्यात्वसामानाधिकरण्यभावात् स्थापि नापि सामा-
 नाधिकरण्यं समसत्ताक इति न प्रपञ्चः परमार्थः, ब्रह्मावच्छेदेन सामा-
 नाधिकरण्यभावात् स्तथैवेति ब्रह्मपरमार्थ इति चेन्न, समसत्ताकभा-
 वाभावयोरन्यतराभावेऽन्यतरसत्त्वनियमस्य तथासिद्धेः, घटघटतद-
 भावयोर्द्वयोरन्यवृत्तेः । किञ्चमोक्षे अविद्याया अस्त्येऽपि तत्समानसत्ता-
 काभावात् प्रसिद्धेऽप्यभिचारः । न च रूपवद्दृशाया मर्पनियमः, अप्रजो-
 जकत्वात् । अविशेषित एव ह्ययं नियम औपपत्तिकः, नियमविरो-
 धि शंकाया एव अनुत्थानात् । भावाभावयोर्विरोधिनोरैकरस्यासत्त्वे
 तरसत्त्वनियमः कुतः ? उभयमपि माभूदिति नाशंका, उभयाभावेऽप्यन्यत-
 रप्रतियोगिक एवेति न नियमविरोधः ; तस्माद्विशेषितनियम एवाप्रयोज-
 यः । एवञ्चाविद्यानिवृत्ते ब्रह्मस्यरूपातिरेकपक्षे अविद्याया स्तः समसत्ता-
 काभावस्य चाविद्यानिवृत्तावनगीकारादप्यभिचारः । किञ्च यद्येत-
 रपारमार्थिकत्वं तदा प्रपञ्चे मित्यात्वाभावस्य पारमार्थिकत्वं न स्यात्, मि-
 त्यात्वस्य मित्यात्वाभावाभावत्वेन मित्यात्वाभावस्य प्रपञ्चरूपस्याधि-
 करणनिष्ठात्यन्ताभावः प्रतियोगित्वस्य सत्त्वात् मित्याभावगतस्य
 मित्यात्वाभावस्य मित्यात्वसामानाधिकरण्यात् । ननु मित्यात्वसामा-
 नाधिकरण्यान्यत्व विवक्षितम् , अप्रचसामानाधिकरण्यत्यन्ताभावे
 सत्यपि न सामानाधिकरण्यान्योन्याभावः, न च तदत्यन्ताभावे तदव-
 च्छिन्नान्योन्याभावनियमः, अप्रयोजकत्वादिति चेन्न ; प्रतियोगिता-
 भिन्नसत्ताकत्वेनात्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकभिन्नसत्ताकतयाः

न्योन्याभावस्य विरोधाभावेन तद्व्यावृत्तेरावश्यकत्वात् । किंच यथा
 शुक्तयादौ शुक्तिरजततुल्यस्य मिथ्यात्वस्यारोपेपि तदधिकसत्ताकस्य त
 दभावस्य सत्त्वाद्वाच्यवहारिक सत्यत्वम् , तथाप्रपञ्चेऽपिव्यावहारि-
 केमिथ्यात्वसत्त्वेऽपि तदधिकसत्ताक तदभावस्य सत्त्वात्पारमार्थिक-
 त्वमाविरुद्धं । ननुस्वसमसत्ताको मिथ्यात्वाभावः पारमार्थिकत्व, ब्र-
 ह्मणिमिथ्यात्वाभावो ब्रह्मसमसत्ताकः, प्रपञ्चगतस्तुमिथ्यात्वाभावः परमा-
 र्थत्वात् धर्मभिन्नसत्ताक इति चेन्न ; पारमार्थिकसत्तामेवादाय-
 धर्मिसमानसत्ताकतावक्तव्या, ततश्च पारमार्थिकत्व घटक्रीभूतं पारमा-
 र्थिकत्वं किं स्वयमेव उतान्यत् । नाद्यः, आत्माश्रयात् । ना-
 ग्यः, अनवस्थितेः । एवं प्रपञ्चगतस्य मिथ्यात्वाभावस्य पारमा-
 र्थिकस्य धर्मिसमसत्ताकत्वाभावो धर्मिणः पारमार्थ्याभावात् , तत्
 दभावश्च मिथ्यात्वाभावस्य धर्मिसमसत्ताकत्वाभावादिति प्रपञ्चे पारमा-
 र्थ्याभावज्ञाने आत्माश्रयः । एतेन धर्मिसमसत्ताकत्वं धर्मिसमानसत्ताक वि-
 रोधि धर्मराहित्ये प्रयोजकं, एवंच मिथ्यात्वाभावस्य पारमार्थिकस्य प्रपञ्चे
 सत्त्वेपि नतत्प्रपञ्च समसत्ताकं, तत्समसत्ताकेन मिथ्यात्वेन विरोधात्,
 अतः प्रपञ्चा पारमार्थ्यसिद्धिः, धर्मिसमसत्ताकस्य मिथ्यात्वाभावस्य पार-
 मार्थिकत्वरूपत्वादिति निरस्तम् ;—घटत्वापटावयोरविरोधस्य द्वावयवेन पर-
 स्परसमानसत्ताकत्वनिबन्धनत्व कल्पनस्यैवोचितत्वात्प्रातिभासिकयोरपि
 विरोधस्यावश्यकत्वाच्च । वस्तुतस्तु विरोधिभावा भावात्मकत्व मेव प्रयो-
 जकम्, तत्र तद्विरुद्धधर्मराहित्येच तत्र तद्विद्यमानत्वमेव प्रयोजकम् । नचै-
 वं सति प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेतदभावापादनं नस्यादिति वाच्यम् ।
 प्रपञ्चेसति ब्रह्मणिप्रपञ्चाभावस्यायोगात् । किंच घटत्वादावघटत्वादि
 धर्मविरोधित्वे सत्त्वमात्रं प्रयोजकम् , नतु धर्मिसमसत्त्वमपि तत्र
 प्रवेश्यं, गौरवात् ; तथाच मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वं ब्रह्मणिमिथ्या-
 त्वाभावेन निर्वाह्यम् ; तत्र च मिथ्यात्वकल्पनाया असम्भवात्
 कल्पितमपि मिथ्यात्वं प्रपञ्चे नस्यात् । एवं प्रपञ्चाभावाधिकरणे
 ब्रह्मणि प्रपञ्चो नस्यात् । धर्मिसमसत्ताकत्वस्य विरोधिधर्मराहित्ये-

प्रयोजकादेश्यप्यदोषः समानः, अधिष्ठानातिरिक्तत्वे भागस्य तत्सम-
सत्तात्वात् । अधिष्ठानात्मकत्वेऽपि अधिष्ठानातिरिक्ताभाव वायंका
रित्वात् । अन्यथा ब्रह्मणि प्रपञ्च- पारमार्थिक एव कुतो न स्यात् ,
ब्रह्मणितादृशप्रपञ्चविरोधिमाभावात् । किञ्च शुक्तिरजतस्य सत्ता
या ग्राभावात् द्रुतस्वमानसत्तात्वात् । ननु तथापि प्रातिभासिक-
सत्तास्तीति चेन्न , बाधायोग्यत्वं दिसत्त्वं, तस्य चाभावे तद्विशेषासम्भ-
वात् । ननु बाधमात्रायोग्यत्वं न सत्मान्यम् , किंतु बाधनिरूपितायो
ग्यत्वावन् , एवञ्च बाधमात्रायोग्यत्वं पारमार्थिकत्वात्, ब्रह्मज्ञानेतरबाधा
यावत् व्यावहारिकसत्त्वं, ब्रह्मस्वाधिष्ठानज्ञानेतरबाधायोग्यत्वं
प्रातिभासिकसत्त्वमितिसम्भवत्येव सत्ताविशेषत्वमेतेषा मिति चेन्न,
प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोपपत्तेः पारमार्थिकत्वेऽपि शुक्तिज्ञानाभावात् प्रपञ्चे तत्र
साध्यमित्यप्येका विशिष्टतर्पणान्तरत्वात् । ननु क्वचित्तथान्य
तमसत्तया समानसत्ताय मित्यस्या साध्यमिति चेन्न , प्राति
भासिकेऽपि रजतेमित्यस्यास्य सम्प्रतिबाधादर्शनेन रजतत्वव-
द्व्यावहारिकत्वापत्तेः साध्यवैकल्यं । किञ्च प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वेऽपि
तस्य ब्रह्मज्ञानेतराभावात् तन्मिथ्यात्वसाम्योपपत्तेरर्थान्तर । ननु सत्येन हि
साम्यविवाक्षितं, ब्रह्मज्ञानेतराभावात् तन्मिथ्यात्वमात्रं न व्यावहारिकसत्त्वं, ब्रह्मण्यति
प्रसगात् , किन्तु ब्रह्मज्ञानाभावात् तदितराभावात्, तेनाकारणसाम्य
सिद्धौ न प्रपञ्च पारमार्थ्यसम्भव इति चेन्न, ब्रह्मज्ञानाभावात् तन्मिथ्यात्वमात्रं
बाध्यत्वमात्रविशेषाभावापि विशिष्टमिति चेन्न , एतादृशसत्त्वपरिप्लवनस्य-
प्रपञ्चमित्यस्यासिद्धेरुत्तरत्वात् । ननु साध्यनिर्देशासम्भवात् । ननु
स्याबाधमात्राभावात् मित्यस्या समानसत्तावेत्यादिना विवाक्षित
मिति चेन्न, अनुदितबाधकस्थले शुक्तिरजतयोर्द्वयोऽपि ब्रह्मज्ञानाभावात् तन्मिथ्यात्व-
कथं बाधमात्राभावात् रजतस्य शुक्तिरजतस्य रजताभाव प्रत्यव्यावर्तक
त्वात् , प्रपञ्चेऽप्युक्तसाध्यसिद्धावपि प्रपञ्चतुल्यमित्यस्याभावाव्यावर्तक
त्वेनार्थान्तरत्वात् । किञ्च बाध्यत्वस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपत्वे रथाबाधकावा-
ध्यतया नानिवर्तकज्ञानानिवर्त्यत्व, इदञ्च प्रपञ्चे सत्तिसत्ययोऽपि मित्य्या
त्वस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वा भागमात्रादुपपन्न । तथापि मित्य्यात्वस्य प्रप-

चेतत्तुल्यमित्यावाभाव विरोधित्वाभावादर्थान्तरं । यद्यभावप्रमायाधः , तदास्वस्य यदभावप्रमापकं तेनप्रतीयमाणाभावकत्वं साध्यंस्यात् , तथाच दृष्टान्तस्साध्यविकलः; शुक्तिरजतभ्रमदशायात्रेदं रजतं मित्यर्थेव भाति अपितु वस्तुनोरजतमेवेत्यनुभवेन मित्य्यात्वे बाध्यमानेऽपि रज तस्यायाधात् । यदपि परिहारान्तरमुक्तं; योयस्यस्वाभाविको धर्मस्ततश्च स्वाभावविरोधी, मित्य्यात्वंचकल्पितमपि प्रपञ्चस्य भ्याभाविकमिति स्वा भावविरोध्येष, स्वाभाविकत्वन्तु तत्साक्षात्कारनिवृत्त्ययोग्यत्वमेवेति-तदपि घटावस्यप्रातिभासिका घटत्वाविरोधित्वात् प्रातिभासिकरूपस्य प्राति भासिकतदभाव विरोधित्वाच्च निरस्तम् । किंचैवं ब्रह्मसाक्षात्कारनिव र्त्यत्वात् स्वप्रकाशत्वं नस्वाभाविकमिति तद्वद्भाजि अस्वप्रकाशत्वाविरोधिन स्यात् । नचस्वप्रकाशत्वविशिष्टस्यात्मन स्वप्रकाशत्वं स्वाभाविकं, स्वप्र- काशशक्ति साक्षात्कारनिवर्त्यत्वादिति विशिष्टं तदस्वप्रकाशत्वविरोधीति वाच्यम् ; तर्हि स्वप्रकाशत्वविशिष्ट अस्वप्रकाशत्वं माभूत् , स्व रूपेस्यादेव , स्वप्रकाशत्वस्यास्वप्रकाशत्वेन विशिष्टेस्वप्रकाशस्यावृ त्याविशिष्टेऽपि नस्वप्रकाशत्वं अस्वप्रकाशत्वविरोधिष्यात् । इदमि ति साक्षात्कारनिवर्त्यं च रजतमिदमर्थस्य स्वाभाविकमिति तत्र तद् भाषोनस्यात् । नन्विदमर्थे रजतविरोधादेवनरजताभावः , इदं र्थेन तस्य रजतात्मकत्वयोग्यत्वात् ; किंतु शुक्तिरजत रजतात्म- त्वायोग्य वा द्रजतत्वं शुक्तेनस्वाभाविकमिति शुक्तावेवाजताभाव इ- ति चेन्न; इदमर्थस्वैव शुक्तितया रजतस्य स्वाभाविकस्य इदमर्थेऽपि- रजताभावविरोधित्वात् । ननु रजताभावस्य पारमार्थिकत्वात् स्वाभाविकमापे रजत नविरोधि, भिन्नसत्ताकत्वादितिचेत् ; तर्हि समानसत्ताकत्वमेव विरोधप्रयोजकमितिस्वाभाविकत्वस्य तत्प्रयोज- कव कल्पनमयुक्तम् । किंच इदं शुक्तयोरभेदादिदं नरजतं किं वि य शुक्तिरितिबाधकसाक्षात्कारस्य इदं मर्थगोचरत्वस्य भविष्यादाच्च तन्निवर्त्य रजतं नैदमर्थस्यापि स्वाभाविकं । यदपि परिहारान्तरम् , यत्र यस्य वैशिष्ट्यमबाधितं सण्य तत्र स्वाभावविरोधी ननु पर- मार्थ , मित्य्यात्वं वैशिष्ट्यस्य नप्रपञ्चेसति तद्व्याधः, प्रपञ्चेन स- द्भक्षण्येय बाधात् , यदादौमहद्भिन्नुत्पत्त्येवगच्छितान सत्तावि

उत्तरादिकं ब्रह्मस्वरूपमुत ततो भिन्नं । आद्ये सिद्धसाधनत्वं, ब्रह्मसम्बन्धम्या
स्माभि स्थियमाणत्वात् ; द्वाव्यत्वधर्मयोगोहि प्रपंचस्य साध्यते, द्वाव्यत्वं च व

यत्वात् न प्रपंचमित्य्यात्वयाधिकेति - तदापि घटत्व रजतयोर्घट-
शुनयोः प्रातिभासिकाघटव रजताभावाविरोध प्रदर्शनेन निरस्त
मिति । किंच बाधोपपत्तिभावः तत्प्रमाणा, तदा कथं प्रपंचमित्य्या-
त्वस्य मित्य्यात्वेन तदभावापादने मित्य्यात्ववैशिष्ट्यस्य बाधितत्वे-
न परिहारः, आत्माश्रयात् । अथ ज्ञानेन निवृत्तिर्बाधः, तदा ब्रह्मणि स्व-
प्रकाशत्वस्य अस्वप्रकाशत्वविरोधिता न स्यात् । यदापि परिहारा-
न्तरं - अधिद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वं स्वविरोधिधर्मराहित्ये प्रयोजकमिति;
तदापि घटत्वस्य प्रातिभासिकाघटत्वाविरोधित्वात्, प्रातिभासिकस्या
पि प्रातिभासिकस्याभावविरोधित्वाच्च निरस्तम् । किंच प्रपंच-
स्याधिद्यातिरिक्त दोषाजन्यत्वात् ब्रह्मणि प्रपंचाभावो न स्यात् ।
ननु ब्रह्मणि प्रपंचाभावो भिन्नसत्ताक इति द्विविरोधी प्रपंच इति चेत् ।
तर्हि समानसत्ताकत्वप्रयुक्त एव विरोध इति किमन्येन । कथंचिदस्मा-
भिः प्रपंचे आद्यमानस्य पारमार्थिकाभावस्य कल्पितं मित्य्या-
त्वं व्यावर्तकमुक्तविरोध प्रयोजकमुक्तविरोध प्रयोजककल्पनयापि
स्यात् । किंचा विद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वं घटादेरपि नास्ति, भेद-
संस्कारजन्यत्वात् । ब्रह्मसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतया विपरीतकार्मज-
नकतया च भेदघातनाया अपि दोषत्वाविशेषात् । संस्कारस्य हि-
यासना । प्रातिभासिकव्यावर्तने च न किञ्चित्प्रयोजनमुभयोरपि समानस-
त्ताकविरोधित्वात्, भिन्नसत्ताकाविरोधित्वाच्च । किंच शुक्तिरजतय-
सन्मित्य्यात्वमपि प्रातिभासिकं त्वपावाच्यम्, अन्यथा स्वसमान-
सत्ताकमित्य्यात्ववत्त्वे साध्ये तस्य दृष्टान्तत्वा सम्भवात् । तत्र-
च मित्य्यात्वस्य रजतसत्यताव्यावर्तकत्वं नोक्तविधया सम्भवति, रजत
यन्मित्य्यात्वस्य प्रातिभासिकस्या विद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वात् । बा-
धोपपत्तिशोरे सत्पार्थ न तमेवेत्यत्राह (तस्येति) बाध्यबाध्यत्वस्येत्यर्थः । बा-
ध्यत्वं साध्यतं बाध्यत्वसम्बन्धोवेति विकल्पमभिप्रेत्यान्ये दोषमाह (आद्य इ-
ति) आद्यमाह (बाध्य वेति) ततश्चाहतिः, ब्रह्मणस्त्वनमाहिमप्रतिश्र-

ह्यस्य रूपमिन्द्रियभिधत्ते । द्वितीये तेनैव दृश्यवहेतोरनेकान्त्यं । तेनैव हेतुना तत्सिद्धयसिद्धयोर्ना नैकान्त्यमिति चेन्न ; तेनैव तत्सिद्धा वनेकान्त्यप्रसङ्गः, तदसिद्धौ हेतोरसाधकत्वमिति प्रसङ्गपर्यवसितत्वात् । तेनैव तत्सिद्धौ तत्साधनस्य सतः कथमनेकान्त्यम्, नहि तत्साधकत्वे तदसाधकत्वप्रसङ्गइत्युन्मत्तोपि ब्रूयादिति चेन्न ; अभिप्रायानभिज्ञानात्, नहि ततएव तत्सिद्धिमभ्युपगम्यानेकान्त्यं शून्यः अपित्वप्राप्तितो वाध्यत्वे

स्यानन्याधारवादित्यर्थः । तदुक्तं सत्यमित्यात्वं ब्रह्मात्मकमिति कोटिनिराकरणे सर्वापेक्षिद्धौ - 'प्रत्यक्षस्वरूपस्य सत्यस्य निराधारस्या सत्यवृत्तित्वम्यायाता'दिति । साध्यत्व धर्मयोगः पक्षसाध्यत्वसम्बन्धाय-को विवक्षितः । साध्यतइति सिद्धिविषयत्व मात्रविवक्षितं नतु साध्यता वच्छेदकावच्छिन्नत्वं (तेनैव हेतु नेति) तेनैव हेतुनामित्यात्वसिद्धयनन्तरज्ञातमनैकार्थं मित्यात्वसिद्धाद्यप्रतिबन्धकत्वाद्भाषः, असिद्धिदशायां तदनुपस्थितत्वादेवेत्यर्थः । (तेनैवेति) अपेक्षानिष्ठप्रसङ्गसिद्धेः प्रागेवास्तीतिसिद्धि प्रतिबन्धइतिभावः । शङ्कते (तेनैवतदिति) (नहीति) अनैकान्त्येनासाधकत्वं फलितमित्यभिप्रायः । आपाद्यापादकव्याघातेन प्रसङ्गानुपपत्तेर्नसिद्धेः प्रतिबन्धइत्याशयः (नाहं तत एवेति) यपेन-न साध्यसिद्धये सदनैकान्तिकमिति नापादयाम्, येनव्याघातः किंतु तेन हेतुनासाध्यासिद्धे स्तवसाध्याभावे हेत्वोक्त स्वर्णाङ्गीकारादस्वन्मतेनैव न्त्यप्रसङ्गइति शून्यइत्यर्थः । नन्वेवमपि नानुमिति प्रतिबन्धइतिचेत् प्रपञ्चेवाध्यत्वत्वा तदभावोवावाच्यः, तृतीयप्रकारासम्भवात् । तथाचः वाध्यत्वं तत्रैवव्यभिचारः । तदभावेतु प्रपञ्चः एवेति सर्वथाय व्यभिचार्येवेति । निश्चयस्य प्रागेवसत्त्वानुमितिरित्याशयात् । ननु कथं सिद्धयसिद्धि व्याघातशङ्कायानं, प्रत्यक्षमित्यात्वा सिद्धावपि शुक्तिरजतं तस्य सिद्धत्वेन तत्र व्यभिचारोद्भायनासम्भवात् ; कथंच तदङ्गीकारेण परिहारग्रन्थः ; इत्थं, मित्या

दृग्ग्रहेनुर्ततइति भरता ऽभ्युपगतत्वेन तथाभ्युपगमेऽयतरा नैरा
न्यप्रसग इति । तर्हि तत्र दृश्यत्वे हेतु नरुतत इत्यभ्युपगम्यानेकात्य प
विहरिष्याम इतिचेत्तदादृश्यमानुमानेन तसाधन न शक्यते, तज्जनित
ज्ञानत्रिपये तस्य दृश्यन्नादृश्यम्भावात्, अतोऽनुमानमेव परित्यज्याने
कात्य परिर्तुमर्हसि । ननुग्राहितम्या बाधितस्य च साधारण बाध्यत्वमा
त्र माय्यत इति चेन्न, तथापि सिद्धसाधनत्वस्य दुर्गपरिहरात्, बाधित
बाध्यत्वमभ्युपगच्छेत् साधारण्यस्याभ्युपगमात्, पक्षधर्मतावगादस्य
दभिमतनिशेधगम इति चेन्न, तस्या स्ताद्विरुद्धत्वात् । अविरोधेऽपि पूर्वोक्तनि
कात्यस्यहिमान्वात्,

वेद्यभिचार इति सामान्ये नोद्भाषिते प्रपचगतमित्या वेद्यभिचार उ
द्भाषितइति भ्रान्त्याचोदित, तदभ्युपगमेन परिहार उक्त । अभ्युपग
म्यपरिहारस्य च प्रयोजन दृष्टान्तेऽपि द्रव्यावन व्यतिरेकिणामित्या
त्वे साध्यमानव्यभिचारोद्भावन प्रकारप्रदर्शन (नन्विति) बाधितार्थस्या बा
धितार्थस्य च साधारण बाध्यत्वमात्र साध्यम्, नतु बाधितासाधारण
अपाध्यबाध्याय एवच प्रपचेसामान्यरूपेण सिद्धाधिविधितस्याबाध्य
बाध्यत्वरूपविशेषस्य प्रागसिद्धे नसिद्धसाधन, साध्येच बाधितबाध्य
त्वरूपविशेषमादाय बाध्यत्वसामान्यस्य सत्त्वाग्रनैकानयमित्य
र्थं । (तथापीति) त्वदभिमतविशेषासिद्धावपि बाधितबाध्यत्वमादाय
साध्यतावच्छेदका वच्छिन्नस्य सिद्धत्वा सिद्धसाधनमित्यर्थं ।
नतु पक्षधर्मतावगादबाधित बाध्यत्वरूप विशेषएव प्रपचे सिद्धय
ति, अन्यथा जटस्य दृशिवत्पितृत्व स्वाभाविकमन्तरेणा परोक्षत्वानुपप
त्ते, नच सोपि विशेष साध्यतावच्छेदकरूपेण न सिध्यति भिन्नविषया
पि तत्समानाकारसिद्धि प्रागेवास्ती युक्तमिति वाच्यम्, पक्षधर्मताव
गादेवा बाधितबाध्यत्वत्वेनैव सिद्धे, विशेषाकारसिद्धेश्च पूर्वमभावात्सि
द्धसाधामिति शक्यते (पक्षधर्मतेति) (तस्या इति) दृग्गधीनासिद्धिक
स्य दृग्ग्रहस्य दृग्बाध्यत्वेन विरुद्धत्वानित्यर्थं (अविरोधइति) पक्षधर्म-

न पचमः प्रत्यक्षाद्यैः तद्विधायकैः स्तदभावग्रहासम्भवात् ।
श्रुतीनामपि निषेविकानामन्यत्र व्यवस्थापनात् । अतएव योग्या
नुपलम्भ निराकृतसद्भावस्य तदभावस्यानुमानेन साधयितुमशक्यत्वात् ।

तात्त्विकाद्याधित बाध्यत्वं हि प्रपञ्चे सिद्धयति, अत्राबाधितेति बाध्य-
त्वं विशेषयतस्तथापि बाध्यत्वं बाध्यत्वाभावसम्प्रतिपत्तेः दृग्भावस्यापि स-
त्त्वात् अनैकान्यमित्यर्थः । ननु प्रपञ्चस्याबाधितत्वाभावमेव, तच्च बाध्यात्
यदिति न व्यभिचारः, न च बाधितत्वविशेषणत्रिरोधः, बाध्यत्वगतबाध्यत्व-
स्य बाधितत्वेन अबाधितत्वस्य परमार्थतस्तत्वादिति चेन्न, तस्मिन्नेव-
तृतीयावाक्ये व्यभिचारात् । नच तस्यापि बाधितत्वं, प्रपञ्चबाध्यत्वस्य-
अस्त्यत्वप्रसंगात् । ननु चतुर्थबाध्यत्वस्यापि बाधितत्व, एवं सुतरो-
त्तरस्यापीत्यनवस्था, अतः कुत्रापि नानैकान्यं, प्रथमादिपूर्वपूर्वाणाम्
बाध्यत्वस्य तृतीयाद्युत्तरोत्तरा युग्मबाध्यत्वेन परमार्थतया स्थापितत्वा-
त् स्वयमेव प्रपञ्चबाध्यत्वं, अतः न सिद्धसाधनमपीति चेन्न,
एवं सति द्वितीयचतुर्थादि युग्मबाध्यत्वादिपरंपरया प्रपञ्चस्यापि परमार्थ-
तया स्थापनप्रसंगात् । (प्रत्यक्षाद्यैरिति) स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत-
या प्रतीयमानत्वादि स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरण्य प्रकारकप्रतीतिवि-
षयत्व । साच प्रतीतिर्न सम्भवति प्रतियोगिग्राहिकया प्रतीत्या तत्रैव तद-
भावग्रहासम्भवादित्यर्थः । ननु प्रपञ्चविधायकनिषेधक श्रुतिभ्यां तादृशप्र-
तीतिस्सम्भवस्तत्राह (श्रुतीनामिति) (व्यवस्थापनादिति) विहित-
व्यतिरिक्तविषयतया स्थापनादित्यर्थः । ननु स्वात्यन्ताभाव समाना-
धिकरणात् प्रकारकप्रतीतिविषयत्वं साध्यम्, तच्च स्वात्यन्ता-
भावसमानाधिकरण विशेष्यकस्वात्यन्ताभाव समानाधिकरणत्वं प्रया-
स्क प्रतीतिविषयत्वं, साच प्रतीतिरेतदनुमान जन्यानुमितिरेव, स्वा-
त्यन्ताभावसमानाधिकरण विशेष्यकेत्यशे स्वात्यन्ताभाव समानाधि-
करणस्य प्रकारतयाऽऽग्राहनादित्यत्राह (अतएवेति) प्रतियोगिसमा-
नाधिकरणतया भावप्रत्यक्षस्यासम्भवं निरस्ततया प्रतियोगिसमाना-
धिकरणत्वावच्छिन्ना भावानुपलम्भेन तादृशभावस्य निरस्ततया तत्सत्य

कृत्वप्रयश्चोपरोच निर्मूलतया ऽ नुमानप्रामाण्यस्यैवासम्भवात् ।
 तदभ्युपगमच स्वोक्तिभित्तिमात्, परसिद्धान्तविपरिकरणाच्च । अप्रमाणेन
 साधितस्यापि सत्यत्वे ऽ समुक्तिमात्रेणापि तदपणन्य दुर्नारत्वात् ।
 नापि षष्ठ, सिद्धसाधनादेन । सर्वं ब्रह्मामरमिति भा-
 रकुरादिभिरेव त्वयापीष्यन् इति चेन्न, तदगृह्णितसिद्धिमात्रे-
 णाऽ समाभिस्तुक्ते । तस्याप सत्य भूतत्रयव्यतिरेक साधना-
 दसत्यत्र फलानिचेन्न,— सत्यमपि सत्यस्य सत्यात्तरव्यतिरेकमात्रेणा-
 सत्यप्रसंगाभावात्, तस्य घटस्य घटान्तरव्यतिरेकेऽपि नष्टप्रवृत्त्य ।
 ब्रह्मकमेव सत्यमिति सिद्धे तद्व्यतिरेकसाधनेनैवासत्यव सिद्ध्यती-
 ति चेन्न, आत्मश्रयप्रसंगात्, अन्वधानेन हि प्रपचासत्यव विनक्षित,
 सतएवच तत्सिद्धिरिति । नृत्तिसिद्धब्रह्ममात्र सत्यत्वोपजीवने अनुगा-
 ननैर्लक्ष्य प्रसंग, अतः श्रुतेरेव पुरस्करणीयत्वात्, तस्याध नि-
 रपेक्षवत् । विप्रतिपन्न प्रयनुमान सप्रयोजनमिति च न श्रुतिप्रामाण्यम

नस्यानेनानुमानेना सम्भवादित्यर्थः । (कृत्स्नेति) अनेनानुमानेना भावसाध-
 ने एतद्व्याधिततयाहृत्प्रत्यक्षस्याप्रामाण्यात्पक्षहेतुव्याप्तवादीना मति-
 र्द्वयानुमाननामाण्यासम्भवाच्चेत्यर्थः । अनुमानाप्रामाण्यप्रसंगइष्टइत्यन्वाह-
 (तदभ्युपगमइति) एतदनुमानप्रयोगविरोधादित्यर्थः (परेति)
 बाधकाभावात् सत्यत्वस्यैव सिद्धिप्रसंगइत्यर्थः । प्रामाण्यप्रयो-
 जनपातवाद्याशरविरहिणापि लिङ्गेन साधितस्य सत्यता पादच्छिन्न-
 खवादस्यल्ले दृष्टा तद्वदिदपि स्यादित्याशङ्क्य तत्र सत्यस्मदलिमा-
 त्रेण तदभावेऽपि सत्य स्यादिति परिहरति (अप्रमाणेनेति) (तत-
 एवेति) अनेनानुमानेन प्रपचासत्यत्वसिद्धावेव प्रपचासत्यवसिद्धि-
 रित्यर्थः । ननु श्रुतिवदनुमानस्यापि प्रामाण्यान्वयत्वेण न्यतरान्य-
 फयमित्यत आह (गन्तव्यइति) अनुमानात्पूर्वं नियमेन श्रुते प्रवृत्तेस्त-
 यानुमाननैर्लक्ष्य श्रुतेस्त्वनुमाननिरपेक्षत्वात् तेनात्र नतस्यानैर्लक्ष्य-
 निते । विप्रतिपन्नमति श्रुतिप्रामाण्यविप्रतिपन्न प्रतीत्यर्थः । ननु नक्षेत्र-

८

निष्ठतस्तदुपजीवनासम्भवात् , इच्छतस्तथैव तसिद्धे । श्रुतेश्च प्रत्यक्षायनिरोधिनिषयने सिद्धे साकथ प्रत्यक्षादिबाधकानुमानस्योपजीव्या । ननु सयमिति केनचित्सामान्यतो निश्चित्य तद्व्यतिरेक स्थाप्य तद्व्यतिरेकसाधनायोगात् । ततश्च शास्त्रनिश्चित सत्यव्यतिरेक साधनेपि तस्य सत्यान्तरत्वमात्र सिध्येत् । सत्यत्रात्यन्ताभावा साध्या इति पक्षेऽप्येवमेव दोषोपपद्यते । नापि सप्तम, तर्किलोकत शुक्तिरजतादिषु विधातुमापणिकरजतादिषु निषेद्धे च शक्य किंचिदथाशक्यमिति, न प्रथम, प्रत्यक्षादिभिर्बाधस्य दुर्निवारत्वात् । न द्वितीय, तस्याप्रसिद्धत्वात् । तत्राभिधस्य कस्यचिदयम्य साधने तेनाप्युपहितस्य प्रपञ्चस्याक्षतत्वेना निष्ठाभावात् । एव प्रत्यक्षबाधे निरूपिते सत्यार्थापत्यभावायो पृथक्प्रामाण्यमिच्छता ताभ्यामपि बाधः सिद्धः । अथा यत्र लक्षणव्यवहारा विसादादययानुपपत्त्या सत्यप्रसिद्धिः । अभावापि प्रपञ्चस्य बाध्यत्राभावात् सत्यत्र प्रकाशयन् मिथ्यात्रानुमानबाधत एव । नचात्र योग्यानुपपत्तिर्नोक्ताति बाध्य- योग्यत्वस्योपपादितत्वात् । नहि लोकसिद्धमिथ्यात्वा दन्यत् किमययोग्य मिथ्यात्रमस्ति । नचानयो श्रुतिबाधः, तदायपर्यस्थापनात् ।

मेव सत्यमिति निश्चित्य न सत्यवैलक्षण्यं स्थाप्यते, येन मिथ्यात्व-श्रुति रजर्जावेत, किन्तु सत्यमस्तीति निश्चित्येति शक्यते (नन्वि-ति) (प्रत्यक्षादिभिरिति) तेषां विशेषविषयत्यनियमादिति भावः । (एवमेवेति) प्रत्यक्षादियाधो ग्राह्य (प्रत्यक्षादिभिर्बाधस्येति) सत्यत्वमादिप्रत्यक्षादिनेत्यर्थः । तथाविधस्य-उक्तविधिनिषेधाशङ्क्यस्य । अन्यस्य-प्रपञ्चादन्यस्य । पञ्च प्रपञ्चमप्यभिहीयताधिगमवि साधितमिति भावः । (प्रत्यक्षबाधे निरूपिते सतीति) तद्वदिति भावः (योग्यत्वस्येति) चरमविषयत्वरूपेण श्रुतिरजतादिप्रसिद्धानिरित्तस्यैव स्याच्चिन्मिथ्यात्वरूपतानिषेधान्मिथ्यात्वस्योपपन्नमुपपादितमिति भावः । तदेष रमारयनि (नदीनि) नगरा

ननु सत्यत्रे सिद्धेऽपि, तदेव न किञ्चित्पदयाम, किं सत्तासामान्य,
उत्तररूपसत्त, अत्राभासत्त, यद्वा प्रामाणिकत्वमात्र, अथवा किञ्चिदि-
ति । नाह, सामान्यमनिच्छतस्तदयोगात्, इच्छतोपि समायादिषु भिन्ना
त्वसाधनस्य निरूपद्रूपप्रसगात् । न द्वितीय, तत्रापि किं स्वरूपमेव
सत्त, उत्तररूपस्य सत्त, पूर्वप्रमिथ्याभूतस्यापि स्वरूपस्वरूपमेवेति नकि-
ञ्चिद्व्यतिरिक्त भवति । निरूपरूपतदिति चेन्न, तेनैव रूपेण तत्स्वरूप
निर्णयात्, अन्यथा प्रातिस्विकरूपस्वरूपरूपाभावे सर्वथा निरूपरूप
त्वप्रसगात् । उत्तरत्र तत्त्वस्य सत्तातरभावे मिथ्यात्व दुर्गार, ततश्च
विश्वमेध्यात् । न तृतीय, अभासस्य मिथ्यात्वप्रसगात् । इष्टमिदमिति
चेन्न, अपिशेषाद्भासस्यापि तत्प्रसगात् । भासातरभासत्तेतुभासाना-
मेवभासत्वात् तत्प्रसग । न चतुर्थ, दृश्यवानुमानमनपोद्यतदसिद्धे ।

स्वतन्त्रग्राहिमायक्षेण बाधो न सम्भवति प्रपञ्चे सत्यत्वस्यैवानिरूपणा-
दिति शङ्कते (नन्विति) ब्रह्मणितु प्रामाणिकत्व रूप सत्त्व सम्भ-
वतीति भाव (न किञ्चिदिति) मिथ्यावस्तुयावृत्त विचित्रसत्यत्व
नोक्त भवतीत्यर्थ (नि स्वरूपमिति) सत्यवानगीशारेतुच्छवपर्यय-
सानादिति शङ्कितुभास (तेनैवेति) असद्विलक्षणत्वस्याभ्युपगमात्
मित्यात्वाभाव स्वरूपेणैव सत्स्वरूपत्वमित्यर्थ (धन्ययेति) यत्किञ्चित्स्वरूपे
सत्यपि यत्किञ्चित्स्वरूपाभावेन निरूपद्रूपत्वइत्यर्थ (यत्तन्तरस्वरूपा
भावइति) सतीतिशय । प्रातिस्विकरूपाभावस्य सत्त्वादित्यर्थ (उत्तर
येति) सत्त्वान्तरागीशार त्वनवस्था, सत्त्वस्याद्याप्यनिरूपणा दामाश्र-
यश्चेत्यपि द्रष्टव्य (इष्टमिति) अभावत्वादेव तत्र मित्यात्वमित्यमि-
त्यर्थ (भावस्यार्थेति) प्रमाणसिद्धत्वाविशेषेप्यभावस्य मित्यात्व
भावस्यापि तत्प्रसगइत्यर्थ । (भावान्तरेति) अभावत्वस्य मित्यात्वप्रयो-
जकत्वे इष्ट पर्ययसानादिति भाव । दृश्यत्वे मित्यात्वानुमान प्रवृ-
त्तिलक्षणप्रपञ्चग्राहिमतीति प्रामाण्यसन्देहात् प्रामाणिकत्वासिद्धे

न पचम, तस्य सर्वत्र प्रमाणत्राय्यत्रे शंसाविगण उदमिद्धे । योऽप्येऽ
नुपलम्भ वायादिति ॥

तदेतदसार,— प्रामाणिक्त्वमेव हि सर्वत्र सत्यमभ्युपग
च्छाम । तदुक्त भाष्ये—“ व्यवहारयोग्यतासत्त्व ” मिति । नच
तद्व्यापकानुमाने जीयति न सिद्धयतीति वाच्यम्, कालान्यथ पदेशस्य नि
र्गुलत्वप्रसगात् । यथा बहुधनुष्णानुमान प्रतियोगिभूतोष्णत्वप्राहिणा
वाच्यते, तथेहापि सत्यत्रयतिरेकानुमान प्रतियोगिविशेष सत्यप्रा
हिणा प्राच्यते । नच तन्नगृह्याइति नायम्, तद्व्यतिरेकसिद्धिप्रस
गात् । ननु तन्महाद्वयतिरेकसिद्धिरिति चेन्न अत्रापि सत्य
त्वदुक्तयुक्तिभिः खण्डनम् । तन्नाम्बन्धिते तदेव विख्यापि सत्य

न सत्यप्राहि प्रत्यक्षबाधइत्यर्थं (सर्वत्रेति) यद्व्यापि ततोऽप्यत्रचेत्य-
र्थं (प्रामाणिक्त्वमिति) एतेन जगत्सत्त्वात्पुनरितिरेव विपक्षे बाधिरिति
नवीनोक्त निरस्त ।

यदुक्त प्रमात्र यदि तद्वति तद्वैशिष्ट्यज्ञानं त
दा शुक्तिरजतस्येव प्रपञ्चेन न तादृश सत्त्व निवार्यं मिथ्यात्वावि
राधित्वात्, तन्न तादृशेन प्रतियोगिमात्रस्य अभावात्प्राधित्वेन उक्तस
त्त्वस्य मिथ्यात्वविरोधित्वात्, अतएव शुक्तिरजतस्यापनिवार्यत्वा
योगात् (कालान्यथेत्यादि) प्रत्यक्षविषय ज्ञान रूपप्रकाश रूपत प्रमा
णश्च, भूता घटदिप्रियकरव प्रमात्वप्राहिणाप्रत्यक्षेण प्रमाणविषयतय घ
टद्वौ गृहीतमिति उक्तप्रत्यक्षेणा नुष्णत्यानुमानस्यैव मिथ्यात्वानुमा
नस्याप बाध । उष्णत्वप्राहि प्रत्यक्षस्यैवास्यापि बलवत्तया नाश-
नुमानमात्रेण प्रत्यक्षविषय प्रामाण्ये सन्देहइति भाव ।

ननु प्रपञ्चे सत्यत्वस्यैवाग्रद्वणात्प्रत्यक्षबाधइति पूर्वोक्तभा
व नभिन्न शर्वा निराकरोति (नचेति) (तद्व्यतिरेकेति) अत्रापिप्रतिज्ञ
स्यैव निषेधत्वादित्यर्थं (त्वदुक्तेति) दृश्यत्वादीना ब्रह्मण्यपि प्रवृत्तेरिति
भाव (तत्रेति) दृश्यत्वादीना ब्रह्मण्यबाधये प्रपञ्चेत्यबाधत्वात्

मिति पश्य । एतत्सदेव ग्रहेति चेत् ? किमेतुकञ्च त्रिष्वक्षितमुत्तराय
प्रकाशत्, यद्वा सत्त्वाभावेऽपि सदिति । पूर्वेण ब्रह्मव्यतिकारप्रपञ्च
स्य कार्यव्यवहारेण साधितं स्यात् । ततश्चाशतस्त्रिष्वक्षितसाध्यता । द्वितीयेषु
परप्रकाशव्यवहारेण तस्य दोषः । तृतीयेषु प्रपञ्चस्यापि तद्वत्स
त्वे को विरोधः । एतेन सत्यस्य सत्त्वात्तराभावात् सत्यं प्रमगोऽपि प्र
युक्तं । अतस्त्वयमात्रप्रतिषेधे शून्यतादायकः । क्वचित्तदभ्युपगमे
प्रामाणिकेषु सर्वेषु तत्सिद्धिरनियमितेति । नचैव मिथ्यायासत्त्वाद्वा
तस्य सामान्यतोऽस्माभिरप्रतिषेधात् सत्यस्य गहिजतन्यादे

तत्र सत्यादिग्राह्यत्वेन प्रपञ्चेऽपि प्रत्यक्षेण तदेव सत्यं सिद्धयतीति
भावात् (एतद्वति) ब्रह्मणो निर्विशेषत्वात् ज्ञानानन्दत्यादिशून्यस्या
पि ज्ञानानन्दादिसत्त्वरूपत्ववत् सत्यत्वशून्यत्वेऽपि सत्यस्वरूपाय सम्भ-
वति, अतो मयुक्तयुक्तिभिः ब्रह्मण्यपि धर्मभूतसत्यखण्डनेऽपि न
दोषः, प्रपञ्चे तु सधर्मके सत्त्वखण्डने सत्स्वरूपत्वमेव न स्यादित्यर्थः ।
ब्रह्माद्यसम्भारमात्रेण त्रिष्वक्षयति (किमिति) (तृतीयेति) प्रत्यक्षादिना
सदिति प्रतीतं यस्तु तत्सत्यत्वधर्मनिषेधेऽपि सत्स्वरूपमेव स्यादित्यर्थः ।
ननु यदि मिथ्यात्वं सत्त्वच्यं क्वचिद्विपाते, ततोऽन्यत्र सर्वत्रापि स्यात्,
अन्यत्र नचैतुकिं रजतशशभृगाशवपि न स्यादित्याशङ्क्याह (नचैवमिति)
मिथ्यायास्तत्त्वादिशब्दार्थमात्रं न प्रतिक्षिप्यते किंतु तदभिमतं, तेन
ननुत्रापि, मदभिमतं तु मिथ्यायास्तत्त्वे सर्वत्रापि सत्यं (सत्यस्यैववर्धाति)

ननु रजतत्वस्य सन्निरर्थाभावात्तद्यथा तज्ज्ञानं, सन्निर-
र्थाभावेऽपि प्रतीतावतिप्रसङ्गः, ज्ञानञ्च न सन्निरर्थं, तस्मात्तान्यथा-
ख्यातिसम्भवः, अतो निर्वचनीयमेव रजतस्याभावाधिकरण उपपद्य-
ते, तदेव भ्रमविषय इत्येष्टव्यम्, अतोऽनिर्वचनीयत्वमेव मिथ्या-
त्वमिति । उच्यते, यद्यन्यत्र क्लृप्तकारणं नास्ति, तर्हि यथाचक्षुषा
घटाभावः पश्यामीत्यनुभवे सत्यापि त्वयापि क्लृप्तप्रत्यक्षकारणाभावा
दभावात्प्रमणान्तरमर्णाक्रियते, इन्द्रियान्यत्रतिरेकयोऽप्यधिकरणपदे

णोपक्षय , पश्यामीतिप्रतीतिश्च तावन्मात्रादितिवरूप्यते, तथेहापिदोषाख्यं
 अन्यद्वा विंचित् कारणान्तरघट्यता । यदि रजतपश्यामीत्यनुभवागुसारेण
 तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षान्तर्भाव इष्यते, तदा नभावोपलब्धौ प्रत्यक्षवाहिर्भावाद्वा
 फारस्तव विरुध्येत, घटाभाव पश्यामीत्यनुभवस्य तत्रापि सत्त्वात् । घस्तुत
 स्तु मात्र प्रत्यक्षसामग्रीविरुद्ध , विशेष्य सन्निरर्पस्यैव विशेषणे प्रत्यक्ष
 हेतुत्वात् । नच विशेषणसन्निरर्पस्याकारणत्वे दृष्णीपाच्छन्नकुण्डलं -
 कुण्डलीति शुभापत्ति , तद्यापि कुण्डलसयोगमादाय सयोगीति प्र-
 त्यक्षापत्ते । नच सयोगप्रत्यक्षेप्रतियोगि प्रत्यक्षस्य तत्सन्निरर्पस्य वा हे-
 तुत्वात् तदभायइति वाच्यम् , ममापि तुल्यत्वात् । कुण्डलीतिप्रत्य-
 क्षस्य ससर्गविधया सयोगप्रत्यक्षत्वात् । अव्याप्यवृत्तिप्रत्यक्षे तद्विशेषणक
 तत्ससर्गं तद्विशेष्यकौदासीन्येन इन्द्रियसयोगप्रदेशाच्छेदेन समग-
 यस्य हेतुत्वाच्च । ननु त्वया प्रतियोगिप्रत्यक्षाभावेपि दण्ड्यवमार्सादि-
 ति दण्डिमयभिज्ञारूप दण्डसयोगप्रत्यक्षागीकारा न्न तौल्यमिति चे-
 द्वा सस्याराजन्य सयोगप्रत्यक्षे प्रतियोगिप्रत्यक्षस्येन्द्रिय सयुक्तदेशाव-
 च्छेदेन समवायस्यच हेतुत्वात् । ननु सयुक्तसमवायाभावात् रूप-
 द्रव्यगतजातिप्रत्यक्षमिति चेन्न , द्रव्यगतजातिविशेष्यस्य प्रत्यक्षत्व-
 तस्य हेतुत्वात् । विशेष्यसन्निरर्पत्वेन विशिष्टप्रत्यक्षत्वेन सामान्यत कार्प-
 कारणभावेन यत्सामान्ययोरिति न्यायेन तद्विशेष्यधारेण कार्पकारण-
 भावौचित्यात् । विच गुणरमांडिग्रहाव्यापकत्वात् सयुक्तसमवायप्रति-
 न द्रव्यजातिप्रत्यक्षव कार्पतावच्छेदक , शब्देस्तत्ताजाति प्रत्यक्षानुपप-
 त्तेश्च । ततएव न द्रव्यसमवेत प्रत्यक्षत्व शब्दग्रहणानुपपत्तेश्च । अत-
 रसयुक्ततरसमवायमात्राविषय सयुक्तसमवेत प्रत्यक्षव सयुक्तसमवा-
 यन्यतावच्छेदक, अतो नाप्रसंगातिप्रसंगौ, तथाच भ्रमस्थले रजतत्वस्य
 सयुक्तसमवेतत्वाभावात् न प्रत्यक्षासम्भव । नचासन्निकृष्टरूपादिप्रत्य-
 क्षापत्ति विशेष्यसन्निरर्पभावात् । नचासन्निकृष्टरूपविशेषणवसन्निकृष्ट-
 रूपनिष्ठरूपत्वविशेष्यकप्रत्यक्षापत्ति , रूपेतरावृत्तिवसति सकलरूप-
 वृत्तित्वभावे तद्ज्ञानस्येष्टत्वात् । यच्चिद्विशेषणज्ञानाभावात् त-
 रस्मरणेसति तद्विशिष्टज्ञानमिष्टमेव । नचतीतग्यामतादिविशिष्टप्रत्यक्षम

सग इतिचेन्न, लौकिकप्रत्यक्षस्य वर्तमानकालावच्छेदेनविषयग्राहकत्व
नियमात्, तस्यात्रबाधाहोषाभावाच्चाभावात् । लौकिकप्रत्यक्षेच वर्तमानकालावच्छेदेन विषयोद्देशित्व नियतम् । अतः प्रत्यक्षस्याय स्वभावः । तथाच
तासामग्रीविशेषसामग्री, न तथा विना सामान्यसामग्र्या कार्यमितिनाती
तभ्यामताविशिष्टलौकिकप्रतीतिप्रसग । नचैवं चाच्यम् सामग्रीसन्नि
धानप्रयुक्तोऽय नियमोनस्यभावादिति;विशेषणसन्निकर्षहेतुत्वेऽपि भ्यामता
दशायामपी दानीमयग्यामोनेति भ्रमेसतिभ्यामतामात्रधीप्रसगात् ।
समानप्रकारकप्रत्येव प्रतिबन्धवत्त्वात् तत्कालावच्छेदेन भ्यामताभा
व योधयन्दोषोऽपि तद्विपरीतस्यतत्कालावच्छिन्न भ्यामताभ्यक्षस्यैव
प्रतिबन्धः । यथाच शब्दत्वस्य शब्दजन्यतावच्छेदकावेऽपि तज्ज्ञान-
स्यान्यविषयतानियमात् योग्यताज्ञान शब्दज्ञानकारण प्रतियोग्यर्थज्ञा
नमात्रे तदपेक्षार्थिजाभावात्, तथावर्तमानकालावच्छेदार्थं तासामपीवि
शेषतो लौकिकप्रत्यक्षसामग्री । किंच सयुक्तसमवेतप्रत्यक्षाय कार्यताय-
च्छेदकं ननु तत्कालीनसयुक्तसमवेतप्रत्यक्षाय, गौरवात्, अतइदानीं
सयुक्तसमवायाभावात् नातीतभ्यामताप्रत्यक्ष । नन्वेव घटे रक्तता
दशायां अतीतभ्यामतारोपो नस्यादितिचेन्न, इष्टापत्ते, भ्यामान्तरस्यैव
तन्नारोपात्, अगृहीतभ्यामान्तरस्यापि सामान्यप्रत्यासत्त्या भ्यामान्तर
ज्ञानसम्भवात् । पूर्वकालीनरूपवानयमित्यारोप वयमितिचेन्न, तत्रापि
रूपे तत्कालीनत्वसारोपात् अलौकिकमतीतभ्यामतादिविशिष्टप्रत्यक्ष
तासामग्र्या सायामिष्टमेव । किंच द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे सयुक्तसमवा
यस्य हेतुत्वे त्वन्मते रजतत्वस्यैव शुक्तिवरूपत्वात् तदेव शुक्त्यैव
रजतत्वात्मनाभि व्यज्यता, दोषादिति नान्यथाख्यातिविरोधः । ननु-
सामान्यतोऽपि विषयसन्निकर्षत्वमेव हेतुतास्तु, एववात्, नविशेष्यसन्नि
कर्षणत्वे, शोरवादिनि चेन्न, तत्सन्निकर्षस्य तत्प्रत्यक्षहेतुत्वे द-
ण्डयमार्सादित्यादिप्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षोच्छेदप्रसगात् । दण्डादिसन्नि-
कर्षार्थाभावात् । ननु तत्सन्निकर्षस्तदवच्छेदेन प्रत्यक्षकारण, अतः प्र-
त्यभिज्ञा देवदत्तेसन्निकर्षस्तत्त्वात् तदवच्छेदेन प्रत्यक्ष, दण्डादौ स

त्रिरुपाभागात् तदवच्छेदेन स्मृतिरिति चे तर्हि घटे सन्निरुद्धे
 पटेशा सन्निरुद्धे तदुभयविषयक घटाशेषप्रवृत्तात्मक पटाशेषस्मरणात्मक
 मेक ज्ञान स्यात् , अतस्तवयापि तत्परिद्वारार्थ विशेष्यसन्निरुप
 ऽपि कारणमिति वाच्यम् , अतः कारणतद्वैयर्थ्येन भाव्यवत्त्वात् ।
 ननु त्वत्पक्षेऽपि विशेष्यसन्निरुपस्य हेतुत्वास्यपवातिप्रसङ्ग इति चेन्न ,
 मया तद्विशेष्यप्रत्यक्षे तत्सन्निरुप कारणमिषङ्गोऽपरात् । ननु मयापि स-
 स्कारो विशेष्यणाश एव हेतुस्मृतिरिति गौरवात् तदतिप्रसङ्ग इति चेन्न , विशेष्यस्मृ-
 त्यभाषप्रसङ्गात् । ननु प्रत्यक्षसामग्र्यो प्रतिविशेष्यणाश एव सद्व्यापि
 सस्कार इति उक्तं , किं सद्व्यापित्व दण्डस्यैव चक्र प्रति, किं वा घटपट
 सन्निरुपयोऽस्मृदात्म्येनैव सस्कारप्रत्यक्षसामग्र्योऽस्ममाहारमात्र ।
 नाथ , प्रत्यभिज्ञाया ज्ञानप्रत्यासत्तिर्याकारप्रसङ्गात् । विशेष्य
 सन्निरुपस्य विशेष्यणाशे हेतुत्वस्वाकारप्रसङ्गाद्वा । ननु प्रत्यक्षसाम-
 ग्र्यविशेष्यणाश हेतु , त्रित्विन्द्रिय, तथाच तज्जन्यमपि विशेष्यणाश ज्ञा-
 न न तत्सन्निरुपपक्षे 'मनाज्ज्यानुमिति यदिति चेन्न, इन्द्रियत्वेनेन्द्रिय
 जन्यस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वनिवृत्त्यात् । नाथ , सन्निरुद्धा सन्निरुद्धवि-
 शेष्यकप्रत्यक्ष स्मृत्यात्मक ज्ञानप्रसङ्गतादवस्थात् । ननु प्रत्यक्षान्तर्गत
 विशेष्यणाश भिन्नस्मृतिर्य कारणतावच्छेदक सस्कार प्रति, अतो नाप-
 मतिप्रसङ्ग , नचा सन्निरुद्धविशेष्यज्ञानाशे प्रत्यक्षत्वाभावात् तत्राप्युक्तकाय
 तावच्छेदक सम्भवादिति प्रसङ्ग एवेति वाच्यम् , प्रत्यक्षत्वाधिकरणज्ञानान्त-
 र्गत विशेष्यणाशत्वस्य प्रत्यक्षत्वानधिकरणेऽप्यशेषजनपायात् , इति चेन्न,
 गौरवात् , कावेन स्मृतिर्यस्यैवार्थतावच्छेदकत्वात् । ननु मयापि
 विषयसन्निरुपस्य कारणत्वाद्वाच्यं, तदनु विशेष्यसन्निरुपस्य कार-
 णत्वात् गौरवमिति चेन्न, दण्डासीदीत्यादौ दण्डादेरपि प्रत्यक्षत्वाश्र-
 य तदेव ज्ञान प्रतिविषयत्वेन तत्सन्निरुपस्यैव प्रत्यक्षतात् , अश्वविचक्षा-
 यातु यद्विषयकत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षत्व तत्सन्निरुपस्यैव पर्यवस्यति इदं च वि-
 शेष्यसन्निरुपस्यैव कारणतावच्छेदक गौरव सत्यपि
 गौरवेऽस्मिन् प्रत्यक्षान्तर्गतविशेष्यणाशभिन्नस्मृतिरूपवदभिमतत्वात्

चच्छेदकापेक्षया लाघवं विशेष्यसन्निकर्षस्य स्पष्टम् । किंचास्तितावदेव द-
त्ते दण्डितयानुभूते यत्नदत्तेऽयमेव पूर्वं दण्ड्यासीदिति ध्रुमः प्रत्य-
भिज्ञारूपः, एवं पूर्वमयं श्यामआसीदिति; तत्र नदण्डीत्यंशे स्मृतिः, तस्य
पूर्वं दण्डितयानुभवात्, अतो परोक्षभ्रमएव वाच्यः, तत्रचनानिवृत्त-
नीयोत्पत्तिसम्भवः, अतीतत्वानुभवानुरोधेन इदानीं दण्डस्य तद्धंसस्या
प्युत्पत्तेर्वाच्यत्वात् तस्यच विरोधेन असम्भवात्; अतो ज्ञानस्य प्र-
त्यासन्नित्वं विशेष्यसन्निकर्षमात्रस्य हेतुत्वं वा स्वीकृत्य अन्यथाख्याति
रेवस्वीकार्येति तत्र फलतस्तामग्रया सर्वत्रान्यथाख्यातिसिद्धिः ।

ननु दण्डितसंसर्गयोः स्मृतिः विशेष्यांशेऽवबुधवदिति न प्रत्यक्षान्यथा-
ख्यातिरिति चेत्; तथासति रजतादिभ्रमरयापि रजतत्वाद्यंशे स्मृतिरूपाच
संभवादन्यथाख्यातिः कारणवाधाभावात् सिद्धयेत् । नचारोप्यांशे साक्षा-
त्कारयानुभवविरोधः; स्मर्यमाणस्यापि रजतस्य साक्षात्क्रियमाणश्रुत्य
भेदारोपात्, जातेस्तु साक्षात्क्रियमाणसंसर्गारोपात्तादृशानुभवोपपत्तेः ।
किंच श्रुतिरजतविपरीतसमूहालम्बने सन्निकर्षस्य विद्यमानत्वाद-
न्यथाख्यातिर्दुर्वारा । नच यद्गततया गृह्यते तद्वद्वितसंपुनस्तत्तमयायोहेतु-
रितिवाच्यम्; गौरयात् । नचैवं सत्येकचटे सन्निकृष्टे सति घटान्तरे
घटावग्रहापत्तिः; घटान्तरसन्निकर्षदृष्टापत्तेः, असन्निकर्षेच विशेष्यसन्नि-
कर्षाभावेनैव तदभावात् । एतेन विशेषणसन्निकर्षस्याकारणत्वे पर्वते परा-
मर्शात्तन्तरं वद्विषिशिष्टप्रत्यक्षस्यादिगोनिरस्तं, प्रतियोगिप्रत्यक्षाभावात्,
तत्संयोगावच्छेदेन सन्निकर्षाभावाच्च । किंच तदमते पर्वतो वद्विमा-
निति ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानं कुतो न स्यात्, पर्वतस्य पूर्वं वद्विमत्वेन
अननुभवादिति चेत्? तथासति दण्डितनिदण्ड्यासीदिति ग्रहणस्मरणा-
त्मकं ज्ञानं न स्यात् । यदि तत्र दण्डिसदृशधर्मदर्शनमात्रात् तत्रानुभवाभा-
वेपि तस्थैव दण्डितया स्मरणं, तर्ह्येतापि धूमयत्वेन सादृश्यदर्शनाद्वद्वि वि-
शिष्टत्वेन स्मरणापत्तिः । अननुभूत विषयस्मृति सामग्र्यपेक्षयानु-
मिति सामग्र्या बलवत्त्वादनुमितिर्दितिचेत्? तर्ह्यनुमिति सामग्र्याः प्राच-
र्यात् अनुमितिर्दित्यस्तु । ननु संशयोत्तरपुरुषप्रत्यक्षं न स्यात्, यदि सामान्येपि
पथे प्रत्यक्षसामग्रीप्रबला-तर्हि पर्वते वद्वयनुमितिर्न स्यात्, प्रत्यक्षं च स्यात् ।

वपनीतिप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षयानुमिति सामग्रीप्रबलाचेत, संशयोत्तर
प्रत्यक्षभ्रमस्तर्हि न स्यात् । दोषाघटितोपनीत प्रत्यक्षसामग्रीतो नुमितिसा
मग्रीबलवतीतिचेन्न - पर्वते वह्निध्रमानुमित्यनुपपत्तेः, तत्र विशेषभ्रमरू
पदोपस्य सत्त्वात् । प्रत्यक्षमात्रप्रयोजक दोषाघटितोपनीतप्रत्यक्षसामग्र्य
पेक्षया नुमितिसामग्रीप्रबला, संशयोत्तर प्रत्यक्षभ्रमेव सादृश्यस्य तत्प्र
क्षस्यच प्रत्यक्षासाधारणदोषस्यसत्त्वात्, पर्वते तदभावात् ; भ्रमविशेष
दर्शनस्यानुमिति साधारणत्वात्सादृश्य तत्प्रत्यक्षयोः कथंचिद्वापि
सम्भवेपि तस्य वह्निध्रममिति दोषत्वे मानाभावादिति चेन्न ; - सौर-
भ्यव्याप्यदर्शनाभावदशायां चन्दनत्वध्रमात् सौरभ्यप्रत्यक्षभ्रमो
जायत इत्यवच्छेदक भ्रमोदोषइति सिद्धम्, तथाच व्याप्यदर्शन
दशाया मप्यनुमिति न स्यात्, अवच्छेदकदर्शनरूप प्रत्यक्षमात्र-
प्रयोजकदोषसत्त्वात् ; नचैष्टापत्तिः, प्रमास्थलेऽवच्छेदकदर्शनकालानेना-
पि व्याप्यदर्शनेनानुमिते स्वीकर्तव्यात्, न्यदुक्तप्राच यप्रयोजकस्यापि
तत्रसत्त्वात् । स्वकल्पितप्रयोजयमानानुसारेण प्रमास्थलेऽनुमितिरप्य भ्र-
मस्थले प्रापक्षमेवेति धैर्यम्यवस्थपनस्यानुचितत्वात्, अनुमिति भ्रमविष
पर्वतेऽप्यवच्छेदकदर्शन सत्त्वात् ।

यदपि संशयानुत्तर प्रत्यक्षसामग्रीतः अनुमितिसामग्रीप्रब
ला, तेन संशयोत्तरपुरुषप्रत्यक्षोपपत्तिरिति, - तदपि न, स-
न्दिग्धवद्भौ पर्वते प्रत्यक्षापत्तेः । असन्दिग्धपुरुषत्वे सन्निकृष्टे पुरु-
षे व्याप्यदर्शना दनुमित्यापत्तेश्च । नच सन्निकृष्टद्रव्यविशिष्ट प्रत्यक्षसा
मग्रीतो ऽनुमितिसामग्रीबलवती, तेन पुरुषप्रत्यक्ष वह्निप्रत्यक्षाभावश्च-
सिद्धः । नच घटे पच्यमानत्वेन भाविरक्तिमानुमाना नुपपत्तिः, अव-
र्तमानविशेषणकप्रत्यक्षसामग्रीतो बलवत्त्वादितिचेत् ; - एवमपिकरध्रमात्
पुरुषतादात्म्यारोपानुपपत्तेः । किंच सौरभ्यव्याप्यदर्शनेऽपि सौरभ्यानु
मिति न स्यात्, सौरभ्यस्य वर्तमानत्वात्, अद्रव्यत्वाच्च । नचैष्टापत्तिः,
यत्र प्रत्यक्षार्थं नानुभवसिद्ध तत्र प्रत्यक्षत्वस्य मानान्तरासंभवनित्य
नतया मानान्तरासम्भवे तज्जन्यत्वस्यैव वाच्यत्वात् ।

अथ प्रत्यक्षजनकसन्निर्गन्नाश्रयविशेषणकप्रत्यक्षसामग्रीतो-
ऽनुमितिसामग्रीचलवतीति पुरुषप्रमात्रमयोरुपपत्तिः, सौरभ्यान्प्रत्यक्षतोप-
पत्तिश्च, चक्षुस्संयुक्तसमवायस्य गन्धाग्राहकत्वात् ; एवं पर्वतेनवद्विप्रत्यक्षा
पनिमित्तिचेत् ? पर्वते वद्विप्रमानुमित्यनुपपत्तेः । नचासन्निरूप्यविशिष्ट
प्रत्यक्षसामग्रीतोपि चलवत्त्वात्तद्दोषइति वाच्यम् ; -अचन्दने चन्दनत्वेन
गृह्यमाणे सौरभ्यस्याप्यभ्रमात् सौरभ्यानुमित्यनुपपत्तिरितिचेत् ॥-

उच्यते; वर्तमानकालावच्छेदेन विशेषणावगाहिविशिष्टप्रत्यक्षसाम-
ग्रीतोऽनुमितिसामग्रीचलवती, अतो सन्निरूप्यस्य चक्षुर्वर्तमानकालावच्छेदे
न प्रत्यक्षसम्भवात् पर्वते चक्षुःसुमितिसामग्री चलवती । ननुवर्तमानका-
लावच्छेदेनैव यत्रैः प्रत्यक्षं पर्वते स्यात् , प्रत्यक्षसामग्र्या स्वरत्वात् ,
इतिचेन्न, -वर्तमानकालस्यायोग्यत्वेन तद्गतत्वनासामर्थ्यात् । नच वर्तमान-
कालोपस्थितिमात्रं तत्कादावच्छेदेन विशेषणवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे सहकारिः गृ-
ह्यमाणजम्बूफलादौ भ्यामिकोपनये कालोपनयेऽपि तज्जन्यप्रत्यक्षेणवर्तमान
त्वाप्रहात् । अतोऽपस्मिन् काले यत्र यत्प्रतीतिपादनमात्रेण तद्विशेषकप्रत्यक्षा
पादनसम्भवः, सकालःस्वावच्छेदेन तत्र तद्विशेषणावगाहने हेतुः,
नचानुमितिकालः स्तादृशः । ननु चन्दनमिदानीं सुरभीति चन्दनावा-
वच्छेदेन ज्ञाते चन्दनविशेषे तदा दृष्टे इदानीमिदं सुरभीत्य -
रूपुर्नीतसौरभ्यप्रत्यक्षं, तथाच यदा तत्प्रत्यक्षसामग्रीकाले त-
द्व्याप्यचन्दनत्वादिपरामर्शोऽपि तत्र स्यात् , तदा तद्वानुमिति
नैस्यादितिचेत् ; सादृशकालप्रमुक्तवर्तमानकालेन विशेषणावगाहि-
ताप्रत्यक्षान्यप्रत्यक्षसामग्रीतो चलवत्यस्यविरक्षितत्वात् । यद्वा-
साक्षात्कारव्यसन्देहयोग्यप्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्री चलवती, उपन-
याचवेक्षाक्षाकारश्च तत्सन्देहयोग्यः । असाक्षात्कारव्यभ्रमयोग्य प्रत्यक्ष
सामग्रीतइतिवा, अचाक्षुषत्वादिभ्रमयोग्यप्रत्यक्षसामग्रीतइतिवा, योग्यस-
न्निरूप्यप्रतिबन्धकदोषाघटितोपनीतप्रत्यक्षसामग्री तदतिवास्तु, -तवा-
प्यननुभूतविषयस्मृत्यपेक्षया अनुमितिसामग्रीभावद्वयस्य वाच्यत्वात् । तत्र-
च नाननुभूतविशिष्टस्मृतित्वं प्रतिवर्ण्यतावच्छेदकं, सदापानन्तरमात्रं
विशेषदर्शनात् सोऽयं पुरुषइति भ्रमप्रत्यभिज्ञोच्छेदापत्तेः । दोषाघटित

त्वविशेषणेन भ्रमानुमित्युच्छेदापत्तेः । योग्यरुद्धिरुष्टग्रहप्रतिबन्धकत्वादिना दोषविशेषणेन कृतो गौरवं, तदनु विशेषणांशे सन्निकर्षस्य कारणत्वमधिकं कल्पनीयं । किञ्चित्त्वन्मते संशयानन्तरं पुरुषभ्रमस्थलेऽनुमितिरेव स्यात्, प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धिकाया स्तत्राभावात्, ततश्च प्रत्यक्षसामग्र्योत्पत्त्यर्थं विशेषणसन्निकर्षस्य हेतुत्वं वा त्याज्यं हानप्रत्यासर्तियां स्वीकार्या । नचानिर्वचनीयात्पत्ति सामग्र्यपि प्रतिबन्धिकाकल्प्यतइति वाच्यम्, तथासति प्रतिबन्धकान्तरकल्पनागौरवात् । किञ्चार्थसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे पर्यन्ते यद्विभ्रमानुपपत्ति दोषस्तथापि तुल्यः, अर्थसामग्र्यात्पत्त्येन पर्यन्ते यद्विभ्रमपत्तिमलद्वात्, स्थाणौपुरुषपत् । नच तत्रार्थजनकदोषो नास्तीति वाच्यम्, तथासति तादृशदोषा पठित प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षानुमिति सामग्र्याः प्राप्यसम्भवेन पर्यन्ते भ्रमप्रत्यक्षापादनायोगात् । किञ्चार्थसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वेऽनुमित्तया पुरुषभ्रमानुमितिर्न स्यात्, तथाच तत्रापि सिद्धाधपिषा पिरह सहकृतार्थसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य वाच्यं तथा पुनरपि गौरवं । तत्रैव सिद्धाधपिषा सहकृतानुमिति सामग्र्या अर्थप्रतिबन्धकत्वं च कल्प्यमित्यपि गौरवं । अस्तु वा विशेषणसन्निकर्ष कारणं, अस्तु प्रमायामेव, ननु भ्रम इतिकल्प्यतां । ननु लायवा जन्यप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं, ननु प्रमात्वपर्यन्तं गौरवादिति चेन्न; भ्रमव्यभिचारोपस्थित्या लोके सामान्येन कारणत्वग्रहासम्भावात् । नच भ्रमस्तुतिशिरूपत्वान्न जन्यइति वाच्यम्, लोके प्रमाया इव भ्रमस्यापि उत्पत्तिप्रतीतिस्तसामान्यकारणत्वं ग्रहपरिपन्थिव्यभिचारोपस्थिते शक्यकृत्वात् । नच परीक्षकाणां साक्षिरूपभ्रमे उत्पत्तिप्रतीति र्योत्पत्त्युपाधिकत्वं ग्रहाद्व्यभिचारज्ञानाभावात् सामान्येन कारणत्वग्रह इति वाच्यम्, तथा सति चक्रकप्रसंगात्, जन्यप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन कारणत्वे निर्णीते भ्रमस्थले कारणबाधेनान्यथा ख्यात्यसम्भवेऽनिर्वचनीयोत्पत्तिरिति तद्भ्रमरूपसाक्षिणि उत्पत्तिप्रतीति र्योत्पत्त्युपाधिकत्वे सिद्धे जन्यप्रत्यक्षत्वाभावा द्व्यभिचारग्रहनिवृत्तौ तदवच्छेदेन कारणत्वग्रहइति । अस्तु

वाविशेषणलघ्निकर्षः प्रत्यक्षमात्रकारणं, नचात्रतदनुपपत्तिः, ज्ञानस्यै-
 य प्रत्यासत्तित्वात् । ननु ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे काशीस्थपदार्थवा-
 यज्ञानतस्तत्त्वदार्थं शब्दतोजानामीत्यनुभूतयतो प्ररोक्षतोजानामी-
 त्यनुभवप्रसंग इति चेत्तर्हि शुक्तिरजतादिस्यले प्ररोक्षतो जाना-
 मीत्यनुभवादस्तु तत्र प्रत्यासत्तित्वम् । यत्र तथानुभवो ना-
 स्ति तत्रमाभूत्प्रत्यासत्तित्वं । त्वन्मते प्रत्यभिज्ञायां तत्तांश इय-
 काशीस्थपदार्थं जानामीत्यनुभवस्य विषयांशे स्मृतिवैषम्येति ।
 यस्तुतस्तु तत्सन्निकर्षजन्यतान्छेदकं तद्विषयप्रत्यक्षत्वं ननु
 तदंशप्रत्यक्षत्वं गौरवात् । तथाच दण्ड्यासीदित्यत्र दण्डांशोल-
 ग्निकर्षपेक्षायां ज्ञानप्रत्यासत्तिविधिः । किंच कर्मानामौत्प्रेक्षिक-
 ज्ञानसिद्धये संज्ञयाद्यर्थं ज्ञानप्रत्यासत्ति स्वीकार्या, तदतुरोधा हां
 षविशेषासहकृत ज्ञानप्रत्यासत्ति जन्यप्रत्यक्षेषु वृक्षशिलादौ पृथि-
 वीतथैवदभिव्यञ्जकाभावाच्चोपलभ्यते इतिकल्पयितवान् ।

नच-संज्ञापादेज्ञानाभासत्वं, तथैव पुरुषाभासत्वं । ज्ञानेनानु-
 भवात् । अतएवाहि त्वयापि ज्ञानाभासत्त्वमुच्यते । नचज्ञानेवल्लभकारणा
 भागद्वयानर्थं, कार्यानुसारेण कारणस्य कल्पनीयत्वात् ।
 अन्यथा रजतभ्रूमस्यापि प्रत्यक्षश्रुतकारणाभावेन प्रत्यक्षाभासावा-
 प्तोः । चक्षुर्जन्यत्वाभावेन स्पर्शज्ञानस्य ज्ञानत्वापरोक्षत्वयोत्पद्य-
 प्रसंगाच्च । ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे पर्वते वक्ष्यतुमित्यभाव प्रसंग-
 स्तु अनुमितिसामग्रीमावश्यकमर्थनेन परिहृतः ।

नन ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वेऽनुमानप्रमाणोच्छेदः, तत्र-ज्ञानप्रत्या-
 सत्तिसम्भवेन वद्विज्ञानस्य प्रत्यक्षरूपत्वसम्भवात् । नचानुमितिविषयलभात्
 प्रत्यक्षत्वाभावः; अनुमितेः प्रत्यक्षविशेषत्वसम्भवादिति चेन्न- अनुमितौ
 प्रत्यक्षत्वाभावोपलम्भादेव नप्रत्यक्षान्तर्भावः । अयं दण्ड्यासीदित्यत्रापि
 दण्डज्ञानप्रत्यक्षत्वाभावस्यानुभवसिद्धत्वा तस्यप्रत्यक्षान्तर्भावो नस्यादिति
 चेन्न- तत्रकारणान्तराभावात् । नचोपनय एवकारणमस्तिवतिवाच्यम्,
 भोमरजतं साक्षात्करोमीति प्रत्यक्षत्वस्यानुभवसिद्धतया एतत्कालीनतया
 पटं साक्षात्करोमिचन्दनेसौरभ्यं साक्षात्करोमीत्युपनीते प्रत्यक्षत्वस्या

अनुमतिद्वयत्वाच्च रविपथविशिष्टप्रत्यक्षत्वाच्चैदेन उपनयस्येद्विषय-
सहकारित्वरूपनाशितस्य प्रमाणान्तरत्वम् । अपचितप्रत्यक्षत्वाभाव-
ग्रहस्तु चक्षुरादिसम्बन्धाग्रहेण तच्चक्षुस्सन्निरूपेन्नन्यत्वाभावाविषयो भ्र-
मएव । व्याप्तिज्ञानस्य तु प्रत्यक्षसहकारित्वं नमूलमिति तस्य प्रमाणांतरत्व-
सम्भवाच्चानुमितौ प्रत्यक्षत्वाभावग्रहस्य भ्रमत्ववल्परूपमनुचितं । यद्यापि
संशयोत्तरप्रत्यक्षदेश्यदेश्यदर्शनस्य हेतुत्वमस्ति ; तथापि भवच्छेदयज्ञानत्वे
न संशयोत्तरप्रत्यक्षहेतुत्व, व्याप्तिज्ञानाभावेऽपि भवच्छेदयज्ञानात्, संशयो-
त्तरप्रत्यक्षदर्शनात् । व्याप्यज्ञानस्य हेतुत्वमवच्छेदकग्रहणस्यावश्यकत्वात् ।
व्याप्यत्वपरामर्शस्य हेतुत्वेऽपि संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वाच्चैदेनैव तस्य
हेतुत्वात् । अनुमितेश्च संशयोत्तरत्वनियमाभावात् करणान्तरत्व कलनमा-
ष्यक, तस्यच सम्भवमेव प्रमाणान्तरत्वं, विशेषदर्शनस्य कोट्यन्तरमिति
यन्वकत्व पक्षे सहकारित्वाभावाच्च । अपिच प्रत्यक्षस्थले सिद्धा-
विषयां स्थायां प्रत्यक्षाभायस्त्रिस्तार्धविषया सहसृष्टानुमिति साम-
ग्र्या प्रतिबन्धत्वात् । तत्र प्रतिबन्धतावच्छेदक प्रत्यक्षत्वमेव लाभ्यात्
नचानुमिति भिन्नप्रत्यक्षत्व गौरवात् । तथाच स्वकार्यस्य स्थानेऽपि प्रतिब-
न्धायोग, अनुमिते प्रत्यक्षभेदसिद्धिः ।

ननु^१ अनुमित्तासहकृतानुमिति सामग्रीप्रतिगप्यशाब्द ज्ञानादिकं-
मपि न प्रत्यक्षमात्रं , ततश्च अनुमिति भिन्नज्ञानाच्च प्र-
तिबन्धतावच्छेदकं अनुगतत्वात् , न प्रत्यक्षत्वं नूनवृत्तित्वात् ,
अतो नानुमितेः प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्सामग्र्याः स्वकार्यप्रतिबन्धरु-
त्वापत्तिरिति चेन्न, प्रत्यक्षान्येन जानीयामितीच्छाया स्वस्यामपि शाब्दादि
सामग्रीसत्त्वे तज्ज्ञानोत्पत्ते स्तादृशानुमित्तासहकृतानुमिति साम-
ग्रीप्रत्यक्षं प्रत्येव प्रतिबन्धिका तत्रच प्रतिबन्धतावच्छेदकं, प्रत्यक्षत्व
भवेत्तिलापवाच्यत्वात् ।

किंच यदवच्छेदेन यद्भ्रमदर्शनं तत्सामानाधिकरण्येन तं
भ्रमग्रहे उपनयस्य सामग्रीत्वे । अतः पर्वतो वह्निमानित्यनु-
मितिः सिद्धिप्रत्यक्षरूपा न स्यात् । नन्ववच्छेदकदर्शनवत् व्याप्यदर्श-

नमपि ज्ञानप्रत्यासत्ते नियामकमस्तु, तथाच कारणे फलेवा किमव-
च्छेदकोल्लेखेनेति चेत् ? तथाप्यनुमिति स्थले सत्यवच्छेदकपुरस्का-
रेणोपनीत प्रत्यक्षसामग्रीधूमाद्यवच्छेदकयद्वात्, अनुमितिस्तुनावच्छेदक-
गोचरा, नचान्यत्तदानीं तादृशज्ञानमस्तीति तादृशस्यावयवमनुमिति सा-
मग्र्या प्रतिबन्धो वाच्यः, तत्रच न प्रतिबध्यतावच्छेदकमनुमिति -
भिन्नप्रत्यक्षत्वं गौरवात्, किन्तूपनीत प्रत्यक्षत्वं, तथाच स्वकार्यस्य
स्वेनाप्रतिबन्धादनुमाने पृथक् । लिङोपहित भानाभ्युपगमेऽपि प्रत्य-
क्षेण घट्ठिव्याप्यधूमस्य धूमाभावाप्यप्यस्यच परामर्शं पर्यतो घट्ठिमा
निरूपयन्नुमिति जायते, तत्र धूमाभावव्याप्य परामर्शेन धूमज्ञानासम्भ-
वात् नोपनयनसामग्रीत्वसम्भवः, एवं पित्तोपहतनयनस्य श्वेताश्वे-
पीतत्वभ्रमदशायां श्वेत्याभावव्याप्यत्वेन पीतत्वस्य पीतवस्त्राभावव्याप्य-
त्वेनच कस्मचित्परामर्शं श्वेत्याभावानुमिति जायते, तत्र पीतव्याभा-
वव्याप्यपरामर्शस्य सत्त्वेन पीतत्वस्य श्वेत्याभावानुमिति विषयत्वात्
सम्भवात् नोपनयनसामग्रीत्यनुमाने पार्थक्यं ।

यस्तुतस्तु अनुमितौ क्वापि न लिङ्गभान, मानाभावात् ।
ननु पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यसिद्धिरनुमाने फलं, तत्रच
पक्षतावच्छेदकं परामर्शविषयीभूत धर्ममात्रं नतु लिङ्गान्तरव-
विशेषितं, गौरवात् ; अतो लिङ्गभानमनुमिताविति चेन्न, धूम-
सामानाधिकरण्येन घट्ठेस्सिद्धत्वेन सिद्धसाधनात्, लापवेन
स्वसमानप्रकारकानुमितिं प्रत्येव सिद्धे. प्रतिबन्धकारवात् ।
किंच पर्यतो घट्ठिव्याप्यत्वानिति शब्दज्ञानादनुमिति दर्शनात्तत्रच धूमाद्य-
वच्छेदकविशेषा ज्ञानानुपनयनसामग्र्यभावादनुमानं पृथक् । किंच -
अनुमितिज्ञानप्रत्यासत्तिं जन्यत्वे परामर्शविषयीभूतमपि सन्निकृष्टं-
सर्वं प्रतीयेत, चन्दने उपनीतसौख्यं ज्ञानस्य तत्कालसन्निकृष्टरूपा-
दिविषयकत्वं दर्शनात् ।

यदुक्तं - कैचिदनुमिते रूपतीतान्तरवैलक्षण्यमुभयसिद्धं,
तथा चानुमितिस्थले तादृशप्रत्यक्षानुत्पत्तिं रनुमितिसाम-
ग्र्या प्रतिबन्धाद्धाच्या, तत्रानुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकं सुप-

नीत प्रत्यक्षत्वं नतनुमिति मित्रत्वविशेषितं गौरवा -
त् ; तथाचानुमिति सामग्र्यानुमितेः प्रतिबन्धा सम्भवात् -
अनुमितिःप्रत्यक्षभिन्ने त्यनुमान पृथगिति । तत्र, तयोर्द्वि वैलक्षण्यमनुमि-
तित्वतदभावावेव, अन्यस्यादशंनात्, तथाचानुमितित्वाभावविशिष्टप्रत्यक्षा-
नुरपत्ति रनुमितिसामग्र्याः परामर्शस्य सत्त्वात्, विशेषसामग्रीसहिताया-
एव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् ; ततः किं प्रतिबन्धककल्पनया ।

यद्योच्यते - अनुमितित्वस्यानुभवत्वेव्याप्य प्रत्यक्षत्वव्याप्यमानसत्वं
व्याप्यत्वरूपतापेक्षया व्याप्यदनुभवस्यव्याप्यत्वमेव कल्प्यतामिति । त-
च्च, प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वाभावमानसत्वव्याप्यत्वाभावकल्पनापेक्षया अनुम-
नव्याप्यत्वकल्पनस्यैव लघुत्वात् ॥

यदप्युक्तं -- असिद्धाभावसाध्यके अर्थं बद्धित्वाभा-
वयद्विशेष्येन दाहसमर्थमवृत्तिजनकत्वादित्यदिव्यतिरेकिणि साध्यस्य
पूर्वाज्ञाततया उपपन्नसम्भवात् पृथगनुमानमिति तत्र ; साध्यस्या
प्रसिद्धतया तद्विशिष्टानुमिते रसम्भवात् ।

नच पक्षविशेषणिकैव सास्यादिति वाच्यम् ; अनुमितेः पक्षविशे-
ष्यकत्वनियमात्, अन्यथा बह्वचनुमानेऽपि यद्विविशेष्यकवद्विविशेषण-
कोभयाकारानुमितिप्रसंगात् । ननु दण्डविशिष्टप्रत्यक्षादिष्विव अदृष्टव-
शादेव प्रकारविशेष्यव्यवस्थेति चेत् ? प्रसिद्धसाध्यके सर्वत्र साध्यप्रका-
रतानिर्वाहकादृष्टनियमकल्पनेमानाभावात् । वेदान्ताचार्यास्तुन्यायपरिशु-
द्धौ व्यतिरेकिदूषणप्रस्तावे " प्रकृतस्य व्यतिरेकित्वपरामर्शाभावे यथं
प्रकृतस्योपकारिण्यती " ति ' अनुगृह्णन्ति । तेषां मयर्माशयः, - साध्यार्थो
साध्यतावच्छेदकप्रकारकव्यतिरेकव्यामिश्रानंहि साध्यतावच्छेदक-
प्रकारकानुमितौ कारणं, एवंचाभावसाध्यके व्यप्राप्त्यभावाद्यादे सत्ता-
व्यतावच्छेदकत्वात् अप्रामाण्या भावाभावात्वेन व्यतिरेकव्यामिश्रानमे-
वापकारकं स्यात्, नत्वप्रामाण्यत्वेन, प्रकृतेचाप्रामाण्याभावाप्रसिद्धेः ता-
दृशव्यतिरेकव्यामिश्रानासम्भवान्नानुमितिरिति ।

ननु तस्य साध्यागे साधयनाच्छेदप्रकारवमपि प्रयोजकमि-
ति वाच्यम् । यत्र उष्णमशंवदभाव स्तत्र धूमाभावइतिव्यातिरेक-
व्यातिप्रदेवि तेनस्त्वप्रकारानुमित्यभावात् ।

नच यद्वयेण व्यतिरेकव्यातिज्ञान तद्वच्छिन्नाभावाप्रकारानु-
मिति रित्येव त्रियम् । तथाचा प्रामाण्यत्वे नव्यतिरेकव्यातिज्ञानादप्रसिद्धा
प्रामाण्याभावात्प्रकारानुमिति धुंस्तेति वाच्य, तथासति यत्र यद्वय
भाय स्तत्र धूमाभावइति व्यतिरेकव्यातिज्ञानाद्वद्वय भावाभावयन-
धारका नुमिति स्यात्, ननु यद्विप्रकारत्वा नचेष्टापत्ति, इष्टताव-
च्छेदकप्रकारकत्वेन यद्वयविप्रवृत्त्यनुपपत्ते । नच यद्विमानित्यनुमा-
नान्तरात्मइति, तादृशप्रमाणहीनत्वेन मानाभावात् । किंचान्ययव्य-
तिरेकानुमिती यद्विप्रकारत्व शुभपसिद्ध, तत्रान्ययव्याप्ते व्यतिरे-
कव्यातिज्ञानप्रयान्ययव्यभावाभावात् प्रकारकानुमिति प्रतियन्धकता
पक्षनागौरव स्यात् । किंच स्वयोगव्यतिविशेषानुमान विभागवि-
शेषेणव्यतिरेकव्यातिपुरस्कारेण नस्यात् । तत्र नतस्वयोगाभावमात्रव्या-
प्ति रूपयोगिनी, तथासति तद्विभागविरुद्धस्वयोगस्याप्यनुमानप्रस-
ङ्गात् किन्तु प्रतियोगिवैयधिरण्यायच्छेदकावच्छिन्न स्वयोगाभावव्या-
प्ति तादृशस्वयोगाभावाभावश्च नस्वयोग, स्वयोगाभावप्रदेशोऽपि प्रति-
योगिवैयधिरण्यायच्छिन्नस्वयोगाभावस्याभावात् । इतरभेदानुमानच न
स्यात्, भेदस्य तादात्म्याभावस्याभावात् । तादात्म्याभावेन भेदानु-
मानस्याप्युक्तरीत्येवासिद्धे । येन रूपेण व्यतिरेकव्यातिज्ञान तद्विरो-
धिनाऽनुमिति, अतो भेदस्याप्यनुमिति विरोधिवादिति चेत् त्रिवि-
धेतिविप्रपानुमितिमात्र, उत विराधित्वेनानुमिति किंचा विराधिताय
च्छेदरूपेण । नाथ, भ्रमाद्यत्राभिधेयत्वाभाव तत्र प्रमेयत्वाभावइति
व्यातिप्रदे प्रमेयत्वेनाभिधेयवानुमागभावप्रसङ्गात् । नद्वितीय, भ्रम-
सिद्धसाध्यव व्यतिरेक्यसिद्धे, अभावस्य विशेष्यत्वा दभावत्यस्य
च पूर्वज्ञातस्य प्रकारत्वादेव अभावसाध्यकोऽप्रसिद्धसाध्यकोपि सम्भ-
वत् तद्विरोधित्वज्ञात नप्रकारइति नत प्रकारकप्रसिद्धसाध्यसम्भ-
वत्

न तृतीयः, स्वाप्याभावात् स्वाप्यागच्छिन्ननिर्णयनिकमेवार्थः । स-
 त्वेव इतिरेतिनि शिष्टाचारमे. : भूमाय इतिरेतिगदशायां यदि
 त्वयद्वयभावाभावात् यद्वयभावाद्देशविशेषनकारणानुमिषायात्तात्,
 गन्धाप्यन्ताभावात् शृङ्गिणीयाभावात्तन्निप्रदात् तत्र गन्धाय त-
 स्मागभावात् तद्वयभावात् गन्धाभावाद्देशाय गन्धाप्यन्ताभावाभावात्
 प्रयत्नानुमिति मनेगात् : सुखमिधूमस्य चन्दनगतिश्चातिप्रदे भू-
 माभावात्तन्निवा प्यनुमानात्तमे. : यत्र निषेधश्चायं तत्र समवेतं चाभा-
 यदिति इतिप्रदे समवेतावेन निषेधाभावाद्स्वाप्याभावात् त्रिंदिम
 मनेगायेति ।

तत्र इतिरेत्यनुमाना शिष्टे गौस्तविधपानुमानार्थं
 वयं उच्यते । तथाहि - इतिरेकसदृशासदृशान्वय इति गृह्यते
 स इतिरेकित्येकः मर्त, इतिरेकस्याप्येवमपानुमिति स इतिरेकित्ये
 परं मर्त । तत्र मायः, तासदृशारम्भ तद्वयानिमादगात्तात् । ननु -
 प्रमेयत्वेन सदृशारम्भे इतिप्रमेयतात् यस्मिन्प्रतिकल्पे सदृशारं गृह्य-
 ते तद्विषयमभिगच्छानविरोधि सदृशारज्ञानं इतिप्रमेयतात् वाच्य,
 तादृशं च इतिरेकसदृशारज्ञानमपि, नचात्र तासदृशारित्यमपि विशे-
 षणं प्रमेयं गौरवादिभिः चेत्तः ; भूमस्यान्यव्यतिरेकित्वा नुपपत्तेः, य-
 द्द्वयभावाद्भूमाभावात्तः कश्चिद्दृष्टे तत्रैव भूमौ भविष्यतीति वा भूत-
 इति वा ज्ञानस्य भविष्यत्वात् अभिचारज्ञानाविरोधात् । ननु यत्का-
 लीनतया सदृशारम्भः तात्कालीनतया अभिचारज्ञानविरोधित्वं वि-
 यक्षितं, तद्वयान्तिरिति तदि यत्र भूमस्तत्रातिरिति तात्कालियमत-
 इत्यादिप्रमेयतात् यदिभ्यामिन्नं गृह्येत । किञ्च सदृशारज्ञानेऽपि प्रमेयत्वेन
 अभिचारज्ञान उच्यतेतस्य कारणतावच्छेदकत्वं । नच अभिचार-
 ज्ञानेऽपि इतिज्ञानविरोधित्वं विशेषणं, प्रमेयत्वेन इतिज्ञानं प्रति
 तस्याप्यविरोधित्वात् । नच यद्वयमितिज्ञानविरोधि यद्वयमभिचारज्ञानं -
 तद्विरोधिसदृशारज्ञानं तद्वयानिप्रदे हेतुरिति वाच्यम् । अप्रमित्यौप-
 यिकधर्मात्वेन यद्वयमितिज्ञानं तस्य विरोध्यनुमित्यौपयिक धर्माभावत्वे
 न अभिचारज्ञानं तद्विरोधित्वानुमित्यौपयिक धर्मत्वेन सदृशारज्ञानमि-

ति तस्य तादृशव्याप्तिज्ञान हेतुत्वापत्तेः । नच व्याप्तिज्ञानेऽनुमिति जनकात् विशेषणं, फलोपधानस्य भव्यावधिकत्वादनुमिति जननस्वरूपयोग्यत्वस्य विशेषणज्ञानत्वादिना । नुमिति जनके तस्मिन्नपि सत्त्वात् । अनुमितिरवावच्छिन्न जनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्व विवक्षितमिति चेन्न, अनुमित्यौपयिकधर्मव्यापकत्वे परामर्शं विषयत्वा तादृत्वात् ; तत्रानुमित्यौपयिक धर्मत्वेन व्याप्तेरवगाहनात् तद्विरोधिष्वभिचारज्ञानविरोधि सहचारज्ञानत्वेन अनुमित्यौपयिकधर्मत्वमिति सहचारज्ञानस्य हेतुत्वापत्तेः ।

एतेन यस्मिन् ज्ञाने यस्याप्याप्तेर्विषयतया अनुमिति जनकतावच्छेदकत्वे तद्व्याप्तिज्ञानविरोधि व्यभिचारज्ञानविरोधित्वं विवक्षितमिति निरस्तम्, व्याप्तेः पक्षतावच्छेदकतया तद्विषयताया अपि तत्रावच्छेदकत्वात् । ननु- किं व्याप्तिपञ्चारकत्वेन यज्ज्ञानमनुमिति हेतुः तद्विरोधित्वं व्यभिचारज्ञाने विवक्षितमिति चेद् व्याप्तिपञ्चारकत्वस्य प्रमेयत्वमिति ज्ञानसाधारण्येन नवच्छेदकत्वात् । अतो व्याप्तेः व्याप्तिज्ञानविरक्त धर्ममात्राप्रकारक व्याप्तिपञ्चारकत्वेनानुमिति हेतु र्यद्व्याप्तिज्ञान तद्विरोधित्वं वाच्यम्, तथाच सहचारव्याप्तिरिक्त धर्ममात्राप्रकारक तत्सहचारज्ञानहेतुरस्तु लाघवात् । अवृत्तित्वव्याप्यतावच्छेदकयो रभावसामानाधिकरण्याभाव व्याप्यतावच्छेदकयोश्च सहचारज्ञाने तदुक्ततावच्छेदकमिति प्रसक्तम् । व्यतिरेकव्याप्यैवानुमिति रिति पक्षोपयुक्तः, तत्रिहोपयुक्तव्याप्तिज्ञानस्य तदनुमिति हेतुत्वात् । नच प्रमेयत्वेन व्याप्तिज्ञानादनुमित्यदृशना द्वयमिच्छाज्ञानविरोधिष्वप्यप्यतिज्ञान हेतु, तच्च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपीति वाच्यम् । व्याप्तिज्ञानेऽपि प्रमेयत्वेन व्यभिचारज्ञानसम्भवात्, धूमो यान्तिविद्वयमिचारीति ज्ञानसम्भवाच्च तस्य व्यभिचारज्ञानविरोधित्वात् । नच यस्यकस्यचिन्नमिच्छाज्ञानस्य विरोधीति विवक्षितं, तद्विव्याप्यइति ज्ञानं च तद्विव्याप्यमिचारीधूमइत्याकारकज्ञानविरोधीति वाच्यम्, यद्वचनमित्यौपयिकधर्मत्वेन व्याप्तिज्ञानस्य यद्वचनमित्यौपयिकधर्मगूण्यइत्याकार व्यभिचारज्ञानविरोधितया तिमस्तमान् । तस्मादनुमितौ वाच्यं यदवच्छिन्नमपञ्चारताव तदवच्छिन्नमकारताक

संशयाच्च ननुमावेन व्याप्तिग्रहइत्यनुमानमेव तत्र न स्यात् । तस्मा दस्मदुक्तरीत्या नुमानपार्थक्यं नान्यथा ।

वेदान्ताचार्यैस्तु न्यायपरिशुद्धौ “ नापिसंस्कारादिप्रत्यासत्त्या मानसत्ते ” इति मानसत्वं भाष्यक्य, “ बाह्येन्द्रियप्राद्वेष्यपि तत्तत्प्रत्यासत्त्या मानसत्त्वप्रसंगात् । नचैतदिष्टं बाह्यान्तरमप्यशयिभागायोगात्, बाह्यार्थेषुच मनसस्त्वातः स्यादशंभत् । यत्परतन्वता मनसः तत्पृथक्प्रमाणमित्युच्यते । ” इति पार्थक्यं साधितं । तत्र शंकाग्रन्थे संस्कारादीत्यादिशब्दाज्ज्ञानप्राप्तासत्ति विचक्षिता । परिहारग्रन्थस्यायमाशयः, बाह्यप्रत्यक्षस्य मानसत्त्वप्रसंगपरिहारः चक्षुरादीनां मनः प्रतिसहकारित्वात् पदसाधारणं सहकार्यत्वाद्यमनोबहिर्गोचरप्रमांजनपत्ति तदेव प्रमाणान्तरमितिन्यायाकार्यः । तदनु मानेपि तुल्यमिति । नचानेन प्रवर्तिणालोकस्यापि पृथक्प्रमाणतापत्तिः, प्रमाणान्तरमित्यनेन प्रमित्यन्तरकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रमित्यन्तरमितिच मानसमिन्नप्रमिति विचक्षिता । एवं न्यायानुगृहीतवचनमपि तत्रैव वेदान्ताचार्ये रुदाहृतम्- “ तथाच भगवता मनुनोक्तम् ‘ प्रत्यक्ष मनुमानं च शास्त्रं च विधि धाममम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मसिद्धिमभीप्सता ॥ ’ इति, शौनकेनाप्युक्तं - ‘ दृष्टानुमानागमजगंध्यानस्या लभ्यतन्निधा ’ इति ” इति ॥

यत्तु यत्रयदनुभूतं तत्रैवज्ञानं प्रत्यासत्तिर्भवदपिभवेत्, अन्यथापूर्वं दण्डिनिदण्डवत्तया विज्ञातेऽपि पद्यात्सत्रिकृष्टे स्मृतदण्डवैजिद्व्यानुभवप्रसगादिति । तदयुक्तम् - काव्यादिमूलभूतौघेशिज्ञान प्रतिपोगिविशिष्टाभाज प्रत्यक्षादीनां विशेषणोपनयमात्रेण दर्शनात् ज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तिरूपकत्वभात् ।

नचैवमुक्तमितिप्रसंगः, तत्रावच्छेदकज्ञानदोषोत्प्रेक्षादीनां मन्यप्यतिरेकाभ्यां सहकारिचरत्वेनात् । सामान्यकारणमात्रात्कार्योत्पत्तिरित्येते विदोषकारणरूपनस्य युक्तत्वान् । अन्यथा त

यापि तत्रग्रहणस्मरणायक दण्डविशिष्टज्ञानप्रसंगान् , तदर्थमव-
च्छेदकज्ञानस्य स्मृतिताम्रसहकारित्वकल्पनस्य तवाप्याघट्यकावा-
त् । अथवास्तु दोषएव प्रत्यासत्तिः । यदुक्तं दोषस्य प्रत्यास-
त्तिरेव कारणत्वे अप्रामाण्यस्य परतत्त्वं नस्यात् , प्रत्यक्षा
मान्यदेवातिरिक्तदेवभावात् , दोषान्वयव्यतिरेकयोः प्रत्यासत्ति
विषयत्वेन दोषत्वेन कारणकल्पने मानाभावात् , यथार्थरजता
दिविशेषणांशज्ञाने तस्या जनकत्वाच्च नदोषः प्रत्यासत्तिरिति ।
तत्रदोषविधयापि कारणवाद्याप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वापत्तिः ।

~~तत्र~~ तत्र-तथाकारणत्वकल्पकाभावः, अनुमिति धमादौ दोषस्य का-
रणत्वदर्शनात् , प्रमात्राप्रमाययोरुभयोरपि स्थितस्येज्ञानमात्रस्या प्रमा-
ण्यप्रसंगाच्च दोषविधयापि कारणवाद्यप्यभावात् ।

तत्र-यथार्थरजतार्थज्ञस्य दोषजन्यत्वानुपपत्तिः, रजतस्यशुक्तीवाधि-
तायेन तदंशज्ञानस्या यथार्थाभावात् । नहि स्वरूपेण धातुं यत्-
द्विवयवमयथार्थं, तवापिपरोक्षमस्य दोषजन्यत्वानुपपत्तेः ।

एतेन सपररजतस्थले रजतज्ञानस्य दोषजन्यत्वाद्व्यभिचारेण भ्र-
मेऽपि रजतज्ञानस्य नदोषजन्यत्वमिति निरस्तं । किंच तवापि प्रमास्थली
पररजतस्य दोषजन्यत्वाद् व्यभिचारेण भ्रमस्थलेऽपि दोषजन्यता न स्यात् ।
अप्रमात्वस्यैव दोषजन्यतावच्छेदकत्वा श्लोक्तव्यभिचारः, तच्चाप्रमाव-
त्तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वात्मकम्, तच्च प्रकारविशे-
ष्यसंसर्गरूपांशत्रयघटित मिश्ररूपांशत्रयसमुदायो दोषविधया दो-
षजन्यः, विशेषणांशवैशिष्ट्यांशौ प्रापेकं प्रत्यासन्नितया तज्जन्यौ,
तत्प्रत्यक्षस्य तत्सन्निकर्षजन्यत्वादिति विवेकः ।

यत्न प्राप्यसत्तिविधयाप्रमाजनकजातीयस्यैव विशेष्यांशे सन्निकर्ष-
दर्शनात् विशेषणांशेऽपि तादृशस्यैव सन्निकर्षत्वमिति कथं दोषः प्रत्यास-
त्तिरिति । - तत्र, कथंचित्साक्षात्पस्यात्रापि सत्त्वात् । प्रत्यासत्तिनिष्ठविशेष-
कारणतावच्छेदकरूपेण साजात्यं विवक्षितम् , तच्च संयोगवदोषत्वादि-

यमितिचेन्न । अप्रयोजकत्वात्, अन्यथा सयोगस्यैव प्रत्यासत्तित्वमित्य
पि निबन्धो दुर्निवारस्स्यात् ।

यच्चोक्तमन्यथाख्यातिमते रजतएव प्रवृत्तिस्स्यात् न शुक्ती, ज्ञानस्य
स्वविषये प्रवर्तकत्वात् । ननु नरजत विषय शुक्तिरेवेतिचेत्, अन्याकार
ज्ञानमन्यालम्बनमिति सविद्धिरोधइति । तत्र - रजताकारज्ञानस्य शुक्त्या
लम्बनतया स्वविषयपदप्रवर्तकत्वात् । नच सविद्धिरोध, भाकारशब्दन प्र
कारविवक्षायां समकारकज्ञानासिद्धिप्रसगात् । विषयविवक्षायामपि तथा ।
अन्यमात्रविषयात् त्वसिद्ध । एवञ्च नचविद्धिरोध, नवा प्रवृत्त्यनुपपत्तिः,
यत्रेष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्य विषयी क्रियते तत्र ज्ञानस्य प्रवर्तक-
त्वात् । नन्विदं रजतमिति ज्ञान पुरोवर्तिनो रजतत्वविशिष्टाभेद वि-
षयीकरोति, नरजतावच्छर्गं, रजतमिति स्मृतावुपसर्जनस्य तस्या
रोपासम्भवात्, स्वातन्त्र्येणातुपस्थितस्याप्यारोपे ससर्गाभावधीनियाम
कमवियोग्यारोपसमये तादात्म्यारोपमसंगइतिचेत् । -त्वया मया वारो
पभदस्वाभावधीभेदनिषामकत्वानगीकारात् । किंचारोपहेतूपस्थितौ स
स्यामपि तद्धेतुदोषाभावात् स आरोप, दोषस्य कलकल्पत्वात् ।
वस्तुतस्तु तादात्म्यससर्गक प्रतियोग्यारोपञ्च अन्योन्याभावधीनियामव,
यदि तादात्म्यस्यैव ससर्गारोप स्तदा घटादात्म्यन्ताभावघटा-योन्याभा
वयो भ्रूंगपाप्रतीतिनिषमापत्तिः, तत्रियमाभ्युपगमे भूतकृतिष्ठाभ्या य
दान्योन्याभावघटात्यन्ताभावाभ्या किमपराद्ध । तदुभयारोपेच दोषादिव
व्यवस्था । ननु तथापि छाधवादिष्टज्ञान स्वविषये प्रवर्तकमस्तु, न
चिष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यज्ञान स्वविशेष्येप्रवर्तकं वार्यतावच्छेदकका
रणतावच्छेदकयो गौरवात्, तस्माद्रजतत्वविशिष्टज्ञानान्नैव प्रवृत्ति-
स्स्यात्, रजताभदारोपात् इष्टस्य पुरोवर्तिन्यभावादापणएव प्रवृत्तिप्रसंगइ
तिचेत् । -इष्टशब्देन विमिच्छाविषयो विवक्षित इष्टतावच्छेदकाभ
योवा? भावे न शुक्ती प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, तस्या इच्छाविषयत्वात् । द्वि
तीये तवाप शुक्ती प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । रजतएव प्रवृत्ते इष्टापत्तिरिति
चेत् । अस्ति तावच्छुक्ती रजतच्छा जपाप्रवृत्ति रजतमकाश शु

क्तिविषय श्रुक्तौ भवतवत्त्वादिस्वोक्तिविरोधात् । किञ्च परोक्ष-
धर्मे तवाप्ययमतिप्रसङ्गस्तमान् । तान्यथाख्यात्यर्गाकारात् । शिष्य
दृष्ट्यादिषु शृष्टभागस्वरजतादिप्रतिबिम्बभ्रमदशायां विशेषादर्शनेति
पुरतः प्रवृत्तिर्न स्यात् । शृष्टभागपरतुल्यात् । दूरस्थवनस्पत्यादे विम
कृष्टपरंतत्ससर्गधर्मे सति पर्वते प्रवृत्तिर्न स्यात् । किञ्च तवापि क-
थं रजतस्मृतिमात्राद्यापणे प्रवृत्तिः । तत्स्थतया ज्ञानाभावादिति
चेत्तुल्य ममापि । शिष्य इष्टज्ञानस्य प्रयत्नरहिते रजतभ्रमदशायां
शुन्यार्थेन प्रवृत्त्यापत्ति इष्टतावच्छेदकप्रकारत्वात् प्रत्यपेक्षितामिति
चेत्तादृ रजतशुनयो श्रुतिरजते इमे इति भ्रमेरजतभ्रमविषयश्रुत्यशे प्र
वृत्त्यापत्तिः । इष्टतावच्छेदकप्रकाररूपात् तत्प्रकारात् विशेषेष्टेप्रय
समिति चेत् । कार्यतावच्छेदके इष्टप्रवेशे गौरवात् । वस्तुतस्त्विष्टसाध
नता ज्ञानमिच्छाद्वारा प्रवृत्तिहेतुः, एषचेद् रजतमशुलीपि वसाधन
रजततायादियनुमाने रजतज्ञान पक्षज्ञानतयोपयुज्यते, तथाच शु-
न्यतैरजतरथे ज्ञाते तेन हेतुना इष्टसाधनताज्ञान तत्र सम्भवतीति-
न तत्र प्रयत्नकतावच्छेदकचिन्तावकाशः ।

ननु श्रुतिरजतत्वससर्गस्य शून्यतया सूत्रिकर्षाभावात्, स-
पूर्वतया तस्य ज्ञानप्रत्यासत्तिविरहाच्च, तत्प्रतीतेरसिद्धे नान्यथा-
ख्यातिसम्भवः । नैव, सत्यस्यैव रजतत्वसम्बन्धस्य ज्ञानेन प्रत्यासन्नस्य
प्रतीतिसम्भवात् ।

ननु साधकस्यैव प्रतीतौ कथमन्यथारूपाति । तत्राविद्यमानस्य सस-
र्गस्य तत्र प्रतीतिरन्यथाख्यातिरिति चेत् ; केयं तत्र प्रतीतिः, न-
तावत्तत्र विद्यमानस्य प्रतीतिः, तत्राविद्यमानस्य तत्र विद्यमानत्वात्संभ-
वात् । नापि तत्र विद्यमानतया प्रतीतिः, ससर्गे विशेषणाप्रतीतिः । श्रुक्ति
विशेष्यकारजतत्वविशेषणक मतीतौ रजतत्वससर्गस्तत्पक्षे ससर्गं
विधया भासते, तस्यच ससर्गस्य तस्मिन् श्रुक्तिलक्षणाविशेष्ये वि-
द्यमानत्वादन्यथारूपातिरिति चेत्, समूहालम्बनमात्रस्य भ्रमवत्प्रस-
ङ्गात्, घटपटसमूहालम्बन द्वि घटरूप विशेष्येयाविद्यमानससर्गविषयमिति ।
उच्यते, विशिष्टज्ञाने तादृशविशेषणाविशेष्यसम्बन्धानां भासमानता

सर्वलोकप्रसिद्धा दुरपद्धत्या, एवं समूहालम्बने विशेषणादिव्यवस्था दृश्यते, किञ्चित्प्रत्येय किञ्चिद्विशेषणं नान्यं प्रतीतिः इयमपि व्यवस्था सर्वप्रसिद्धा नापद्धयमहन्ति । ततश्च घटपटसमूहालम्बने घटविशेष्य-त्वावच्छेदेन घटत्वं विशेषणं, तत्सम्बन्धस्संसर्गः, घटस्य विशेषणक-त्वावच्छेदेन घटो विशेष्यः । एतदुक्तं भवति - अस्ति तावज्ज्ञाने वि-षयितासर्वलोकप्रसिद्धा, साच विशेष्यविशेषण संसर्गनिरूप्या, घट विशेष्यिका घटस्यविशेषणिका तत्संसर्गिकाचेति । ततश्च विषयिताप्रत्येय विशेष्यताविशेषणताच, अतएव विशेषणविशेष्यभावोद्भूतकृत - एव ननु वस्तुवृत्तद्वयमुच्यते, एवंच विषयिताप्रति विशेषणविशेष्ययोः तादृशस्य भवनिबन्धनएव परस्परविशेषणविशेष्यभावव्यपदेशः, साच विषयिता समूहालम्बने विशेष्यभेदेन नाना, तत्र यत्र विषयितायां येषां विशेषणविशेष्यसंसर्गाणां निरूपकत्वं क्षेत्राभेदेदमस्यविशेषण-मितीतिरूपेण परस्परसम्बन्धित्वं नान्येषां । किञ्चिद्विषयितायां विशेषणभूतं यदा समानाधिकरणसमानकालीनविषयितान्तरे विशेष्यं भवति तदा विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानव्यपदेशः, यज्ज्ञानविषयितायां विशेष्या वृत्तिविशेषणसम्बन्धो निरूपकः सान्यथाख्यातिः ।

ननु सिद्धान्ते ज्ञातु रैकस्य ज्ञानमेकमेव, विषयिता भेदादेव ज्ञानभेदव्यपदेशो वाच्यः, तत्र विषयिताभेदे कथं समूहालम्बनमेकं ज्ञानं । उच्यते, प्रसरणात्मिकावस्था एकाज्ञानैक्यव्यपदेशमयोजिता । नच परोक्षे प्रसरणाभावः, तत्राप्यान्तरस्य प्रसरणस्य सत्त्वात् । यद्वा वि-षयत्वमेवावस्था । नच समूहालम्बनासिद्धिः, विषयितानां समूहीभूतैकतामापन्नानां ज्ञानैक्यव्यपदेशनिबन्धनत्वात् । समूहीभावश्चैककालावच्छेदेन एकज्ञानगततपेति । एवंच संसर्गस्य सत्त्वेऽपि विशेष्यासंसर्ग-प्रकारकत्वादप्यथा ख्यातिसिद्धिः ।

यत्तु -- विशिष्टज्ञानं विशेषणविशेष्यो भयसंसर्गविषयं, अभेदज्ञानं स्वप्रकारीभूत धर्मद्वयाश्रयाभेद विषयमिति नि-यमान् कथं नासत्ख्यातिरिति । तत्र ; तादृश नियमे मा-

नाभावात् । विशिष्टज्ञानत्वं तु सप्रकारकत्वमेवेति न तदनुपपत्तिस्तत्र
मानं । नन्विह प्रतीतस्य रजतस्यान्यत्र सत्त्वं विना नान्यथाख्या-
ति स्तिष्यति , तच्च न भ्रान्त्या पाथेन वा सिद्धयति , तयो रिदं स
दसद्भावमात्रविषयत्वात् । नच भ्रान्तेः पूर्वजन्यत्वात् अनुभवस्य दे-
शान्तरे घाच्यत्वात् भ्रान्त्यनुपपत्त्या न्यत्र सत्त्वं सिद्धयति , भिन्न
विषयादपि समानप्रकारकपूर्वानुभवात् भ्रान्त्यनुपपत्तेः । नचासतो नि-
षेधायोगात् त्रैकालिकनिषेधविषयस्य चात्र सत्त्वायोगात् वा-
धानुपपत्त्या तत्सिद्धयति — तत्र रजतस्य पद-
भूयमानतया त्रैकालिक तदभावस्यैवा सिद्ध्या पातात् ।
सदसद्विलक्षणरजतस्य त्रैकालिकाभावेऽपि सत्त्वोपपत्तेरिति चेत्,
न, रजतत्वस्यैव शुक्तौ प्रतीयमानतया तस्यान्यत्र सत्त्वे आपण रज-
तानुभवस्यैव मानत्वात् । रजतस्य तत्र प्रतीयमानत्वेऽपि कल्ह-
प्रविषयत्वकल्पने लायवम् । तत्र रजतस्य विद्यमानाद्ये सर्वेह
फलभ्येत । सामप्रत्यभावाच्च न तत्र रजतसम्भवः । यद्विभ्रमादौ
च दाहादिप्रसंगइत्यादि तर्कखड्गकृतेन शुक्तिप्रवृत्तिप्रयोजिका रज-
तबुद्धिस्तरस्य रजतविषया रजतबुद्धित्वात् , संप्रतिपन्नवदित्यनुमा-
नेन अन्यत्र सत्त्वसिद्धेः । ख्यातिबाधान्ययानुपपत्तिश्च तत्रमानं । रजा-
त्यनुपपत्तेरसत्त्वसिद्धिः, बाधान्ययानुपपत्तेरस्तत्रासत्त्वसिद्धिः ।

नच-तत्र सत्त्वप्रतीतिबलात् त्रैकालिकाभावस्यैवासिद्धिप्रसंगः,
दोषजन्यत्वेन निषेधप्रतीत्यपेक्षया तस्यादुर्यलत्वात् । अन्य-
था तत्रापि निषेधस्य सत्त्वत्वं रजतस्य मित्यात्वं च कथं सिध्ये-
त । यदुक्तं त्रैकालिकाभावसत्त्वेऽपि सदसद्विलक्षणमतिमोगिनितत्रैचोप-
पद्यते इति । तत्र — यस्यामात्रनृपणग्रासात् । तस्मात्त्रैकालिकनिषेध-
एव अन्यत्र सत्त्वे प्रमाणं । क्वचिन्मदीपमिदं रजतमिति भ्रमान्तरं गेहं
गतस्य तत्र तददर्शने सतीदमेव रजतं मया तद्देशस्य तथा ज्ञातमिति प्रतीतिः
तत्र स्थितमेवेदं रजतं इह गेहे तिष्ठतीति भ्रमश्च तत्रमानं । "पाचं धे-
नुमुपासीते" त्यादिश्रुतिः "अधर्मं धर्ममिति यामन्यते समसावृता" इत्या

दि स्मृतिश्चान्यथाख्यातौ प्रमाणं, अनिवर्चनीयख्यातौ च नमानं, भ्रमवि-
षय रजतस्य सदैवदृश्यमानाभावात् ।

यदाहुः सद्रजतमिति प्रत्यक्षं तत्रमानं । तत्र न तावद्रजतस्वरूपमे-
व सत्, सच्छब्दस्य पर्यायत्वेनाप्रसिद्धेः । सत्ताजातेस्सर्वत्रासिद्धे चैतन्या-
तिरिक्तसत्तायां गानाभावाच्च । बाधायोग्यतायाश्च सत्ताया आत्मनोऽ-
न्यत्रमानाभावात् । तस्मादधिष्ठानसद्रचकितादात्म्यमेवेदं ज्ञानं वि-
षयीकरोति । तस्यचभिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकाररूपतया सद्रदृश्यदृष्टि-
त्वात् सदस्यद्रजतं प्रत्यक्षं विषय इति । तत्र, सद्रदेदं विषयत्वे मयू-
स्यनुपपत्तेः ।

नचतादात्म्यस्य संसर्गविधयामतीति मयूत्पत्तिः, स-
सर्गमर्षादप्यभेदज्ञानस्य मयूतकत्वे सदस्यद्रजतमिति प्रकारतया-
तज्ज्ञानात् मयूतिप्रसंगात् । इदं रजतं रजतत्वसमवायीतिज्ञानयो र-
विशेषेण मयूतकत्वात् । संसर्गमर्षादप्यभावे सदैवदृश्येनमति-
पन्नमिति प्रमाणतया सद्रजतमिति प्रतीतिरूपन्यासायोगाच्च ।

ननु तादात्म्यांगभूतं अभिन्नसत्ताकारत्वं प्रत्यक्षविषयः, तस्य च
ज्ञान्तरमन्तरेणानुपपत्तेः सद्रिन्नत्वमपि सिध्यतीति चेत् । किंते
न सदैकसत्ताकं सदभिन्नसत्ताकं, उततदभिन्नसत्तापस्य तत्तादभिन्नस-
त्ताकं । आद्ये सत्तादात्म्यानुपपत्तिः, सत्सम्बन्धसत्ताया असिद्धेः ।
द्वितीयेकार्यगुणादः कारणगुण्यादितादात्म्यानुपपत्तिः । किंच सद्र-
जतमितिप्रतीतिरसत्ताधर्माविषयः, साक्षात्तयाभ्युपगता चैतन्यातिरि-
क्ताविद्यमानतैव, अतिविद्यत्योरेकार्थत्वात् । बाधायोग्यत्वं वा
विषयोऽस्तु, आत्मनोऽन्यसत्त्वाभावेऽपि प्रतीतिमात्रोपपत्तेः । प्रमा-
णाभावश्चासिद्धः, सद्रजतमिति सत्सामानाधिकरण्यप्रतीतिरेव मानत्वात् ।

नच-रजते सद्रुद्धेर्ब्रह्मसत्तापान्ययासिद्धिः, ब्रह्मसत्ताया रजतेप्रती-
तावन्यथाख्यातिप्रसंगात्, सदभेदप्रतीतावपि स एव दोषः । ननु भ-
निर्वचनीयमसदभेदोरजते उत्पद्यते, तत्प्रतीतिरेव सामानाधिकरण्य-

व्यवहार निमित्तमिति चेन्न; विशेषणद्वयसंसर्गस्यैव नीलमुत्पल-
मित्यादौ सामानाधिकरण्यव्यवहारनिमित्तत्वदर्शनात् । तत्राप्यभेदएव-
निमित्तमिति चेत्, तथापि विशेषणस्यैव तद्वद्भेदाभावरूपतया त-
त्संसर्गस्यैव सामानाधिकरण्यव्यवहारनिमित्तत्वानुपायान् । नह्यभेदइ-
ति नामकरणमात्रेण तत्कार्यसिद्धिः, तथासत्यपांवादिनामकरणे ततो
दाहप्रसंगात् । अन्यत्रकलमभेदाभावा विलक्षणतया तस्य नाममात्रमे-
व । ह्यप्येवमस्यैव तद्वद्भेदाभावः । भेदाविरोधित्वाच्च नाप्यभे-
दः । अंगीकृतोहि रजतस्य तद्वैलक्षण्यमंगीकुर्वतात्वया सद्भेदः ।

यदप्याहुः बाधान्यथानुपपत्तिः सदैवलक्षण्ये प्रमाणमिति, तत्रार्कं रज-
तस्य सदैवलक्षण्यं विना नेह रजतमिति निषेधोऽनुपपन्नः, उत नेदं रजतमि-
हेति, अथवानेदं रजतमिति । नाद्यः, देशान्तरनिषेधस्य देशान्तरसत्त्वेन
विरोधाभावात् । नद्वितीयः, तादृशस्य बाधस्यासिद्धेः । नतृतीयः, इदं प-
दार्थगतं रजतान्यत्वस्य रजतसत्त्वेन विरोधाभावात्, नहि घटस्य पटान्य-
त्वं पटसत्त्वविरोधि । इदं रजतमेव न सति प्रतिपन्नस्य बाधिया
स्यात्, सातु नास्त्येव । ननु बाधायोग्यत्वं सत्त्वं, तत्कथं बाधे स्यादि-
ति चेत् । कोऽत्र बाधः यदयोग्यत्वं सत्त्वं । किं प्रतिपन्नोपाधौ निषेधः, उत
स्वाधिकरणे निषेधः । आद्येऽपि किं प्रतिपन्नोपाधि अधिकरणतया प्रतिपन्नस्य
साधिष्ठानं । आद्येऽपि किं प्रतिपन्नाधिकरणे ह्यपि निषेधायोग्यत्वं सत्त्वं,
उत प्रतिपन्नाधिकरणे क्वचिन्निषेधायोग्यत्वं । नाद्यः, तस्य लोकरीया
त्वर्द्रत्याच्च सच्छब्दार्थत्वाभावात्, लोकेहि गेहे देवदत्तो वर्तत इति वा
नानन्तरं गेहे भ्रान्त्या देवदत्तः प्रतिपन्नः तत्र नास्ती किन्तु भाषणं
अस्तीति हीदानीमपि सत्त्वं प्रतीयते । लोकव्यवहारानुसारादेयास्माकमपि
न तत्सच्छब्दार्थः । त्वन्मतेऽप्रनाप्तवाच्यादिना क्वचिद्भ्रान्तिं प्रतीते स-
ति तत्र निषेधसम्भवात् । नद्वितीयः, क्वचिन्निषेधायोग्यस्याप्यन्यत्र नि-
षेधयोग्यत्वात् । प्रतिपन्नाधिकरणे क्वचिन्निषेधा योग्यस्याप्यन्यत्र क्वचित्प्र-
तिपन्नाधिकरणे निषेधसम्भवात् । नद्वितीयः, अधिष्ठानं किं भ्रमे य-
मी उताप्यस्यमानाभिन्नं अप्यासाधिकरणं । नाद्यः, दृष्टोऽन्तराया-
लोकरीयादिविरोधे नाधिकरणतया भ्रमाविषये निषेधायोग्यत्वरूपस्य-

रूपाभावात् । द्वितीये एतासत्वाश्रयवैलक्षण्यं यद्वाधानुपपत्त्या
समायः किं भ्रम विषयाधिकरणे निषेधधीमात्रम्, उता
प्यस्य मानाभिन्नतदधिकरणे निषेधधीः । नाद्यः, तत्र प्रतियो
गधिकरणताया निषेधानुपपादकत्वात् । नाद्वितीयः, तथासति कल्पका
सिद्धेः । स्वाधिकरणे निषेधोबाधइत्याद्यद्वितीयेपि कल्पकासिद्धिरेव ।

यदपि प्राज्ञार्थस्य सत्ये कारकव्यापारवैयर्थ्यं, उपलम्भप्रसंगश्च,
भसत्ये निःस्वरूपत्वेन शशविषाणवदुत्पत्त्ययोगाम्, सदसद्वैलक्षण्यसि
द्धिरिति । तत्तुच्छं, प्रागसत्त्वंहि प्राज्ञालीनाभावः, सच्च नकालान्तरस
त्त्वविरोधी, स्वदेशे सत्येव घटे देशान्तरनिष्ठाभावप्रतियोगित्ववत् ।
दृष्टान्तासिद्धिश्च, गगनकुसुमे गगनारोपितं कुसुमंवा गगनकुसुमश-
ब्दार्थः, तत्र चोत्पत्तिरस्येव । किञ्च पूर्वं विद्यमानत्वे सदसद्वि-
लक्षणत्वे वा कारकव्यापारवैयर्थ्यं, तदभावेच खपुष्पवदेव नोत्पत्ति-
सम्भवइति त्वदभिमतसद्विलक्षणत्वविद्यमानत्वात्सादृशप्रसंगः ।

यच्च विमतं सदन्यद्वाप्यात्वात्, व्यतिरेकेणात्मवदिति । तत्र, स्वाधि
करणेवैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वप्रमाविषयत्वायोग्यान्यत्वं यद्विज्ञाप्येतदा
साध्याप्रसिद्धेः । स्वाधिकरणतया प्रतिपन्ने वैकालिकनिषेधप्रतियोगित्व
प्रमाविषयत्वायोग्यान्यत्वे साध्मे सिद्धसाधनप्रसंगात् । एवमनिर्वचनीय
छयात् नकिञ्चित्साधकं । बाधकानिच भूयांसि । तथाहि बाधानन्तरमपि
इह पूर्वं रजतमासीदिति धीप्रसंगः । नञ्चाभावज्ञानेन प्रतिबन्धाभ्रप्रति
योगिज्ञानमितिवाच्यम् । अर्थयोर्विरोधप्रयुक्तोहि ज्ञानयोर्विरोधः अन्यथा
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतावपि प्रतियोगिप्रतीत्यभावप्रसंगात् -
नच त्वन्मते ऽर्थयोर्विरोधः । रजतज्ञानमुपपन्नं रजतज्ञाननष्टमिति प्र
तीते रथं विषयार्वागीकारेणाभावज्ञानासम्भवश्च । शुक्तिगतवैकालिक
रजताभावविरोधाच्च नतत्र प्रतियोगिसम्भवः । ननु प्रतियोगिसत्तयैव-
विरोधात् सद्विलक्षणरजतस्य नाभावविरोधइति चेन्न, लाप्येन
प्रतियोगिनैव विरोधात् । घटाद्यभावानां प्रतियोगिनैव विरोधात्, तत्रा
पि प्रतियोगिसत्त्वस्य त्वया निरासात् । अधिष्ठानात्मिका या घटादे स्त
त्तात्पेयाभावो विरुध्यतइति यदि तदा इहाप्यधिष्ठानात्मिकाया रजत

व्यवहार निमित्तमितिचेन्न; विशेषणद्वयसंसर्गस्यैव नीलमुत्पल
मित्यादौ सामानाधिकरण्यव्यवहारनिमित्तत्वदर्शनात् । तत्राप्यभेदएव
निमित्तमितिचेत्, तथापि विशेषणस्यैव तद्वद्भेदाभावरूपतया त-
त्संसर्गस्यैव सामानाधिकरण्यव्यवहारनिमित्तत्वानुपपत्त्या । नह्यभेदइ-
ति नामकरणमात्रेणतत्कार्यसिद्धिः, तथास्तत्प्रावहिनानामकरणे ततो
दाहप्रसंगात् । अन्यत्रकलत्तभेदाभावा विलक्षणतया तस्य नाममात्रमे-
व । लाघवेन सएवहिततद्वद्भेदाभावाः । भेदाविरोधित्वाच्च नायम-
भेदः । अंगीकृतोहि रजतस्य तद्वैलक्षण्यमंगीकुर्वतावया सद्भेदः ।

यदप्याहुः बाधान्यथानुपपत्तिः सदैलक्षण्येप्रमाणमिति, तत्रार्कं रज-
तस्यसदैलक्षण्यं विना नेह रजतमिति निषेधोऽनुपपन्नः, उत नेह रजतमि-
हेति, अपघानेह रजतमिति । नाद्यः, देशान्तरनिषेधस्य देशान्तरसत्त्वेन
विरोधाभावात् । नद्वितीयः, तादृशस्य बाधस्यासिद्धेः । नतृतीयः, इदं प-
दार्थगतंरजतान्यत्वस्य रजतसत्त्वेन विरोधाभावात्, नहि पदस्य पदान्य-
त्वं पदसत्त्वविरोधि । इदं रजतमेव नसदिति प्रतीतिस्तु बाधिरा-
स्यात्, सातु नास्त्येव । ननु बाधायोग्यत्वं सत्त्वं, तत्कार्यं बाधे स्यादि-
तिचेत् । कोऽत्र बाधः यद्योग्यत्वं सत्त्वं । किं प्रतिपन्नापाधीनिषेधः, उत
स्वाधिकरणे निषेधः । आद्येऽपि किंप्रतिपन्नापाधि अधिकरणतया प्रतिपन्नमु-
त्ताधिष्ठानं । आद्येऽपि किंप्रतिपन्नाधिकरणे क्वापि निषेधायोग्यत्वं सत्त्वं,
उत प्रतिपन्नाधिकरणे क्वचिन्निषेधायोग्यत्वं । नाद्यः, तस्य लोकरीया
त्वर्द्धतयाच सच्छब्दार्थत्वाभावात्, लोकेहि गेहे देवदत्तो घर्ततइति वा
नानन्तरं गेहे भ्रान्त्या देवदत्तः प्रतिपन्नः तत्र नास्ती किन्तु भाषणे
अस्तीतिदीदानीमपि सत्त्वं प्रतीयते । लोकव्यवहारानुसारादेवास्मात्प्रति-
नतसच्छब्दार्थः । त्वन्मतेऽप्यनामवाक्यादिना क्वचिद्दृष्टानि प्रतीति स-
ति तत्र निषेधसम्भवात् । नद्वितीयः, क्वचिन्निषेधायोग्यस्याप्यन्यत्र नि-
षेधयोग्यत्वात् । प्रतिपन्नाधिकरणे क्वचिन्निषेधा योग्यस्याप्यन्यत्र क्वचिप्र-
तिपन्नाधिकरणे निषेधसम्भवात् । नद्वितीयः, अधिष्ठानं हि धमे ध-
र्मा उताप्यस्यमानाभिन्नं अध्यास्ताधिकरणं । नाद्यः, पूर्वोक्तरीत्या-
लोकरीयादिविरोधे नाधिकरणतया भ्रमनिषये निषेधायोग्यत्वात् ।

रूपावाभावात् । द्वितीये एतत्सावाश्रयवैलक्षण्यं यद्वाधानुपपत्त्या
 स्याद्यः किं भ्रम विषयाधिकरणे निषेधधी मात्रम् , उता
 प्यस्य मानाभिन्न तदधिकरणे निषेधधीः । नाद्यः, तत्र प्रतियो
 ग्यधिकरणताया निषेधानुपपादकत्वात् । नदिर्वीर्यः, तथासति कल्पका
 सिद्धेः । स्वाधिकरणे निषेधोवाधत्तयाद्यद्वितीयेषु कल्पकासिद्धिरेव ।

यदीपि प्राक्कार्यस्य सत्त्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यं, उपलम्भप्रसंगश्च,
 भूतस्य निःस्वरूपत्वेन शशविषाणवदुत्पत्त्ययोगात् , सदसद्वैलक्षण्यसि
 द्धिरिति । तत्तुच्छं, प्रागसत्त्वंहि प्राक्कार्त्वाभावात्, सच नकाळान्तरस
 त्त्वविरोधी, स्वदेशे सत्त्वेय घटे देशान्तरनिष्ठाभावप्रतियोगित्वयत् ।
 दृष्टान्तासिद्धिश्च, गगनकुसुमे गगनारोपितं कुसुमं वा गगनकुसुमश-
 ब्दार्थः, तत्र चोत्पत्तिरस्येव । किञ्च पूर्वं विद्यमानत्वे सदसद्वि-
 लक्षणाद्ये वा कारकव्यापारवैयर्थ्यं, तदभावेच एतदुत्पत्त्यदेव नोत्पत्ति-
 सम्भवदिति त्वदभिमतसिद्धिलक्षणाद्यविद्यमानत्वोत्पादप्रसंगः ।

यच्च विमतं सदन्यद्वाध्यावात्, व्यतिरेकेणात्मयदिवि । तन्न, स्वाधि
 करणे त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वप्रमाविषयत्वायोग्यान्त्यत्वं यदि सत्यंतदा
 साध्याप्रसिद्धेः । स्वाधिकरणतया प्रतिपक्षे त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्व
 प्रमाविषयत्वायोग्यान्त्यत्वे साध्ये सिद्धसाधनप्रसंगात् । एवमनियंचनीय
 ण्यास्तौ नकिञ्चित्साधकं । बाधकानिश्च भूयांसि । तथाहि बाधनन्तरमपि
 इह पूर्वं रजतमासीदिति भीमसंगः । नचाभावज्ञानेन प्रतिबन्धा भ्रमति
 योगिज्ञानमिति वाच्यम् । अर्थयोर्विरोधप्रपञ्चतोहि ज्ञानयोर्विरोधः अन्यथा
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतावपि प्रतियोगिप्रतीत्यभावप्रसंगात् -
 नच त्वन्मतेऽर्थयोर्विरोधः । रजतज्ञानमुत्पन्नं रजतज्ञानं नष्टमिति प्र
 तीतिर्यं विषयवर्गीकारेणामावज्ञानासम्भवश्च । शुक्तिगतत्रैकालिक
 रजतप्रतिरोधोऽत्र नतत्र प्रतियोगिसम्भवः । नतु प्रतियोगिसत्तयैव-
 विरोधात् सद्विलक्षणरजतस्य नाभावविरोध इति चेन्न, व्याप्येन
 प्रतियोगिनैव विरोधात् । यद्यथाभावानां प्रतियोगिनैव विरोधात्, तथा
 हि प्रतियोगिसत्त्वस्य त्वया निरासः । अधिष्ठानात्मिका या घटादे स्त
 तात्परेवाभायो विद्वद्भवति यदि तदा इदाम्पिष्ठानात्मिकया रजत

सत्तया विरोधादेव नाभावसम्भवः । नन्यधिष्ठानसत्तातिरिक्तैव शुक्तिर,
जते घटादौ च प्रतिभासिकी व्यावहारिकी च सत्ता, भावाभावयोश्च स-
मानसत्ताकयो विरोधः, अतो रजततदभावयोः प्रतिभासिकव्यावहा-
रिकयो न विरोध इति चेत् ; किं सत्ताभेदोऽपि विरोधाभावः क्वचिद्दृष्ट-
व्यस्तथा । इहैव कल्पने किं सत्ताभेदकल्पनागौरवेण ; सत्पैक्ष्येऽप्यविरोध-
कल्पनोपपत्तेः, अव्याप्यवृत्ते भिन्नावच्छेदेना विरोधकल्पनव प्रती-
तिबला देकावच्छेदेना व्यविरोधकल्पनस्य सम्भवात् । यत्तुच्यते अस्ति
सावच्छ्रुतौ रजतं , तच्च तत्रैव त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि-
प्रतीतिः, रजतमिह नास्तीति तस्य त्रैकालिकनिषेधात् ; न च रजतस्य
स्वात्यन्ताभाव सामानाधिकरण्यं विरुद्धमिति याव्यम् , वि-
षमसत्ताकयो भावाभावयो रविरोधात्, विषमसत्ताकत्वं च रजत-
तदभावयोरनन्ययासिद्ध विधिप्रतिषेधप्रत्यक्षाभ्यामंगीयतं व्यम् । तत्रापि
रजतरयेव तदभावस्य बाधाभावात्सत्त्वमिति । तत्र यद्यभाव-
शुद्धिर्बाधस्तदा रजतशुद्धिरपि बाधः प्रसजेत् । यदि घिरद्वैकस्य भावस्य
अभावस्य शुद्धिर्बाधः, यदि बाधावच्छेदेन शुद्धिः, तदा घटाभावप्रमान-
न्तरं घटशुद्धिर्बाधो न स्यात् । एतेन त्रैकालिकाभावधीर्बाध इति-
निरस्तः, घटस्य भूतलत्रैकालिकावाभावात् । यदि च पञ्चाक्षराभावा-
शुद्धिर्बाधः । तदा घटप्रमोतरभावि घटाभावध्वमेण घटप्रमापापाधस्त्व-
त् । यदि च भावप्रमापाधः तदा प्रमात्वं, यद्यप्यधितीयगोचरायं ,
तदाऽऽमाश्रयः । यदि तात्पर्यसंगति तत्प्रकारकत्वं तदा सिद्धेयान्यधाण्या-
तिः । रजतज्ञानपाधः कार्य इति निरुक्तप्रमावाभावे धार्ये समकारके त-
स्मिन् रजतत्वसंसर्गवद्विशेष्यकार्यरूपविशेषणाभाव धोरयेण रजतत्व-
संसर्गाभावपति रजतत्वप्रकारकत्वपर्यवसानात् । यदि च ज्ञानेन-
निवृत्तिर्बाधः, तदा उत्तरकालं सत्त्वागाधेऽपि स्वकाले सत्त्वाभावः
कुतः ; न हि मुहुरनिवृत्तस्य घटस्य स्वकालेऽप्यसत्त्वं दृष्टमिष्टं वा, प्राप्नु-
निवृत्तपुनरपत्या सत्त्वमेव सिध्येत् । ज्ञाननिरूप्यस्य उद्विग्लक्षणापनि-
र्धनोऽपि निर्निबन्धनः । यदि च मिथ्यात्वशुद्धिर्बाधः, तदामिथ्यात्वस्य
स्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावः विधेयविरूपताया रसुमिमदादात्

बोधस्यासिद्धिरेव । ममाणयलातसिद्धौ चाविशयात् प्रतियोगित-
दभावयोर्द्वयोरेव सत्त्वं सिध्येत् । सत्ताभेदादविरोध इत्यपि न । प-
द्विषयद्वारदशायां अवाप्यत्वं व्यावहारिकसत्त्वं प्रतिभासदशायामवा-
प्यत्वं प्रतिभासिकसत्त्वमिति रजततदभावसत्त्वयोर्भेदोभिमतः, तदा-
रजतप्रतिभासदशायां तद्व्यवहारस्यापि सत्त्वात् तदानीमवाधितस्य कथं
मण्यवधारितत्वं । अद्यहनेतरावाप्यत्वं व्यावहारिकसत्त्वं प्रतिभासदशा-
यामवाप्यत्वं प्रतिभासिकसत्त्वमितिपि न, बाध्यत्वस्य स्वाधिकरणवृत्त्य-
भावप्रतियोगित्वात्प्रकृत्ये दशाविशेषणवैयर्थ्यात् । नियतत्वात्प्रकृत्येऽपि
नाविरोधसिद्धिः, कालद्वयसद्वैयर्थ्याच्च स्य अविरोधाहेतुत्वात् । तदासति प्वं
समागभावात्पक्षे पदादेरविरोधप्रसंगात् । सत्ताभेदमनादृत्य सत्त्वमित्याद्या
अप्येव विरोधपरिहारे आत्माश्रयः । स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वेनेव
अभावसामानाधिकरण्य रूपाविरोधसमर्थनात् ।

किञ्च वदन्तकारणाभावाच्च रजतोत्पत्तिसम्भवः । ननु सात्परज-
ते यत्कार्यतावच्छेदकं रजतत्वं न तदिहास्तीति फलमसम्भवइति चेत्,
सर्वं यदेष सात्परजतं तत् रजतत्वं तदवच्छेदेनेष्टसाधनत्वं गृहीत-
मिति तद्वहिते प्रतिभासिकरजते प्रवृत्तिर्न स्यात् । शुक्तिरजते तादृ-
शरजतत्वात्सर्गं ब्रह्मादा रजतयोर्भेदाब्रह्मादा यदि प्रवृत्तिः तद्वानिर्ध्वञ्चनी
यज्या निर्दत्तगलाजलि स्थाय । शुक्तिरजतं सात्परजततादात्म्ये नोप-
पद्यते इति तत्तादात्म्यब्रह्मात् तत्र प्रपततइति चेन्न, सात्परजतावच्छिन्नसद्व-
धिष्ठानकत्वाभावेन तादात्म्यासिद्धेः । अभेदएवानिर्ध्वञ्चनीय उत्पद्यतइति-
चेत्, किं तेन, तस्येष्टसाधनतावच्छेदकत्वेनामहात् तद्वहेऽपि प्रवृ-
त्त्यनुपपत्तेः । किञ्च ज्ञानकारणाभावाच्च न प्रत्यक्षधर्मसम्भवः । न-
हि ज्ञानात्म्याविलम्बितेनाप्येन सन्निकर्षसम्भवः, तदभावादेव प्रत्य-
क्षानुत्पत्तिः । ननु - अविद्यावृत्तिरेव हि धर्मः, नान्त-कर-
णवृत्तिः, अतो न सन्निकर्षापेक्षेति चेन्न, अविद्यावृत्तेऽपि साक्षात्कार-
रूपये तदपेक्षा धीव्यात् । तदभावेचान्यथास्यातिशयोक्तिः तथा सुवच-
नात् । अनुभवविरोधकरणान्तर कल्पनामसंगयोऽस्त्वाम्यात् । किञ्चेप

मविद्यावृत्तिरन्यथाख्यातिरूपेति कुत्रो नेष्यते । तथासति द्वयोप-
 त्तिकल्पनागौरवं न प्रसज्येत् । अथ स्यात् साक्ष्येव भ्रमः , सचाना-
 दिरिति न सन्निकर्षापेक्षेति ; तत्र , इदमाकारवृत्त्यवच्छिन्न चैतन्यस्यै-
 व रजताभासकत्वामिमानात् तद्वत्तेश्च जन्यतया तत्सन्निकर्षावश्यम्भा-
 यात् । नन्यभिष्यक्तचैतन्याभेदोभिभासमानता, तस्यचेदमाकारवृ-
 त्त्यवच्छिन्न चैतन्याध्यासादेव सिद्धेः रजताकारवृत्तेरनपेक्षितत्वात्
 रजतावभासस्यान्यथासिद्धे न सन्निकर्षापेक्षेति चेत् । पक्षे च तद्विषयजन्यम-
 त्यक्षस्य तत्सन्निकर्षजन्यत्वनियममनादृत्य अन्यथासिद्धिरवलम्ब्यते तर्हि
 दोषेणैवान्यथासिद्धिरस्तु, नियमसंकोचस्य उभयत्रतुल्यात्वात् ।

नच-चैतन्याभेदाभावे प्रकाशानुपपत्तिः । परोक्षबहुपपत्तेः । नद्या-
 सीतादौ तासम्भवः । रजतस्यापरोक्षव्यवहारश्चा परोक्षधर्माभे-
 दाप्यवसाया दुपपन्न इति नापरोक्षसिद्धिर्धर्ममपि चैतन्याभेदसिद्धिः ।

वस्तुतस्तु परोक्षज्ञानाभेदो यथा नपारोक्ष्यनिमित्तं तथा अपरो-
 क्षज्ञानाभेदोपि नापरोक्ष्यनिमित्तं, किन्तुसामग्रीभेदएवेति । किंच यद्यु-
 त्पद्यते रजतं नश्यति च तर्ह्युभयं प्रतीयेत । नतुरजतज्ञानमुत्पन्नं हि
 नष्टमिति प्रतीतिरेवरजतोत्पत्तिविनाशयोः प्रतीतिः, साक्षिरूपज्ञानस्य उत्प-
 त्तिविनाशयो रसम्भवेन सविशेषणेहि विधिनियेधौ विशेषणविशेष्य-
 यो रन्यतरयाधे एकतरमुपसंक्रामत इति न्यायेन तस्याः प्रतीति र
 जतरूपविशेषणविषयत्वादितिचेन्न, तस्य न्यायस्य धार्यविषयावा-
 त्, प्रतीतेर्भाषणाना नर्हतया तद्विषयाभावात्, अन्यथा इदं रजमिति
 प्रतीति रबाधितं शुक्तित्वमेव विषयइतिगंगापदवत् व्याख्यानमसंगा-
 त् । ततश्चेत्पत्त्यादिशून्ये ज्ञानेऽपत्त्यादिक विषयकुर्वन्दिदं ज्ञानं
 अन्यथा ख्याति रूपं स्यात् । रजतोत्पत्त्यादिप्रतीतौ च रजतमुत्पन्नं र-
 जतं विनष्टमित्यापि व्यवह्रियेत । किंच यत्रचाकचकपादिपुक्तयस्तु ज्ञा-
 नानन्तरं व्यासंगादिना बहुकालं विळम्बेयति अनन्तरंदोषात् रज-
 तधर्मो जायते सत्र इदं रजतं इहर्षमेव बहुकालंतिष्ठति ममत्विदानी-
 मेव तद्विषयज्ञानमुत्पन्नं इतिप्रतीतिर्दृश्यते, नचेपंप्रतीति विशेषणाय-

पयावस्तुं शक्या, रजतं प्रागेव वर्ततइतिज्ञाने विद्यमाने इदानीमेवोत्प-
न्नमिति तद्रोचरप्रतीते रसम्भवात् । किंच ज्ञानस्यानुत्पत्तिश्चनसम्भवति, इद-
माकारवृत्त्यवाच्छिन्नज्ञानस्यैववा अविद्यावृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्यैव वा रज-
तभासकत्वेन त्वदभिमततया रजतज्ञानानुत्पत्तेः दुर्भणत्वात् । त्वयैवप्रातिभा-
सिकविषयाविद्यावृत्तिभंगस्थले इदमाकारान्तःकरणाविनाशादेव तदुपहि-
तत्वाविनाशात् संस्कारोत्पत्ते नंतदर्थमप्यविद्यावृत्तिरित्युक्तावाह्य । रज-
तज्ञानस्याजगत्त्वाभिनिवेशे घटादिवच्चैतन्यमात्रेऽप्यासोवाच्यः, तथाचदे-
वदत्तस्य रजतभ्रमकाले यज्ञदत्तस्यापीदमाकारवृत्त्युत्पत्तौ इदमधिष्ठानचैत-
न्यस्यदेवदत्त वृत्त्येव यज्ञदत्तवृत्त्यापि व्याप्ततया तस्य देवदत्तप्रमातृचैत-
न्यावत् यज्ञदत्तप्रमातृचैतन्यत्वस्यापि सत्त्वाद्रजतस्य देवदत्तप्रमा-
तृचैतन्येनेव यज्ञदत्तप्रमातृचैतन्येनाप्यभेदादेवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्या-
पि तद्रजतव्यवहारप्रसङ्गः । ननु वृत्तेः प्रत्यक्षरूपायास्तन्निकर्षस्ता-
मान्यसामग्री, तदाकारवृत्ते स्तासन्निकर्षो विशेषसामग्री, इहचेद-
माकाराया वृत्तेरिदमर्थेन्द्रियसन्निकर्षसत्त्वात् नानुपपत्तिरितिचेत् ।
उच्यते, शब्दजन्यापरोक्षवृत्तौ त्वन्मते सामान्यविशेषसामग्र्यो व्यभिचा-
रान्नेदं युक्तं । नन्विन्द्रियजन्यप्रत्यक्षत्वस्य सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकत्वा-
त् न व्यभिचारइति चेन्न, उक्तव्यभिचारदेवेन्द्रियजन्यत्वेपि जन्यप्र-
त्यक्षगमाप्रस्थानवच्छेदकतया सन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षत्वस्य अवच्छेद-
कत्वमसंगेन विनिगमकाभावेन अन्यतरस्यान्यतरानवच्छेदकत्वात्, अत-
स्तत्संलुप्तदाकारापरोक्षवृत्तौ तत्सन्निकर्षोहेतुः, शब्दापरोक्षत्वान्तर-
त्वात् न विषयसंलुप्तमित्येवं धाचनं, रजतभ्रमस्यापि विषयासन्निकृ-
प्ततया सन्निकर्षापेक्षेति न हेतुभावादप्यथा रूपातिनिरास शक्यः ।
ननूक्तकार्पतावच्छेदकं दशमस्त्वमसीत्यत्रापरोक्षेति प्रसक्तं, अत-
ःशब्दाजन्यापरोक्षत्वमेवावच्छेदकं, अस्तिचैतद्रजतभ्रमेऽपीतिचेन्न ।
लाघवेन बहिः प्रसृतत्वस्यैवावच्छेदकत्वात्, शब्दाजन्यत्वस्यापि-
प्रत्यक्षदृष्टवद्वौ सिद्धार्थपिषानुमितौ सत्त्वात्, अनुपलब्धज्ञानेपि स-
त्त्वात्, शब्दानुमानानुपलब्धजन्यत्वेन विशेषणीयत्वात् गौरत्वात्, प्र-
त्यक्षानुपलब्धस्य शुरुत्वात्, प्रत्यक्षपदस्य प्रत्यक्षप्रमाकरणाधिक्यत्वेन

शब्दस्यापि तथात्वेन शाब्दापरोक्षेप्रसंगतादवस्थाच्च । किञ्च यथा
 शब्दाजन्यत्वेन विशेष्यते तथा भ्रमान्यत्वेनापि विशिष्यतां ,
 जन्यत्वापरोक्षत्वयोरिहापि - प्रतीत्य विशेषात् । यदिचावच्छेदक
 लाघवादरेणार्थोत्पत्ति कल्पनया जन्य साक्षात्कारवबुद्धेरन्यथा सिद्धि
 र्पन्नं तदा शाब्दापरोक्षेपि अन्यथा सिद्धिप्रसंगः, स्वप्नरथादिवदन्तः क
 णावच्छिन्न साक्षिणि यदाद्यर्थोत्पत्तिसम्भवात्, भ्रमस्थलीयज्ञानकार
 णाभिमिवज्ञानकारणात्वाभिमतशब्दादीनामर्थोत्पादकत्वसम्भवात्, यच्च भ्रुषा
 द्राक्षन्तमेवेदानीं शब्देन जानामोतिप्रत्यभिज्ञापि यद्वज्रमापणेपूर्वमद्रक्षं त-
 देवावपर्यामातिभ्रमस्थलीयप्रत्यभिज्ञादुपपाद्यतां । किञ्च भ्रमान्यत्वेनैव
 संकोचोपपन्नः, अन्यथा यद्विजलपृथिवीभ्रमेपु अर्थोत्पत्तौ “वायोरग्निः । अग्ने
 रायः । अद्भ्यः पृथिवी”ति श्रुतिबाधप्रसंगात् । अतो रजतं नोत्पद्यते.
 नापि निवर्तते । किञ्च रजतत्वव्यापकद्रव्यत्वाद्यभावात् कटकमकुटा
 द्ययोगाच्च न तज्ज्ञानिवंचनीये रजतत्वमिति तत्र तत्प्रतीतावन्वयाख्याति-
 रनिवार्या ।

ननु तत्र भाष्यत्वद्रव्यावादि कमप्यस्तेपेवेति चेत्, न तावत्संसंग प्रातिभा
 सिकः तत्प्रतीत्यसिद्धेः । न च व्यावहारिकः, तथासति द्रव्यत्वव्यवहारव्यावहा
 रिकगुरुत्वप्रसंगेन तत्कार्यपतनाद्यापत्तेः । बह्वचारेपेव्यावहारिकोष्णस्पर्श
 पत्यादाहाद्यापत्तेः । स्वप्नार्थेपुन श्रुत्यैव सत्यत्वप्रतिपत्तेः रथाद्याद्य-
 भिचरिते पृथिवीत्वादिकं सिध्यति मानान्तराधिरोधात् । गुरुत्वादि
 व्यामिस्तु श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यामेव संकोचमर्हति । न चेद्वरजते सादृशोभ्रुति-
 रस्ति । अपि चाथंक्रियायोग्यताविरहेपि तदुभयैवमश्रुतिरिति अनिर्णय
 नीयोत्पत्तावपि कुतो नान्यथाख्यातिरिति । तद्योग्यतापि तत्रानिवंचनीयो
 त्यद्यतइति चेन्न, योग्यताज्ञानं फलोपधानदर्शनात्तत्साधनतावच्छेदकद
 र्शनाद्वा भवति, नैवोभयमिहास्तीति कथं योग्यताप्रतीतिः । अवच्छेदकप्र
 तीतिरित्यन्यथा कयातिप्रसंगः । यदि धृतरजते यदवच्छेदकं गृहीतं-
 तदिहास्ति, सत्त्वेच भागेच दोषोक्तः ।

ननु सिद्धान्ते स्वप्नप्रतीतिर्नान्यथाख्यातिरिष्यते, त-
 न्न रथादीनामुत्पत्तिभयनात्, अतएव तेषां नास्त्यं, नापि स-

न्यवाधात् , भवस्तन्निर्वचनीयोत्पत्तिरंगीयायां , भतः क-
थमनिर्वचनीय निरासः । वक्ष्यते-स्याप्तायांस्सत्या एव, । यदि सु-
सोप्यितो मया स्वप्ने दृष्टा पदायांलैकिकविजातयाः क्षणिकाः-
कार्यक्षमा नभयन्तीति जानाति तर्हि नपटार्यम्परूपवाध । यदितुपदा-
यांएव नसन्तीति जानाति सतर्हि भ्रान्तपृथ । तयाहि-न वायदयमेव
मायक्षेणजानाति,अतीतरान् । विनियदानां दर्शनाभावमदिना नुमानेन
जानाति, तच्चानुमान श्रुतियाजितमिति ।

ननु 'नतर रया' इतिश्रुत्यैववाधात् कथं सत्त्वमिति चेन्न, 'अथरया' इत्य-
नन्तरवाले छट्टचभिधानेन प्राङ्गास्तितया एवाभिधानात् । यदुपत मित्या
रजतमभादितितस्यमित्याउमनुसन्धीयते, नचतन्मित्याय सधदेशीयस्य
यालदृत्पायन्ताभावप्रतियोगित्व तस्य बाधकप्रत्यक्षा विषयत्वादितु-
यत्, नापि विशेष्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व, मित्यारजतमभादित्यतु
भूतधर्ममात्रतया तस्यानुसन्धानात् देशान्तरस्यावेस्तदसम्भवात् , अत-
स्त्वसमागधिउरणसमानवालीनात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वमेव तत्त्वमि-
ति । नतापदिद मित्याय भ्रान्तिदशापामनुभवितु शक्य, दोषेणप्र-
तिषन्धात् । तदनुभवेवाधदशापामिव रजतप्रतीपनुपपत्तेश्च । नापि-
बाधदशाया, तदानीं रजतानुभवाभावात् । बाधदशाया ग्रहणस्मरणा-
त्तन्मित्यायज्ञानमितिचेत् , घटनाशेषति यथापूर्वं घट स्थितइति
व्यवहारः तथापूर्वमिदरजत स्थितमिति व्यवहारप्रसंगात् । तस्मा-
च्छुक्तीरजततया ज्ञातेतिप्रतीते स्तुप्रसिद्धत्वात् तदनुसारेण रजत-
शब्दोभाषमर्थान मित्याय च विशेष्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व । यत्र-
त्वापणस्थरजत अपवरवनिष्ठतया ज्ञातमिति प्रत्यय तत्र स्थटेमि-
त्येव रजतमभादिति अपवरवनिष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वदृष्ट, ते-
त्याय रजतस्यैवोच्यत इतिरजत पदमुख्यमेव । यद्वा मित्यारजत रज-
ताभाषयत्वेति रजतवदभाषमानमित्यर्थ , अतएव कृत्रिमपटमृगा-
दौ मित्यामृगो मायामृगइत्यादिप्रयोगः । नहि तजानीर्वचनीयमृगोत्प-
त्तिस्तत्रप्रति, कृत्रिमवपरिज्ञाने तदसम्भवात् । अतएव भग-

यतिमित्यागोशद्वयादिप्रयोगश्च । स्वानधिकरणानधिकरणात्पन्ताभाव-
प्रतियोगित्वमपि दुर्ज्ञेयमेव, अधिष्ठानमेवाध्यस्ताभावइतित्वदांय मलपनं
मृण्यतामेधं विधदुर्ज्ञेयसम्भवात् । भावतच्छ्रवणेपि ह्यनुन्मत्तः योऽपि
नैवमध्यवस्यति । बाधकज्ञानविषयोऽप्यभावः । बाधकज्ञानं नैदं रजत
मिति वा नाप्ररजतत्वमिति वा स्यात् । ननु नास्मिन्नजतमिति श्रुतौ रज-
ताभावाच्चगाहि , इदं रजतमिति भ्रमकालेऽपि विद्यमानस्य तस्य
बाधकत्वायोगात् । एतेन स्वानधिकरणावृत्ति स्थाभावत्वमिष्या घमिति-
निरस्तं तदनधिकरणावृत्तित्वतदभावात्प्रयोष्यावातान् ।

समर्थतेत्ययं चन्द्रस्वरूपे प्रत्यक्षेणभासमानेऽपि न ज्ञाननिवृत्तिः, तस्य चन्द्रस्वरूपप्रत्यक्षस्य अनङ्गधारणात्मकत्वात्, अतः कश्चन्द्र इति स्वरूपप्रश्लेषपत्तिरिति ज्ञाननिवृत्त्यभावेऽपि प्रत्यक्षमुक्तं कथमनावृत्तसिद्धिभेदापरोक्षम् । अपि च अनिर्वचनीयविविधमानं प्रतिव्यभिचिर्वचनीयसिद्धिभेदमुपजीव्यानिर्वचनीयं समर्थनमिति न विदुः ।

ननु प्रकारान्तरेणापरोक्ष्यासम्भवात् पारिदोष्यादनेनैव प्रकारेणापरोक्ष्यं वाच्यमिति आपादनेन प्रातिभासिकोत्पत्तिः स्वसमर्थितेति चेन्न प्रातिभासिकसमर्थनं दशायामत्र प्रपञ्चस्यापि सिध्दावसिद्धौ सिद्धसाधनप्रसंगात् । न विद्वानां ब्रह्माभेदमात्रमेव प्रपञ्चस्य सिध्यति न सिध्यत्यमिति चेन्न ब्रह्मभिन्नतयासप्रतिपक्षस्य तदभेदसाधनेतत्तिष्ठे । भिन्नम्याभेदसाधनमभेदमात्रमिष्यात्त्यादपि उपपद्यत इति न प्रपञ्चमिष्यात्वं सिद्धिरिति चेन्न हिंशुक्तिरजतस्यापि न सिध्दावसिद्धिः, तत्रापि सत्यरजतस्यैव सविद्भेदारेपसिद्धेः ।

ननु रजताज्ञानस्या निवृत्तायेन अनावृत्तसविद्भेदो नास्तीति चेत्, न भ्रमादन्तरं प्रमास्यत्वात् रजतज्ञानेन रजताज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवानुसारेण तदप्यज्ञाननिवृत्तरेव कल्पनीयात्, इहापि तिचायमनुभवो वाप्ये त्वयास्य रजतस्य अज्ञानविषयत्वात् गीवारात् भ्रममाज्जले रजता सिध्दातदावारेवज्ञानं निवृत्त्यसम्भवाच्च । ननु सत्यरजतस्य तावत्पर्यन्तमन्तःकरणवृत्ते प्रसरणाभावेन प्रमावृत्तन्यादेरिति चेन्न यथैव भ्रान्तिरिति चेत्, परोक्षवदिति ब्रूमः । आपरोक्ष्यया ज्ञाननिवृत्तेरुपपन्नमित्युक्तम् । वृत्तिरस्पृशन्ती कथमज्ञानं निवर्तयतीति चेत्, स्पृशन्ती वाक्यम् । नहि लघिजवदन्तं भविष्यावयवशैषिल्यं कुर्यातीति निवर्तयति । ननु नहि तादृशव्यापारेण निवर्तयन्तं मस्माभि र्विध्यते, अतएव ताज्ञानसंबन्धापेक्षापि । नन्वाति प्रसङ्गवारणार्थं विषयसंबन्धो ज्ञानसंबन्धो वेद्यतइति चेन्न परोक्षवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्येनाज्ञाननिवृत्तौ अतिप्रसङ्गाभावात् । अपिच वृत्तेस्संबन्धागोकारेवावानामर्गतिः, स्पष्टिजादे चक्षुःप्रतीव सबस्य वृत्तिव्यवधायकत्वात्कल्पनाप

पत्तेः । अतीतादौ कथमिति चेत्, तदुत्पत्तिवदिति ब्रूमः । नवयतत्रातीताद्युत्पत्तिब्रूमः किन्तु भ्रमस्य हे किञ्चिदनिर्वचनीय रजतमुत्पद्यते तत्रातीताभेदोऽपि तादृशवत्पद्यतइति चेत्, तर्हि सर्वत्राभेदपद्योत्पद्यतइति कल्प्यतां किरजताद्युत्पत्तिकल्पनया । नन्वपरोक्षार्थविपत्त्वमेव घृतेरपरोक्षत्व, अर्थस्य तु पद्यनावृतसविद भेदपद्यापरोक्षत्वतदानावरणस्य अपरोक्षपृत्त्यधीनतयायां परोक्षपृत्त्या परोक्षयोरन्योन्याश्रयापातात्, अतस्तत्प्रमातृचैतन्याभेदस्तं प्रापक्षापरोक्ष, घटादिचैतन्यस्य च प्रमातृचैतन्याभेदो वृत्त्यवच्छेदाधीनइति विषयसम्बन्धोपेक्षितइति चेत्, तथा सति धर्माधर्मशुक्त्वादिक अपरोक्षस्यात् । अनावृतप्रमातृचैतन्याभेदोऽपरोक्षत्वमिति चेत्, तर्हि घटादावनावरणस्य अपरोक्षपृत्त्यधीनत्वात् स एवान्योन्याश्रयः । तस्माद्भूतावपरोक्षत्व विलक्षणकारणप्रयोज्यज्ञाननिवर्तयतावच्छेदकमन्यदेव, अर्थस्य तु तत्त्वनावृत सवितादात्म्यमपरोक्षमिति युक्तं । घस्तुतस्तूक्तविधया ज्ञानापरोक्षस्यार्था प्रयुक्तत्वात् न तदर्थमनिर्वचनीयोत्पत्ति रगीकार्या । यच्चैदमुच्यते शुक्तिरजत सोपादान भायकार्यात् समतिपन्नवदिति सोपादानत्वे सिद्धे पारिशेष्याच्छ्रुतयज्ञाने सति रजत नोच्येत्यन्वयव्यतिरेक सिद्धकारणभाव मज्ञानमेवोपादान, शुक्तिज्ञाने सति - नियमेन निवार्यमानरजतस्य नियमेन तन्निवर्तनीयाज्ञानोपादानरत्त्वस्यैव युक्तत्वाच्चेति - तत्र, रजतत्वेन पृथिव्युपादानकारणस्यापि प्रसगात् । तदुक्तान्वयव्यतिरेकप्रतीतिश्चा सिद्धैव । पादितु कश्चित्पान्यवहार तदा शुक्तित्वेन जानत पश्चाद्रजतधर्मे सति रजताज्ञाने सति शुक्तिर्नोच्येत्येति चेत् ज्ञानविषयतया न्यस्या सिद्धेः । ननु तत्रार्थोपत्तेर्यथा तथा सिद्धिरिति चेन्न, इहापि तत्र रजत नोत्पन्नमिति प्रतीत्या पाधितत्वात् । ज्ञानोत्पत्तिस्तु न बाधिता, ज्ञान नोत्पन्नमिति प्रतीतेरभावात् । प्रत्युत रजत नोत्पन्न ज्ञानमुत्पन्नमित्येव हि प्रतीतिः । यद्यपि तत्र ज्ञानानुपपत्त्युद्देशा वर्तते, तथापि न सा लौकिकप्रतीतिविरोधिनी, यस्यापि तद्वदीया दुर्बुद्धिस्तस्यापि न सा विरोधिनी, यस्मिन् बुद्धेः प्रापक्षबुद्धयविरोधिनात् । अन्यथा तत्र प्रपञ्चानवभास प्रसगात्,

प्रतो ज्ञानस्योपतिरस्तु वा भावा, सर्वधैवेयमन्यथ ध्यातिरेकमतीति ज्ञा-
नोत्पत्तिविषयैः । तस्मादिद्वान्वयव्यतिरेकं बुद्धौ भ्रमत्तममावयो-
रेव विप्रतिपत्तिः, न ज्ञानविषयत्वमिति न सात्वदभिमतसाधिका । वि-
च्येय प्रतीतिशुक्तिज्ञानाभाव विषयैव, तत्त्वज्ञान प्रतिबन्धकत्वात् । न
च दोषादिपटितसामग्र्यप्रकाशे रजतोत्पत्तिनियमात् न तस्य प्र-
योजकत्व, सामग्र्योत्पत्तिनियमात्तुत्पादप्रयोजकत्वैः प्रतिबन्धकत्वा
दिति वाच्यम् । तथामातृ दोषाभावादेव कार्याभावसम्भवात् स्य
तन्वान्वयव्यतिरेकाभावात् भावरूपाज्ञानस्यापि कारणत्वासिद्धेः ।
अत्र सादृश्यादिदं, सच्च तत्त्वज्ञाने अनुवर्तते, तदानीं च रजत
भ्रमाभावाद्दुक्तिज्ञानेन प्रतिबन्धादव्याच्य । नन्यज्ञानस्य कारणत्वा
भावेति श्रुत्यात् तत्रचाज्ञानस्याभावात् सामग्र्यास्त्वन्दिगद्यत्वात् क-
॥ प्रतिबन्धकत्वं सिद्धिरिति चेत्, एतन्मप्यनन्यथा सिद्धत्वेति श्रुत्याभा-
वात् न कारणत्वावधारणसम्भवः । अत्र तत्राज्ञानस्यापि सत्त्वात्
यथ त्वदभिमतसामग्र्याभावेति विरुद्ध, बाधकज्ञानेनाविद्यानिवृत्तावपि त-
स्यैव अनन्तरदिने रजतभ्रमदशनात् तत्राविद्यान्तर तिष्ठतीति हि-
त्यदोषावह्वना । नय स्थान्, भावरण भ्रमकारण भ्रमविद्याया भ्रमक-
रणताप्रच्छेदश्च वा, इदञ्चावरणाभावात् सामग्र्यो नेति चेत् ।
नदीतीरस्थवनस्पता वृक्षाग्रयेन राक्षाक्षिपमाणस्य जल प्रतिपि-
म्बिते तस्मिन्प्रयोगप्रवदशनेन तत्र विक्षेपमारमेय नत्वायर-
णमिति त्वयैवावरणस्य विक्षेपप्रयोजकत्व भगात्, भावरणयो-
ग्यताजिह्वापीति यथ सामग्र्यभावः । अथ शुक्तिज्ञानोत्पत्तिक्षणेऽज्ञान
पटितसामग्र्यास्त्वत्वात् शुक्तिज्ञानेन प्रतिबन्धादेव कार्याभावः ।
अत्र तत्र शुक्त्याविज्ञानस्य कारणत्वकल्पनादपि शुक्तिज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वकल्पनैः लघोपसी भ्रमज्ञानस्य ज्ञाननिरूप्यत्वात् ।

नच ज्ञानाभावस्य चाग्रयोजकत्वकल्पनादपि भावत्वादेव -
भावरूपाज्ञानस्य कारणत्वकल्पनं लघ्विति वाच्यम् । अभावेहि गौर-
य प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्, तच्चाज्ञानस्य भावरूपत्वेपि नुत्यमेव, प्रयोज-

कत्वादप्यनन्यथासिद्धत्वगर्भं कारणत्वस्य गौरवं स्थितमेव । किंच
 कार्याभावप्रयोजकत्वं शुक्तिज्ञानस्यैव कल्पनीयं लाघवात्, नतु-
 शुक्त्यज्ञानाभावस्य गौरवात् । यदुक्तं शङ्खपीतभ्रमो विशेषादर्शनजन्यः
 कादाचित्कभ्रमत्वात् सम्प्रतिपन्नवत्, तच्च विशेषादर्शनत्रयस्याप्य दर्श-
 नाभावः, शैत्यव्याप्य शङ्खत्वज्ञानात्, नापि ग्राह्यनिश्चयाभावः तदनुमिते
 सत्त्वात्, नच ग्राह्यमत्यक्षाभावः-यस्य यस्मिन् शङ्खे कदापि न शैत्यप्र-
 त्यक्षं तस्य तत्रपीतभ्रमे प्रतियोग्यप्रसिध्या भावासम्भवात्, अन्य-
 विशेष्यक शैत्यमत्यक्षाभावस्तु न भ्रमकालनियतः-समनविषयकयो-
 रेव भ्रमाज्ञानयोः कार्यकारणभावाच्चेति । तत्र, विशेषदर्शनस्येश्वरादौ प्र-
 सिद्धत्वात् । नच विशेषदर्शने सत्यपि पुरुषांतरौप्य विशेषदर्शनाभावा-
 त्कार्यप्रसंगः, तस्यापि विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकतया तदभावाविर-
 हादेव कार्यविरहात् । अन्यथा व्यभिचारज्ञानानुपलब्धेः व्याप्तिग्रहा-
 भाव ज्ञानकारणता न स्यात् । तद्विशेष्यक व्यभिचारज्ञानस्य त्व-
 दुक्तरीत्या प्रसिद्धेः, अन्यविषयक व्यभिचार ज्ञानस्य तदानीं -
 मपि सत्त्वात् । नच - तत्रापि भावरूपमेव तदज्ञानं हेतुः प-
 रीक्षव्यभिचारज्ञानेपि तत्सम्भवादयामिग्रहप्रसंगात् । एवं चायौ-
 रूपाभावग्रहे रूपोपलब्ध्यभावमात्रं नहेतुः । घटेरूपोपलब्धे सत्त्वात्,
 तदधिकरणीयरूपोपलब्धे स्वदुक्तरीत्याप्रसिद्धेः तदभावायोगात् ।
 रूपावच्छिन्न वायुचैतन्याज्ञानस्य विषयाप्रसिद्ध्या भ्रमप्रसिद्धेः । अस्तु-
 वा कदाचि दविद्यायाधम हेतुत्व, उपादानत्वन्तु कुतः । नच श्रुतिज्ञा-
 नानन्तरं रजतनिवृत्तिस्तद्विवृत्या ज्ञानोपादानकत्वादवेतिवाच्यम्, अ-
 ज्ञाननिवृत्या तदनुपादानकस्यापि जीवेशभेदाध्यासादे स्तादधीन्यमात्रात्
 निवृत्तोपादानुदयस्थले वृत्तिरूपकारणाविनाशा द्रजत विनाशस्यत्वया प्यु-
 क्तत्वात् । पारिशेष्यादुपादानत्वमित्यप्युक्तम्-आत्मन एव सद्रजतमिति
 कार्यानुवृत्तस्यमृददयोपादानतत्सम्भवात् । नन्वात्मनोऽधिष्ठानतयोपादानत्वे
 त्रपि नपरिणामधर्मित्वं निविकारत्वश्रुतिविरोधादिति चेत् । रूपान्तरापत्तिः
 परिणामः, सत्यतोनविकारस्यापि कल्पितरूपान्तरमाविरुद्धमेव । समा-
 नसत्ताकरूपान्तरापत्तिः परिणामद्विचित्र, एतादृशपरिणाम्यपेक्षा नि

यमेमानाभावात्, अज्ञानस्यापि तदसम्भवाच्च । न ह्यज्ञान प्रार्थान्तिक, तथा
 त्वे प्रपञ्चोपादानमित्रप्रातिभासिवाज्ञानस्य प्रतिभाया असिद्ध्या असिद्धेः ।
 यदिच अधिष्ठानसत्तेव सर्वत्रसत्तेतिकल्प्यते न सत्ताभेदइतिमतं, तदासमा
 नसत्ताकोपादानकल्पने मानाभावादिति प्रागेवोक्तोदोषः । शुक्तीदमशस्य
 घोपादानत्वमस्तु तस्यकार्यसमानसत्ताकत्वात्, इदं रजतमिति मृदइवकार्या
 नुवृत्तेश्च । नच सर्वकार्यान्नुवृत्तिर्दोषः, अधिष्ठानावच्छेदकतयातुर्गति सम्भ
 वात् । किंच नहि सर्वकार्यानुगतत्वमुपादानत्वे प्रयोजक, निमित्तपदननुग
 तस्य उपादानत्वसम्भवात् ; तथासति मृदादीना अनुपादानत्व प्रसगाच्च ।
 अतएवानुगतसम्भवे तदेवग्राह्यमितिनिरस्त, मृदादीनामनुपादानत्वप्रसगा-
 त् । तत्राप्यविद्याया अदुगतत्वात् कार्यानुवृत्तिस्तुत्या । मृदादीनामनुपा
 दानत्वेच “ यथासाम्यैवेन मृत्पिण्डेन सर्वमृत्प्रमय विज्ञादस्यादि”ति श्रु
 तिवैधन्य । किंच ज्ञानसामग्र्या अर्थोत्पादकत्वे चक्षुषास्जज्ञा पश्यामी
 त्यनुभवविरोधः । नन्विदमाकारचक्षुर्जन्य वृत्त्यभिन्त्यक्तसाक्षि
 भास्यत्वाद्व्रजतस्य तथा नुभवइतिचेत् । तर्हि चक्षुषानीक नभः
 पश्यामीत्यनुभवोनस्यात्, तत्राधिष्ठानाकाशगोचर चाक्षुषनृत्तेरभावा
 द् । यदुक्तं सर्वगताकाशे प्रसृतप्रकाशाकारान्त वरणवृत्त्यभि-
 व्यस्तसाक्ष्यभास्य भावाश प्रकाशाश्रयचैतन्यस्यैवा वाशावच्छि
 द्त्वादिति । तन्न, तदंशस्थवायोरपि ग्रहप्रसगात् ।

नच-शुक्त्वादिवदयोग्यत्वा तदप्रकाश, आकाशस्याप्ययो
 ग्यत्वात् । अतएवहितदाकारापरोक्षवृत्त्यभासः । अयोग्यत्वेऽप्याका
 शः कारण नावृत्तत्वा द्रजते, तदावाशावच्छिन्नचैतन्यस्याप्या-
 वृत्तत्वात् सोऽपि नप्रकाशेत । यदिचाकाशमनावृत्त तदा अहमि-
 त्यादिभानेऽपि तत्प्रकाशप्रसगः । किंच सत्परजते व्यभिचारात्
 नदोषादिव रजते हेतुः । यदुक्तं स्वोचितार्थकिंदाप्रत्ययोग्य-
 त्वाद्व्रजतत्वं न प्रत्यतावच्छेदकमिति । तन्न, रज्जुसर्पस्य सत्यसर्पसाध्य
 भयजनकत्वस्या सत्यासत्यसिद्धि वर्णयता त्वयैवोक्तत्वात्, स्त-
 य्वसप्रतिहेतुत्वाच्च, रगरजते नष्टरूपेण रजतेन वदन्मुत्पद्य

तद्वतिप्रतीतिः । किञ्च स्वोचितत्वं यद्वितद्वयक्तियोग्यत्वं तर्हि तद-
 युक्तमेव । यद्यारोप्यजात्यवच्छिन्नकारणकत्वं तदामित्प्यारजतवृत्तेरति-
 प्रसङ्गतस्य रजतत्वस्य कटकजनकत्वावच्छेदकत्वात् असम्भव-
 एव । किञ्चशुक्तौ रजताभावोनकल्पितः समानस्वभावयोः प्रति-
 योग्यभावयोरेकत्राभावात् । नापि पारमार्थिकः, ससम्बन्धिकपदार्थस्य
 प्रतियोगिसमानस्वभावत्वनियमात् । प्रतियोगिनश्च सद्विद्वत्क्षणत्वात् ।

अग्राह नर्धनः — प्रतियोगितावच्छेदकसमानस्वभावत्वा-
 भावः, प्रतियोगिसमानस्वभावत्वे शुक्तिप्रमितप्रपञ्चाभावस्य चास्तवत्वा-
 नुपपत्तेः । शुक्तेष्व तत्त्वावेदकत्वमौत्सर्गिकं । अत्रच सत्त्वमेव प्र-
 तियोगितावच्छेदकं । नच - तस्यप्रतियोगिताव्यधिकरणत्वादवच्छेदक-
 त्वास्तम्भः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याभ्यु-
 पगन्तव्यत्वात् । अन्यथागविशिशृङ्गनास्तीति बुध्यनुपपत्तेः ।

नच - प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिप्रमाणा भभायाद् -
 भाषधीसामग्रीविरहः, प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकयोर्ज्ञानस्यैव अभा-
 वधीहेतुत्वात् । अस्तुवा प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यज्ञानमेवा भाव-
 धीहेतुः, प्रमावपर्यन्तस्य शुरुत्वात्, तच्च प्रकृते प्याहा-
 र्यं सम्भवति । तादृशाभावानभ्युपगमे यस्यकदापि रजतं नास्त्येव
 तस्यानाप्तवाक्यान्मदीयं रजतमितिज्ञाने आप्तवाक्यान्मदीयं रजत-
 मिदं नभवतीति ज्ञानप्रमानस्यात् ।

नच-तत्र मदीयत्वस्य निषेधः; तस्य तत्रसत्त्वात्, प्रतियो-
 गिविशेषणत्वानुभवाच्च । अतएव नरजतत्वस्य निषेधः, मदीयत्वा-
 भावाद्वा रजतत्वाभावाद्वा आप्तेनेत्यमुस्तमिति जिज्ञासाभावप्रसङ्गाच्च ।
 यत्रविशिष्टाभावतात्पर्यज्ञानं श्रोतुस्तत्रतस्यैवा धर्यकत्वात् । ननु -
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो नस्वाधिकरणे प्रतियोगित्वविरो-
 धीतिचेन्न; सत्त्वावच्छिन्नाभावस्य स्वाधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वविरोधि-
 त्वादिति । अपथा प्रतियोगितावच्छेदकस्य प्रतियोगिसम्बन्धोपदेशितः,
 नतद्धर्मत्वमपि, अन्यथा घटवपटरूपादिनिषेधायोगात् । अस्तिच

रजते अभिष्टानसत्तावैशिष्ट्यं प्रतियोगिसमानस्वभावं, अतः प्रतियोगि-
तावच्छेदकसमानस्वभावो रजताभावः परमायं इति ॥

तदद्रुपपत्रं, छाद्यवेनाभावस्य प्रतियोगिसमानस्वभावत्वात् । नच श्रु-
तिप्रमितप्रपञ्चाभा यपारमार्थ्याय शुभृतमपि प्रतियोगितावच्छेदकसमान-
स्वभावाय कल्प्यमिति वाच्यम् ; एवं श्रौतप्रपञ्चमित्यात्वोपजीवनेन दृष्टा-
न्तसमर्थनस्य व्यर्थत्वात् सिद्धसाधनात् । किञ्च श्रुतेस्तत्त्वावेदकत्वमौत्स-
र्गिकमित्येवदपि चिन्त्यं, तद्वतितत्प्रकारकत्वस्यैव याद्वागमेषु बाधापोद्यस्य
कर्मकाण्डसाधारणस्यौ त्सर्गिकत्वात् । किञ्चौ त्सर्गिकं हि बाधका-
पोद्यं, अतः क्लृप्तप्रतियोगिसमानसत्ताकस्वभावत्वानुपपत्त्याप्रपञ्चाभावश्च
तेस्तत्त्वावेदकत्वमेव त्यक्तुमुचितं । निरूपकसमसत्ताकस्य भावत्वमभा-
वस्य, तथाच नगौरवं, निरूपकं च प्रतियोगितावच्छेदकमपीति चे-
त्तथापि समप्रतियोगिकत्वस्वभावस्या भावस्य प्रतियोग्यसिद्धौ स्व-
भावासिद्ध्या स्वरूपहाने दुर्घातत्वात् । किञ्च यात्किञ्चिन्नि-
रूपक समसत्ताकत्व अधिकरणमादायैव सिद्धम् । सद्ब्रह्मभावो
निरूप्यतइत्युक्तं । यादन्निरूपक समसत्ताकत्वंतु प्रतियोगिनोमिष्यात्ता
नैव सम्भवतीति सर्वथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभा
यालुलरण मनर्थकं । किञ्च प्रपञ्चस्यैव प्रपञ्चाभावस्यापि ब्रह्मस्वरूप
सत्तावच्छिन्न प्रतियोगिकाभावस्य ब्रह्मणिसत्त्वात्प्रपञ्चाभावस्य -
मित्याद्यमनिवार्य । नन्वबाध्यत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाव प्रति-
योगित्वमेव मित्यात्वम्, तच्च प्रपञ्चाभावस्या सिद्धमेव, तस्याबा-
ध्यतादिति चेन्न, बाध्यत्वस्याबाध्यत्वगर्भत्वे ज्योन्याश्रयात् । किञ्चैवं
पारमार्थिकाभावांगीकारे सम्बन्धिखण्डन मनुपपन्नम् । नच - तत्रापि
सम्बन्धो मित्या, अद्वैतश्रुते रतत्त्वावेदकत्व मसद्भात् । भेदखण्डनं -
चानुपपन्नं, ब्रह्मप्रपञ्चाभावयोस्त्वि तदुदयते. १ किञ्च कथं तस्याभावस्य अप-
रोक्षत्वं, अभ्यस्तत्वेनापरोक्षतादात्म्याभावात्, तदभावेप्यापरोक्ष इद-
न्त्यसम्बन्धखण्डन मनुपपन्नं । ननु प्रपञ्चाभावस्यापरोक्षत्वाभाव इष्ट
एव, नच - शुक्तिरजतनिषेधस्य श्रत्यक्षत्वाभावमसद्भा, शुक्तिरजता.

भावस्य व्यावहारिकसत्त्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वात् ; व्यावहारिकत्वेभाध्यस्तत्वाद्ब्रह्मरूपापरोक्षतादात्म्यमुपपद्यतइति चेन्न - तथासति ब्रह्मणस्सर्वज्ञत्व भंगप्रसंगात् । किञ्चान्न रजतमस्तीति भ्रमः किं व्यावहारिकसत्त्वाविषयः उतप्रातिभासिक सत्त्वविषयः । आद्येत्वन्यथाख्यातिप्रसंगः । द्वितीये रजतनिषेधोपि प्रातिभासिकसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका भावविषयएवेति कथं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविषयता । भ्रमाविषयधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाव विषयस्यापि निषेधस्य बाधावे घटावावच्छिन्न रजतं नास्तीति बुद्धिरपि बाधः स्यात् । नन्वभावस्य मत्पक्षत्वाभावे इष्टएव, तस्यानुपलब्धिगम्यत्वात्, अतो ब्रह्मरूपसत्त्वमेव भ्रमगृहीतं तदवच्छिन्न रजताभावएव निषेध विषय इति न भ्रमनिषेधयो भिन्नविषयत्वमिति चेन्न, अभाव प्रतीतौ साक्षात्स्य बुद्धि विरोधात् । आपरोक्ष्ये सात्येव कारणात् रनावमनुपलब्धि स्यात् । परोक्ष्ये ऽपि ब्रह्मप्रतिपारोक्ष्या सिद्धेः ब्रह्मणोऽसर्वज्ञत्वं प्रसङ्गः स्थितएव । किञ्च रजतं नास्तीति प्रतीतिरजतत्वमपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्च्यम्, ततश्च तस्यापि निरूपकत्वात् तावमसत्त्वमप्यभावस्य प्रसूयते । नचरजतात्वं प्रतियोगितावच्छेदकमेवनेतिवाच्यम् ; उपलब्धि विरोधात्, प्रायुतसत्त्वस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकत्वं मुपलम्भदिगोधादनुपपन्नं । नहि सद्रजतं नेति प्रतीयते किन्तु रजतं नास्तीति, तथाच यया रजतमुत्पद्यन्ता मुत्पादयतीत्युक्ते रजतात्वं कारणतावच्छेदकं प्रतीयते तथा रजतं नास्तीत्युक्ते, रजतात्वं निषेधप्रतियोगितावच्छेदकं प्रतीयते । अतएवनेत्येतत्समानार्थतपानास्तीति पदप्रयोगः । यतोनास्तीत्यंशो निषेधमात्रमेव । रजतमित्यंशएव प्रतियोगितावच्छेदकविषयः । अपिचेदं रजतमिति भ्रमस्पन्देदं रजतमिति मितिरेवहिं बाधिका, तत्रचेदर्थं रजतात्वं तदवच्छिन्न रजतभेदातिरेकि किमापि नभासते, अतोप्रतीतं सत्त्वं वयमवच्छेदकं । किञ्च यया रजतमिति प्रतीते स्तत्र रजतत्वं विद्यते तथासदिति प्रतीतिस्वत्वमपि विद्यतइति कथं सत्त्वं व्यधिकरणं । ब्रह्मगतसत्त्वभानाद्वैषाधिकरण्ये अन्यथाख्यातिः । ननुषदभेदेन रजतं प्रती-

यते ननु सत्त्व प्रतीतिरस्ति तेननान्यथाख्यातिः, सदभेदप्रतीतिरित्य-
 पि निषेधधियो विरोधित्वात् बाधकत्वञ्च युज्यतइतिचेन्न, - सदभेद-
 स्य सद्भेदाभावरूपस्य सत्त्वात्मकत्वात् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
 आसिद्धः । यदुक्तं मदीयमिदं रजतं न भवतीति आप्तवाक्यजन्यज्ञाने
 मदीयत्वावच्छिन्न रजताभावो विषयइति । तन्न, अन्यदीयरजतवर्तिविषय
 मानेपीह मदीय रजतवन्नास्तीति बुद्धेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छे-
 दकताकस्याप्यभावस्य सिद्ध्यापत्तेः । एवमेवोत्तरोत्तर व्यधिकरण
 धर्मानादाय निषेधेऽनन्ताभाव वैजात्यकल्पनाप्रसङ्गः । तथाच प्रतियोगिता
 वच्छेदकावच्छिन्न विरोधोऽपि भज्येत । यच्चाधिष्ठानात्मक सद्भेदशिष्टधस्य
 प्रतियोगिनिसत्त्वात् सत्त्वावच्छिन्न रजताभावः ससृष्टावच्छिन्न प्रतियोगि-
 कएवेति प्रतियोगितावच्छेदकसत्त्व समानस्वभावोभावः परमार्थइत्युक्तः ।
 तदीयं न, यथा प्रपञ्चाभाव पारमार्थिकत्वा नुपपत्तेरुपपत्तेरुपपत्ते
 रकलुप्तमपि प्रतियोगिसमानस्वभावात् एवमपि तथा गुरोरुपपातक
 स्य प्रमेयधराव ददवच्छेदकत्वा योगेन सदभिन्न रजतत्वस्यावच्छे-
 दकत्वानुपपत्तेः प्रतियोगितावच्छेदक समानस्वभावत्वस्यापि कल्प-
 यितुमप्यक्तात्वात् । ताकल्पनेऽपि कलुप्तप्रतियोगि समानस्वभावत्व-
 स्यात्पागे इष्टासिद्धेः । तत्पागेतु प्रतियोगितावच्छेदक समानस्वभाव
 त्वाकल्पने पीष्टसिद्धेः । यच्चेद भूतं-शुक्तिरजताभावो रजतत्वावच्छिन्न
 प्रतियोगिताकएव, सत्त्वपरमार्थः, अतः प्रतियोगिसमानसत्त्वानेति न-
 तेन विरोधः ; नच घटे सोऽप्यभावो रजतविरोधेव दृश्यतइति वा-
 क्यम्, रजतसोऽदृश्यतद्भावात्मक विरुद्धधर्माभावेन तदुभयवृत्त्यभा-
 धयो भेदात् ; एवञ्च घटाभाव प्रातिभासिकः ; नच प्रतियोगिनः
 कल्पितत्वे सप्रतियोगिकत्व स्वभावविरोधः, प्रतियोगिविद्यमानतामा-
 त्रेण तदुपपत्तेः, प्रतियोगिकत्वस्यै वा भावसत्यतापादकत्वाच्चे-
 ति । तन्न, प्रतियोगिनोऽभावा द्विन्नसत्ताकत्वेऽपि प्रतियोगित्वाभावस्व-
 रूपयोः प्रयोजकत्ववत् विरोधेऽपि प्रयोजकत्वस्या निवार्यत्वात् । अनन्य-
 था सिद्धप्रतीतिबाधाभ्यां भिन्नसत्ताकत्व मविरोधप्रयोजकः कल्प-
 नीयमितिचेन्न, अन्यथासिद्धे दस्तत्वात् । विरुद्धधर्मात्यासादभाव

भेदइत्यपि तुच्छं, घटस्यापि पटसादेव तदभावाभ्यां भेदप्रसंगात् । अधिकरणभेदेन विरोधपरिहारश्चोभयत्र तुल्यः । घटादौ शुक्तिरजताभावस्य प्रातिभासिकत्वमित्यप्युक्तं, अवाधात् सत्यत्वसम्भवात् । नच समसत्ताकस्यैव विरोधित्वात्तदभावाप्रतियोगिसत्त्वप्रसंगः, तथाप्यभावप्रतीतिदशायां घटे रजतसत्त्वप्रसंगात् । ननु, कारणाभावादेव न तत्र रजतं तदभावोवा प्रातिभासिक, इति चेत्,— तर्ह्युभयसत्त्वप्रसंगः, परस्परभावात्मकत्वात् उभयशून्यत्वाभ्युपगमे रजताभावाभ्युपगमाच्च । यदपी दम्भतान्तरं रजताभावोनाधिष्ठानाद्विद्यते अधिकरणभिन्नसत्ताकप्रतियोगिकाभावस्यैवाधिकरणाद्वेदात् । नच छाद्यवादधिकरणभिन्नप्रतियोगिकत्वमेव तत्प्रयोजकमिति वाच्यम्, तत्त्वावेदका द्वैतभूतिविरोधान् । नचभावाद्वैतपराक्षा, संकोचकाभावात्, ब्रह्मणोऽनन्तत्वानुपपत्तेश्च । सत्याभावस्यचिद्विषयत्वे ह्यभावस्य व्यभिचारः, नचेद्ब्रह्मा सत्यं स्यात् । अभावश्च न सिद्धयेत् । प्रतियोगिसमानस्वभावत्वायागाच्च न विरहात्माभावः सत्यस्त्वसम्भवति । प्रतियोगितायच्छेदकं सत्त्वं तत्समानस्वभावो भावइति च गौरवं, रजतमिदं नास्तीति स्वरूपतो निषेधविरुद्धं च । अतो रजतमिदमिति सत्तैक्यानुभवात् अधिकरणैकसत्ताकस्य रजतस्याभावोधिकरणात्मेव । घटादौ तूक्तभेदप्रयोजकसत्त्वात् प्रतियोगिसमानस्वभावोऽप्येव रजताभावः । नचाभावद्वैविध्यानुपपत्तिः, यथा घटात् घटभेदस्यभेदःस्वरूपं पटादौवभावः तथात्रापि सम्भवात् । एवं त्वंसोपिद्विविधः, अधिष्ठाने अधिष्ठानात्मा, अन्यत्रतु तदर्थयत्तदर्शनेनाधिकरणाद्विन्नः । नच प्रतियोगिनो ध्वंसकालीनत्वासम्भवः, अधिष्ठानेत्तकालीनाभावस्यावश्यकत्वेन तदतिरिक्तध्वंसएव तथा नियमात् । प्रपंचान्योन्याभावोपि ब्रह्मैव । नचैव अभावसांकर्यदोषः, क्वचित्तस्यग्रामाणिकत्वात् । घटस्य प्रागभावध्वंसध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावात्यन्ताभावत्वस्य परैरप्यभ्युपगमात् । नच वाच्यं शुक्तिनिष्ठतया प्रमितो रजताभावो नाधिष्ठानात्मा कः, ध्रुमत्वे त्वभावएव न सिद्धयेदिति । घटाभावे घटो नास्तीति शुद्धिवद्वैशिष्ट्यांशे भ्रमत्वेऽप्यभावस्वरूपे अभ्रमत्वात् । यस्तुतो भूतलादापि पटाद्य

भावश्चैतन्यमेव, भेदेमानाभावात् । अन्यथा भूतले घटस्तत्वाद्युपपत्तेः तत्कालेपि तत्र तदभावस्यावश्यकत्वात् । अस्तिहि घटानयनादूर्ध्वं भूतले तदभावः, सघटकालेपि तत्र वाच्यः, निगमत्वाक्रियत्वाभ्यां गतिनाशयो रयोगात् । नच सम्बन्धस्तयो स्तदा नेति वाच्यं, पृ-
थोत्तरकालयोरपि तदभावापातात् । जननविलयशील सम्बन्धस्याभा-
वेऽसम्भवात् । स्वरूपद्वयस्य सर्वदास्तत्वात् । एतेन समयविक्षेपमवे-
क्ष्य स्वरूपद्वयं सम्बन्धइति निरस्तं, स्वरूपयोः तत्समयाजन्यावा-
त्तदनपेक्षत्वात् । नच मतियोगिदेशान्यदेशात्वं सम्बन्धइति वाच्यम्,
तस्याप्यभावात्मकतया कदाचित्सत्त्वे सर्वदा तत्र सत्त्वात् । घटदेश-
स्य तद्वेदायोगाच्च । अतएव भूतलाभाषयोर्विशिष्टप्रतीति जननयो-
ग्यावसम्बन्ध इत्यपास्तम्, घटकालेपि बाधद्वस्तुभाविन्यापोग्यतामा-
स्तत्वात् । दुर्निरूप्यत्वाभावात्वं, विरहैकस्वभावत्वे चारम्भान्ताभावप्रागभा-
वव्यतिरिक्तयोगिकालिनो न स्यात्, अनित्यश्च स्यात्, जन्माभावप्रतियोगि-
त्वस्य सत्पदार्थात्वात्, स्वजन्यत्वघटितत्वे गौरवात्, नियता न-
न्यथासिद्धतया प्रयन्ताभावस्यापि जनकत्वसम्भवाच्च ।

ननु-ब्रह्मणोप्यारम्भान्ताभावत्वे प्रतियोगिनोघटादेरपि तदभाव-
त्वाज्जन्यत्वाच्चा नित्यतास्यादितिचे दारोपितस्य जन्याभावप्रतियोगि-
त्वस्य नित्यमात्रे सुलभतया धर्मिसमसत्ताकस्यैवतस्या नित्यत्वा-
त्मकत्वात् । तस्माद्विरहैकस्वभावशून्यचैतन्यमेवाभाषः । नास्ती-
तिबुद्धे रेक ब्रह्मविषयत्वे लाघवाच्चानान्ताभावाकल्प्याः । प्रतियोगि-
त्वाविरोधिनी भावत्वस्य पारिभाषिकत्वाच्च । यद्यपि रजतघट घटस्य
त्रैकालिकनिषेध स्तत्प्रतिबन्धके सत्यपि कार्यं च प्रसज्यते, तथा-
पि तत्सोभयसमाधेयत्वात् नदोषः । श्रुतिरपि “ प्रपञ्चोपशमश्चिबोद्धै-
तःस्वप्रकाशमानन्दं शून्यमभवत् ” “यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभू”दित्याद्या म-
पञ्चाभावात्मत्वन्दर्शयति । तथाच स्वानधिखरणाधिकरणात्प्रयन्ता-
भावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं भवति । नचैतत्पारिभाषिकं, सतो वृ-
त्तिमतःस्वानधिकरणवृत्त्यत्प्रयन्ताभावप्रतियोगित्वात् । सत्यसम्भावितस्यैव

मित्यप्यशब्दार्थात् । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमात्रं सत्यमतेऽप्यस्तीति द्वि-
तीयानधिकरणविशेषणं । परमतेऽपि भवत्यन्ताभावेऽसिद्धसाधनतात् स्वान-
धिकरणपदं । नच स्वानधिकरणं स्वाभावः तदधिकरणकाभावश्च स-
धेति तत्प्रतियोगित्वात् घटादेः सिद्धसाधनमिति वाच्यम् , स्वा-
नधिकरणाधिकरणकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् , घटाभावस्यच पट-
वृत्तित्वात् । स्वानधिकरणावृत्तित्वं चामित्यप्यात्मस्मिन्मते ग्राह्यं । स्वाभा-
ववृत्तिर्वा परमते घटाद्यभावेऽसिद्धमित्यवृत्तिविशेषणं । परमते गगनाद्यभा-
वे सिद्धसाधनमित्यतः स्वानधिकरणेति । पृथिवीस्य घटान्पत्वादिव्यावृत्त्य-
र्थं द्वितीयस्वपदं । तदधिकरणपटाधिकरणस्य घटान्यत्वपृथिवीत्वानियमा-
दिति सिद्धान्तरहस्यमिति ॥

तत्तथैव सदस्युक्तौ सद्भिरुपलम्भात् . । तथाहि - नेह
नानास्तीत्यभावाधिकरणतया ब्रह्मणः प्रतीते नाधिष्ठानमभा-
वः । नचा द्वितीयश्रुतेः संकोचो दोषः, एतच्छ्रुत्यनुरोधा सत्य न्या-
य्यस्यात् । सप्तम्यर्थवाधादपिहि संकोचमात्रं न्याय्यं । वस्तुतस्तु नसंकोचः ,
नद्वितीय यस्मिन्निति सप्तमीबहुव्रीह्याश्रयणे ब्रह्मणि द्वितीय ना-
स्तीति निषेधे एकत्वाविरोधात् प्रत्युतसदाक्षेपात् । पृथीबहुव्रीहिरित्त्वे-
पि द्वितीयावधिप्रतियोगिविशेषे पेक्षिते एकमेवेति ननाना इतिच वि-
हितस्याभावस्यैव प्रतिनियोगित्वेनान्वयात् । नचानन्त्यश्रुतिविरोधः, दे-
शकालपरिच्छेदाभावमात्रपरत्वात् । यच्च विरहैकस्वभावो भावः प्रति-
योगिसमानस्वभावस्यात् भतोधिष्ठानमेवाभाव इति । तत्र, ब्रह्मणोऽप्ये-
वं प्रपञ्चविरहत्वानुपपत्तेः । योहि विरहस्यभावोन्यस्वभावश्च तस्य क-
थं प्रतियोग्यभावे तत्प्रतियोगिकस्वरूपलाभः । नहि स्वभावान्तरमात्रे
तत्स्वभावोपपत्तिः, तथासति देवदत्तस्य द्रव्यत्वादिस्वभावसत्त्वा द्रव्यास्तु
तदुत्पादस्यैव प्रसंगतः । तस्याः प्रतियोगित्वे द्वितीयानन्ता मा-
त्रेण विरहैकस्वभावस्यापि सत्यत्वं वा स्यात् । प्रतियो-
गिनस्त्वभावेन ब्रह्मणः प्रपञ्चविरहत्वाभावोवा स्यात् । ब्रह्मणोऽपि
विरहत्वांगीकारे तदेकस्वभावमेव ब्रह्मस्यात्, निर्धर्मकात्वेन स्वभावां

तराभावात् स्वरूपाद्वेदाभावाच्च । किंच घटवति भूतले प्रातिभा-
सिकघटाभावस्य विरहस्य भावत्वेपि न प्रतियोगिसमानस्वभाव-
त्वम् । नच सत्ताभेदो नास्तीति वाच्यम्, सामानाधिकरण्याधिरोधा-
त् । एतेन प्रतियोगिस्वरूपाधीन स्वरूपसत्ताकां भावः प्रतियोगि-
समानस्वभावइति निरस्तम्, प्रतियोगिस्वरूपमात्रस्याभाव स्वरूप
लाभप्रयोजकत्वं सम्भवे अभावसमानस्वभाव प्रतियोगिस्वरूप
पक्षे गुरुत्वेनान्योजकत्वात् । तस्माद्भजतायच्छिन्नाभावः पारमार्थि-
कस्याधिकरणात् भिन्नोङ्गीक्रियतां । एवं सति लाघवमधिष्ठान त-
दितरयोरेकायादभावस्य । इदं रजतत्रास्तीति अधिष्ठाने प्रतीतित्वे
तदनुग्रहश्च । तदभावेन नाधिष्ठानस्वरूपस्यात्यन्ताभावस्य सिद्धिः ।

यद्योक्तम् अधिकरणभिन्नसत्ताकप्रतियोगिकाभावेधिकरणा -
द्विद्यते, अन्यस्तदधिकरणामेति । - तन्न, भूतले रजतत्रास्तीति वा-
धावतारकादीनि ज्ञानविषयस्याभावस्य भूतलभिन्नसत्ताक रजतप्रति-
योगिकतया भूतलाद्विज्ञस्य विरहैकस्वभावतया प्रतियोगिसमान स्व-
भावस्य प्रातिभासिकतयापत्याभूतले तद्भजततदभ.वशुद्धयो ध्व-
माद्यनमात्वविभागाभावप्रसंगात् । शंखेश्वेत्याभावध्वने तस्या भाव-
स्य शंखात्मत्वप्रसंगात्, गुणगुणिनोरभिन्नसत्त्वात् । किंच घ-
टादीनां ब्रह्मणि कल्पिततया तदभावोद्गहाणि कल्पितोनस्यात्, प-
टादेरधिष्ठानब्रह्मसत्ताकत्वाभावात् । किंच घटेनटाभावोत्पटाद्विद्येत-
घटे घटाभावो नास्तीतिहि त्वदीयप्रलापः । अपिच घटाभावे घटा-
भावोधिकरणा द्विद्येत, घटभावाभिन्नसत्ताक घटप्रतियोगिकत्वात् ।
गौरवादेव न ध्वंसद्वैविध्यमपि । प्रतियोगिसमानकालीनत्वाच्च नाधि-
ष्ठानं ध्वंसः । प्रपञ्चनिवृत्तेर्ददसाप्यत्वाच्च । अभावद्वयकल्पनौगारवा
देवनाधिष्ठाननन्देन्याशयः । सर्वत्राभावश्चेतन्यमेवेत्यपितुच्छं घ-
टेविद्यमानेतदभावशुद्धेरश्रमत्व प्रसंगात् । अविरुद्धस्य वा भावत्वं

वदन्त्यनुमानमिवेत् , घटकालेपि तत्र घटाभावस्या वक्ष्यकत्वा-
त्तस्य ब्रह्मातिरिक्तत्वे समानसत्ताकत्वेन घटासिद्धिप्रसंगात् । ब्र-
ह्मस्वरूपमेवा भावइत्यनुपपन्नम् , घटदशायां तद्देशेघटाभावस-
त्वे मानाभावात् , विपरीतमानसद्भावाच्च । न प्राक्तत्र स्थितस्य प-
श्चादप्यावश्यकता, अभावांतरपक्षे कालविशेषरूपाभावसम्बन्धाभावस्य-
भावान्तरपक्षे कालविशेषसम्बन्ध रूपाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् ।

नच विरहैकस्वभावावे प्रागभावप्रतियोगिकालीनाबाहुपपत्तिः,
विरह-स्वभावाद्येपि तुल्यत्वात् । तद्विरहत्वमेव हिलायवात्तत्र प्रयोज-
कं । प्रमाणबलात्तत्परित्यागे ततएव विरहैकस्वभावत्वमपि न प्रयोजकम् ।
अत्र घटस्तत्रनेत्यपाधितप्रतीतिः । नापि विरहैकस्वभावत्वे प्रागभाव-
वदन्तिताव प्रसंगः , सर्वकालसत्त्वरूपनित्यावस्य बाधाभावात् ।
पारिभाषिकानित्यावे प्यविरोधात् । स्वमन्याभावप्रतियोगित्वस्यैवा-
नित्यावरूपायाश्च । लोकानुसाराच्च गौरवं न दोषायः प्रामाणि-
कत्वात् । अन्यथासिद्धत्याच्च गन्धं प्रतिरूपप्रागभाववद्भावात्पेताभाषः
प्रतियोगिजनकः । प्रपंचोपशमशिव इत्यत्र उपशमशब्दस्य लोका-
व्यापत्पनुसारे परत्वमेव, प्रतियोग्यसमानकालीन प्रतियोग्युत्तरका-
लीनाभावे व्युत्पत्ते र्गन्धजितदभावात् । तदननुसारेणा भावत्वमेव
न सिद्धयेत् ।

यत्तु -स्वानधिकरणानधिकरणात्यन्ताभाव प्रतियोगिधर्माव्या-
त्वमिति निर्धेयं, तत्राकाशा यन्ताभावस्य स्वाधिकरणरक्षाभूत्याकाशरूपां
त्यन्ताभावस्य चापत्ववादिभिरप्यर्गाकारात्तद्विरोधित्वादधार्तातरं । ब्रह्मणि
नद्वयनास्तीति बुद्धेरुक्तमते ब्रह्मनिपपावात्, ब्रह्मजःस्वानधिकरणभूतस्या-
नधिकरणक स्ज्ञात्मकभाव प्रतियोगिवादिन्याप्तिः । संयोगव-
न्धायाच्छेद घटात्यन्ताभावे प्यतिव्याप्तिः । अवृत्त्यभावमादापार्था-

स्थायन्ताभायाश्रयानिष्टतया प्रतीयमानचयेण मिथ्यात्व, तत्तन्निष्ठत्वं
न्ताभाप्रतियोगित्वमेव तस्यासत्त्वमिति यथाश्लोकमभ्युपगमात् । किंच
यस्य विधेः विचारसहमन्त्रीकमनिर्वचनीय चेत्यादिरूपं व्याहृतप्रतिज्ञा
नमाद्रियते , सकिं स्वपक्ष किंचित् स्थापयति नया, स्थापने
पि प्रमाणतो ऽ प्रमाणतो ऽपि । नेतिपक्षे परपक्ष रूपतो ऽयमेव

रय । ननुब्रह्मव्यतिरिक्तोभावो वृत्तिमानेवेति नवमादापार्यान्तर,
ब्रह्मरूपाभाव प्रतियोगित्वसिद्धौ चेष्टसिद्धिर्येवेति चेत्, ब्रह्माति
रिक्तभाधस्य वृत्तिवचनियमं द्युत । नचससर्गाभावात्त्वस्य वृत्तिमत्त्वव्या
प्तिं वदन्तव्रियम, ब्रह्मणोऽप्येवमत्यन्ताभावात्त्वसिद्धे । ननुब्रह्माविवरणक
तर्पद्वद्वातिरिक्तस्य वृत्तस्त्वस्याप्युपगमात्ब्रह्मातिरिक्तावृत्त्यभावासिद्धिः
यागादेव न सम्भवतीति श्रेयस्तुमानमेव बाधित स्यात् । ब्रह्मरूपा
भापप्रतियोगित्वसिद्धौ नवाध इतिचेत्तर्हि तत्पदार्थान्तरता, तत्सि
द्धावपि सत्यत्वापिरोधात् । अप्रतियोगिनो भावरूपस्य ब्रह्मण प्रप
चाप्यासाधिष्ठानत्वेनैवाभावात्त्वसिद्धिर्ना न्ययेतिपत्र - अधिष्ठानताया-
अभावात्त्वानुपपादकत्वात् । कुतश्चैव रजताभावस्य दृष्टमिदं चेत्, का
शौदृष्टि । बाधदशाया नेह रजतमितिप्रतीतिरिति चेत्, भस्याधमद
शाया नेह रजतमितिप्रतीतिर्विशेषाभावात् । यदपि स्वानधिकरणवृ
त्ति स्वाभावावृत्तिव्यभिचयत्वमिति लक्षण, तदप्युक्तरीत्या अर्था
न्तरेणैव निरस्तम् । अवृत्तिस्वभावस्य ब्रह्मातिरिक्तत्वे ब्रह्मरूपत्वेपि-
सत्त्वत्वाविरोधात् । किंच परेऽन्यात्यन्ताभावस्य स्वानधिकरणतन्तु
कपाकृत्यवृत्ति स्वाभाववृत्तिगमनात्प्रक स्वभाववृत्तित्वागोचरात्स-
त्यत्वापिरोधादर्थान्तरमिति ।

(व्याहृतप्रतिज्ञानमिति) - साप्यस्य वृत्तमित्यवयवस्य सिद्धौ
पक्षहेत्यादीनां मसिद्धिः, तेषां सिद्धौ साप्यासिद्धिरिति व्याघातस्यार्थः ।

विशेष । तत्र प्रमाणतद्वतिपक्षे तत्प्रमाण तत्पक्षेन विचारस्तद-
नना । पुनरत्र कथं विश्वमित्यात् । तस्यापि तदुत्तमात् उत्तरत्र
कथं तत्प्रमाण । प्रमाणताभ्रमेणेति चेत्तथापि कित्तेन, अयमा हेत्वा
भासानां मप्रतिक्षेपे सर्वसमयसाम्प्रदायप्रसगात् । लोकव्यवहारमिदमि-
ति चेन्न ,

यदाह नवीन , अविद्यातिरिक्त दोषाजन्यव पक्षदे-
त्वादे साधकत्वे प्रयोजन , तेन कल्पितैरपि हेत्वादिभि-
मित्यात्वादि सिद्धिरिति । तत्र शुक्तिरजतस्य दृष्टान्तत्वेन त्वयोक्त-
त्वात् , शुक्तिरजत पक्षीकृत्य त्वया सोपादानत्वानुमानात् , तदेव-
पक्षीकृत्य स्वप्नवाधेते त्वाद्यथापत्ति प्रवर्तनात् , तदेव पक्षीकृत्य-
मित्यात्वसाधक व्यतिरेक्यनुमानाभिधानात् , प्रतिनिधेन विद्मानु-
मानस्य स्थापनाथ शुभाशुभातुमानस्यच त्वदूटस्थैरभिधानात् ,
गगनदिगादिव्यापृता कृषित्वादित्यनुमानसम्भवस्य त्वयाभिधानात् ।
यदा विचारस्तद्वत्प्रतिज्ञयाहीत्यप्रतिज्ञान व्याहृतम् , वि-
चार्येवात्तास्तव निर्णयात् । अलीकत्वेन निर्वचनादेव तदनिर्वचनीयत्व
प्रतिज्ञया व्याहृतम् । तथा प्रयत्नेन मतनपि व्याहृतम् , विचार-
स्वैवानिर्वचनीयत्व स्थापनात् । एव व्याहृतप्रतिज्ञादरोक्त्या स्वपक्ष
स्थापनाभावकोटे रप्रमाणन स्वपक्षस्थापनकोटे रप्रमाणेन परपक्ष
दूषणवद्वैवात्र पराभिमततया दूषणमपुङ्गवमिति शक्य निरान्वितम् ।
एव यदतो व्याहृतान्तरभाषणे केयप्रसम्भावेनेति भाव । तथा चेन प्रमा-
णत्वेन (तथापीति) (चित्तेनेति) भ्रममात्रेण प्रमाणता अस्तुया, तथापि न-
दिचिप्रयोजनमिष्य (अन्ययेति) तादृजेनापि प्रयोजनसिद्धादित्यर्थ ।
(लोकव्यवहारेति) स्वपक्षसाधकत्वेनाभिमत प्रमाणत्वेन लोकव्यवहार-
सिद्ध , ननु हेत्वाभासास्तपेत्यर्थ । (नेति) सपरिवरस्य प्रमाणस्य

तस्य सपरिकरस्य परिग्रहे लोकस्थिरीकरणात् । प्रमाणान्तराविरोधादे-
 श्च तत्परिकरन्यात्, अन्यथा लोकतोष्यसिद्धेः । त्रिचतुरकस्या निमर्शान-
 स्थापितमिति चेन्न ; तत्रैवाविश्वानुप्राहकप्रमाणानां मध्यमस्थापनात् । त-
 त्तादिमर्शान्नस्य विश्वद्वेषिण्यपि निराक्रामाभावात् । तस्य तु प्रथमकस्या
 यामैर स्मृतप्रतीतिन्यावातादिभिर् निलयइति निक्षेपइति । नचापच्छेद-
 निमित्तनेमित्तिकशास्त्रयोः प्रामाण्याविशेषेन अप्रामाण्याविशेषे ऽपि
 परत्वात्प्रामाण्यं ; नमित्थेत्यस्मदुक्ते स्ततोपि परत्वात् । अविश्रम स्तर्हीतिचे-
 न्न, न्वदोषस्य परप्रारोपात् । परत्वमात्रेण प्रवक्ष्य व्रजत स्तत्रेयासो
 दोषः । किंच यद्यप्रमाणं परं स्वनिषयं नावस्थापयेत् कथं प्र

परिग्रहे प्रमाणान्तराविरोधानुकूलतर्कादे स्तत्परिकरतया तादृशप्र-
 माणेन प्रपञ्च सत्यत्वमेव सिद्धयेत्, प्रपञ्चमित्यात्वसाधकं
 प्रमाणस्य प्रमाणान्तरविरोधादनुकूलतर्काभावाच्च तेन वि-
 श्वमित्यात्व नसिद्धयेदित्यर्थः (अन्यथेति) अपरिग्रहस्य
 परिग्रहे लोकतोपि नवस्य प्रामाण्यासिद्धिरित्यर्थः । यद्वा
 लोकव्यवहारसिद्धमित्यत्र लोकव्यवहारं किं सपरिकरं सा-
 धकपरिगृहीतो परिकरो वेति विवरण्याद्ये दोषमाह (तस्येति)
 लोकव्यवहारस्येत्यर्थः (अन्यथेति) अपरिकरस्य लोकव्यवहारस्य
 साधवात्वेन विवक्षितत्वे (अवस्थापितमिति) प्रमाणमिते शेषः । वि-
 श्वानुग्रहो विश्वसत्यत्वस्थापनम् । ननु सत्यवाच्यारस्य बाधो दृ-
 श्यते , ननु मिथ्यात्वाविचारस्येति वैषम्यमस्तीत्यत्राह (तत्तादिति)
 विश्वद्वेषिप्रमाणम् । उक्तदोषं परिहरन्नप्रमाणतः स्ताधनन्दूषणमिति वि-
 कल्पद्रव्यो युगपदुत्थापयति (नचेति) अपच्छेदनिमित्तकं नैमिति वशाच्चयो-
 रित्यर्थः । परं स्वनिषयं स्यापयति नयेति विद्वन्पमभिप्रेत्याह (विश्वेति)

बल, स्थापयतोऽपि कथमप्रामाण्यम् । ननु प्रमाणत्वे कथं ग्राह्यं
तस्मिन् न कश्चिदतिरिक्तोऽपि प्रसज्यत इति चेन्न, अनियतविरोध
पौर्वापर्यतया ऽन्यतरोदयसम्भावनायाच प्रयोगान्तरेषु प्रामाण्योपपत्तेः ।
किञ्च त्वदुक्तप्रमाणस्यापि दृष्टकारणप्रसूतत्वं त्वयाम्युपगम्यतइति
अदोषप्रसूततयापि न प्राप्यदर्शित्यभिप्रायः । अन्यथा माध्यमिकयु
क्तानां सर्वसिद्धान्तजायितास्वादिनां सर्वतः परत्वेन प्राप्त्यप्र
सगात् । तदत्र मिदं न कश्चिदपि विश्वमिथ्यात्वप्रतिज्ञानं शक्यमिति ।

दृश्यञ्च किमभिप्रेत, किञ्चाक्षुषत्व, उतप्रत्यक्षज्ञानविषयः ,
यद्वा ज्ञानविषयमात्र, उतदृश्यतिरिक्तत्वं, अथान्यत्किञ्चिदिति । ना-
ह्य, भागासिद्धत्वात् । अतएव न द्वितीय, व्यर्थविशेषणत्वाच्च । प्रत्यक्षव्यवच्छे
दार्थं विशेषण सार्थकमिति चेन्न, तस्य ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमात् । अ-
भ्युपगमेन योगिप्रत्यक्षादिविषयतया सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षवर्णनाच्च हेतो
स्तत्र वृत्ते । नच तृतीय, अनेकान्तिकत्वादेव । ज्ञानविषयत्वमात्रमपि

(अनियतेति) अनियतविरोधतयानियतपौर्वापर्यतया चेत्यर्थः ।
एकैकापच्छेदसम्भवादनियतविरोधिता (अन्यतरोदयेत्यादि)
युगपदपच्छेदे विवक्षितानुष्ठेयत्वात् तत्रान्यतरशास्त्रानुष्ठानसम्भवादे-
त्यर्थः । परस्य प्राचल्य घटतापि दुष्टकारणजन्यत्वतदभावाभ्यां वैषम्य
वाच्यम्, तच्च नत्वन्मते सम्भवतीत्याह (किञ्च त्वदुक्तेति) (अन्य
येति) परत्वमात्रेण प्राचल्यइत्यर्थः । मिथ्यात्वनिर्वचनासम्भवात् पक्षहेत्वादि
भिर्व्याघातात् साधनासम्भवाच्च न विश्वमिथ्यात्वप्रतिज्ञां शक्येत्युपस-
हरति (तदेवमिति) (व्यर्थमिति) प्रत्यक्षतद्विशेषण व्यर्थमित्यर्थः (द्रष्टेति)
तत्र व्यभिचारवारणार्थं विशेषणमित्यर्थः (अनेकान्तिकत्वादेवेति)

यदाहमश्रीन, चिद्विषयत्व, दृश्यत्व, तच्च ब्रह्मणि नास्त्येव, विषय
त्वस्य भेदार्थनिर्वाहनाभावाच्च । ब्रह्मज्ञानात्तदनुभवरस्यावयववृत्तिवि

पयतयोपपत्तेः, व्यवहारस्यच स्वरूपात्मकप्रकाशादुपपत्तेः, अविद्यानिवृत्तेरपि स्वप्रकाशमात्रादुपपत्तेः, अविद्यासमानविषयप्रकाशाभावेऽपि रुमानविषयापरोक्षवृत्तेः स्तद्व्यतिरेकेणातिप्रसगनिरासत्वात्, आत्मविषयस्वरूपस्यापि वृत्त्यादिगिशिष्टात्मरूपप्रकाशस्य वृत्त्यादिविनाशे विशिष्टरूपेण विनाशादेवोपपत्तेः, विज्ञातारमरेवेन विजानीयादिति श्रुतिः स्पष्ट सादोपमाह, तस्मान्नात्मास्वगोचर इति । इदमप्यनेन निरस्तम् तथाहि- सविन्नानात्वसमर्थनेन ब्रह्मस्वरूपान्यज्ञानस्य सायाताद्विषयत्वमविरुद्धम् । मानं च ब्रह्मजानामीति प्रतीतिरेव घटादियत् । नच-वृत्तिविषयतयान्यथासिद्धिः, घटादावपि तथा प्रसगात् । वृत्त्यन्यतिरेकानुविधानस्य तुल्यत्वात् । जीववर्तमानब्रह्मविषयकव्यवहारोऽपि मान, ब्रह्मण स्वप्रकाशवेपि तस्य जीवभेदस्यवा तत्समवायस्य चाभावेन जीवस्य तद्विषयज्ञाना भावेन तद्व्यवहारात्मभवात् । एव जीवब्रह्मणो भेदादेवाविद्यानिवृत्तिसंस्कारावपि तत्र मानम् । किंच किंजीवब्रह्मज्ञानाना मभेदसमर्थनं मुपजीव्य इदमनुमानं प्रवर्तते, उतानुपजीव्य । द्वितीये उक्तरीत्या व्यभिचारः तत्सन्देहोवा दुरपह्व । आद्ये सावलीविषयस्य श्रुतिप्रतिपक्षस्य भेदवाद्युक्तोपपत्तिसिद्धस्यच भेदस्य मिथ्यात्वसमर्थनं विना जीवब्रह्मविज्ञानाना मभेदासिद्ध्या मिथ्यात्वोपजीवनावश्यकभावे आत्माश्रयो दुष्परिहरः । विज्ञातारमरे वेनेत्यादिश्रुतादि प्रत्यक्षश्रुत्युपपत्तिभि जीवस्य ब्रह्मज्ञानाश्रयत्वप्रतीतिं विशुद्धमनोयाह्यत्वोक्त्या येन विजानीयादिति ज्ञानधरगद्युदासस्वारस्याच्च दुष्टकरणसाक्ष्यनिरासपरत्ववार्थान्तरमेववाप्रतीयेतेति भेदमिथ्यात्वसमर्थनमन्तरेण श्रुतितोऽपि ब्रह्मणो नज्ञानाविषयत्वसिद्धिः । कल्पितभेदमादाय ज्ञानविषयत्वसत्त्वाच्च ब्रह्मणि व्यभिचारः । तत्र यदुक्तं, स्वसमानसत्ताक्रमेदप्रतियोगिज्ञानविषयत्व दृश्यत्वमिति, तत्र हि ब्रह्मणि ज्ञानप्रतियोगिवभेदस्य मिथ्यात्व सिद्धम्,

ब्रह्मणो नास्तीति चेन्न, “आत्मागारे द्रष्टव्यं श्रोतव्यं मन्तव्यं निदिशितव्यं” “ब्रह्मैवमस्यैवमस्मि” “अथातो ब्रह्मजिज्ञासे” आदिस्वरूपभ्युपगतश्रुतिसूत्रादिनिषेधात्, सम्मात्रग्राहिप्रत्यक्षमिति वादस्यापि प्रहाणप्रसगाच्च । व्यापहारिक ब्रह्मणो दृश्यत्वं ननु पारमार्थिकमिति चेत्? हन्तकिं प्रपञ्चदृश्यत्वं पारमार्थिकं, येन तस्मिन् मिथ्यात्वं सिद्धेत् । तथाच सति पारमार्थिक दृश्यत्वं ततएव दृश्यमपारमार्थिकमिति भ्रान्तजपितायेत् । अतः प्रपञ्चस्यापि व्यापहारिक दृश्यरूपभ्युपेयं, तच्च ब्रह्मणोऽप्यतिशयमिति । तस्यापि मिथ्यावप्रसङ्गात् निषेधेऽपि सत्यत्वे प्रपञ्चस्यापि सत्त्वप्रसङ्गः । यदिच व्यापहारिकमपि दृश्यत्वं ब्रह्मणो नास्तीत्युच्येत तदा ब्रह्मनिदाना-मोक्षइति वेदान्तसिद्धान्तनिरोधश्च । किञ्च ब्रह्मणो दृश्यत्वं नास्तीत्यत्र ब्रह्मशब्दः किं कस्यचिदप्यरोधकः, उताब्रह्मबोधकः, अथवा ब्रह्मरोधकइति । नाथ, ब्रह्मशब्दप्रयोगः नैरर्थक्यप्रसगात् । न द्वितीयः, अब्रह्मणस्तेनाभिधाने तस्येव दृश्यरूपनिषेधान् ततः प्रपञ्चे हेतोरसिद्धेः । न तृतीयः, ब्रह्मणो दृश्यरूपस्य दुस्त्यजनात् ।

उतासिद्धम् । आद्ये ‘प्रपञ्चे ज्ञानप्रतिपेक्षिणभेदस्यापि भेदत्वादिशेषेण मिथ्यात्वसिद्ध्या स्वयमेवमानसत्ताकत्वात् प्रपञ्चेपि मिथ्यात्वसिद्धमिति सिद्धत्वात् धनम् । द्वितीये ब्रह्मणिसन्दिग्धनिवृत्त्यर्थम् । किञ्च किं चिद्विषयस्य स्व-रूपसम्बन्धधर्मान्तरयोरन्यतरत्वं, उदचिदभेदः, उताचिद्विषयस्य । नाथ., तवासिद्धेः । न द्वितीयः, धर्मोसिद्धेः । न तृतीयः, ब्रह्मणि व्यभिचारात् । उच्यते हि तत्त्वविदा ब्रह्मचिद्विषयइति (भ्रान्तेति) धर्म्यसत्त्वात् हेतोर्विश्वान्तर्भावाच्च हेतुच्छेदइति भावः । दृष्टान्तरमाह (अतइति) प्रपञ्चस्यैवा ब्रह्मत्वादेति भावः । ननु ब्रह्मणः स्वमयी शक्त्या न दृग्निमित्तं, तदेव दृश्यत्वं विवक्षितं, ब्रह्मपदेन चतदाकारव्युत्पत्तिमात्रं न चैवमपि वाच्यं प्रसङ्गेनापरिहृतः, तस्यै

स्वय प्रकाशस्य ब्रह्मणो यथाकृत्रिचिट्क्षणया ब्रह्मशब्देन प्रति
पादनमिति चेत्^२ तथापि लक्षणया वृत्त्या शब्दजन्यप्रतीतिविषय
त्व सिद्ध , तत्रैतेन दृश्यत्वं मरर्जनीय । ब्रह्मशब्देन ब्रह्मणो लक्षणाचा
नुपपन्नेयादायेत्युक्तम् । एतेन सर्वशब्दगोचरस्य ब्रह्मणो वदन् प्रमुक्त ,
ननु न शब्दप्रतिपाद्यमित्यत्र पूर्वोक्तद्विकल्पदूषणयो रमर्जनीयत्वात् ।
'यतो वाचो निरर्तत' इत्यापि यच्छब्देन ब्रह्मानुवादो ऽमर्जनीय ।
उपहितमनूयत इति चेत्तत्रापि ज्ञानविषयत्व सिद्ध । उपहितानुवादे
नानुपहिते तन्निषेधश्चाशक्य । एवमनुभूति स्वय प्रकाशे स्यादि
भिरपेक्षत्र प्रतिपादनमपि तन्निराससमये निरस्त द्रष्टव्य । न च
तुर्ग , पारमार्थिकव्यतिरेकस्य शुक्तिकारजतादौ प्रपञ्चेप्यनभ्युपगमेन
साधननिष्फलत्वासिद्ध्यादिदोषात् । अपारमार्थिकव्यतिरेकस्य ब्रह्मण्यपि वि
द्यनान्येनानैकान्त्यादेन । अतएव प्रातिभासिकव्यतिरेक पक्षोपि
निरस्त । किंच घटोस्तिपटोस्तीत्यादिषु सत्त्वमनुभूतिविषयतयेन प्रति
भासते ।

इति श्रीकृतितांकिरुसिंहस्य सर्वतन्त्रवत्तत्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य

वेदांताचार्यस्य कृतिषु शतदूषणः दृश्यमानः

माननिरुप पचदश ॥

जांजीवासादिति शकते (स्वयप्रकाशस्येति) (तावदेवेति) ज्ञानातिरि
क्तवृत्ती मानाभावात् लक्ष्यत्वेपि ज्ञानविषयत्व मरर्जनीयमित्य
र्थः (प्रतिपाद्यमिति) शय्येत्यर्थः (तथापीति) उपहितेस्वरूप
स्यापि प्रवेशादित्यर्थः । यद्वा तथापि अनुपहितस्य निषेधरूपज्ञा-
नविषयत्व सिद्धमित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षप्रतिभाससिद्धौ दृग्व्यति-
रेकोद्देतु , अतो न पूर्वोक्तदोषइत्याह (अतएवेति) ब्रह्मण्यनै कान्त्या
देवेत्यर्थः । (अनुभूतिविषयतयेति) घटोस्तीत्यादौ व्यवहारहेतु ज्ञानं

स्वप्रकाशं प्रति विषयभूतत्वेन सत्तारूपस्य ब्रह्मणः प्रतिभासाद्विष-
यत्वस्य च भेदगर्भत्वादिति भावः ।

वृत्तिविषयत्वस्योक्तदूषणेनैव निरासात् पञ्चमपक्षोनपृथक् दूषितः ।
तत्र यदुक्तं स्वसमानसत्ताकवृत्तिविषयत्वं दृश्यत्वमिति । तत्रापि कृच्छ्रमि-
थ्यात्वसिद्धेः प्राक् ब्रह्मणिसन्दिग्धानैकानयं दुर्निवारम् । साधनवैकल्यं च,
रजत विषयवृत्ते स्त्वयानं गीकारात् । शुक्तिगोचरेदमाकारवृत्त्यवच्छि-
न्नचैतन्यमेव रजतप्रकाशइति हि त्वत्प्रलापः । वृत्तिप्रतिकलितचैत-
न्यप्रकाशत्वमेव वृत्तिविषयत्वमिति विवक्षायामपि वृत्तेः प्रतिभा-
सिकत्वाभावात् साधनवैकल्यं । सत्तात्रैविध्याभावपक्षेऽपि वृत्ति-
निरासादेव साधनवैकल्यं । किञ्च वृत्तेर्मिथ्यात्वं सिद्धं न वा ।
आद्ये समानसत्ताकत्वाय प्रपञ्चेऽपि मिथ्यात्वसिद्धे र्वाच्यतया सिद्ध-
साधनम् । द्वितीये उक्तएव व्यभिचारः । किञ्च वृत्तौ च न किञ्चि-
न्मानं पश्यामः । ननु उत्पत्तिप्रतीतिं मानं, ज्ञानस्य नित्यतया इ-
दानीं घटं जानामीति प्रतीतिं ज्ञानविषयत्वासम्भवात्, तस्मात् ज्ञाना-
भिन्नतया प्रतीक्ष्यमानवृत्तिविषयैवोत्पत्तिप्रतीतिः । एवं ब्रह्मजानामीत्यनु-
भवोऽपि तत्र मानम्, ज्ञानाभिन्नस्य ब्रह्मणो भेदघटितविषयत्वास-
म्भवात् । मैवम्, इदानीं घटं जानामीति प्रतीतिं ज्ञाने घटविषयितेत-
त्विषयपरत्वेऽप्युपपत्तेः । एतेन ब्रह्मजानामीत्यनुभवोऽपि निर्व्यूढः । अभेदे-
ऽप्यविद्यकभेदविषयितेतत्पत्ते रविरोधात् । विषयितयैवाविद्यानिवृत्तिसम्भ-
वे न तदर्थमपि वृत्तिकल्पना ।

नन्वपरोक्षज्ञानेनैव ज्ञाननिवृत्तिः, वृत्तिपक्षे च करणविशेषेणापरो-
क्षवृत्तिरुपपद्यते । विषयितापक्षे कथम् परोक्षापरोक्षविभागः । नच करण-
विशेषजन्यार्थव्यपित्तविशेष एवापरोक्षमिति वाच्यम्, ब्रह्मज्ञानस्य
ज्ञाननिवर्तकत्वाभावप्रसंगात् ; तत्र विषयिताया शब्दजन्यतया इन्द्रिय-
न्यत्वाभावना परोक्षरूपत्वाभावात् । नच मनस एवापरोक्षादेतुता, तस्या
निन्द्रियत्वात् । वृत्तिपक्षे त्वपरोक्षार्थविषयत्वमेव वृत्तेः अपरोक्षं । अर्था

परोक्षं चापरोक्षसंविदभेदात् । भूतशब्दजन्याया ब्रह्मगोचरवृत्तेरपरोक्षविषयत्वादापरोक्ष्योपपत्तिरिति ।

उच्यते । अपरोक्षज्ञानमज्ञाननिवर्तकमिति परिभाषांगीकारेऽपि ज्ञानस्य स्वनिरूपितमापरोक्ष्यं स्वत इत्यस्तु । अन्यनिरूपितत्वापरोक्ष्यामिन्द्रियाधीनमित्यस्तु । ब्रह्मापरोक्ष्ये स्वाभाविकेस्तत्पथविद्या निवृत्ते रदशनात् करणाधीनविषयिता सद्व्यवस्थितेनेत्येतां । घटाज्ञाननिवर्तके घटज्ञाने घटविषयत्वमापरोक्ष्यश्च निवर्तकताप्रयोजकं दृष्टमिति तदुभयमपि ब्रह्मज्ञानेनाविद्यानिवृत्ताप्यपेक्षितमेव । इयांस्तु विशेषः, एकत्र तदुभयं कारणाधीनमन्यत्रान्यतरदिति ।

किञ्च यदि अपरोक्षसंविदभेदेनार्थस्यापरोक्ष्यं, तद्विषयतया-वृत्तेरापरोक्ष्यात् ब्रह्मविषयकापरोक्ष्यवृत्तिस्सम्भवतीति वृत्तिकल्पनं; तदात्माश्रयः, संविदभेदस्य मित्य्यात्वाधीनत्वात् । व्यवहारस्यापि तथैव सिद्धेः न तदर्थमपि वृत्तिकल्पना ।

यदाह । अयं-घटइति ज्ञाने ज्ञानाकारता यथावगम्यते एयं जानामीति ज्ञानेऽपि ज्ञानाकारता वगम्यते, तदाकारत्वं च तद्विषयत्वमेवेति । तन्न-इच्छां जानामि सुखं जानामि दुःखमनुभवामीत्यत्र वृत्त्यभावेन ज्ञानस्य विषयत्वासम्भवात् स्वप्रकाशमात्रं यथा जानामीति व्यवहारविषयः तथैव सर्वत्रोपपत्तेः ।

यच्चोक्तम्-ज्ञानपदवाच्यत्वार्थं वृत्तिः कल्प्या, स्वरूपज्ञानमात्रस्य ज्ञानपदवत् सत्यादिवाक्यार्थस्य तदेकदेशज्ञानपदवाच्यत्वायोगादिति । तदप्यखण्डार्थवादे निर्विशेषस्य वाक्यार्थत्वनिरासादेव निरस्तम् । किञ्च वृत्तिविशिष्टं वृत्तुपहितं चाचैतन्यं ज्ञानपदार्थ इति हित्वाप्रक्रिया, तत्र पदार्थस्य वाक्यार्थत्वमसद्विमानः पदार्थैकदेशस्य वाक्यार्थत्वं कथमनुमन्यते । अपिच ज्ञानत्वविशिष्टे ज्ञानपदशक्तिरुन्मत्तात् किं वृत्तिकल्पनया ।

यदप्युक्तं जानामीति विशेषणविशेष्यभावो नुभूयते, तच्चैकस्य न सम्भवतीति वृत्तिकल्पनमिति । तत्र, विषयताविशिष्टस्य स्वरूपमन्तःकरणवच्छिन्नं प्रति धा विशेषणत्वात् ।

यदाह-घटं जानामीति ज्ञाने साविषयताप्रतीयते. स्वस्य स्वविषयत्वा सम्भवात् अन्यमस्ति विषयतावाच्या, यदेवान्यत् सैव वृत्तिरिति । -नैतत्, घटं जानामीति घटस्य हि ज्ञानविषयतानुभूयते न ज्ञानस्य । ज्ञानविषयकव्यवहारस्य समानविषयकज्ञानाभावे असम्भवा दवश्यं ज्ञानविषयतावाच्येति चेत्, समानविषयकज्ञानस्य व्यवहारेहेतुत्वं कुत्र दृष्टमाप्नुता । घटज्ञानइति चेत्तर्हि यथा दर्शनं कल्पने ज्ञानमेव कल्पनीयम् - नतु तदसम्भवाद्वृत्तिः । नहीदमदृष्टार्थः, येन प्रतिनिधिरुपादीयेत । ज्ञानाभेदाज्ञानकार्यं वृत्त्या भवतीति चेन्न, आध्यात्मिका भेदमात्रात्-रूपाणां सम्भवा तथास्ति शुक्तिकार्यमसंगात् । किंच वृत्तौ हि घटादिगोचराया ज्ञानावच्छेदकत्वन्तवसिद्धान्तः, तस्याः कथं ज्ञानगोचरत्वं । तथापि वा इच्छां जानामि सुखं जानामि दुःखं जानामीति व्यवहारः कथं ? तत्रेच्छादिगोचरवृत्ते रभावात् । तत्र स्वमकाशादेव ज्ञानव्यवहारे घटज्ञानेन किमपराद्धम् ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्वं याथात्म्येन तदेकदेयतेन तद्व्यकरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीन्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां दृश्यावानुमान

भंगोनाम दशमः स्कन्धः ॥

